

LUDOVICEUM I.

ANTHOLOGIA HUNGARICA

Szerkesztette:
Szabó Ádám

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM

A Ludoviceum I. kötetei:

- 1. Anthologia Philosophico-Politica: Fejezetek a politikai gondolkodás történetéből*
- 2. Anthologia Historica: Szakaszok Magyarország és Európa történelméből*
- 3. Anthologia Hungarica: Szemelvények a kultúra, identitás és nemzet fogalmak tartalmához*

LUDOVICEUM I.

3.

ANTHOLOGIA HUNGARICA

**Szemelvények a kultúra, identitás és nemzet
fogalmak tartalmához**

Szöveggyűjtemény

Szerkesztette:

Szabó Ádám

Oktatási segédanyag

Szerkesztő:

Szabó Ádám

Intézményi koordinátor:

Kis Norbert

Közreműködők:

Horváth Attila, Koller Boglárka, Kovács Gábor,
Schweitzer Gábor, Zachar Péter Krisztián, Szabó Mátyás és munkatársaik

Szakmai koordinátor:

Szabó Ádám

Tantárgyfelelős:

Szabó Ádám

Oktatási felelős:

Halász Iván

Kiadja:

Nemzeti Közszerológálati Egyetem – Közigazgatási Továbbképzési Intézet

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes

A kötetben közölt művek eredeti kiadására vonatkozó információk
a szemelvények jegyzékében olvashatók.

Tartalom

Bevezetés	8
I. „cultura animi”	
<i>A kultúra, az identitás, a nemzet fogalomkörei; a nacionalizmus kérdése</i>	11
1. Barna Gábor: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás	11
2. Pongrácz Alex: A nacionalizmus fogalma és jellemzői	19
II. „latinul Ungarusok”	
<i>A Csodaszarvastól a Hármaskönyvig: a történelmi magyar identitástudat</i>	31
3. Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk	31
4. Szabados György: Identitásformák és hagyományok	40
III. „Unio trium nationum”	
<i>A korona és a hivatali latin takarásában: kulturális és politikai identitások a Magyar Királyság politikai nemzetén belül</i>	54
5. Tóth Endre – Mórocz Zsolt: Magyarország Szent Koronája	54
6. Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei	67
IV. „magnum aldamas, fecerunt”	
<i>Fejezetek a magyar nyelv és írás történetéből a nyelvújításig</i>	78
7. Kiss Jenő: A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez	78
8. Sándor Klára: A székely írás kutatása és a nemzeti gondolat	89
V. „ne szidalmazzassék senki az religióért”	
<i>A tordai országgyűlés szellemisége, a magyarországi vallások és a történelmi egyházak kulturális szerepe</i>	103
9. II. József: Türelmi rendelet (1781. október 25.)	103
10. Horváth Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig	109
VI. „az jó hírért, névért”	
<i>A katonaelet kulturális és társadalmi hatásai Magyarországon</i>	121
11. Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság – részletek	121
12. Kemény János: Bethlen Gábor 1623. évi hadjárata	129
VII. „mi Róma büszke ifjainak Athén”	
<i>A bécsi testőrség, a Szent István Rend, a magyar felvilágosodás, nyelvújítás és a nemzettudat átalakulása</i>	136
13. Illésy János: A Magyar Királyi Nemes Testőrség felállítása 1760-ban – részletek	136
14. Kazinczy Ferenc: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél	144

VIII. „A nemzet múzeuma”	
<i>Értéktár, szimbólum, kulturális mozgalom; a magyar világörökség</i>	157
15. Fényes Elek: Magyar nemzeti museum	157
16. Magyarország világörökségi helyszínei 2019-ben	158
IX. „Tudós társaság”	
<i>Magyarország és az egyetemes tudományosság; a magyar géniusz</i>	172
17. Fényes Elek: Magyar tudós társaság vagy academia	172
18. Hargittai István: Világhírű magyar tudósok	175
X. „Secessio”	
<i>Magyar képzőművészet és korszerűség</i>	188
19. Ignotus: Szeccesszió. Még egyszer a szeccesszióról	188
20. Lechner Ödön: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz	195
XI. „Nyugat”	
<i>Irodalmi reflexiók és fordulópont</i>	205
21. Kemény Gábor: A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében	205
22. Görömbei András: Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában	223
XII. „Magyar játékszínről”	
<i>A Nemzeti Színház; társadalmi nézetek kifejezése a színházban</i>	231
23. Viszota Gyula: Széchenyi és a pesti állandó magyar színház	231
24. Hóman Bálint: Indokolás „a Nemzeti Színházról” szóló törvényjavaslathoz – részletek	245
XIII. „Legyen a zene mindenkié!”	
<i>Magyar zeneszerzők és a világhír; a Kodály-módszer</i>	251
25. Kodály Zoltán: Magyarság a zenében	251
26. Hungarikum Bizottság: A Kodály-módszer elnevezésű érték	270
XIV. „Magyar az, aki annak vallja magát”?	
<i>Magyar gondolkodásmód a 21. század nézőpontjából; hungarikumok</i>	273
27. Esterházy Péter: Mi a mi?	273
28. Magyar Országgyűlés: A hungarikum törvény összefoglalója és bővítménye	280
A szemelvények jegyzéke	283
Szerzők jegyzéke	287
Válogatott általános irodalom a tantárgyhoz	290

Bevezetés

A Nemzeti Közzolgálati Egyetem Rektora és Rektori Tanácsa az egyetemi közös oktatási modulok tantárgycsoportjainak és tantárgyainak megújításáról hozott határozatot 2019 őszén. Ennek keretében új tantárgyak bevezetésére is sor kerül. A közös modulok az egyetem jogelődjére, az 1808-ban közadakozásból, az Országgyűlés határozatával létrehozott tisztképzőre, a Ludovikára való utalással a *Ludoviceum* címet kapták összefoglalóan (*Ludovicea*).

A *Ludoviceum* tantárgycsoportjai közül az első (*Ludoviceum I.*) az alapszak (BA) három évfolyama részére, *műveltség, kultúra, értékek* tárgykörökben, három tantárgyat tartalmaz. Az első, az I. évfolyam számára az *Anthologia Philosophico-Politica: fejezetek a politikai gondolkodás történetéből*, a második a II. évfolyam számára az *Anthologia Historica: szakaszok Magyarország és Európa történelméből*, a harmadik a III. évfolyam számára az *Anthologia Hungarica: szemelvények a kultúra, identitás és nemzet fogalmak tartalmához* címet viseli.

A tantárgycsoport három tantárgya egységes módszertan szerint épül fel. Alapvetően történeti alpra építve, a témák vertikálisan, azaz időrendben követik egymást az ókortól napjainkig, horizontálisan pedig kiegészítőleg kapcsolódnak egymáshoz.

A tantárgyak oktatása tantárgyanként egy-egy szemelvénykötet anyagára támaszkodik. Az órák keretében a hallgatók és az oktatók közösen tárgyalják meg az adott órai szemelvényeket, előzetes elolvasást, esetleg önálló, kiegészítő tájékozódást is követően. A *Ludoviceum I.* tantárgyai számára meghatározott oktatásmódszertani alapelvek szerint az oktató – a felkészültebb moderátor szerepében – a foglalkozásokon egyike a beszélgetőpartnereknek.

A szemelvénykötetek 14 hetes félévekre készültek, ennek megfelelően 14 témát tartalmaznak tantárgyanként. Mivel 14 alkalom nem elegendő a címek szerint jelzett tartalmak részletes kibontására sem, a tematikusan és határozott számban, terjedelemben válogatott szemelvények egy-egy súlyponti jelenséget idéznek fel az adott tárgyból, vagy összefoglaló jellegűek. A tantárgyak bevezetését egy kísérleti félév előzi meg, amely alatt ún. *pilot* program keretében oktatják majd az új tárgyakat. A félév tapasztalatai beépülnek a követendő oktatásmódszertanba, illetve a szemelvénykötetek tartalmát is módosíthatják.

Jelen kötet a *Ludoviceum I.* harmadik tárgyának: *Anthologia Hungarica: szemelvények a kultúra, identitás és nemzet fogalmak tartalmához*, a 2019/2020-as tanév második félévében sorra kerülő *pilot* program számára összeállított szemelvényeit tartalmazza. Az alapvetően történeti szemlélettel összeállított kötet 14 témát tartalmaz, amelyek szorosan kapcsolódnak a kultúra, nemzet és identitás fogalmakhoz, illetve ezek magyarországi vetületeihez. A fő kérdésekkel, a szóba kerülő jelenségekkel iskolai tanulmányai alatt mindenki találkozott már, az olvasók így alapismereteikre is támaszkodhatnak a szövegek értelmezésekor. A témákat 2-2 rövidebb-hosszabb

szemelvény idézi fel. A szemelvények által megjelenített korok időrendje az ókortól napjainkig tart. A válogatás összeállításakor szempont volt, hogy olyan összefoglaló műveket tartalmazzon, vagy olyan eredeti forrásanyagot mutasson be, amelyek a kultúra, identitás, nemzet fogalmak egyes magyar, illetve magyarországi megnyilvánulásait illusztrálják minél átfogóbb módon, esetenként a tárgyaltak közül több fogalom tartalmát is felölelve. A modern szerzőktől származó közlemények kiválasztásánál szempont volt a korszerűség is. A fő mondanivalóra való összpontosítás érdekében az összefoglaló jellegű tudományos közlemények szövegközi hivatkozások és jegyzetanyag nélkül szerepelnek a kötetben, ezért részleteknek tekintendők. Egy-egy kérdés kapcsán a források és az összefoglalások szerzői szubjektív nézőpontokat is képviselnek, amelyekkel nem feltétlenül kell egyetérteni, de a szemináriumi viták kialakulásához hozzájárulhatnak. A szemelvények tartalma témánként előre- és visszautaló, ily módon is kapcsolódnak egymáshoz a tantárgy fő témáján belül.

Az első téma két áttekintő szemelvénye a kultúra, identitás és nemzet fogalmak összefüggéseivel valamint a nacionalizmus kérdéskörével foglalkozik. A két szemelvény tartalma fogalmi szinten és néprajzi, történelmi összefüggésekbe ágyazottan vezet be a következő témákat. A második téma a történelmi magyar identitástudathoz, azaz eredetkérdéshez kötődik, amely hol erősebben, hol gyengébben jelentkezett az elmúlt évezredben a magyar történelemben. Megfogalmazása és elterjesztése legitimációs kérdésekkel is összefügg. A két áttekintő, illetve összefoglaló szemelvény a fő kérdésekkel összefüggő forrásanyagot mutatja be és kommentálja, valamint a hozzájuk kötődő hagyományelemeket. A harmadik téma a magyarországi politikai nemzet létének és kialakulásának kérdéskörével foglalkozik, valamint a nemzetet keretbe foglaló Szent Koronával. Az érintett kérdések összefüggenek mind a nemzet, mind az identitás, mind a kultúra fogalmaival, történelmi és jelenkori perspektívákban is. A negyedik téma a magyar nyelvvel és a rovásírással foglalkozik. A nyelv nem csak az identitás, de a kultúra egyik markáns kifejezője is. A rovásírás a magyarság sajátos kulturális hagyatékába tartozik. Az ötödik téma a nemzet, kultúra és identitás fogalmakkal szoros összefüggésben álló vallások kérdésével foglalkozik. Két szemelvénye felidézi a történelmi magyarországi vallásokat, a vallásháborúkat, a vallástürelmet, és kitekintést nyújt a jelenkorra is. A hatodik téma a történelmi katonai hagyományt idézi fel. A katonaság léte nemcsak a nemzet fennmaradásával függött össze, hanem a folyamatos hadiállapot következtében identitásképző tényezővé és kulturális jelenséggé vált az újkorra. A két szemelvény ez esetben korabeli forrás. Egyik az elméleti kérdésekkel foglalkozik és a török elleni háborúkkal, a másik egy gyakorlati helyzetet mutat be a Habsburg-ellenes küzdelmekből a vallásháborúk korából. Mindkettőt a korban gyakorló személyek írták. A hetedik téma a felvilágosodás korát illusztrálja. Két szemelvénye a magyar felvilágosodás egyik gyökerét, a bécsi testőrséget idézi fel, a másik a nyelvújítás körüli vitákat, ez utóbbi Kazinczy Ferenc összefoglaló cikkével, amely a nyelvújítás kora lezárásának is tekinthető. A nyolcadik téma összetett tartalmú. A felvilágosodás korát szükségszerűen a reformkor váltotta, amelynek szimbolikus eseménye a Magyar Nemzeti Múzeum alapítása volt, amelyet a fiatalabb kortárs, Fényes Elek által idézünk fel. A tágabban értelmezett nemzet múzeumának kincsei közé tartoznak azon természeti és történelmi helyszínek is, amelyek a jelenben a világörökség részét is képezik. A helyszíneket és a várományos helyszíneket az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága honlapján feltüntetett adatokkal mutatjuk be. A kilencedik téma a magyar és magyarországi tudományos élettel foglalkozik. A Magyar Tudományos Akadémiát reformkori forrással idézzük meg, nagy tudósainkat egy közel napjainkig ívelő áttekintéssel. A tizedik téma a szecesszióval foglalkozik, amely minden művészeti ágban éreztette a hatását a 19–20. század fordulóján. A szecesszió

korában alakult ki az az egyedi formanyelv, amely egyszerre volt egyetemesen korszerű és sajátosan nemzeti. A tizenegyedik téma a korszerű magyar irodalom egyik forráspontjával, a *Nyugat* folyóirattal foglalkozik, amely azzal, hogy miközben meghatározta magát a múlttal szemben, ám egyúttal azt egyúttal tiszteletben tartva irányt is mutatott a jövőre vonatkozóan. A két szemelvény egyike a *Nyugatot* mutatja be áttekintően, a másik a *Nyugat* utáni korszakot, illetve az irodalom és a nemzeti kérdés összefüggéseit. A tizenkettedik téma a magyar nyelvű színháztudomány és a Nemzeti Színházról érinti. A színháztudomány és a színház kérdése szoros összefüggésben állt a magyar nyelv, a magyar kulturális élet fejlesztésére tett erőfeszítésekkel. A kérdés a reformkorban azonos súllyal bírt, mint a múzeum és az akadémia. A két szemelvény alapvetően színháztörténeti szemléletű, a magyar színháztudomány kezdeteit és a színház fontosságát mutatják be. A tizenharmadik téma a magyar zenével foglalkozik, Kodály Zoltán zenetörténeti áttekintése által, aki a helyi, eredeti, magyar zenei értékek identitásőrző szerepét hangsúlyozza, illetve a zene összefüggéseit a nyelvvel. Az általa kifejlesztett zeneoktatási módszer *hungarikum*ként került a világ kulturális örökségébe. A tizenegyedik téma a magyarság önképével foglalkozik a 21. század elején. A kérdés egyes részei az előző szemelvényekben is felvetődnek, így a tizenegyedik téma első szemelvénye kiegészíti őket, a „mi a magyar?“, azaz a „mi a mi?“ kérdés aktualizált feltételével. A témát a részletben bemutatott „hungarikumtörvény“ és bővített változata zárja, a hungarikumok ismérveinek meghatározásával. A hungarikumok nemcsak a kulturális hagyományok, hanem a mindennapok részei is, hozzátartoznak a magyarság kollektív identitástudatához.

A tantárgy témáihoz javasolt a kiegészítő érdeklődés, informálódás akár az internet nyújtotta lehetőségek használatával.

A szemelvények forráshelye a kötet végén található, a szerzők jegyzéke és a tantárgyhoz ajánlott, a további tájékozódást segítő irodalomjegyzék előtt.

I. „cultura animi”

A kultúra, az identitás, a nemzet fogalomkörei; a nacionalizmus kérdése

A címadó idézet rész Cicerótól származik, a kultúra kifejezés első ismert tartalmi meghatározásából. A kultúra, identitás, nemzet és nacionalizmus fogalmak értelmezése a következő 13 témát is tágabb keretbe foglalja a tantárgy tematikájának megfelelően. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 1., 9., 10., 11., 12., 13., 14. és *Ludoviceum I./2.*: 1., 2.

1. Barna Gábor: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás

A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében

Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás és alakulásuk/alakításuk folyamata; ezek előadásom kulcsfogalmi. Olyan összefüggésre utaló fogalmak, amelynek vitája fontos művelődéspolitikai kérdésként bő két évszázada van jelen a tudományos és politikai közbeszédben Magyarországon. A nemzeti kultúra különböző értelmezéseiben a nemzetfelfogások eltérő politikai és társadalmi felfogásai tükröződnek. A néprajz, a folklorisztika és a kulturális antropológia az 1980–1990-es években, hazai és nemzetközi összefüggésekben, alapvetően máig érvényesen megfogalmazta véleményét erről a folyamatról. Előadásomban erre, hazai és külföldi kutatók munkáira támaszkodom.

Népi kultúra és nemzeti kultúra

A nemzeti kultúra logikája azon az előfeltevésen alapszik, hogy a nemzet egy minden társadalmi osztályt tartalmazó képződmény, történetileg jött létre, és ennek megfelelően egy természetes kulturális örökségbe ágyazódik. A nemzeti kultúra olyan fogalom, amely az összetartozás eszméjét kulturális alapon tartalmazza, s minden olyan kulturális formát átfog, amely ennek az összetartozásnak a kifejeződését szolgálja, illetőleg a „nemzeti” mibenlétét szimbolikusan kifejezi.

A kultúráról – a nemzeti kultúráról is – többféle felfogás létezik. Az egyik nézet szerint a kultúrát közös társadalmi gyakorlatként értelmezhetjük, a nemzetet pedig egy kommunikációs közösségként. Egy olyan szimbolikus közösség megalkotásához, mint a nemzet, az összetartozás kulturális jegyeit és szimbólumait kell megformálni és egyidejűleg a külvilágnak megmutatni. Így keletkeznek a nemzetre jellemzőnek

tartott jegyek, a sztereotípiák. Ebben a felfogásban a mindennapok jelenségei alkotják a nemzeti kultúrát, s ezáltal a nemzeti kultúra mint valami természetes dolog tűnik fel, szimbolikus karaktere azonban rejtve marad.

Egy másik értelmezés szerint a nemzeti kultúra a nemzeti sajátosságok gyűjteményeként nem a mindennapokban, hanem mint örökség, mint emlékezet, mint a nemzeti múlt emlékműve lép elő, és közösségi rítusokban, kulcsszimbólumokban, társadalmi mítoszokban és történeti tudásban fogalmazódik meg.

A harmadik értelmezés a nemzeti kultúrát konstrukciónak, innovációnak, szelekciónak vagy „kitalálásnak” tartja. Ennek során a társadalmi valóság elemeiből egy új, egy másik valóság keletkezik, ami azonban ebben a formájában korábban soha nem létezett, és mégis történetileg létező társadalmi és kulturális valósággént jelentkezik politikai, társadalmi és kulturális célok elérése érdekében. Szimbolikus valóságról van tehát szó.

A nemzeti kultúrán mindig egy reprezentatív kultúrát értünk, amely politikai, társadalmi eszméket, jelentéseket, értékeket és ideológiákat gyárt, és ezáltal magában foglalja mindazokat a meggyőződéseket, értelmezési módokat és világképeket, amelyek a társadalmi és politikai cselekvést befolyásolják. Minden nemzeti kultúra arra törekszik, hogy a befolyása alá vont egyéneknek világos történeti tudatuk, közös kulturális viselkedésformáik, egyértelmű összetartozás-érzésük és sajátos személyiségstruktúrájuk legyen. Ehhez toposzokra, kulcsszimbólumokra van szüksége. Ilyen kulcsszimbólumként értendő a népi kultúra is.

A folyamat, azaz a népi kultúra jelenségeinek a nemzeti kultúrába beemelése a 19. század elején kezdődött. Olyan kulturális jelenségekre volt szükség, amelyek egy elmúlt, ősi világot reprezentáltak. A népi kultúrában találtak erre alkalmas jelenségeket, megkezdődött a „népi kultúra nemzetiesítése”. A felhasznált népi kultúra képe „visszatükrözte egyes korszakok, egyes ideológiai, művészeti, politikai irányzatok nemzetfelfogását, változó esztétikai ízlését”. Az alapkérdést Hofer Tamás abban látja, „hogyan kaptak eddig nemzeti szempontból közömbös jelenségek [...] nemzeti jelentést, ez a nemzeti jelentés hogyan változott, alakult, esetleg tűnt el” az idők folyamán.

A „népi kultúra nemzetiesítése” a népi kultúra külsődleges szintjén nyilvánult meg: a népművészetben, a viseletben, a szokásokban. A népi kultúra ebben az összefüggésben kizárólag esztétikai minőséget jelentett, amelyet természetes népi-nemzeti érzületként és szellemiség megtestesüléseként és lenyomataként értelmeztek Herder óta. Ez a nemzetiesített népi kultúra a közösségi élet ünnepi szféráját mutatta be, és ezt a – sok esetben máig élő – képet terjesztette el a népi kultúráról a társadalomban.

A népi kultúra egyes elemeinek bevonása a nemzeti kultúrába felhívta azonban a figyelmet a kultúrát hordozó rétegre, „a népre”, amely nálunk sokáig a parasztságot jelentette, valamint a vidékre, s a falura, ahol a „nép” élt. Felfedeztek bizonyos tájakat, településeket. S ez a falu, ez a táj a harmóniát és az ősiséget, a hagyományost és a természetest, egy „nemzetiesített népi kultúra” minden jellemzőjét megmutatta.

Napjainkig több népi kultúrákép is forgalomban volt, illetve van Magyarországon. A felvilágosodás képviselői a népi kultúrában az elmaradottság, a tudatlanság, a babonáság tárházát látták. A romantika vette észre a benne rejlő ősiséget, esztétikumot, nemegyszer túl is hangsúlyozva azokat. A 19. század közepére

megszületett a folklór, amely nem jelentett mást, mint a népi kultúra bizonyos kiválasztott elemeinek beemelését a nemzeti műveltségbe. Ez nem a népi kultúra egészének integrációja volt a nemzeti kultúrába, hanem a népi kultúra bizonyos jelenségeinek egyfajta „átstilizálása” nemzeti kultúrává, a domináns társadalmi érdek, a hatalom támogatása és legitimálása érdekében. Egy „domesztikált” népi kultúrát integráltak a nemzeti kultúrába. Egy társadalmilag semlegesített, politikailag idealizált népi kultúrát formáltak meg és használtak fel. A népi kultúra ebben az összefüggésben elsősorban mint a hatalomból kiszorítottak ellenkultúrája fogalmazódik meg.

A 17. és 18. század folyamán a felső osztályok visszahúzódtak a népi kultúrától, a „kishagyománytól”. A 19. századig az uralkodó osztály, az irányító réteg szemlélete és kultúrája, a „nagyhagyomány” – elsősorban az iskoláztatáson keresztül – sok tekintetben visszaszorította a „kishagyománynak” nevezett népi kultúrát. Egyidejűleg, a 19. század első felétől kezdve számíthatjuk azonban a népi kultúra felfedezését is. Megkezdődött a „felfedezett népi kultúra” megalkotása. És ez folytatódott a későbbi évtizedekben, eltérő időpontokban az irodalmi műveltség, a zene, a tánc, az építkezési kultúra és más területen. A két műveltség bonyolult kapcsolatát a 20. század közepének szaktudománya a folklorizmus, a neofolklorizmus és a folklorizáció értelmező keretében igyekezett megragadni.

A népi kultúra értelmezése nem volt statikus, minden kor mást és mást értett rajta, másként és másként fogalmazta, szerkesztette meg. Tanulságosan foglalta össze a 20. század első felének, s különösen a forrongó 1940-es éveknek a népi kultúráról alkotott felfogását, sajátosan a népi kultúrára alapozott magyar (nemzeti) kultúráról szóló véleményeket az 1948-ban írott, de csak a közelmúltban megjelent könyvében Péter László. E nézetekben az elhatárolódás és az idealizálás különböző fokozatait látjuk, a megreformálás *populaire* és a megőrzés *völkisch* törekvéseit. Kétségkívül mindkét viszonyulás kísértett és kísért máig a népi, a paraszti élet és kultúra megítélésében. Az idealizáló felfogást Hofer Tamás az „ökológus parasztember» mítoszaként fogalmazta meg, „a természettel szinte mitikus-vallásos egységben élő», maga körül harmóniát kialakító ember mítoszaként. Andrásfalvy Bertalan ezt nem mítosznak, hanem történetileg a 19–20. századig nyomon követhető, szükségletek által meghatározott valóságos életszemléletnek tartja.

Mik voltak az említett, a nemzeti kultúrába átemelt, „átstilizált” elemek? Mindig az adott kor társadalmi céljának megfelelő kulturális jelenségek, részrendszerek. A 18–19. század fordulóján, a 19. század első felében, a herderi néplelket kifejező esztétikum volt a mérték és az érték. Ezért a 18. század végétől a népmesék, népdalok, népballadák, majd a népzene, a néptánc bizonyos motívumai alkották a folklórt, hiszen a nemzeti irodalmat, a „nemzeti poézist” (Kölcsey) kellett akkor megalkotni, megújítani, ezért az esztétikai értékeket felmutató szövegfolklór-alkotásokat keresték. Hamarosan azonban erre épült rá a történetiség elve, amely a népköltészet egyes műfajaiban az ősi történeti múlt emlékeit látta, belőlük régmúlt korok műveltségét vélték rekonstruálhatónak. Egyik szép példája ennek Ipolyi Arnold *Magyar mythológiája*. A nemzeti gondolata tehát a 19. század elejétől kezdve összefonódott a nemzeti múlt és kulturális ábrázolhatóságának a témájával.

A paraszti tárgyi kultúra iránti érdeklődés csupán a 19. század legvégén nőtt meg. Megjelenésében a történetiség mellett az esztétikai érték és értékelés szintén nagy

szerepet játszott. A paraszti tárgyak divatja az országos általános kézművesipari kiállításokat követően nőtt meg (1885-től). Elsőnek a kalotaszegi varrottasokból és viseleti darabokból álló tárgye gyűttes vált népszerűvé. Ennek hatására a 19. század utolsó harmadától Kalotaszeg lett a legismertebb magyar népművészeti táj. Fokozatosan lépett melléje Torockó, a Sárköz, majd az 1910-es évektől kezdve a Matyóföld, elsősorban Mezőkövesd. E népművészeti tájak felfedezése mögött szociális törekvések is meghúzódtak, hogy a megrendelések révén munkát, megélhetést biztosítsanak a helyben lakóknak. A két világháború között Erdély, s benne Kalotaszeg elvesztése után Mezőkövesd maradt az egyeduralgó nemcsak a tárgyi kultúra, hanem egyáltalán a „magyar” népművészet megjelenítésében még az idegenforgalmi, turisztikai irodalom vonatkozásában is. Napjainkban a domináns magyar tárgyi jelképek közé számít a székelykapu, amit ősinek, székelynek és magyarnak tartanak.

A népi kultúrának a nemzeti kultúrába való beépítése során bizonyos földrajzi és kulturális régiókat kiválasztottak tehát, hogy ezzel a népi kultúra ősiségét, eredetiségét megmutassák és szimbolizálják. A „Vadrózsák”népe (utalás Kriza János *Vadrózsák* című, 1863-ban megjelent székely népköltési gyűjteményére), a székelyek, a palócok, majd a matyók, azaz Kalotaszeg, Székelyföld és az Alföld történelmi és földrajzi aspektusok adtak a „mi a régi magyar” kérdésnek. A tájak szimbolikus hierarchiájában egyes vidékek, különösen a peremvidékek, „nemzeti tájjá” váltak a nemzeti közösség részére, mint például Erdély a magyarok és párhuzamosan a románok számára is. A magyar nagytájak közül a magyar Alföld az „igazi” magyar kultúra, áttételesen a magyar szabadságvágy, a keleti eredet és a keleti nomád történelmi gyökerek szimbolikus kifejezője lett. Megjelent a puszta, a tanya, immár mint a „magyar táj” képe. Nem véletlen, hogy a Hortobágy előkelő helyen áll a magyarságismérvek sorában.

A népi kultúra a kora újkor politikai függetlenségi mozgalmában jelentékeny szerepet játszott, erősítette és támogatta azokat. A 19. század közepére ezt a szerepet a nemzeti kultúra vette át. Györffy István híres vitairata és Bálint Sándor pedagógiai programja a néphagyomány alkalmazásának 20. századi lehetőségeiről szólt. Györffy a népi kultúra elemeiben, részeiben, de szemléletében és rendszerében is leginkább azt az alapot látta meg, amelyre építve fel lehetett volna venni a küzdelmet a náciizmus, a kommunizmus, egyszóval a totalitárius ideológiák ellen, amely tehát közösséget teremt, megélhetést erősít és védelmet biztosít. Napjaink népi kultúra felé fordulása pedig egyrészt globalizációellenes, szolgálja a kultúra bizonyos elemeinek továbbélését, valamint visszatartását, másrészt pedig kihasználja a globalizáció kínálati lehetőségeket (fenntartható fejlődés). A valahova tartozás érzését keltve támogatja a helyi társadalmat.

A nemzeti kultúra megalkotása tehát folyamat, lényegében „a modern társadalmak kulturális szerkezetének” megalkotási folyamata. Ez azt is jelenti, hogy a modern társadalmaknak megfelelően ez a nemzeti kultúra rétegzett, különböző kulturális stratégiákat tartalmaz, amelyek közül egyik vagy másik meghatározó, domináns szerepet tölt be. Ma, leegyszerűsítve, egy liberális és egy keresztény-konzervatív stratégia vitájának vagyunk tanúi Magyarországon.

A 19. század elején egy nemesi dominanciájú nemzeti kultúrákép volt a meghatározó, amelyhez később kapcsolódott a (jórészt idegen eredetű) polgárság, kispolgárság, munkásság nemzetikultúra-felfogása. A nemzeti kultúra kialakításának folyamata

azonban nem lezárt ma sem, mi magunk is alakítói, formálói vagyunk. Gondoljunk csak a nemzeti történelmi emlékezetet hordozó és azt szimbolikusan kifejező állami ünnepek folytonos átszerkesztésére. Ennek során a nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista/kommunista hatalom ideologikus ünnepeinek helyébe 1990 után az új rendszer éppen az alternatív emlékezet (Paul Ricoeur) szimbolikus ünnepét, október 23-át és a korábbi évtizedekben már konszenzusos március 15-ét, augusztus 20-át tette, részben tudomásul véve a keresztény ünnepi rend legnagyobb alkalmait (karácsony, húsvét, pünkösd, mindenszentek). Néhány évtized alatti többszöri átszerkesztése, s a köröttük zajló ideológiai vita, valamint az erőteljes szekularizáció azonban megkérdőjelezte sok ünnepünk hitelességét, érvényességét.

Október 23. megünneplésének rítusait, tárgyi és szövegi szimbólumrendszerét pedig csak most alakíthatjuk ki. Ennek érdekében az elmúlt másfél évtized ismét hangsúlyosan a népi kultúra felé fordult, s annak egyik elemét, a fejfát tette összetett értelmezésben október 23. nemzeti szimbólumává. A legtöbb magyarországi településen ugyanis 1990 után úgynevezett kopjafát állítottak 1956-os emlékműként. Ebben a tárgy- és szimbólumválasztásban biztosan benne van a fejfa = sírjel azonosítás mellett a kopjafa = ősi, keleti harci eszköz = magyarság-szimbólum is.

Az identitás

A népi kultúra és a nemzeti kultúra az azonosságtudat felépítésében is fontos szerepet tölt be. Az identitás fogalma csak a mi/ők – én/ő ellentétpárban értelmezhető. Reflektáltsága csak bizonyos konfliktushelyzetekben erőteljes, amikor választ kell adni arra a kérdésre: ki vagyok én, mi vagyok én? A válasz legtöbbször a nemzeti kultúra kínálja mintákban fogalmazódik meg, amelyek sztereotípiákká válnak; például: „a református vallás = magyar vallás”. Az identitás azonban szintén nem állapot, hanem folyamat. Szerkezete különböző jellegű és típusú motivációs erők hatása alatt állandóan alakul. Ha az azonosságtudatomat illetően az egyéni tapasztalatom negatív, akkor identitásválságba kerülhetek, ami identitásváltást eredményezhet. Új identitás minta keletkezik, amelynek egy másik társadalmi értékelésben akár egymást kizáró összetevői lehetnek. Ilyen példa a Kassa környéki magyar reformátusok nyelvvesztése, de a vallásukhoz való ragaszkodás révén református szlovákság jött létre, vagy az erdélyi református, illetőleg római katolikus románok egyre növekvő csoportja.

Ezek a példák azt mutatják, hogy a nyelvnek - szemben a belénk rögzült „nyelvében él a nemzet” sztereotípiával - változó szerepe lehet a nemzeti identitás megformálásában. Már Györffy István észrevette, hogy a magyar nyelv önmagában nem elég megtartó erő. Ezt bizonyítja a középosztály gyors asszimilációja a Trianont követő utódállamokban. Vagy utalhatunk a nyelvüket vesztett skótokra, írekre, vagy az amerikai magyarokra, a magyarországi németekre. Más meghatározók vehetik át az identitás szerkezetében a domináns szerepet. Gyakran a vallás. Elég itt a moldvai csángó-magyarok önmeghatározását említeni: római katolikusként definiálják magukat. Az identitás őrzéséhez azonban – ugyanúgy, mint a nemzeti kultúra fenntartásához és átadásához – intézmények kellenek: „a templom és az iskola”, de család, folklórcsoport, párt, rádió, televízió, újság és egyebek is. Ha ezek hiányoznak vagy elvesznek, az

identitásőrzés nehezebb vagy egyszerűen lehetetlen. Ilyen helyzetekben hangsúlyosabb szerepet kaphat a népi kultúra egy vagy több eleme: a viselet, az ételek a táplálkozási kultúrában, vagy a vallással összefüggő számos kulturális megnyilvánulás, különösen az ünnepek szokásrendje. Kisebbségben túlhangsúlyozódik a folklór jellegű kultúra, mert az iskola közvetítette magas kultúra idegen, az uralkodó többségi nemzeté, vagy nemzetközi lehet. A csángók anyanyelvi kultúrája kizárólag a szóbeliségben él. Az írásbeliséghez kötött magas kultúra az iskolák révén román. A csángók népi kultúrájára két nemzeti kultúra, a magyar és a román is igényt tart.

Az identitásnak külső funkciói a területiség, a gazdaság és a politika. Jól körülhatárolható területet fogalmaznak meg, gazdaságilag e terület erőforrásainak ellenőrzését igénylik, politikailag pedig megalakítják az ezt szolgáló állam szervezetét. Az identitás belső funkciói az egyénre és a közösségre vonatkoznak. Az egyént sokféle szállal kötik közösséggé. Nálunk, magyaroknál, Trianon óta a területi és gazdasági összetartozás hiánya kikényszerítette a „haza, a magasban” Illyés Gyula-i gondolat megalkotását, a kultúrnemzet fogalmának bevezetését.

Népi kultúra, nemzeti kultúra, nemzeti identitás kapcsolata a globalizáció korában

A globalizáció egyik következménye a kulturális konvergencia. Ennek a folyamatnak is megvan a maga tudománytörténetisége. A jelenséget a néprajzban és az antropológiában transzkulturációnak, akkulturációnak, hibridizációnak vagy kreolizációnak nevezték és nevezik. Napjaink globalizálódó kultúrája a média és a példátlan nemzetközi mobilitás miatt keverék-kultúra, állapította meg Anthony Smith. Egy csomó ambivalens, vagy épp ellentmondó összetevőből, a hagyományos helyi, népi és nemzeti motívumok és stílusok utánzásából, a modern tudományos, kvantitatív és technikai közbeszédéből, a tömegfogyasztás kultúrájából szerveződik, amely egyforma árucikkekből, képekből, gyakorlatból és jelszavakból áll. Ezek egymás közti kölcsönös függősége átfogja szinte az egész földkerekséget, s a globális telekommunikáció és a komputerezált információs rendszerek egységesítő nyomása alatt működik. Eredménye az elismerésre számot tartó tömegkultúra, a szubkultúrák sokasága, amelyet Péter László „selejt-kultúrának” nevezett 1948-ban. Vele szembe a nemzeti kultúra állítható. A globális kultúrának három jellemző jegye van: egyetemes, technikai és időtlen. A globális kultúra is mesterséges kultúra, ám kontextus és idő nélküli. Fő jellemzője az idő és a tér összesűrűsödése. A globalizáció elszakítja a helyet a tértől. „A helyek rögzítettek maradnak ott, ahol a »gyökereink« vannak. A teret azonban egy szempillantás alatt át lehet szelni. Így semmisíti meg az idő a teret.” Így zsugorodik össze a világ, alakul ki „világfalu”.

A globális technológiák átlépnek az országhatárokon, és ebben a helyzetben nagyobb egységek jobban helytállnak a világot átfogó gazdasági versenyben. Az Európai Unió egyfajta gazdasági válasz a globalizációra. De vajon lehet-e a kultúra tekintetében is európaiságról beszélni, formálódik-e európai identitás, s mi történik a nemzeti kultúrákkal a globalizáció folyamatában?

Egy világméretű összehasonlításban valóban beszélhetünk európai jellemvonásokról, hiszen a zenében, a képzőművészetben, de az irodalomban is állandó és folyamatos csere, érintkezés történt az európai népek között. Európát a görög-római gyökereken felépült keresztény kultúrán alapuló sokszínűség jellemzi. A közeledés, a migráció ellenére azonban a mindennapi élet, a népi kultúra, az etnikumok és a nyelvek területén megmaradtak és megmaradnak a különbségek. A média által támogatott globalizáció tehát csak részglobalizáció lehet. S ebben a helyzetben épp e különbségek, a regionális kultúrák értékelődnek fel. Ezt a folyamatot Hermann Bausinger úgy értelmezi, hogy ha a nemzetállamoktól politikai jogokat vonnak el, abból a kultúránemzetek profitálnak. Az identitás külső funkcióiból a nemzetállamnak kisebb-nagyobb részt fel kellett adnia: a határok elválasztó/védő szerepe csökkent, a gazdaság nemzetközivé vált, a politika bizonyos döntési szintjeit is át kellett adni uniós intézményeknek.

Ugyanakkor az unió nagy hangsúlyt fektet olyan kérdésekre, amelyek elsősorban helyi szinten valósíthatók meg: ilyen a határokon átnyúló európai együttműködés, a fenntartható fejlődés, a természeti környezet megóvása, a helyi hagyományok és kultúra megőrzése. Ez pedig nagymértékben erősítheti – ha van rá domináns politikai akarat – a lokális, s abban a népi kultúra pozícióit, s szolgálhatja a magyar nemzeti közösség (regionális) újraegyesítését is. A népi pedig ebben az összefüggésrendszerben ugyanazt jelenti, mint korábban a nemzeti kultúra megformálásánál: a gyökereket, az elődök életét és kultúráját, a tájat és a megtartó közösséget. S itt kap esélyt a hagyomány mint a választás lehetősége. A tradíció, az átadás folyamata arra hívja fel a figyelmünket, hogy egy lehetséges úttal választottuk a megvalósítható és tetszetős, ismert vagy nem ismert utakat. A hagyomány a gondolkodásról, következtetésről és indoklásról szól. A hagyomány felfogása, koncepciója tehát feladat megjelölésére született. Az Eric Hobsbawm által bevezetett „kitalált (megalkotott) hagyomány” fogalma azt mutatja be, hogyan lehet felhasználni a múltat és annak kulturális reprezentációját arra, hogy közösséget formáljunk és összetartsunk. Ilyen tipikusan kitalált hagyománynak minősíthető mai életünkben a nemzeti/állami ünnepek mellett az aratóünnep és az új kenyér ünnepe, a Debrecen névével mára összeforrott virágkarnevál, vagy a Hajdúszoboszlón felújított szilveszteri kongatás, az ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark minden rendezvényével, hogy csak néhány példát említek.

Az elmúlt évtizedek totalitárius rendszerének elmúltával az emlékezet- és identitásépítés napjainkban nemcsak nemzeti (országos) szinten folyik, hanem a helyi közösségek szintjén is, hiszen a szocializmus elsősorban ezeket verte szét. A „helyi kulturális örökség” számos jellemzője tárgyasul ebben a folyamatban. A helyi kultúrából merítenek, amikor a helyi ünnepeket és rítusokat, vagy a helyi gazdálkodás jellemző terményeit, s az arra alapozott táplálkozási kultúrát emelik a közösség szimbolikus megjelenítőjévé. A helyi kultúráról beszélünk elsősorban, amikor a kulturális örökséget, napjaink egyik kulturális-politikai kulcsfogalmát említjük. Ez a kultúra kiterjesztett értelmezését jelenti: benne foglaltatik a természeti környezet, az épített örökség, valamint a szellemi kulturális örökség is. Benne „a kulturális szerveződésnek a tudatos, szervezett elemei és mechanizmusai vannak túlsúlyban a spontaneitás felett. Jóllehet, a múlttal kapcsolatos kötelékei tagadhatatlanok, az örökség mégsem annyira a múlttól szól, hanem a jelenről. Ennek talán két eleme van: egy a térrel, egy a múlthoz

fűződő viszonytal kapcsolatos." A lokalitás, a regionalitás ismét szimbolikus szerepet kaphat. A helyi népi-paraszti kultúra felé fordulás közösségformáló és megélhetést javító törekvéssé vált napjainkban. Ez pedig a globális szemlélet helyi megjelenése, az ökológiai gondolkodás, a fenntartható fejlődés uniós normájának is megfelel. A népi kultúra itt nem ellenkultúraként, hanem a nemzeti kultúra kiegészítőjeként fogalmazódik meg.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül tehát a mai magyar nemzeti identitás építésében, alakításában a globalizáció és az Európai Unió szerepét sem. A csatlakozással – egy időre – eldőlt, hogy Magyarország a nyugat-európai kötődést választotta. Ennek azonban nyilvánvaló ellenhatása a mai közbeszédben az uniópártiak és az euroszeptikusok vitája, ami mögött olyan régi ideológiai viták újultak meg, mint a keleti eredet *versus* nyugati kötődés, finnugor vagy török nyelvi rokonság. Az erről szóló vitában is identitások, ideológiák ütköznek, gondoljunk csak az uniós alkotmány körüli népszavazásokra. Az irányító uniós és nemzeti politikai elit intézményeket hoz létre és mozgósít az uniós szimbólumrendszer: uniós zászló, himnusz, uniós törvények, intézmények és támogatásaik népszerűsítése, az európai identitás formálása érdekében. Bálint Sándor fél évszázada írta le ezeket a gondolatokat: „Európa egyetlen útja az univerzalizmus, a népek és kultúrák mellérendeltsége és szövetsége, a nyelvi esetlegességeken fölülemelkedő szolidarizmus, a keresztény hit és európai múlt közösségében való újjászületés.” Kérdés, hogy a kereszténység cementje nélkül lesz-e, és mikor lesz európai identitás.

Zárógondolatok

Rövid előadásomban néhány mozaikkockán keresztül folyamatokat próbáltam vázolni: a nemzeti kultúra megalkotásának 19–20. századi történetét és állandó újraszerkesztésének folyamatát, mai állapotát. A kultúrát, a nemzeti kultúrát sokan – ma is – mint öröktől adottat, kortól független értéket, valami abszolút jót, nemest értelmezték, értelmezik. Láttuk azonban, hogy a kultúra megalkotása folyamat, amelyben minden kornak megvan a maga feladata és felelőssége. A 19. század első felében a történelmi és az esztétikai szempontok alapján válogatott kulturális jegyek kerültek be a nemzeti kultúrába. A nagy cél ekkor a magyar nemzeti nyelv, a magyar irodalom és a magyar történelmi tudat megszerkesztése, a polgári nemzet megteremtése volt. A 19. század végi, 20. századi ipari társadalomban a nemzeti kultúrát és a nemzet közösségét a népi kultúra egyes kiválasztott elemével akarták megújítani. A létező szocializmus idején pedig – bár maga a hatalom is hivatkozási pontként emlegette – a népi kultúra az elgyökértelenedés elleni fellépés alternatív eszköze és forrása lett. A népi kultúrában organikus kultúrát feltételeztek, amely elveszett a modern ipari társadalomból. Ma azt látjuk, hogy a globalizáció folyamatában, amikor a nemzeti szuverenitás több területen veszít teljességéből, egyre fontosabbá válik a lokális hagyomány, a helyi kultúra rögzítése és megőrzése. A cél most inkább a helyi közösségőrzés és -teremtés, az érzelmi nevelés, az életminőség emelése lehet. Egyetemi oktatóként elmondhatom, hogy a néprajz iránti érdeklődés folytonossága nagymértékben összefügg napjainknak azzal az igényével, amely szeretné megérteni

a saját kultúrát. Szeretne valamit visszahozni a szervesnek vélt kultúrából. Szeretné a népi kultúra dalokban, táncokban, rítusokban, természetszemléletben stb. megnyilvánuló esztétikai értékeit és közösségképző erejét az életminőség emelésére és növelésére felhasználni. E szemlélet jeles képviselője napjainkban Andrásfalvy Bertalan. Munkáiban hangsúlyozza a helyi (paraszti, népi) kultúra szerepét az érzelmi nevelésben, a közösségformálásban, az identitástudat megerősítésében. Ahogy ő fogalmaz: a népi kultúra szerepét a közművelődésben.

Mind a 19–20. század, mind napjaink törekvéseit egyfajta kompenzációnak tekinthetjük. Valami nem létezőt akarnak létrehozni, valami elveszettet akarnak pótolni. A nemzeti kultúra megszerkesztése és a „helyi kulturális örökség megalkotása” egyaránt közösséget formált és formál: nemzetet mint elképzelt, ám mégis valós közösséget, illetőleg valóságos helybeli közösségeket, a nemzeti kultúra és identitás őrző közegeit.

2. Pongrácz Alex: A nacionalizmus fogalma és jellemzői

Bevezetés

Az alábbi tanulmány középpontjában a nacionalizmus, valamint a nemzetállam közötti összefüggések vizsgálata áll. A nacionalizmus és a nemzetállam definíciós kísérletei kapcsán óhatatlanul is eszünkbe jut Szent Ágoston gondolata, aki a *Vallomások* című munkájában a következőket tárta elénk az időről: „Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom.”

Ágoston eme mottóját parafrázálta a későbbiekben – méghozzá a nacionalizmussal összefüggésben – Walter Bagehot, aki a 19. század történetét a nemzetépítés korszakának nevezte: „Ha Önök kérdezik tőlünk, tudjuk, mi is ez, de nemigen tudjuk gyorsan megmagyarázni vagy definiálni.”

A nacionalizmus problematikájának részletezésekor azonban Ágostonnál és Bagehotnál „gondosabban” kell eljárunk; mindenképpen tisztáznunk szükséges ugyanis néhány, sokak által evidensnek tekintett, mégis ellentmondásoktól terhes kifejezést, úgymint az állam, nemzet, nemzetállam, szuverenitás fogalmait. Ráadásul a fogalmak tisztázása során úgy kell „tisztá vizet öntenünk a pohárba”, hogy Jászi Oszkár több mint egy évszázaddal ezelőtt kelt szavai ma is érvényesnek bizonyulnak: tudniillik az olyan orientálónak tekintett meghatározások, mint a „nép”, „nemzet” és „nemzetiség” állandó, szinte „kaleidoszkopikus” változásnak vannak kitéve – ráadásul a „nemzet”, „faj”, „nemzeti állam” és egyéb „tarka” fogalmak gyakorta kerültek-kerülnek „társaságbeli és publicisztikai érintkezésbe, és ez az összekeveredés árt a kérdés tiszta beállításának”. Fontos tehát leszögeznünk, hogy a legeklatánsabban éppen a nemzet fogalma kapcsán megjelenő emocionális jelentéstartalmak ellenére is a Max Weber által deklarált értéksemlegesség, azaz a „tudomány mint hivatás” paradigmájának megfelelően kívánjuk körbejárni a szóban forgó problémát.

A nacionalizmus mint „uralkodó eszme”

Az uralkodó eszmék terminusa az egyik legjelentősebb magyar állambölcseleti gondolkodótól, báró Eötvös Józseftől származik, aki három, általa fókuszált eszme (a szabadság, az egyenlőség, valamint a nemzetiség) államfejlődésre gyakorolt hatását vizsgálta. A 19. század folyamán bekövetkezett fejleményeknek köszönhetően a mai szakirodalom általában négy „uralkodó eszmét” nevesít, nevezetesen a konzervativizmust, a liberalizmust, a szocializmust, illetve a nacionalizmust, valamint a 19–20. századi fejlődés folyamán bekövetkezett „metamorfózisnak” köszönhetően ezen eszmék különböző mutációit, változatait.

Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy a hazai szakirodalomban néhány szerző meglehetősen „mostoha módon” bánik a nacionalizmus eszméjével: annak ellenére, hogy eme eszme elképzelései a gyakorlatba átültetve meglehetősen nagy ívű pályafutásra tettek szert, a tudományos diskurzus néhány alakja egész egyszerűen negligálja azt. A Bódig Mátyás és Győrfi Tamás nevével fémjelzett – és már a címében is az egyik liberális állameszményt piedesztálra emelő, tehát olvasatunkban értékelkötelezett – államelméleti munkában – a többi irányadó eszmével ellentétben – a nacionalizmusra vonatkozó ismeretanyagot nem találunk. A szerzőpáros által jegyzett, *Az újkori politikai gondolkodás általános jellemzése* címet viselő fejezet az „uralkodó eszmék” taglalása során mindössze egy rövid bekezdés erejéig próbálja kényszerűen sikeredett módon megmagyarázni, hogy miért is nem érdemelt önálló fejezetet a nacionalizmus eszméje.

Ennek hátterében – az értékelkötelezett attitűd nyílt felvállalása mellett – feltehetőleg az a még mindig domináns hatású kánon állhat, amely szerint a nacionalizmus „elméletileg szegényes”, azaz „más izmusokhoz képest nem teremtett nagy gondolkodókat – sehol egy Hobbes, egy Marx vagy Weber...” Ezt az állítást persze hamar cáfolni lehet, hiszen a nacionalizmus okfejtéseit vizsgáló irodalom rendkívül kiterjedt. Önmagában véve is számos szerző foglalkozott a nacionalizmus kérdéskörével, még ha egy részük nem is feltétlenül tett szert akkora ismertségre, mint Hobbes, Marx vagy Weber – bár Fichte, Renan, Jászi Oszkár vagy éppen Bibó István neve remélhetőleg sokak számára „ismerősen cseng”. A nacionalizmus eszméje meglátásunk szerint tehát a konzervativizmus, a liberalizmus és a szocializmus mellett a negyedik nagy „uralkodó eszmeként” aposztrofálható. Már csak azért is, mert igaz rá az az állítás, hogy nemcsak azokra hat, akikre nézve kedvezőnek számítanak a belőle levont következtetések, hanem befolyása „általános, s csaknem mindig éppen azokra a legnagyobb, kik általa helyzetüket veszélyeztetve látják”.

A nacionalizmus hatása alól ugyanis senki sem tudja kivonni magát – még a „népek hazája, nagyvilágot” preferáló kozmopoliták és a hagyományos szuverenitási attribútumokkal még leginkább rendelkező nemzetállam, az Amerikai Egyesült Államok sem. (Gondoljunk csak arra, hogy a tavalyi esztendő folyamán Donald J. Trump éppen a „Make America Great Again!” hívószó csatasorba állításával volt képes megnyerni az elnökválasztást.)

Az ideológiák kora – főként a nacionalizmusra vonatkozóan – mindebből következően egyáltalán nem ért véget, amint azt Daniel Bell az 1960-as években kidolgozott elméletében jövendölte. Francis Fukuyama híres/hírhedt – azóta már általa is cáfolt

– tézisé, miszerint a történelem a „liberális világforradalom” (Worldwide Liberal Revolution) „egész Földet behálózó” győzelmével a végéhez ért, markánsan megcáfolták a 21. század politikai, gazdasági és társadalmi folyamatai és jelenségei. Rogers Brubaker szerint már az 1990-es évek első felének *pro forma* szabadelvű légköre sem a nemzetállam meggyengülését hozta az európai kontinensen, sokkal inkább annak látványos újjászületését. Midőn Fukuyama papírra vetette a történelem végéről vallott gondolatait, a Balkánon ismételtén a „nemzeti múlt mítoszait feltámasztó” háború tört ki, a bevándorlás pedig a legtöbb európai államban újra „helyzetbe hozta” a nacionalista retorikát. A „rövid 20. század” eszerint úgy végződött, ahogyan kezdetét vette: egy sor új nemzetállam született a korábbi soknemzetiségű államok helyén. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, nagyon úgy fest, hogy a 21. században sem valamiféle kozmopolita utópia irányába mozdul el a történelmi fejlődés kereke.

A nacionalizmus fogalma és jellemzői

A nacionalizmus a fentebb már érintett momentumok miatt a „legellentmondásosabbnak” tekinthető politikai eszme. Tom Nairn egyenesen azt állította, hogy a nacionalizmus Janus-arcú jelenség, amely egyszerre kötődik a múlthoz és a jelenhez, egyszerre épít és rombol, és bár a dekolonizáció folyamata során erős impulzust adott a korábban gyarmati függésben lévő területek függetlenedéséhez, egyben számos nép elnyomásának a „szimbóluma” is volt. Takács Péter azonban mindehhez hozzáteszi, hogy a többi uralkodó eszme is rejt magában paradox motívumokat, legfeljebb ez első ránézésre nem olyan nyilvánvaló, mint a nacionalizmus esetén. A nacionalizmust egyetlen tömör definícióba sűríteni az előbbieken vázolt okokból nem lehet; mégis számos szerző tett már erre irányuló kísérletet. Feltehetően az első „kísérletezők” sorát gyarapította Eötvös József, aki a már idézett munkájában az alábbi munkafogalmat alkotta meg: „A nemzetiség eszméje az egyes népek azon törekvéseire irányul, mellyel mindenikük azon helyzet elfoglalása után fárad, melyre magát múltjánál (történelmi jogánál), nagyságánál vagy más tulajdonságainál fogva jogosítottnak véli.” Krisztics Sándor nacionalizmusfogalma már a nemzet expanzív terjeszkedésének lehetőségét is legitimálni igyekezett az első világháború „előestéjén”. Meglátása szerint ez az eszme „azon gondolat megnyilvánulása, mely elsősorban az államok nemzeti alapon való létesülésének, berendezésének és fennállásának eszméjét jelenti; másodsorban az állam életének azon iránya, mely az állam növekedését, folyton mozgásban tartott törekvését foglalja magában más nemzetek túlszárnyalására, tehát a nemzet szélességben való növekedésére s benső nemzeti consolidálódására, tehát a nemzeti egység mélyebbé tételére”. Krisztics munkafogalma eszünkbe juttatja Joó Tibor meglátását, miszerint a nyugat-európai történelmi fejlődés egy pontján a nacionalizmus összeforrott az imperializmussal; ennek köszönhetően az imperialista nacionalizmus típusát az jellemzi, hogy „egész világszemlélete középpontjában a nemzetiség áll. Az a meggyőződés hatja át és irányítja életét teljes egészében, hogy a nemzeti érdek a legfőbb érdek, sőt ez az abszolút érték, melynek mindent alá kell rendelni, viszont jogos, sőt kötelesség minden eszközt, minden szellemi és anyagi hatalmat és erőt ennek az érdeknek szolgálatába állítani. E nacionalizmus csillapíthatatlan vágya nemzetének minél

szélesebb körű uralma, szellemi, anyagi, hatalmi terjeszkedése, más nemzetek erőinek, életének, javainak a saját szolgálatába állítása, szellemi és anyagi meghódítása, a föld feletti és a nemzetek közötti főhatalom megszerzése. Így aztán a nacionalizmusnak illetően formája szorosan összekapcsolódik az államisággal.” Ez a variáns meglehetősen távol esik a kultúrnacionalizmus – más olvasatban neonacionalizmus – vonulatától, amelyet a leginkább kikristályosodott formájában a trianoni traumát követő időszakban a korszak kiemelkedő kultúrpolitikusa, gróf Klebelsberg Kunó dolgozott ki, és amely Kornis Gyula értékelése szerint „a korábbi idők szónokló, ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretetével szemben a munkás hazaszeretetet hangsúlyozza”. A nacionalizmus eme variánsa „elsősorban a tudás erejével meghatványozott munka kultuszát igyekszik szolgálni”. Átadva a szót a kultuszminiszternek, a nacionalizmus ebben az interpretációban annak a célnak az elérését tűzi ki maga elé, hogy „művelt és jómódú nemzet” legyünk, „szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek. [...] Nem akarunk mindig féllárnyékban ülni, nem akarunk mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka termékenységet, és ennek a termékeny munkának révén módosabbak, e révén függetlenebbek, és mindenek-felett öntudatosabban magyarok akarunk lenni. Ez lenne a magyar neonacionalizmus egészséges célja.” Láttuk, hogy a nemzet centrális és előkelő helyet foglal el a nacionalizmus eszméjében; ennek dacára úgy látjuk, hogy a nemzet és a nacionalizmus nem tekinthetők szinonim fogalmaknak. A nacionalizmus kétségtelenül a nemzet eszméje, azaz egy olyan ideológia, amely a nemzetet állítja gondolkodásának középpontjába. A nemzet felemelkedéséért, annak „gyarapításáért” munkálkodik, és „nacionalizálni” igyekszik a jelentősebb intézményeket: ezért beszélhetünk nemzeti bankról, nemzeti múzeumról, nemzeti színházról, nemzeti levéltárról, nemzeti könyvtárról, nemzetőrsegről, sőt akár nemzeti vágatáról vagy nemzeti dohányboltról is. A nemzet mint entitás azonban már jóval korábban megjelent, mint maga a nacionalizmus eszméje, ezért úgy véljük, hogy a nacionalista „attitűd” a nemzetet egyszerű hivatkozási alapként kezelte. Greenfeld már az emocionális összetevőre is koncentráltan mondotta, hogy a nacionalizmus egy gyűjtőfogalom, amely magában foglalja a nemzeti identitás (nemzetiség), a nemzeti öntudat, illetve az ezeken alapuló kollektivitások, a nemzetek rokon jellegű jelenségeit, tehát olyan eszme- és érzelmekészletet rejt magában, amelyek a nemzeti identitást fogalmi keretbe foglalják. Miroslav Hroch az értékek nemzethez rendelésének jelenségére koncentrált, amikor azt állította, hogy a nacionalizmus szemléletmódja abszolút elsőbbséget tulajdonít a nemzet értékeinek és érdekeinek – minden más értékkel és érdekléssel szemben. Ezért állíthatta a nacionalizmus világképéről Anthony D. Smith, hogy a nacionalista interpretációjában a nemzet iránti lojalitás a legrelevánsabb, illetve e meglátást továbbfejtvé Isaiah Berlin, hogy a más értékekkel vagy érdekekkel történő összeütközés esetén a nemzeti érdeket kell minden áron érvényesíteni. Az „etikai állam” Kuncz Ignác szerint egyébként is „folyamatos önfeláldozáson” alapszik: a polgárnak fel kell áldoznia magát egy „magasabb erkölcsi világrendnek”, hiszen egyedül az önfeláldozó lény tekinthető „igazán állami lénynek”. A nemzet ekként „egyetlen roppant szolidaritássá” is válhat, „melynek lényeges elemét jelentik az áldozatok, amelyeket őseink hoztak, és azok, amelyeket mi vagyunk készek a jövőben meghozni” – vélekedett Ernest Renan.

A nemzeti eszme kimunkálásával tehát létrejött az az imaginárius közösség, amelynek tagjai potenciálisan akár különböző áldozatok meghozatalára is hajlandónak mutatkoznak. Jürgen Habermas emelte ki azt a momentumot, hogy a nemzeti öntudat felébresztésével könnyebben lehetett legitimálni az állampolgárokra háruló olyan kötelezettségeket, mint a katonai szolgálat teljesítése vagy a hatékony újraelosztás adóterheinek viselése. Gellner a nacionalizmust olyan politikai alapelveként tárgyalta, amely a politikai, illetve a nemzeti egység tökéletes egybeesését vallja. A nacionalizmust egyrészt érzelmként határozta meg, amely az eme princípium megsértése miatt érzett haragot, illetve az annak beteljesedésekor érzett megelégedettséget jelent, másrészt viszont mozgalomként, amelyeket ezek az érzelmek hoznak működésbe. Smith tipológiája alapján a nacionalizmus kifejezés legalább négy jelentéstartalmat hordoz: 1. a nemzetek kialakulásának általános folyamatát („nemzetalkotást”); 2. a nemzethez tartozás érzését, a nemzet jólétére és biztonságára való törekvést; 3. a nemzeti státusz elérését, illetve fenntartását politikai célként tételező mozgalmat; 4. végül doktrínát vagy tágabb értelemben ideológiát, amely középpontba állítja a nemzetet, annak autonómiáját, egységét, valamint identitástudatának megőrzését. A kulturális komponens fontosságára hívta fel a figyelmet Plamenatz, midőn azt állította, hogy a nacionalizmus nem más, mint „egy adott nép nemzeti és kulturális identitásának megőrzésére, illetve erősítésére irányuló vágy, mely akkor jelentkezik, ha ezt az identitást veszély fenyegeti; másrészt az a vágy, amely az elégtelennek, vagy nem létezőnek érzett identitás átalakítására, sőt, megteremtésére irányul”. Amennyiben elfogadjuk ezt a tételt – tudniillik azt, hogy az identitást fenyegető veszély fennállta esetén vágy jelentkezik a nép tagjaiban a nemzeti, illetve kulturális identitás megőrzésére –, jobban megérthetjük, hogy a 21. században érvényesülő globalizációs mechanizmusokra reflektálva miért is erősödött meg (újra) a nacionalizmus. Zakaria megfigyelése szerint ugyanis a „gazdasági vagyon növekedésével egyidejűleg” – és azzal arányosan – erősödik a nacionalizmus is, Castells pedig nem kevesebbet állított, mint hogy a globalizáció kora egyben a nacionalizmus újjáéledésének kora is. Véleménye szerint a nacionalizmusok ezredforduló körüli, robbanásszerű felerősödése összefüggésben áll a meglévő nemzetállamok gyengülésével, és a nacionalista indíttatású identitás kifejeződése a „látszólag homogenizáló high-tech világban is virulens”. Huntington borús látomása a civilizációk összecsapásáról eleddig nem vált valóssá, azonban a szerző szavaira, miszerint a Nyugatot saját, univerzalizmusra törekvő erőfeszítéseivel konfliktusba sodorhatják más civilizációkkal – elsősorban az iszlámmal és Kínával –, talán nagyobb figyelmet kellene fordítani. (Főként az utóbbi esztendőök fenyegető eseményeire, így a migrációs válság eszkalálódására, és az európai kontinensen is egyre inkább megszoruló terrorcselekményekre figyelemmel.) Talán a fenti fogalmakból is kitűnik, hogy valamennyi, a nacionalizmusról alkotott meghatározás közös eleme annak hangsúlyozása, hogy minden nacionalista a nemzetet állítja gondolkodása centrumába, ekként ez az eszme nemzetelvű gondolkodásmódként és társadalomfelfogásként értelmezhető. A nacionalista megközelítés radikálisan szakított a liberalizmus, valamint a szocializmus racionalista gondolkodásmódjával, de a konzervativizmus induktív-empirikus alapról építkező fogalomkészletével is. A nacionalizmus módszertanilag intuitív, tehát azt emeli ki, hogy a „politikailag helyes” kellő beállítódás, beleélés és átérzés esetén megismerhető, de a lényeg a racionális

megismerés elől elzárta: az egyén a nemzeti érzés élményszerű átélésével válik képessé a megismerésre. Ebben különböző mítoszok és narrációk segítik, hiszen a nemzethez kapcsolódó eredetmítoszok, és a múzeumok vitrinjeiben féltve őrzött relikviák („politikai emlékek”) fontos megismerési forrást jelentenek egy hazafias érzelmekkel megáldott nemzettag számára. Weber emelte ki, hogy a közös politikai – és a közvetve közös társadalmi – sors által létrehozott közösség legendái a „primitív népek” hősi mondáit helyettesítik. „A »nemzeti« – írja –, ha egyáltalán valami egységes dolgot jelöl, nyilvánvalóan egy sajátos fajta pátosz, amely a nyelvi vagy felekezeti közösségük, szokáserkölcsök vagy közös sorsuk folytán összetartozó emberek csoportjainál összefonódik egy olyan hatalmi képződmény [...] gondolatával, amely az ő sajátjuk.” Benedict Anderson említi, hogy a nacionalizmus útját a hazájáért életét áldozó „ismeretlen katona” emlékének állított kultikus emlékművek kövezik ki, miközben sehol sem találkozunk az „ismeretlen marxista” sírjával, de az „elesett liberális” emlékműveivel sem. Gellner ugyanakkor felrótta a nacionalizmus számára, hogy az általa kreált mítoszok a „feje tetejére állítják” a valóságot: miközben a nacionalizmus azt állítja magáról, hogy egy autentikus népi kultúrát védelmez, *de facto* egy új „magaskultúrát” konstruál, és miközben akként érvel, hogy a régi „népi társadalmakat” részesíti védelemben, valójában egy „névtelen tömegtársadalom” létrehozásán munkálkodik. Így önképe és valódi természete fordított arányban állnak egymással, „szinte ironikus pontossággal”. Ha „e történeteket vagy mítoszokat [...] tényekkel cáfolják, az a nacionalistát nem ingatja meg, mert az ő igazsága a történetekre vonatkozó nemzeti »emlékezetben«, az ahhoz társuló élményekben, és az ezen élményeket közlő dialógusokban létezik”. Ekként válhat egy markánsan nacionalista interpretációban valósággá a sumér–magyar rokonság, a dákoromán elmélet vagy éppen II. Rákóczi Ferenc szlovák fejedelmként való elkönyvelése. Pontosan ezt a „mítoszgyártást” állítja kíméletlenül pellengérré Fábri Zoltán filmje, a Móra Ferenc kisregénye nyomán született *Hannibál tanár úr* (1956), amelynek főhősét, Nyúl Bélát nem sokkal sorsának megpecsételődése előtt a „nemzeti számonkérő nagytábor” annak a nyilvánvaló képtelenségnek a kimondására sarkallja, miszerint Hannibál „a talajgyökerébe kapaszkodva írta az égre lángbetűkkel, hogy él még a magyarok Istene”. A nacionalizmus számára azonban nemcsak a valós vagy vélt eredetmagyarázatok fontosak, de a nemzetállamok számára központi jelentőséggel bíró szimbólumok is. A nemzetállam a jelképek széles arzenáljával különbözteti meg magát a hasonló jellegű entitásoktól. Ennek államtörténeti aspektusa a népesség azonosítása, illetve az állam polgárainak meghatározása. „A szuverén hatalom érvényesülése és érvényességi körének megállapítása is igényli a szimbolikus üzenetet a külső hatalmak felé, és megrajzolja az alkotmányos apparátus, illetve a politikai elit állampolgárok feletti uralmi pozícióit, melyeket kifejező szimbólumok és rituálék sorával erősít meg. A nemzetállam közösségi szimbólumaival hatalmi egységét és lakosságának összetartozását hirdeti.” Már Rudolf Smend is felhívta a figyelmet arra, hogy az állam polgárait miként integrálják a tradicionális nemzeti szimbólumok; valamint a nemzeti üzenetet hordozó himnuszok és címerek, zászlók, nemzeti ünnepek és nemzeti gyásnapok napjainkig a közösségi szimbólumok eklatáns példáit jelentik. Magyarország Alaptörvénye – amellet, hogy külön rendelkezik a szuverenitás eme hordozóiról – a magyar nemzet tagjainak nevében azt is deklarálja, hogy tiszteletben tartja a történeti alkotmány vívmányait és

a Szent Koronát, amely „megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét” (Nemzeti Hitvallás). A nacionalizmus keletkezésére vonatkozó felfogások Ernest Renan plasztikus gondolata szerint a nemzet feltételezi a múltat, de a jelen a foglalat, „annak révén, hogy valamennyien kifejezzük szándékunkat: folytatni kívánjuk a közös életet”. Edmund Burke formulázása szerint a nemzet az élők, a holtak és a még meg nem születettek szövetsége. Az emocionális tartalmakat hordozó gondolkodás síkján persze könnyen lehet ilyen gondolatokat megfogalmazni, ám az egyes kutatók között a nacionalizmus (illetve a nemzet) kialakulásának hozzávetőleges időpontját illetően sem alakult ki konszenzus. Az erre vonatkozó elméleteket alapvetően három kategóriába sorolhatjuk. Az úgynevezett perennialista elméletek hívei szerint a nemzet eleve adott entitás, azaz állandó létező, a történelem alaptényezője, a primordializmus (ósiség) érvének megfeleltethetően természetes és állandó egység. Az ilyen felfogásból vezethetők le véleményünk szerint a nemzetben organikus entitást látó gondolkodók koncepciói is. Herder 1784 és 1791 között megfogalmazott történetfilozófiája azt hangsúlyozta, hogy a nemzet „egyszeri és egyedi alakulat, organikus történeti képződmény, melyben egy soha nem ismétlődő lényeg fejeződik ki, s létjoga, valamint értéke ebben rejlik”. Fichte a német nemzethez intézett beszédeiben (Reden an die deutsche Nation, 1808) azt állította, hogy a nemzet a „társasan együtt élő, magukat természetileg és szellemileg folyton folyva [folyvást] újra nemző emberek egésze, amely egész az isteninek belőle fejlődő különös törvénye alatt áll”. A német jogászfejedelem, Savigny mindeme elképzeléseket a jog terrénumára alkalmazta; meglátása szerint a múlt és a jelen között szoros korreláció áll fenn, a jog pedig szervesen összefügg a „nép valójával és jellemével”. A jogot a „meghatározott népsajátságosság egy oldalának” fogta fel, a nyelvhez a szokásokhoz és az alkotmányhoz hasonlóan. A jog „nemzeti jelleme” Savigny interpretálásában történetileg meghatározott és megismerhető; „a jog anyagát – érvelt – a nemzet egyetemes múltja adja meg, nem pedig saját tetszésünk úgy, hogy az véletlenül ilyen vagy amolyan lehetne, hanem hogy az magából a nemzet legbensőbb valójából s az ő történetében keletkezett”. Huizinga a Hollandia nemzetté válását vizsgáló munkájában fejtette ki, hogy a nemzet élete maga a történelem, a nemzet ekként a történelem produktuma; „minden valódi nemzet- és államiságtudat történelmi ismereteket és történelmi számadást követel”. A nacionalizmus keletkezéséről alkotott konkurens elmélet a modernista iskola. Az irányzat képviselői szerint a nemzet a modern világban keletkezett, megjelenése pedig egyértelműen a modernizációs tendenciákkal (kapitalizmus, iparosodás, urbanizáció, politikai mobilizáció, szekularizáció, a kötelező oktatás bevezetése, a tudományok felemelkedése) magyarázható. A nacionalizmusban modern terméket látó felfogás egyébként többséginek tekinthető a szakirodalomban. Az persze már szerzőnként eltérő, hogy ki milyen ok-okozati összefüggésekkel magyarázza a nacionalizmus feltűnését, illetve megerősödését. Hobsbawm szerint a nemzet, illetve a nacionalizmus egy meghatározott típusú modern, területileg egységes államhoz, azaz a nemzetállamhoz kötődik. A „nemzeti kérdés” a politika, a technikai fejlődés, illetve a társadalmi átalakulás keresztmetszetében helyezhető el: a nemzetek a technikai és gazdasági fejlődés egy meghatározott stádiumában alakulnak ki, elsődlegesen a tőkepiacok térnyerésével összefüggésben. Gellner úgy látta, hogy a „nacionalizmus korszaka” jelzővel egyértelműen az industrializmus korát illelhetjük.

A „nacionalizmus kora” pedig csak akkor nyerhet teret, amikor a standardizált, homogén, központilag fenntartott „magaskultúrák” a népesség egészét áthatják – szemben az elitek kisebbségével –, és olyan konstelláció áll elő, amelyben a pontosan meghatározott, közoktatással szentesített és egységesített kultúra alkotja szinte az egyedüli egységet, amellyel az emberek önkéntesen, sőt, gyakran őszinte lelkesedéssel azonosulni tudnak. Anderson a „nyomdakapitalizmus”, azaz a Gutenberg-galaxis térnyerésében látta a nacionalizmus geneziséét: „a kapitalizmus és könyvnyomtatás technológiájának találkozása a nyelvi diverzitás sorsszerű adottságának talaján megteremtette annak lehetőségét, hogy kialakulhasson az imaginárius közösség egy új formája, amely alapmorfológiájában a modern nemzet számára készítette elő a terepet”. Anderson ezzel összefüggésben még Hegelt is idézte, aki szerint a modern ember számára az újság a reggeli imát helyettesítő tényezővé vált. Ezen a ponton talán érdemes azon is elgondolkoznunk, hogy mára a tömegművelés szinte totális befolyásolásra alkalmas helyzetbe tetteket szert. Olyannyira radikális változást eredményezett a rádió, majd a televízió és a tömegszórakoztatás globális méreteket öltő térhódítása, hogy a híres kanadai médiafilozófus, Marshall McLuhan egyenesen a Gutenberg-galaxis végét aposztrofálta. A fejlett ipari technológiának köszönhetően felgyorsult a „kulturális váltás” sebessége, amelynek révén létrejött egy kaotikus „kairói bazár”, amelyben számos kulturális stílus versenyez egymással, létrehozva az emberi együttélés modelljeit. Az mindenesetre megállapítható, hogy a nyomtatott médiumok nem tűntek el teljesen a fogyasztói szokások sorából, de a különböző sajtóorgánumoknak ma már koránt sincs akkora relevanciája, mint az Anderson által jelzett időszakban volt. Végül létezik egy harmadik, közvetítőként aposztrofálható irányzat, amelynek képviselői szerint a nemzet gyakorlati kategória, osztályozási séma és kognitív keret egyszerű. E nézet szerint a nemzet helyett sokkal inkább a nemzeti lét fogalmára kell rákérdezni: arra, hogy a nemzeti lét mint politikai és kulturális forma miként intézményesül az államokon belül, illetve azok között. Brubaker meglátása szerint a nemzet gyakorlati kategória, a nemzeti mivolt intézményesült kulturális és politikai forma, a nemzeti dimenzió pedig esetleges esemény vagy történet. „Világunk olyan világ, amelyben a nemzeti mivolt széleskörűen intézményesült az állami gyakorlatban és az államrendszer működésében; amelyben a nemzet, mint a társadalmi vízió és divízió kategóriája széles körben hozzáférhető és fejti ki hatását; amelyben a nemzeti dimenzió hirtelen és hatalmas erővel képes »megtörténni«.”

A nemzetállam létrejötte és a nacionalizmus nemzetállamról alkotott felfogása

A nacionalizmus a hagyományos államelméleti meghatározás nyomán tehát nem más, mint a nemzetállam gyakorlata, elmélete, ideológiája és programja, amelyben „az állam népe [...] nemzetként, a nemzet lakóhelye pedig [...] államterületként jelenik meg”. Smith szerint a nacionalizmus felfogásának egyik alapösszetevője az a tézis, miszerint a világot sajátos jellemvonásokkal rendelkező nemzetek alkotják, valamint az is, hogy a nemzetek csak saját, szuverén államaikban lehetnek szabadok. Geertz értelmezésében a nemzetet az állammal kell azonosítani, azok tehát lényegében szinonim fogalmaknak tekintendők. A nemzetállam a modern állam egyik sajátos értelmezési kategóriája,

amely hosszú fejlődése során a nemzeti gazdaság érdekeivel egészítette ki a kulturális (etnikai) és politikai (államjogi) kötődés egységének fikcióját. A kapitalizmus megjelenésével az állam történeti fejlődésének új szakasza kezdődött meg. A dinasztikus államot felváltotta a polgári állam, amely már szélesebb körű legitimációt igényelt. V. Károly rövid birodalomépítési intermezzóját követően kialakult a modern európai nemzetállamok plurális rendszere, amely az 1648. évi vesztfáliai béke nyomán egyeduralkodóvá tette ezt az új szisztémát. Az új rendszer legitimálását szolgáló bodini és hobbesi szuverenitáselméletek végül az államszuverenitás kategóriájának kialakulásához vezettek. A felvilágosodás hatalomelméletben aztán megjelent a népszuverenitás elve, amely az államelméleti narratívában főként Jean-Jacques Rousseau nevével fonódott össze. „A felvilágosodás eszménye szükségképpen a világpolgársághoz, a nemzetinek lekicsinyléséhez vezet, bár gyakorlata önkéntelenül a nemzeti eszme erősödését hozza magával. Célja a »nemzetik« a felvilágosodásnak éppen az a mozzanata teszi, mely a vallás ellen és a »demokracia« biztosítására irányul” – summázta Concha Győző. A nacionalizmust Rousseau nyomán sokan nevezték „polgári vallásnak”; itt a társadalom „már nyíltan önmagát teszi az imádat tárgyává”, szemben a korábbi, vallásban megnyilvánuló formával, ahol Durkheim szerint a társadalom saját álcázott képmását imádata. A nacionalizmus eszméje a leginkább talán mégis Sieyes abbé tevékenysége nyomán kezdett jelentős tényezővé válni Európában, miután a francia Nemzetgyűlésben a Mirabeau-val folytatott vita során a népszuverenitás elvét sikerrel transzformálta a nemzet szuverenitásává, és a nemzeti szuverenitás gondolata a szabadságukért küzdő nemzetek vezérlő eszméjévé vált. Az 1789. évi francia forradalmat követően elismerték a politikai változást mint megengedett és normális jelenséget, illetve a terminológiai hangsúlyok ellenére a népszuverenitás gondolatát is akceptálták. A szuverenitás 1789. évi forradalmat követő olvasata szerint ez a fogalom az állam azon jogát jelenti, hogy autonóm döntéseket hozzon saját hatalmi szféráján belül, ám ez a jog nem az uralkodóból vagy a törvényhozó instanciából ered, hanem végső soron a népből, amely a politikai rendszerek legitimációs bázisául szolgál. A deklarációk szintjén persze a rousseau-i népszuverenitás pozícióját a nemzeti szuverenitás váltotta fel – olyannyira, hogy ezt a megoldást a jelenleg hatályos francia alkotmány is alkalmazza. A nemzetállam, amely a vázolt történelmi folyamat eredményeként jött létre, több jelentésréteget is hordoz a nacionalista terminológiában. Hagyományos kontextusban az etnikailag homogén nemzetállam jelentését öltötte magára. Ebből a szempontból azonban nem beszélhetünk etnikailag teljes mértékben homogén nemzetállamról. Herbert Krausra hivatkozva már egy 1931-ben kiadott munka is négy kategória között differenciált. A nemzetállam eszerint az állam és a nemzet teljes egybeesését jelenti, a nemzetfeletti állam olyan állam, ahol az államalkotó nemzet mellett a nemzetiségek is megjelennek, a nemzetalatti államban az államhatalom nem képes az egész nemzet egyesítésére, míg a nemzetiségi államban több nemzetiség él egymás mellett, de egyik sem tud „uralkodó” pozícióra szert tenni. A nemzetállam a nacionalista értelmezés szerint ezért gyakran a „területi állam” képében tűnik fel. Bertrand Badie szerint a nemzetállami konstrukció lényege éppen abban áll, hogy az egzaktan körülhatárolt területi egység az államhatalom kizárólagos anyagi bázisát képezi, az állam hatalma egy meghatározott terület felett abszolút és kizárólagos, az egyének lojalitását és hűségét pedig kizárólagosan az adott nemzetállam hatalmához köti. Jean Rousseau fogalmazott: a főhatalom – mint az általános akarat gyakorlása – elidegeníthetetlen és oszthatatlan, feltétlen, szent és sérthetetlen, kinyilvánított akarata pedig törvényt teremt. Azt a kérdést illetően, hogy a „területi állam” mikortól került az érdeklődés centrumába, megoszlanak a kutatói vélemények. Caspar Hirschi a nacionalizmusról eredetéről írott munkájában azt állította, hogy a

humanisták voltak az első nacionalisták. A nemzetállam első teoretikusaként azonban többnyire Niccolò Machiavellit szokásos emlegetni, aki *A fejedelem* című munkájában (1513) azt állította, hogy Itália népeinek közös célja Itália felszabadítása, azon állapot elérése tehát, hogy „Itália annyi idő múltán végre szabadítóra találjon. [...] Mindenkinnek bűdös már ez a barbár uralom.” Paczolay Péter szerint azonban Machiavelli művében az „egység előtérbe állítása nem feltétlenül a »nemzeti-területi« kerethez kötődik, hanem a városállamhoz. Az egység inkább a hatalmi berendezkedés elve, semmint a territorialitásé.” Így nézetem szerint reálisabban tehető fel, hogy az első teoretikust inkább Jean Bodinnak hívták, aki az erős nemzeti hatalom szükségessége mellett szállt síkra, szemben a feudális anarchia, a kiskirályok és oligarchák uralta területekkel, a vallás- és polgárháborúk kaotikus állapotával; ezért sürgette a törvényes rend zálogaként funkcionáló erős hatalom megkonstruálását. A nemzetállamot létrehozó történelmi folyamat legfontosabb mozzanata később – amint az már említésre került – a területi komponens középpontba állítása, azaz a politikai egységek egymástól térben történő elválasztása volt. Ekként sikerült az állam hatalmát és cselekvési szféráját egy meghatározott területhez kötni, és a nemzeti szuverenitás nevében ezen a területen belül szinte korlátlanul tenni e hatalmat. E folyamat vizualizációs kifejeződési formái voltak a térképek, amelyek a szuverenitást öntötték „képi formába” a határok újfajta, vonalak formájában történő ábrázolásával. A határokat rögzítő térképek – mint a „térreprezentáció” alapformái – fokozatosan szorították ki az atlaszokon korábban feltűnő szeleket, az utazásokat megörökítő hajókat és egyéb szimbólumokat. Ahogy Certeau nyomán Zombory Máté fogalmazott: „A mai térképek a földrajzi tudás egy adott állapotát tükrözik vissza, és nem a megtett utakat jelölik.” Ez a fajta térreprezentáció tehát szoros szimbiózisban áll(t) a nemzetállami elv genezisével és funkcionálásával. A modern kartográfia ekként olyan hatalmi eljárásá válnak, amely egyetlen ernyő alatt fogta össze a különböző társadalmi tereteket; az itt említett probléma korántsem irreleváns következményeként a geográfia elviében semleges tudománya átpolitizálódott, és a politikum szférájával érintkezve a politikai instrumentalizáció „áldozatává” vált. A nemzetállam a harmadik felfogás értelmében inkább a modern polgári állam formájaként írható le. Nyugat-Európában a modern világ hírnökeként gyökeret vert a kapitalizmus, létrehozva a szabad munka racionális-kapitalista szervezetét: egy olyan gazdálkodási rendszert, amelynek centrumában a folyamatos, racionális, kapitalista üzemen szerzett, mindig megújuló nyereségre, jövedelmezőségre való törekvés áll, és ahol tőkeszámla alapján alakítják ki a megfelelő cselekvéseket. A kiszámítható, átlátható, racionális politikai és jogrendszer „galvanizátorává” vált állam sokáig a 19. századi liberális állam konstrukcióját jelentette. Ennek modelljét egyik legnagyobb kritikusa, Carl Schmitt akként jellemezte, hogy „a szociális és a gazdasági erők szabad játékában a szerződés- és gazdasági szabadság uralkodik, ami által biztosítottak tűnik a legmagasabb mértékű gazdasági prosperitás, mivel a szabad gazdaság és a szabad piac automatikus mechanizmusa gazdasági törvényekhez igazodva [...] önmagukat kormányozzák és szabályozzák”. Jászi Oszkár a nemzeti állam számos jellemzőjét nevesítette. Ilyen az állam területe mellett az egységes jogi és katonai szervezet, a gazdaság egysége, az állam polgárainak teljesen szabad keretek között lebonyolított cseréje (a vámsorompó hiánya, a pénz-, mérték- és súlyrendszer egysége), a törvény előtti egyenlőség hite, a költözködés szabadsága és a szabad munkaszerződés léte, a statisztika, a jogbiztonság, a kifejlett technikai-technológiai infrastruktúra, a pénz- és hitelgazdaság, valamint a közös irodalmi nyelv. Ez már átvezet minket a negyedik jelentéstartalomhoz, nevezetesen a „nemzetállam mint legitimitáció” tételéhez. Jászi szerint ugyanis a fenti kritériumok meglétének köszönhetően egy olyan ideológia alakul ki, amely az állam

célját és működését az egyenlő polgárok közös akaratából vezeti le a közérdek előmozdítására. A nemzet kapcsán fennálló egyetlen legitim ismérv Renan szerint a nemzeti akarat: híressé vált sorai szerint egy nemzet léte ekként válhat „mindennapos népszavazássá”. A legitimációs keretként értelmezett nemzetállam gondolata aztán az államnyelv hivatalos nyelvként történő bevezetését, illetve a területi és vérségi elveket kombináló állampolgárság jogintézményének kialakítását eredményezte. Ahogy Balibar fogalmazott: a közösségteremtés két fontos eszköze az egységes nyelv, illetve a vérségi-faji rokonság tételezése. De míg a nyelvi-kulturális integráción nyugvó nemzeti közösség befogadó jellegű, addig az etnikai, faji ismérveken alapuló nemzetfelfogás kirekesztő jellegű. Végül a nemzetállam felfogható olyan entitásként is, amely politikai formában egyesíti a népet és a nemzetet. A nacionalista felfogásban a nemzet a történelemben kibomló szubsztancia. Ez a lényegi szubsztancia a nép „mint a politikai egység hordozója, mint a hatalom forrása és bázisa. A nép önteremtésének folyamata képezi a nemzeti történelem drámáját.” Ez az alkotmányokban általában olyan rendelkezések megalkotásához vezet, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy „a közhatalom forrása a nép”, illetve a „nép a hatalmát a választott képviselői útján, kivételesen közvetlenül gyakorolja”. A népszuverenitás elve tehát egyet jelent a közhatalomban való széles körű választópolgári részvétellel, a képviseleti, illetve a közvetlen demokrácia intézményeinek működésével, amely jogállami keretek között a pluralizmus érvényesülését feltételezi. A modern nemzet Pierre Manent szerint „részben a demokratikus társadalom kifejeződése”, a „demokrácia mint rendszer” pedig „elválaszthatatlan a nemzeti formától.”

Összegzés

A fentiekben láthattuk, hogy a nacionalizmusról alkotott egyes elméletek megfogalmazói különböző szempontok mentén vizsgálódtak. Közöttük nagyjából csak arra vonatkozóan alakult ki konszenzus, hogy a nacionalizmus eszméje a nemzetet állítja az érdeklődés középpontjába. Ennél fontosabb momentum, hogy a nacionalizmus a „mindennapokban” is érvényesülni képes ideológiának bizonyult: gyakorlati relevanciáját tekintve komoly reputációra tett szert, és serkentőleg hatott a nemzetállamok létrejöttéért folytatott küzdelemre. A nemzetállamot létrehozó történelmi folyamat legfontosabb következménye a nemzet területi komponensének fókuszba helyezése volt: ennek folyamányaként megtörtént a politikai egységek egymástól térben történő elválasztása, amelynek eredményeként a nemzeti szuverenitás nevében szinte korlátlaná tették az állam hatalmát. Az évszázadokon keresztül érvényesülő érvelés szerint a nemzetállami konstrukció lényege, hogy a pontosan körülhatárolt területi egység az államhatalom kizárólagos anyagi bázisát képezi, az állam hatalma abszolút és kizárólagos, a polgárok pedig feltétlen lojalitással tartoznak az adott nemzetállam hatalma iránt. Ezt a konstellációt a 20. század utolsó negyedétől jelentkező globalizációs, regionalizációs és deregulációs tendenciák alapjaiban változtatták meg. A neoliberais tanok dominánssá válásának hatására a korábbi pozíciójához képest a nemzetállam vesztett regulációs képességéből; a globális hatókörű szabályozó hatalmak (IMF, Világbank, WTO, OECD stb.) és a transznacionális társaságok befolyásnövekedésével párhuzamosan a nemzetállamok klasszikus értelemben vett szuverenitása egyre képlékenyebbé vált. A mainstream tudományos és politikai felfogás hosszú évtizedeken keresztül sulykolta azt a feltételezést, hogy felesleges atavisztikus módon a nemzetállamok hatalmáról beszélni, hiszen a globalizáció úgymint felszámolja a szuverenitás klasszikus értelemben vett jelentéstartalmát, és egy multikulturális

társadalom égisze alatt a nacionalizmus is ódivatú „dogmává” válik. A 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válság nyomán azonban egyre többen gondolják úgy, hogy felül kell vizsgálni a neoliberais ortodoxia által piedesztálra emelt elveket, egyben újra kell értékelni a nemzetállam szerepét illetően megfogalmazott elvárásokat is. Ralf Dahrendorf megállapítása, miszerint „bármilyenek is a globális nyomások és a lokális húzóerők, a nemzetállam marad a reformok központi szereplője”, napjainkra is érvényes megállapítás. Akárcsak Renan 1882-ben kelt metaforája, amely szerint „napjainkban a nemzetek léte üdvös, sőt, szükséges. Létük biztosítja a szabadságot, mely elveszne, ha a világot egyetlen törvény, egyetlen vezér kormányozná. Különbéle, gyakorta ellentétes képességeikkel a nemzetek a civilizáció közös művét szolgálják; mind hozzájárul egy-egy hanggal az emberiség nagy hangversenyéhez.”

II. „latinul Ungarusok”

A Csodaszarvastól a Hármaskönyvig: a történelmi magyar identitástudat

A címadó idézetrészt a *Bécsi Képes Krónika* (14. sz.) szerzőjétől, Kálti Márktól származik, aki forrásaira támaszkodva a honfoglalás koráról írva a magyaroknak nevezett hunokat említi, akik latinul *Ungarusok*. A történelmi magyar identitás- és nemzettudat korai eleme volt a hun–magyar rokonság. Megfogalmazása okkal történt, s Werbőczy István *Hármaskönyve* által ez a hagyomány a magyar szokásjog máig ható elemévé vált. Mellette azonban más identitásjelző hagyományokkal is rendelkezett a magyarság. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 1., 2., 14. és *Ludoviceum I./2.*: 2., 3., 4.

3. Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk

A magyar historiográfia évszázadok óta küzd a hun-magyar örökséggel. Ebben nem kis szerepe van annak a körülménynek, hogy a hun-magyar hagyománynak (a hunok és/vagy Attila említésének) első ránk maradt hazai lejegyzésű írott emléke az 1200 körül alkotó Anonymus gesztájában található meg. A képet tovább bonyolítja, hogy a hunok pannóniai jelenléte széles körben ismert volt Európában, s az irántuk való érdeklődés különösen német területen vált általánossá, amint azt a *Waltharius*ba és a *Nibelungenlied*be való bekerülésük bizonyítja. Ebből az is következik, hogy a németeknek volt okuk arra, hogy – miként az ország elnevezése a forrásokban megjelenik – Pannóniában keressék a hunok nyomait, s különösen az epikában „gazdagnak” nevezett Attila kincseit. Az Attilával kapcsolatos hősénekek nyomai (Pannónia nevének említése nélkül) a korai németföldi latin nyelvű krónikairodalomban is megmaradtak, köztük a 11. századi bambergi keletkezésű, ún. *Würzburgi Évkönyv*ben, majd Frutolf von Michelsberg krónikájában. Annál szembetűnőbb, hogy Kézai Simon az 1280-as években nem talált Magyarországon Attilához kapcsolódó történeteket, s maga szinte mindent a nyugati irodalomból kölcsönzött.

Azt, hogy Pannóniában pontosan hol keressék Attila nyomait, nem tudták, de leginkább a Duna mentén próbálkoztak, aminek Esztergom és Óbuda egyaránt megfelelt. Liudprand († 972) a nyugati krónikások közül az első, aki elsőként valamilyen formában kapcsolatba hozza a magyar kalandozásokkal Attila emlékét, amikor Aquileia végzetserű elfoglalását eleveníti fel. Hasonlóképpen ide sorolható a *Vita s. Geminiani* 910 körüli modenai szerzője, akinek a magyarok megjelenése kapcsán szintén a magyaroknak nevezett hunok és királyuk, Attila jut eszébe. Szempontunkból az 1027 és 1080 között íródott *Chronicon Novaliciense* is nagyon érdekes, hiszen a *Waltharius*-eposz számos részletét beilleszti a műbe. *Waltharius* (Walter) és Attila, az avarok

királya székhelye Pannóniában található, miként magában a középlatin eposzban is olvasható. A vita a mai napig tart a mű keletkezését és szerzőségét illetően. Annyi biztosnak látszik, hogy a mű a 790-es évek és (paleográfiai megfontolásokból) a 10. század utolsó negyede között születhetett, az avarok említése miatt inkább a 8. század végén, a Karolingok alatt, valamint, hogy szerzője nem Ekkehard I. Sankt Gallen-i szerzetes. A mű azonban nem nevezi meg Attila városát, egyszerűen csak *urbst* emleget, Attila népét pedig hol avarnak, hol hunnak mondja. Itt említem meg Attila nevének bizánci ismertségét, aminek legismertebb példája az, amikor Velence történetéről szólva Aquileia elfoglalását a *De administrando imperio*ban „Attilának, az avarok császáranak” tulajdonítják. A hazai történeti érvelésbe Bóna István is bevonta a bizánci szempontot, utalva arra, hogy aligha hihető, hogy a magyarok ne emlegették volna ősíket Konstantinápolyban, ha fontosnak tartották volna. Később fokozatosan kerülnek be a történetbe az *Ungerlant/Ungern* terminusok, kétszer a *Nibelungenlied*ben, egyszer az 1260 körüli *Biterolf und Dietleib*ben, sőt a szintén 1260 körüli *Wundererben* magyar királyként emlegetik. Az 1130 körül íródott *Szász Világkrónika (Sächsische Weltchronik)* már nagy meggyőződéssel azonosnak tudja a hunokat és magyarokat, azaz az utóbbiakat az előbbieket leszámazottaiként. Sőt, Nagy Károlyról azt írja, hogy nagy kincseket talált az avaroknál, amiket Attila és utódai gyűjtöttek egybe. Majd a német krónikás hagyományban a hunok országát már a 13. században *Ungerennek* fordítják, miként a *Kaiserchronik* is magától értetődően használja az Unger-Hûne fogalom párt. A 13. század végére datált *Buch von Bern*ben is a *Huiniisch lant* megnevezést találjuk, illetve váltakozva *Hiunischen richent*, *Hiunenlantot*, s változatlanul két városnevet említenek: Esztergom (*Gran*) és *Etzelburc*.

A 11. századi délnémet Attila-hagyomány magyarországi kapcsolatai

Az Attila és a magyarok közti kapcsolat természetesen már Anonymus működése előtt is dokumentálható.

Ennek leghíresebb írott emléke, az egyébként Bambergben iskolázott Hersfeldi Lambert krónikájában, az 1071-es évnél olvasható. Eszerint Salamon magyar király anyja Attila kardját elajándékozta a bajor hercegnek, Northeimi Ottónak. Az ajándékozásra természetesen nem 1071-ben került sor, amint a magyarországi szakirodalomban olykor olvasható, hanem vélhetően Salamon ismételt trónra emelésekor, 1063-ban. A krónikás 1071-ben abban az összefüggésben említi meg, hogy a kard mindenkire szerencsétlenséget hozott, aki csak birtokolta. Nevezetesen Ottó azt tovább ajándékozta a Wettiner-sarj Dedi örgróf azonos nevű fiának. Halála után a királyhoz került, s jutott Henrik király hívéhez, Meersburgi Lipóthoz (Liupold), aki lováról lezuhanva saját, azaz Attila kardjába dőlve lehelte ki lelkét, éppen 1071-ben. Ez annál is elgondolkoztatóbb, mivel Lambert éppen Northeimi Ottó ártatlansága mellett érvel, miután Northeimi Ottót 1070 nyarán a birodalmi gyűlésen megvádolták, majd néhány hónapon belül bűnösnek is találták felségárulás vétségében. A történetnek ezen a ponton való beemelése valóban aktuális jelentéssel bír, hiszen Liupold ekkor Ottónak az ellenfele. Ottó egyébként már nem is volt bajor herceg 1071-ben, hiszen lázadása miatt azt elveszítette 1070-ben, s viszontagságos élete során már nem is

tudta visszaszerezni. Maga Ottó páratlan politikusi és katonai tehetséggel rendelkezett, s egyúttal az erőszakos magyarországi beavatkozás támogatójának tekinthető. Nagy szerepe lehetett abban, hogy 1063-ban legyűrte az előkelők, köztük az I. Béla magyar király feleségével rokonságban álló würzburgi püspök, Adalbero ellenállását a magyarországi beavatkozással szemben, s az azt követő hadjárat során maga is eljutott Henrikkel együtt Fehérvárra. Ismerve Ottó erőszakos és gátlástalan személyiségét, könnyen lehet, hogy valóban követelt magának egy kardot a hun király hagyatékából, már amennyiben a történet teljes egészében nem a későbbi szerencsétlen halálesetek magyarozatára, illetve Ottónak a felségsértés vádja alóli tisztázására született meg. Johannes Fried találó megfogalmazása szerint a középkori logika szerint az események okai a jövőben, s nem a múltban mutatkoznak meg, azaz eszerint a szerencsétlen halálesetből következhet a kard adományozása, s nem megfordítva. Kristó Gyula joggal utalt arra, hogy Lambert érvelésében a történet hitelességét nem egy feltételezett magyarországi hagyományra való utalás, hanem Jordanes művének használata adja. Még érdekesebb, hogy a 12. század közepi *Vita Altmanni* szintén elbeszéli Attila kardjának Jordanesen alapuló történetét, anélkül, hogy az Ottó-féle adományról bármit is szólna. Az ötödik bambergi püspök (1057–1065), Gunther (Günther) szintén jó okkal hozható kapcsolatba a magyarországi Attila-hagyomány alakulásával, meglehet erre már az Eppensteinerekkel való rokonsága is predestinálta. Szerencsére fennmaradt Meinhard, bambergi dóm-scholasticus, későbbi würzburgi püspök levélgűjteménye, s ennek H 73-as levele elsősorú tudósítást őrzött meg a püspök érdeklődéséről. E levélben feljegyezték ugyanis róla, hogy Szent Ágoston és Szent Gergely műveinek tanulmányozása helyett Attila és Dietrich von Bern alakja foglalkoztatta. A levél pontosan nem datálható, annyi bizonyos, hogy a püspök ekkor távol van székhelyétől, leginkább a püspökség karintiai birtokain időzhetett. A levél 1057 és 1064 között írható, és amennyiben igaza van Erich Guttenbergnek, a levél 1062-es datálási javaslata megengedné a feltételezést, hogy a püspök még az 1063-as hadjárat előtt megismerkedett az Attila történetekkel. 1063-ban egyébként a bambergiek egy levelükben gratulálnak Salamon magyar királynak, örvendeznek Béla halálán (*Ferit enim sanguinarius ille paricida, extinctus est truculentus ille invasor*), s elszenvedett veszteségeik kárpótlását kéri a magyar uralkodótól. Ezek szerint a bambergiek részt vettek a hadjáratban, s meglehet, hogy Ottó herceg is hasonló alapon követelt magának a magyaroktól valamiféle ellentételezést a hadjárat költségei fejében. Valószínűleg hogy maga Gunther is követte királyát a hadjáratban Magyarországra, noha erről egyetlen forrásunk sem nyilatkozik egyértelműen. Erich Guttenberg legalábbis erre a következtetésre jutott két Meinhard-féle levél alapján. Meinhard személye már azért is érdekes számunkra, mert Bambergben feltehetően iskolatársa, dóm-scholasticus minőségében akár elődje is volt a történetíró, Hersfeldi Lampert. Ráadásul tudjuk, hogy volt egy kolligátum kézirat Bambergben, ami Paulus Diaconus és több más klasszikus történet író mellett Jordanes gótokról szóló művét is tartalmazta. Lampert hunokra vonatkozó információjának az 1058–59-re datált jeruzsálemi zarándokútja is ösztönzője lehetett, amennyiben a néhány évvel későbbi nagy zarándoklathoz hasonlóan ő maga is keresztül utazott Magyarországon.

Gunther püspök életútját egyébként meglehetősen részletességgel ismerjük: a bambergi székesegyházi iskolában tanult, s ugyanott lett kanonok. III. Henrik 1054-ben kinevezi

itáliai kancellárjának, majd püspöksége előtt 1056-ban a goslari Szt. Simon és Judás-monostor prépostja. Az irodalom iránti affinitását mutatja, hogy a székesegyházi iskola élére a levélíró Meinhard von Bambergert tette meg, s zarándokújtára pedig elkísérte Ezzo, a költő (Ezzo Scholasticus), sőt Carl Erdmann érvelése szerint talán ő maga is verselt. Gunther csatlakozott 1064-ben a Siegfried I, mainzi érsek, s számos jelentős, főleg délnémet egyházi személyiség által vezetett, több ezer résztvevővel indult nagy jeruzsálemi zarándoklathoz, aminek során keresztülvonult Magyarországon, majd a visszaúton még éppen Magyarországon, a magyar-német határ közelében érte a halál 1065. július 23-án. Jelentőségére jellemző, hogy a leírások sokszor a zarándoklat vezetőjeként, meghatározó személyiségeként említik. Visszatérőben átkelven a Dunán, a német földet elérvén, vagy annak közelében letérdelt és megcsókolta a földet. Lehet, hogy halálával kapcsolatban a forrásban egyértelműen Ödenburg latin alakjaként szereplő Sopron említése a helyes, s a Wizenburc valójában inkább Mosonnak (Wieselburg), semmint az egyébként hasonló nevű Fehérvárnak (Weissenburg) felel meg. Tetemét zarándoktársai magukkal vitték Bambergbe, ahol mind sírja, mind abban egy nagy méretű bizánci textília (2,20 m [= 2,60 m] x 2,10 m) fennmaradt, a híres Gunthertuch, s utóbbi a múzeumi kiállításon meg is tekinthető. Felmerült, hogy tetemét ebbe a – eszerint akár Fehérváron őrzött – lepelbe csavarva szállították volna haza. Ennek azonban ellentmondani látszik a lepelnek a bizánci udvari művészethez való szoros kapcsolata, s mint ilyen leginkább császári ajándékként kerülhetett nyugatra. A kutatók szerint kevéssé valószínű, hogy a haláluk után röviddel tiszteletben részesített II. Henrik és felesége bambergi adományai közül származott volna. Sokkal inkább valószínű, hogy a püspök azt Konstantinápolyban szerezhette meg. Ezt szépen alátámasztja egy levél, miszerint IV. Henrik hitelesítő gyűrűje mellett leveleket is küldött Guntherrel a magyar királynak és a bizánci császárnak (*rex Grecie*), így biztosra vehetjük kapcsolatfelvételét a magyar és bizánci udvarral. Könnyen lehet, amint azt Sigrid Mueller-Christensen valószínűsíti, hogy a bizánci császárnak a német uralkodóhoz küldött ajándékaról lehet szó. Riley-Smith szerint a püspök ezt már zarándokújtján viselte, s gazdagsága a rablók figyelmét is felkeltette. Megállapíthatjuk, hogy a német hadjáratban, majd a zarándokúton az Attila-kérdés legjobb „szakértői” vettek részt, s első kézből tájékozódhattak a pannóniai helyszínek felől. Nyilván meg is találták, amit kerestek: a látott római romok meggyőzhették őket arról, hogy valóban Attila földjén járnak, s a romok az ő hajdani birodalmának a maradványai. A feltehetően 1063-ban történt kardadomány és az azt követő nagy, több ezer főt megmozgató zarándoklat között szoros kapcsolatot látunk. IV. Henrik és Ottó herceg fegyveres beavatkozása nemcsak katonailag és politikailag stabilizálta a németbarát kormányzatot, hanem az Attila- és Walter-mondakör lokalizálásához is nagy lökést adhatott. Abban, hogy egy Attila személyéhez kapcsolt kardot a magyar udvarban átadtak, éppen annak a bizonyítékát látom, hogy akkor nálunk még semmilyen értéket nem tulajdonítottak egy ilyen tárgynak, vagy éppen a fejedelmi kincstárban az első kezük ügyébe került kardot előkapták és átadták a türelmetlenül követelőző bajornak. Ellenkező esetben aligha váltak volna meg könnyű szívvel a dinasztiaalapító király kardjától. Még inkább valószínűsíthető, hogy a kard hagyománya, ami még Kézainál sem bukkan fel, szintén tudós hagyományból táplálkozott, ami végső soron Mars kardjaként Priscusra, majd nyomában az őt népszerűsítő Jordanesre (35. fejezet)

vezethető vissza. Persze, azt a lehetőséget sem lehet teljesen elvetni, hogy a történet részben Lampert írói fantáziájának eredménye. Emellett szólna az, hogy Northeimi Ottó híveként a karddal mintegy „istenítéletként” akarta bizonyítani Ottó ügyének igazát, s ezzel az érveléssel tudta megindokolni Henrik két közeli hívének (a szerző szerint joggal megérdemelt) halálát, az ifjabb Dedit meggyilkolták, Liupold pedig, Kari Schmid szerint, királyi kardhordozóként lett baleset áldozata. Liupold olyan közel állt a királyhoz, hogy az annak halála után emlékének ápolására Henrik birtokot adományozott a hersfeldi kolostornak.

A magyarországi írott hagyomány

Óbudát és Pestet fontos dunai átkelőhelyként megörökíti III. Béla magyar király névtelen jegyzője is 1200 körüli művében (46. fejezet). Ebben leírja, hogy a magyar honfoglalást vezető Árpád és főemberei a Dunán való átkelést követően bevonultak Attila király városába – a szövegben mint *regalis locus* szerepel –, azaz a szerző korának Óbudájába. Jellemző, hogy nemcsak a latin formát (*civitas Atthile*), hanem négyszer annak német alakját (*Ecilburgu*) is használja (1., 47., 49., 50. fejezet), ami (a németül egyébként nem tudó szerző esetében) a mondanivaló korabeli német eredetére (*Etzelburg*, ahol Etzel Attila nevét jelöli) egyértelmű bizonyíték. Az első fejezetben határozottan ki is emeli, hogy *que per linguam Hungaricam dicitur nunc Buduvar et a Thotonicis Ecilburgu vocatur*.

Olvashatjuk továbbá, hogy a magyarok ott megcsodálták a részben épen maradt királyi palotákat, s falaik közt nagy mulatságot rendeztek annak örömeire, hogy harc nélkül tudták elfoglalni a várost. Majd a krónikás hozzát teszi, hogy Árpád az épületeket megújította és fallal vette körül, sőt szerzőnk szerint ide is temetkezett. A Névtelen krónikás elbeszélése arról, hogy a magyarok Árpádnak, első fejedelmüknek a sírja fölé egy Mária-templomot emeltek, nyilván a pogány múlt krisztianizálásnak a jele. A leírtakból nyilvánvaló, hogy 1200 körül Óbuda királyi palotának adott otthont, de kérdéses, hogy állt-e valamiféle erősség Óbudán, aminek német nevében a ‚vár’ (*Burg*) szót használja. A tatárjárás idején író Rogerius nem tud arról, hogy Óbuda erődített lett volna, de Spalatói Tamás krónikájának leírása szerint a tatároknak még Pest elfoglalása sem okozott túl nagy gondot, s Óbudát nem is említi. A régész Bóna István meggyőző érvelése nyomán a Névtelen szerző főleg a földvárak és római romok esetében használta a „vár” (*castrum*) elnevezést, s nyilván így járt el az óbudai római romok megpillantása esetében is. Anonymus valóban nem tévedett, mert szerencsénk 1154-ből fennmaradt a szicíliai Palermóban működő arab geográfus, Al-Idrisi mások, leginkább kereskedők elbeszélésén alapuló földrajzi munkája, amiben arab átírásban szerepel Budavár magyar neve. A Névtelen leírása mindenesetre egybevágnak Lübecki Arnold szavaival, amikor I. Frigyes német császár 1189-es magyarországi átvonulásáról ír. Eszerint Frigyes megállt a „királyi székhelyen”, Esztergomban, majd a magyar királylyal Óbudára vonultak, s több napos vadászatot tartottak. Könnyen lehet, hogy itt az óbudai királyi udvar mellett az Anonymusnál is említett Csepel szigeti királyi birtokra, a vadászatoknak később is kedvelt helyére is gondolhatunk, ahol majd valamivel később Imre király a boszniai követeket fogadja 1203-ban.

Úgy tűnik, hogy a magyar Névtelen a magyar királyi székhelynek az Attila-hagyományba való beemelését tekintette elsődleges feladatának. Óbuda az Attila-történetben, a *Nibelungenlied*ben, majd a frankok eredetmondájában Sicambria néven való előfordulásával rendkívüli ismertségre tesz szert, sőt még magyarországi forrásokban is feltűnik Sicambria formában. A 12. század közepén íródott *Kaiserchronik* szerint Budán (*ze Ovene*) temették el Attilát, visszautalva arra történetre is, miszerint a hun király, Attila itt ölte meg testvérét, miután Buda, fivére tiltása ellenére, a saját nevéből nevezte el a várost. A modern szakirodalom egyébként sokszor bizonytalan, hogy a korai német források Etzelburg (Attila vára) esetében a korai magyar királyi központok közül melyikre gondoltak, Esztergomra vagy Óbudára. Mindaz, amit a Névtelennél olvashatunk, szerény kezdet, de nem jelentéktelen. A krónika szövegében 23-szor említi Attilát, a következő rövid megállapításokat téve: Attila a rómaiak ellenében foglalta el Pannóniát; Attila a magyar királyi dinasztia őse; Árpád Attila jogán veszi birtokba Pannóniát; Attilát Isten ostorának nevezi (*flagellum Dei*); a hunok bevonulását 451-re teszi; a székelyeket Attila népének tudja; Budavárát a németek Attila városának (*Etzilburg*) hívják. A névtelen királyi jegyző rendkívül jól informált volt, a hazai szóbeli hagyományok és mondák, de egyúttal a külföldi klasszikus irodalmi művek alapos ismerőjének bizonyult, s valószínűsíthető, hogy külföldi egyetemeken, olasz vagy francia iskolákban is megfordult. Nem alaptalan Jennifer Williams megérzése, hogy Árpád alakjának megrajzolásában az általa olvasott Attila-olvasmányokból is merített. Rögtön megjegyezzük, hogy a képet bonyolítja Bácsatyai Dániel remek elemzése Geoffrey of Monmouth krónikájának lehetséges hatásáról, de legalábbis irodalmi párhuzamairól a Névtelen munkájához és egyúttal a *Lengyel-magyar krónika* északi hun hadjáratához. Egyébként semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy Attilára vagy a hunokra vonatkozó ismereteiből elhallgatott volna valamint. A magyar történelemhez közvetlenül nem kapcsolódó Trója- és Nagy Sándor-történetekből például számos idézetet, utalást, részletet szőtt bele művébe. Műve alapján megállapíthatjuk, hogy a magyarokkal csak Attilát hozta kapcsolatba, a hun nevet le sem írta. Ennek oka az, hogy kimondatlanul is azonosnak tekinti a hunokat és magyarokat, így találta az általa bizonyítottan forgatott kézikönyvben, Izidor Etimológiájában (IX, 11,66), ahol a hunok a Nagy Sándor által a Kaukázusban elzárt szkíta népként szerepelnek. Ezt az elzárást a szkítákról szólva említi meg a Névtelen. Ez a jellegzetesség a magyar-hun hagyomány legállandóbb eleme, még Kézai hosszú és sokszorosára bővített művében is változatlanul így szerepel: *Huni sive Hungari*, annak ellenére, hogy őnála már magyar és hun testvérnépek lesznek.

A 10. századtól állítottak ilyet külföldi források, de nem szükségszerűen kell ilyen korai időből származnia a megállapításnak. Attila beillesztése az Árpádok családfájába már csak következtelenség árán volt lehetséges, hiszen a totemisztikus állatóstól, a turulmadártól való származás hagyománya idegenül állt szembe Attilával. Igaz, két eltérő párhuzamos hagyomány meglétét még ki lehetne magyarázni, míg a magyar-hun viszony pontos meghatározása csak még tovább kuszálta volna a gondolatmenetet. Az ellentmondást talán némiképp magyarázza a 12. század végi udvari irodalmi élet sokszínűsége – Nagy Sándor, Attila, Szent László kultuszának együttes jelenléte –, s valószínűsíthető kapcsolódása az uralkodó (III. Béla és akár II. András) idealizált képének a megrajzolásához.

Ezért válhatott elsődlegessé Attila dinasztiaához való viszonyának a hangsúlyozása, s másodlagossá a hun–magyar viszony. Bizonyos részletek azonban biztosan nem magyarországi forrásból származnak, így a 451-es évszám, ami az ún. catalaunumi csata hiteles évadata, és Attila „Isten ostora” jelzője. A Névtelen *fugatis Romanis* (1. fejezet) – egyébként magában álló – beszúrása is a hun–római harcokra való rövid utalásnak tekinthető, amire ugyan a későbbiekben nem tér vissza, de újabb bizonyítéka, hogy voltak Attilával kapcsolatos olvasmányélményei. Bizonyos, hogy a névtelen szerző ott, ahol az előbbiekkal találkozott, azt is olvashatta, hogy Attila a hunok királya volt. A *flagellum Dei* kifejezés leírásában Anonymust bizonyára az is támogatta, hogy Szent István (általa nyilvánvalóan ismert) Nagyobb legendája a magyarokat tekinti az isteni akarat végrehajtójának: őket rendelte ugyanis „az örökkévalóság titkos terve korábban természetes lakóhelyükről napnyugati részekre a keresztények eltévelyedéseinek megbosszulására”. Innen már csak egy lépés, hogy a Névtelen munkájában a pogány magyarokat a Szentlélek segítse a honfoglalás kori harcokban.

A magyarországi Attila-hagyomány szempontjából lényeges, hogy olyan alapvető rokoni kapcsolatról hallgat, mint hogy a Budavár nevében szereplő Buda Attila testvérével, Blédával azonos. A helynevek etimológiáit kedvelő Anonymus ezt semmi esetre sem mulasztotta volna el! Tud Budavár és Attila kapcsolatáról, de jellemző módon ezt az információt a németekre hártja, mint írja: „a németek hívják Attila városának”. Ez nem meglepő, hiszen a magyar történetíró működésével nagyjából egy időben szerkesztik meg a nem is olyan messzi bajor-osztrák vidéken a *Nibelungenlied*et. Figyelemre méltó, hogy tud Csabáról, de őt még nem hozza semmiféle rokoni kapcsolatba Attilával. Ellentmondással terhes, hogy Anonymus Attila népe visszamaradt részének tekinti a székelyeket. Ebből logikusan következne, hogy a magyarokkal egy népet alkotnak. Ez a következtetés azonban ellentmondott a szerző ismereteinek, hiszen még az ő idejében is észrevehetően őrizték jogi, katonai, társadalmi különállásukat. Egyértelmű és Anonymus gesztájában több alkalommal elismételt tény, hogy Árpád az országot Attila örökségeként veszi birtokba. Attila nevének emlegetésére a honfoglalás jogosságának elismertetése szempontjából is szüksége volt. Amint az a *Gesta* szövegéből egyértelműen kitűnik, Árpád kifejezetten Attila jogán veszi birtokba a területet, amit a *de iustitia atthavi sui Atthyle regis* és egy alkalommal a *de iustitia mea* kifejezések nyomatékosítanak.

A szakirodalomban e kifejezések értelmezését illetően többféle vélemény él, mégis megítélésünk szerint a Pais Dezső-féle *„jussomból”* fordítás szerencsésnek tekinthető, s leginkább ez tükrözi a szerző eredeti szándékait. Nem véletlenül a szerző történetfelfogásának sarkalatos pontja az Attila uralmához való viszonyítás. Ennek már a mű második fejezetében szerep jut: a vezérek éppen azért választják Pannóniát úti céljukul, mert – *fama volante* – tudomásuk van róla, hogy Pannónia földje Álmos öse, Attila birtoka volt. Rövidesen azt is megtudjuk, hogy e rokonságnak mi a gyakorlati haszna. Vándorlásuk során a rutén fejedelmek alávetésekor már jogbiztosító szempont, hogy e fejedelmek ősei annak idején egyszer már Attila adófizetői voltak. Pannóniában a honfoglalók bizánci vazallus fejedelmektől – legalábbis a legjelentősebbektől, Salanustól és Ménmaróttól – az ősré, Attilára való hivatkozással kérnek földet. A szerző számára a történelem Attila színre lépése óta folyamatos. Ezt jól mutatja a *mortuo Attila rege*, a *post mortem Athile regis* kifejezések gyakori előfordulása (öt

fejezetben: 9., 11., 12., 35., 38.). Véleményünk szerint ebben világosan tetten érhető a szerző felfogása, hogy ti. a Kárpát-medence honfoglalás kori politikai viszonyai Attila halála után alakultak ki, amikor az így uratlanná vált területeket a szomszédos államalakulatok, a cseh fejedelem és a görög császár vazallusai vették birtokba. Az Attila halála után kialakult állapotnak tehát a jogos örökös megjelenése vet véget, s Árpád nem is győzi eleget hangoztatni Attilával való rokonságát. Jellemzőnek találjuk, hogy az Ipoly menti szlávok, Salanus emberei megijednek, amikor látják, hogy az isteni kegyelem a magyarokat támogatja, de még inkább (*maximé*) az Attilával való rokonság híre van rájuk nagy hatással, s készíti őket csatlakozásra. Nem magától értetődő ugyanis a hódítás, földfoglalás jogosságának felvetése és tárgyalása Anonymus művében, s általában a témakör jelentkezése az Árpád-kori magyarországi historiográfiában. Ebben nyilván a szerző jogi érdeklődése, minden bizonnyal jogi iskolázottsága fedezhető fel. A 12. századi Európában a római és kánonjogi stúdiumok hatására általában megelégnül az érdeklődés a hódítók jogai iránt. Ebben kétségtelenül szerepet játszott az igazságos háborúk kikristályosodó kánonjogi felfogása s a törekvés arra, hogy jogi keretet adjanak a had- és politikatörténet eseményeinek.

A század krónikásainak szótárában megjelenik a *ius proelii*, a *ius dominandi* vagy a *lex belli*. Névtelenünk és e jogi szemlélet között nem lehet véletlen a kapcsolat: az igazságos háború kritériumai között is első helyen találjuk az ősi jogok visszaszerzésének feltételét, s az ilyen tárgyú traktátusok kitérnek arra is, hogy a háború megindításárvak jogát a szuverén és legitim fejedelmek soha senki által le nem igazott állapota biztosítja. Az Álmosnak, illetve Árpádnak Attilával való rokonságára utaló megjegyzések alapvetően a hódítás jogát voltak hivatva igazolni, s túlnyomórészt ebben, a helyi fejedelmekkel való viták-fenyegetések szöveggörnyezetében fordulnak elő (5., 8., 9., 14., 19., 20., 21., 33., 38. fejezet).

A magyar kutatók régóta vitakoznak azon, hogy az Attila- és a hun hagyomány a magyarok régtől megőrzött öröksége, vagy külföldi források alapján beszivárgott, másodlagosan szerzett ismerete-e. Témánkat e vita eredménye nem érinti, annyit azonban megállapíthatunk, hogy Anonymus műve az első szilárd és megbízhatóan datált magyarországi elbeszélő forrásunk, ami magyar Attila-hagyományról tanúskodik: a királyi jegyző sorai szerint 1200 körül a magyar királyok legalább akkora büszkeséggel emlegették őseik között Attilát, mint az 1083-ban és 1192-ben szentté avatott királyi elődeiket, s tudomásul vették a tényt, hogy ők is Attila ágyékából származnak. Az 1189-es adat igazolja Anonymus megjegyzését a németek Buda váráról való vélekedéséről. Attila nevének az ismeretét igazolják az oklevelekben feltűnő magyarországi helynevek, így (tudtunkkal) az első 1138-ban, a személynevek pedig 1221-től sorjáznak. A hun-magyar hagyomány alakulása szempontjából érdekes Spalatói Tamás krónikája (*Historia Salonitana*) a 13. század 60-as éveiből, azaz még Kézai Simon klasszikus hun történetének írásba foglalása előtt. A szerző gyakorlatilag az anonymusi munka szintjén áll, tud a hun és magyar azonosságról – ő ezt ki is mondja, szemben a Névtelennel –, tud Pannónia elfoglalásáról a rómaiak ellenében, s említi Attila nevét, igaz nem királyként, hanem csak vezérként (*dux*).

Csak egy rövid kitérő keretében utalunk egy nehezen értelmezhető és roppant zavaros forrásra, a 13. század első évtizedeiben, Csákö Judit szerint később, a lengyelföldi magyar hercegnők, leginkább Kinga környezetében és idejében keletkezett ún.

Magyar–Lengyel Krónikára. Témánkkal kapcsolatos említéseiben azonban szorosan kötődik az előbb említett csoporthoz: nem ismeri a hun nevet, Attila nevéhez kapcsolja Pannónia elfoglalását, az Árpádokat Attila ivadékainak tartja, nevezetesen Gézát, Szent István apját Attila dédunokájának. Ugyanakkor elsőként tesz kísérletet arra, hogy az európai Attila-irodalom egyes elemeit (Vita Ursulae, Attila hódításai, köztük Velence elleni felvonulása), valamint a Nagy Sándor-történet némely elemét a hun-magyar hagyományba beillesse. Jó okunk van feltételezni, hogy az anonymusi csoport és Kézai munkájának keletkezése között a hun-magyar hagyomány fokozatos bővülésen, gazdagodáson ment át. Ennek ösztönzője a külföldi, nem magyar krónikák hunokkal kapcsolatos adataiban, illetve a német ösztönzésre felgyorsult magyarországi hun mondataképződésben lehetett. A hagyomány bővül évszámaiban, s szereplőkkel népesedik be. Igazuk lehet azoknak a történészeknek, akik ezt a fokozatot az ún. Knauz-krónikában, főleg annak müncheni és bécsi kézírataiban vélik fellelni, annak ellenére, hogy annak írásba foglalása jóval későbbi a Kézai-krónikáénál. Megjelenik a 445-ös évszám, azaz Bléda halálának a forrásokban szereplő éve, mint Attila királlyá tételének időpontja. A hun honfoglalás évadatát pedig ehhez mérten szabja meg 417-ben. Nyilvánvalóan az anonymusi magyar honfoglalás-történet mintájára Attila vezértársakat kap, a magyarországi földrajzi nevekből képzett Kévét, Budát, majd további hármat. A vezérek közé emeléséhez talán ösztönzésül szolgálhatott a magyar királyi udvar által támogatott domonkos expedíciók sikere a keleten maradt töredékmagyarok felderítésére 1235–1236-ban. Laskai Osvát 15. századi ferences hitszónok Szent István-prédikációjában meglehet – persze nem is bizonyítható – joggal említ csak három hun vezért (Attila, Keve, Buda), talán utalva arra, hogy a korai fázisban csak három hun vezérrel számolhatunk. Az Attila név sajátosan magyar Etele alakját nem ismerte Anonymus és Spalatói Tamás, de még a Knauz-krónika is felváltva használja a két névváltozatot. Egyébként az Etele alakot nem ismerik a nem magyar források. A hagyomány lényeges bővülése, hogy a Knauz-krónikában Attilának már két fia is megjelenik: Aladár és Csaba. Anonymusnál Csaba is az elszakadt magyarság képviselője, így hangsúlyos itteni szereplését éppúgy az 1230-as évek domonkos missziói tették indokolttá. Anonymus őszinteségét illetően nem lehetnek kétségeink, amennyiben tudott volna Csaba és Attila rokonságáról, akkor Csaba nevét nem a *„bolond, ostoba”* jelentésű görög szóból magyarázta volna. Csaba nélkül nincsen Aladár – fogalmazza meg szellemesen Tóth Zoltán. Valóban, Csaba személye tette indokolttá a forrásokban megőrzött Aldrián személyének bevonását a magyar hagyományba. Az ő nevéből képzett Aladár utódok nélküli elhunytával válhatott Csaba Attila örökösévé. Röviden összefoglalva: Carlyle Aylmer Macartney érveit alapvetően meggyőzőnek találjuk, amivel Hóman Bálintnak az ősgesztára és az abba bedolgozott Attila-hagyományra vonatkozó nézeteit kritizálta. Valóban, nehezen tudnánk kiválasztani azokat az elemeket az Árpád-kori történeti hagyományból, amik helyet kaphattak volna a feltételezett őskrónikában. Különösen, mivel a pogány elemeknek a krónikába való beemelése mindmáig vitatott, s nyilván nem is egyszerre történt meg. Az Attila-hagyomány létét nem vonjuk kétségbe, különösen olyan merevséggel nem, miként Johannes Fried nem oly régen a középkori mondák szerves hagyományozódását vonta kétségbe. Az anonymusi *fama volante* kifejezés Attilával kapcsolatban nemcsak a tudós német szóbeszédre, hanem az esetleges népi elbeszélésre, *fabulae popularesra*

is vonatkoztatható. A dinasztikus hagyomány esetében sokkal inkább a Johannes Fried és nálunk Voigt Vilmos által képviselt diszkontinuitást látjuk valószínűbbnek. Határozottan állítjuk, hogy Anonymus előtt (1200 körül) már volt élő magyarországi hun hagyomány, ám abban, hogy azt a legkorábbi hazai krónika szövegébe is beszótták volna, bizonytalanok vagyunk. A 11. századtól, akár már Gizella királyné környezetének megtelepedésével kezdődően, de még határozottabban III. és IV. Henrik beavatkozásaihoz és a német előkelők, írástudók bizonyított magyarországi jelenlétéhez kapcsolódóan az Attila-hagyomány tudós ismeretének lehetőségét nem zárhatjuk ki, sőt annak feléledésével (újraélesztésével?) a 11. század közepétől, illetve a 12. század folyamán számolhatunk. A 12. század legvégén már bizonyosan, aminek első fennmaradt datálható írásos emléke a magyar Névtelen gesztája 1200 körül. Határozottan kijelenthetjük, hogy kellett lenni nálunk 1200 előtti hun/Attila-hagyománynak, de annak a honfoglalás előtti időkkkel való folyamatossága az, ami kérdéses, sőt meg is kérdőjelezhető.

4. Szabados György: Identitásformák és hagyományok

Identitásformák az elméletben

Régtől fogva megfigyelhető az, hogy többféle szervező erő fog össze embercsoportokat. Ezek az erők nem kizárják, hanem kiegészítik egymást (például egy-egy családhoz, városhoz, néphez, államhoz, illetve vallási közösséghez való tartozás), és többféle minőségű identitást adnak az embernek. A korai múltéhoz kapcsolódóan a leginkább vizsgált és vitatott, ám a forrásadottság szeszélye miatt legkönnyebben összetéveszthető kétféle közösségi létforma az állam és az etnosz, ezért nélkülözhetetlen az elején kitérni e két fogalom körülírására. Az állam – tömören fogalmazva – meghatározott terület lakossága felett gyakorolt tartós és intézményes független hatalmat jelent, amely a történelemben dinamikus, vagyis térben és időben változva jelenik meg. Kialakulása annak felismerése, hogy az egyén nem önellátó, s így embereknek olyan közössége jön létre, amely a legfőbb jó elérésére törekszik.

Az újkori gondolkodásban a történettudomány, a jogtudomány, a szociológia és a szociális/kulturális antropológia egyaránt behatóan foglalkozott az állam mibenlétével. Az ismérvek közül e helyt csak a legfontosabbakat van módom kiemelni. Az állam első megjelenésében katonai jellegű alakulat, az emberi akaratszerveződésen alapuló legfontosabb társadalmi jelenség, amely politikai célok elérésére jött létre, az érvényesíthető hatalom központosítása és a kormányzati feladatok megosztása révén. Ethnoszon a saját jelrendszert (nyelv, viselet, szokások) és önelnevezést alkalmazó hagyományközösséget értem, amelynek önálló eredetmítosza van, és tagjait az összetartozás érzése hatja át.

A régebbi múltra irányuló vizsgálatok, amelyek a nép mibenlétét kívánják megragadni, fokozott óvatosságot igényelnek. Egyfelől mert mindenkor időszerű az egyes forráscsoportok illetékességi köréről folytatott (ön)kritikus eszmecsere, másfelől mert más jelölőkhöz (állam, nemzet) való viszonya a szabatos meghatározások dacára

még a kutatásban sem világos mindenki számára. Ezért is ajánlok megfontolásra, újragondolásra egy ilyen szabatos meghatározást, a fontosabb csoportjelölő kifejezések Hóman Bálint által felállított rendszerét. „A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként egy nemzethez tartozik. A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája.”

Nem mindegy tehát, hogy az adott csoportjelölő kifejezés egy meghatározott területen élő, hatalom igazgatta lakosságra, vagy egy eredet- és hagyományközösségre vonatkozik.

Három, a sztyeppi kultúrkörbe mutató kora középkori példával kívánom szemléltetni e kétféle identitás elkülönítésének indokoltságát.

Identitásformák a források gyakorlatában

Elsőként Menandrosz Protektor 6. század derekán alkotó bizánci történetíró ama feljegyzése kívánkozik ide, amely szerint I. Justinianus császár (527–565) az utigurokat a kutrigurok elleni háborúra biztatta. Az utigurok erre aggályukat fejezték ki. „Nem tisztességes és nem illő elpusztítani rokonainkat [a kutrigurokat], akik nem csak velünk azonos nyelvet beszélnek, szomszédaink, viseletük és szokásuk is azonos a miennkel, hanem vérrokonaink, még akkor is, ha más fejedelmek alattvalói.” Justinianus ajánlatától tehát az utigurok azért ódzkodtak, mert a kutrigurokat velük egy etnikai közösségbe tartozóknak ismerték el, akik más hatalom alatt élnek. Menandrosz szinte iskolapéldáját adja az „egy etnosz – két állam” képletnek, már ha az utigurok és a kutrigurok szervezettségét állami nagyságrendűnek tarthatjuk. Ez esetben az „utigur” és „kutrigur” csoportjelölőn állami, és nem etnikai identitás értendő; a közös etnosznévéről nem nyilatkozott Menandrosz.

Másodikként szintén egy 6. századi bizánci szerző tudósítása következik. Agathias azt a folyamatot írja le, ahogyan az utigurok és a kutrigurok más főhatalmak alá tagozódtak be. „Majd kisebb beütéseket és rablóvállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak [a kutrigurok és utigurok], mígnem haderőik mindkét részről szétolvadtak és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélnie.” Attól kezdve, hogy új uraik adnak nekik nevet, az utigur és a kutrigur megszűntek állami identitásjelölő tényezőként létezni a külvilág számukra. Figyelemre méltó, hogy Agathias etnikai azonosítás gyanánt a „hun” csoportjelölő nevet alkalmazza rájuk. (Ez annyiban aggályos, hogy az egykori Hun Birodalom igen sokféle identitású elemet integrált, tehát itt felvetődik a „milyen értelemben hun?” – kérdése.)

A nagyobb politikai egység láthatatlanná tevő erejével ellentétes irányú folyamatot ábrázol harmadik idézetünkben a magyar Kézai Simon. 1285 előtt szerkesztett gesztája ekképp írja meg a székelyek eredetét: „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték.” Ha lehántjuk a toposzszerű indoklást a félelem kiváltotta névváltásról, akkor egy történelemben szokványos jelenség tűnik elélnk: egy nagy állami egység megszűnik, ezáltal az egyik alkotóeleme láthatóvá válik a történetíró számára. Mi lehet e magyarázat valóságalapja és mi nem? A népvándorlás kori Kárpát-medence mozgalmas életét ismerve kizárható, hogy a 453-ban felbomlott Hun Birodalom romjaiból háromezer ember olyan mentsvárat épített volna, amelyik közel ötfélszázadig megtart helyében és identitásában egy közösséget. Annál hihetőbb, ha a hunok után következő Kárpát-medencei sztyeppbirodalom összeomlására gondolunk, és azt feltételezzük, hogy a „székely” az Avar Kaganátus egyik etnikai alkotóeleme volt. A székelyek vérségi szervezettségével, etnikumlétevel szemben felhozott nyelvészeti érvek különben sem meggyőzőek, amint arra Hóman Bálint már 1921-ben joggal rámutatott. E helyütt csupán végkövetkeztetését idézem. „A történettudomány nem igazolja az Attila halála és birodalma bomlása után Erdélybe költöző s ott ötfélszáz évig, a hún-magyarok bejöveteléig a hegyek közt elvonultan élő székelyekről szóló ősi hagyományt, de megerősíti, történeti tényné emeli a székelység hún hagyományát, az egykor Attila birodalmához, majd a hatalmas avar birodalomhoz tartozó valamelyik hún-török törzsből valós származását, a magyar honfoglalástól független, annál korábbi idő óta folytonos, ma már tizenegyszázados erdélyi foglaló birtokosságát, a magyar nép hún-török (bolgár) elemeivel közeli etnikai és az egész magyar néppel való kulturális rokonságát s ennek következtében történt gyors és tökéletes megmagyarosodását.” Érdemes lenne Hómannak ezt a gondolatát is visszaemlíteni a történettudományos eszmecserebe, hiszen a jelenkori kutatás egyre tisztábban látja azt, hogy a magyarság nem légtüres térbe érkezett, amikor a 9. század végén elfoglalta a Kárpát-medencét.

A hagyománymagból „hiányzó” avarok

Ismeretes, hogy az Avar Kaganátus belviszályoktól, illetve külső (frank, bolgár) támadásoktól sújtva szűnt meg a 8–9. század fordulóján. Az állami kereteitől megfosztott avarság 9. századi sorsa arra figyelmeztet, hogy a forráscsoportok elemzési módszerei között tilos az átjárás. Mivel nem rendelkezünk az avarságtól reprezentatív nyelvemlékkel, ezért esetünkben csak a régészet és az írott kútfőket elemző medievisztika illetékes véleményt formálni, méghozzá ki-ki a maga eszköztárát alkalmazva. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyik műfajú emlékkel nem lehet a másik ellen érvelni, hiszen mindegyik az egykor volt valóság más-más szeletéről vall. Ebben a szegényesen adatolt korban örvendetes jelenség, ha ez a két forráskör nemcsak nem mond ellent egymásnak, de ugyanabba az irányba is vezet.

A régészeti irodalomból szemlélve Szőke Béla Miklós úgy látta, hogy a magyarok által itt talált népszerűség lényegében azonos volt azzal, amelyik az Avar Kaganátus bukását

megérte. Ez a nép jelentős vérveszteség nélkül élte túl a 8–9. század fordulóján a hatalmi átrendeződést, leszármazottaik alkották a honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, és az új hatalom, a magyarság köznépi zömét. Tomka Péter kimondja: a magyar etnogenezis szála nemcsak keletre, hanem a Kárpát-medence belsejébe is vezet, amelynek az avar kort túlélő lakói a magyarság részévé váltak. Szentpéteri József tekintélyes adatbázis alapján jutott arra a következtetésre, hogy a 9. század elejéhez köthető lelőhelyek számának óriási zuhanása nem a valóságot, hanem az idejéért keltezési gyakorlatot tükrözi. Az írásos emlékek beható vizsgálata szintén nem igazolja az avarokat sújtó népiertás képzetét. A *frank* támadások *frank* ábrázolásának *frank* elfogultságait Váczy Péter tette jogos forráskritika tárgyává. Ennél is fontosabb, hogy a kaganátus bukása után több emberöltővel is mutathatók ki avar csoportok.

Három, egymástól független kútfő erre a bizonyosság. A 871 körül írott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* előadja, „hogyan úzték ki a hunok [avarok] a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannóniából, és birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúban szorongatván legyőzték őket. Azokat pedig, akik felvették hitüket, és elfogadták a keresztiséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laktak, a királynak fizetett adó fejében egészen a mai napig birtokolják.”

Másik avar tömb létére mutat egy nemzedékkel későbbre érvényes adat. Regino prümi, majd trieri apát 908-ban bevezetett krónikája „pannónok és avarok pusztáin” (*„Pannoniorum et Avarum solitudines”*) kóborló magyarokat említ. Kézenfekvő itt elhagyatott pusztaságra gondolni, ám Szádeczky-Kardoss Samu meggyőző újraértelmezése alapján az avarok pusztái nem tekinthetők lakatlanok, hanem ellenkezőleg, avarok benépesítette sík vidéknek. A szó jelentéstartománya kapcsán azt is bemutatja, hogy Iustinusnál, Regino kútfőjénél a „*solitudo*” túlnépesedő területet jelent, ahonnan időnként néphullámok rajzanak ki. Regino kitételei Szádeczky-Kardoss szerint tehát „nem az avarok és pannóniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannóniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és a morva állam, valamint a karantán örgróf igazgatása alatt álló frank tartomány határai (*finis*) elérhetőek voltak.”

Egy sokat idézett bizánci kútfő kissé elfeledett részlete arra enged következtetni, hogy a 10. század közepén (!) is felbukkannak avarok, még hozzá ott, ahol aligha várnánk. A *De Administrando Imperio* 30. fejezete az avar–horvát háborúk következményeiről szól. „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető.” VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette ezt a kormányzati munkát, amely a horvátok között lakó avarok látható avar identitását hangsúlyozottan saját idejéig vezeti. Mivel ez a kitétel inkább diplomáciai, mint történelmi jellegű, érvényét jó okkal lehet a 940-es, 950-es évekre vonatkoztatni. Különösen fontos a *De Administrando Imperio* előbb idézett adata ahhoz, hogy az avar állam túlélőinek esetleges identitásvált(oz)ását mérlegelhessek. Felmerült ugyanis az avarok gyors és tömeges elszlávosodása, ennél fogva a 9. század végének Kárpát-medencei szláv

dominanciája. A Kárpát-medencén belül élő, szláv ajkú emberek ugyanakkor nem egyetlen szláv nyelvet/nyelvjárást beszéltek, és nem egyetlen szláv identitást vallottak magukénak. Kárpát-medencén kívülről ható identitásformáló erő lehetne a „Nagymorva Birodalom”, de ilyen politikai képződmény nem létezett: csupán a *De Administrando Imperio* által említett „*Megale Moravia*” duzzadt „birodalom” a pánszláv ideológiát kiszolgáló múltértelmezés tükrében. Ez a „*Megale Moravia*” viszont a tágabb történelmi összefüggések rendszerében Ómoráviaként értelmezendő, és bár mind fekvése, mind kiterjedése vitatott, de az bizonyos, hogy birodalmi nagyságrendre sosem jutott. Kárpát-medencén belüli és kívüli „szlavizáló” tényezőként szóba jöhet végül a dunai Bulgária. Csakhogy a Kárpát-medencei bolgár uralom és/vagy etnikai jelenlét kérdése rendkívül problematikus, mivelhogy a – forrásszegény! – 9. században a „bolgár” fogalom éppen átalakulóban volt: jelölt már bolgár-szlávokat, de jelölt még bolgár-törököket. (Ismeretes, hogy a dunai bolgár államot egy sztyeppi kultúrájú, törökös nyelvű nép szervezte meg a 7. század folyamán, amely fokozatosan beolvadt a meghódított balkáni szláv közösségbe.) Azonfelül az újabb régészeti és történelmi kutatások arra derítettek fényt, hogy bolgár jelenlét csak a Kárpát-medence délkeleti részén igazolható, ott is legfeljebb laza fennhatóság, s nem meglepedett népszerűség nagyságrendjén. Márpedig ha a ténylegesen fennálló Horvátország a 950-es évekig nem tudta asszimilálni saját avarjait, „nagymorva” birodalom sosem létezett, és a Kárpát-medencei bolgár jelenlét elégtelennek bizonyult mások identitásának átfelműlésére, akkor a tanulság egyértelmű. Az avarok gyors elszlávosodását valló elmélet tarthatatlan, mivel az avar állam kimúlása és a magyarok bejövetele közötti három emberöltő alatt nem akadt olyan szláv erő, amely a néhai Avar Kaganátus lakosságát az avar nyelv és/vagy avar etnikai tudat feladására kényszeríthette volna. Eleve kérdés, hogy milyen nyelve(ke)n beszéltek az „avar” jelölővel illetett emberek. E kérdés körén belül jelentkezik az „avar” néven nevezett nép (legalább egy részének) magyar mivoltát feltételező elgondolás. Historiográfiánk az Árpád-kor óta számol többszöri beköltözéssel. Ezt az elméletet Nagy Géza hívta új életre, de manapság László Gyula neve fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás” kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege az, hogy a 9. század végén beköltözött magyarok nagy tömegű magyarságot találtak a Kárpát-medencében. Ők lehetnek a 670-es években bevándorolt „griffes-indás” kultúrájú „kései avarok”, igazából „onogur-magyarok” leszármazottai. Az elgondolás legfőbb bírálója, Kristó Gyula az etnikai együvé tartozás nyelvi és más jelenségeinek egykorú dokumentumait hiányolta. A „kettős honfoglalás” mellett és a vele szemben álló érveket ugyanaz a bizonyításelméleti akadály korlátozza: nyelvtörténeti adatok híján nyelvészetiileg nem igazolható és nem cáfolható. Márpedig ezek nélkül ki dönthetné el azt, hogy a mai „magyar” nyelv őseit a kelet-európai sztyeppen és/vagy a Kárpátokon belül beszélték-e a 9. században? Egyedül Szádeczky-Kardoss Samu mérte fel a kérdés nyelvi alapú megismerhetőségének határait: „A római kor és a 11. század (a magyar állam írásbeliségének megindulása) közötti fél évezred forrásai annyira kis számúak, szegényesek, hézagosak, gyakran bizonytalan értelmezésűek és rosszul tájékozottak, hogy a bennük előforduló szűkös és problematikus Kárpát-medencei névanyag félreérthetetlen bizonyossággal nem mutatja meg: meddig nem és mikortól lehet vagy éppen kell finn-ugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Duna-medencében. A magyar átlagember, de a történészek, kutatók

többségének tudatában is bizonyított tényként élő tétel, miszerint Árpád 895-ös honfoglalása a szóban forgó terminus, csak hipotézis, amely mellett más feltevések sem hagyhatók számításon kívül.”

E gondolatmenetből a „kettős honfoglalás” elmélete iránt tanúsított óvatos elfogadás olvasható ki, annak tudatosításával, hogy jelenlegi forrásadottságaink miatt e tárgyban sem érdemes pusztán nyelvészeti indíttatásból őstörténeti igényű állásfoglalásokat közzétenni. Ugyanúgy, ha a székely eredetkérdést vonjuk be a túlélő avarság problémakörébe, akkor is az látszik, hogy Hóman Bálint fent idézett, 1921-ből való következtetését érdemes Szádeczky-Kardoss Samu módszertani útmutatásával kiegészíteni és finomítani. Amennyiben a nyelvi vonalat kikapcsoljuk, a „kettős honfoglalás” és a székelyek avar kori eredetének elmélete életszerű elgondolásnak tűnik, mert bár fontos kérdéseket hagy nyitva, de fontos kérdésekre ad megnyugtató választ. Egyebek mellett arra, hogy a honfoglaló magyarok miért tudták gyorsan és békésen hatalmuk alá vonni a Kárpát-medencét a 9–10. század fordulóján, miért nem folytattak hadműveleteket az „avarok” által is lakott új hazájuk területén, holott ebben az időszakban – a beköltözés előtt, alatt és után! – folyamatos támadó magatartást tanúsítottak.

Akárhogy is van, a régészeti és a történeti tudomány újabb eredményei egybehangzóan állítják: Avarország bukása nem járt együtt az avar kori népesség kipusztulásával. És ezt nem csak magyar kutatók hangsúlyozzák: John Van Antwerp Fine, a középkori Balkán amerikai monográfusa hasonló véleményt formált. A tanulság megint Szádeczky-Kardoss nyomán vonható le. „Első ízben az írott forrásokból ismert történelem folyamán az avarok egyesítették tartósan a Közép-Duna-medence keleti és nyugati felét. Ebben az értelemben az Avar Kaganátus a Magyar Királyság előfutára volt. Ezenkívül a pannóniai és főleg a Tisza-tájéki avar maradványnépesség részesévé vált a magyar etnogenezisnek, Árpád népébe olvadt.” Am mindezek láttán magától vetődik fel a kérdés: miért nem hagyott az „avar” név nyomot egész középkori geszta- és krónikairódmunkon?

A válaszadáshoz 1778-tól indulok, azt szemléltetendő, hogy történettudományunk már akkor fel tudott mutatni máig eleven elméleti útmutatást. „Amint akármely szerző tanúságát először idézzük, mielőbb tudni akarjuk, milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon íróként, avagy csupán lejegyzőként végezte feladatát; mekkora hitelesség tulajdonítható neki, könnyen és biztosabban tudott-e állítást tenni.” A jezsuita Katona Istvántól való kritikái kívánalmakkal a jelenkor kutatója is minduntalan szembesülni köteles. Az identitásformák hagyománybeli megjelenéséhez a német medievisztika 1961-ben publikált nagy hatású elmélete nyújt fogódzót. Reinhard Wenskus a germánok korai etnikus történelmét, valamint annak írásbeli rögzítését a „*Traditionskern*” („hagyománymag”), illetve „*traditionstragender Kern*” („hagyományt hordozó mag”) terminológiával szemléltette. Ennek lényege, hogy egy domináns csoport a magasabb szintű politikai egység kialakításakor egy eredetmítosz által legitimálta az összetartozást, és e domináns csoport hagyománya vált majd az egész közösség származástudatává. Nem érdektelen, hogy Hóman Bálint 1925-ben közölt meglátása, amely szerint az Árpád-ház nagyságrendjén jelölhető ki a magyar-hun hagyomány valóságmagja, módszertanában a wenskusi elmélet előzményének tartható.

Hóman úgy vélte: a kezdetben az uralkodó nemzetségre érvényes jelentésmező tágult ki, hogy az egész magyarság eredetére vonatkozzék. Mivel régi historikusaink – helyesen – az avar kagánokat nem csatlakoztatták az Attila-Álmos-leszármazásrendbe, kézenfekvő válasz adódik az avarok hiányát firtató kérdésre: az avarok azért nem jutottak be avarként a magyar geszta- és krónikairodalomba, mert nem maradt olyan domináns „avar” hagyománymag, amelyik beküzdhetné volna magát az Árpád-kori írásbeliségbe. Mindazonáltal meglehet, hogy az Avar Kaganátus utódnépessége más néven igenis helyet kapott középkori historiográfiánkban. László Gyula 1944-ben erről így írt: „a magyar krónikák hún név alatt elmondott avar történelme a legerősebb bizonyíték arra, hogy az adatokat csakis az itt maradt és beolvadt húnoktól (avaroktól) kaphattuk...” Ebbéli nézetéhez Bendefy László csatlakozott, aki szerint Kézai Simon művének hun tárgyú része valójában az avarok történetét beszéli el. A további fejtegetésekhez nélkülözhetetlen ezért a „hagyománymagelmélet” létjogosultságát lemérni historiográfiánkban.

Az írott hagyomány és időrétegei

A tartalmi és a kronológiai jellemzők kapcsán mindjárt az a körülmény int óvatosságra, hogy történeti irodalmunk legrégebbi alkotásainak halványult körvonalai csupán 13–14. századi szerkesztésekben sejljenek fel: a korábbi időrétegekre tartalmi és stíluskritikai jegyek utalnak. Nem véletlen, hogy a kutatás nem jutott megegyezésre abban, mikor keletkezett a legkorábbi magyar história, milyen műfajban íródott (geszta vagy krónika?), és mely hagyományelemek mikor kerülhettek át a szóbeliségből az írásbeliségbe. Még a 19. században fogalmazódott meg az a vélekedés, miszerint I. András idején (1046–1060) készült egy *Gesta Ungarorum*. Domanovszky Sándor ennek lezárultát András országglásának elejére tette. Hóman Bálint egy Szent László kori (1077–1095) első *Gesta Ungarorum*-nak szentelt hatalmas forrástanulmányt. Írójaként Ják nembeli Koppány püspököt vélelmezte. Győry János és 1948-ban Győrfy György a „régii Gesta” András kori eredetét vallotta. Ifjabb Horváth János e véleményhez csatlakozott, sőt Miklós püspökben a gesztaíró személyét is felfedezni vélte. (Ez a Miklós püspök királyi jegyző volt, aki 1051-ben egy furfangos üzenethamisítással hazaküldte a németek Dunán lehajózó élelmiszer-ellátmányát, majd 1055-ből a Tihanyi alapítólevél – a legkorábról ránk maradt hiteles és eredeti magyar privilégium – fogalmazójaként tűnik elének.) Gericz József és Csóka J. Lajos I. András fia, Salamon királyságára (1063–1074) datálta legkorábbi históriánkat, bár a tartalmi-műfaji jegyekről másként vélekedtek. Győrfy 1993-ban már Könyves Kálmán (1095–1116) idejétől számította történetírásunk kezdetét; e datálásban egyetértett vele Kristó Gyula. Veszprémy László azt javasolta, hogy több, egymástól független 11. századi feljegyzéssel számoljunk.

A bizonytalanságot fokozza, hogy az egyes nézetek nem állnak teljes ellentétben egymással, például egy Kálmán országglásakor lejegyzett mű nem zárja ki az I. András kori első história lehetőségét, legfeljebb az a kérdés, hogy a könyves király idején hányadik gesztaszerkesztés készült, továbbá az, hogy kapcsolódtak-e ezen írásművek egymáshoz. A vita időszerűségét jelzi, hogy ma is él mindkét markánsan elkülönülő

nézet. Historiográfiánk korai kezdeteit Szovák Kornél vallja egy I. András vagy Salamon idején keletkezett gesztával és Miklós püspök szerzőségével számolva, ugyanakkor Thoroczkay Gábor egy Kálmán-kori őskronika mellett foglalt állást.

Magam azok nézetét osztom, akik az I. András kori Ősgesztá létét és Miklós püspök szerzői személyét tartják valószínűnek. Egyrészt azért, mert – amint azt alább jelzem – túl sok a szövegen belüli tartalmi törés ahhoz, hogy csak a 11–12. század fordulóján keletkezett legyen az őshistória; másrészt azért, mert a „hetvenéves emlékezzethatár” elmélete, valamint Miklós püspök Tihanyi alapítólevelében olvasható „*beatissimus*” jelzője nem alkalmas a korai Ősgesztá lehetőségének cáfolatára. Nem jutunk sokkal több bizonyosságra az Árpád-kori gesztafolytatásokat illetőleg sem. A 12–13. század szerzői egyéniségeit elkülönítendő filológiai, stíluskritikai, politika- és eszmetörténeti szempontok is érvényesültek. Csakhogy az egymást követő klerikusok nem egyszerűen folytatták elődeik tevékenységét, hanem gyakran más nézetek jegyében átirták forrásaikat. Ennek iskolapéldája Szent István (997–1038) utódkijelölése, ami az átértékelés mögöttes erőire is rávilágít. A 69. és a 87. krónikafejezet István és atyai rokonai kapcsolatát magyarázza. Előbbiből megtudhatjuk, hogy fia, Imre herceg halála után az öregedő király rabságban tartott unokatestvérét, Vazult jelölte utódának, ám Gizella királyné Istvánt kijátszva megvakíttatta Vazult; ennek láttán a tehetetlen uralkodó menekülésre buzdította Szár László (Vazul öccsének) fiait, Andrást, Bélát és Leventét. Utóbbi fejezet azon „némelyek” állításával vitatkozik, akik e három testvért Vazul fiának tartják. Miért e túlbiztosított magyarázkodás? Ha Vazul bűnös volt, István miért nem Szár Lászlót tette eleve saját örököséül? Ha Vazult csonkították meg, miért Szár László fiainak kell menekülniük?

A válasz kézenfekvő. Levente, András és Béla (ez a helyes sorrend) igenis Vazul fia volt. A korabeli híradásokat megőrző német *Altaichi Évkönyvekből* mindazonáltal megtudjuk, hogy miután meghalt Imre, István mellőzte Vazult, majd annak tiltakozását látva megvakíttatta, s kicsiny fiait is maga küldte száműzetésbe. De a sors igazságot szolgáltatott Vazulnak: 1046-tól csak az ő leszármazottai uralkodtak Magyarországon. Az első királyhoz mért legitimációs kényszer azonban adott volt, s 1083-ra István felemeltetésében csúcsosodott ki. Össze kellett tehát békíteni a vér szerinti ős (a lázadó Vazul) és a politikai örökhagyó (a rokon vérét kiontó István) emlékét, csakhogy ezt a kívánalmat második körben túlteljesítették úgy, hogy az áldozattá lett Vazul ősatyai szerepét annak „problémamentes” öccsére ruházták. A „családi béke” eme utólagos, túlbiztosított kivitelezése két egymásra nehezedett alkotói mozzanatra utal. Árpád-kori historiográfiánk további jellemző példája az a rombolva építkező munka, amellyel a Kálmán-ági, majd az Álmos-ági királyok kegyét kereső udvari írástudók emeltek emlékműveket uraik viselt dolgairól. A politikai elkötelezettségeken túl a műveltebb szerzők stílussegységesítő tevékenysége is halványíthatja a határvonalakat. Érdemes ezért a tartalmi jegyekben keresni a szerzői egyéniségek nyomait.

„A magyarok viselt dolgairól szerzett régi könyvekben meg van írva, hogy teljességgel tilos a keresztényeknek feleséget venni Vata és Janus rokonai közül...” kitételnél nyíltabban szólni nem nagyon lehet egy korábbi történelmi műről (82. fejezet). De árulkodó még a „mondják némelyek” kitétel (87. és 92. krónikafejezet I. András és I. Béla kapcsán), egyazon eseményről szóló ellentétes értékelések közlése (91. és 92. fejezet Salamon koronázásáról), kronológiai visszatekintés és különböző szemlélet

a 91. fejezet közepén, továbbá Könyves Kálmán hol becsmérő, hol tárgyilagos jellemzése (143. és 152. fejezet). Szembeszökő még a műfaji egyenetlenség: a geszta és a krónika vonásai rendre jelen vannak. Olybá tűnik, ki-ki a maga tehetsége szerint írta tovább (és át) a históriát, amely előbb Kézai Simon 1285 előtt írt művébe – az ő *Gesta Hungarorum*a legkorábbi önálló (még ha kivonatossal) formában fennmaradt magyar történet, amelynek név szerint azonosítható a szerzője – foglaltatott, majd később a 14. századi krónikaszerkesztmény szövegegyüttesébe torkollott. Ismételten hangsúlyozandó: a fent előadottakban sok a feltételezés, a rekonstrukció, hiszen nem rendelkezünk önálló formában ismert gesztaszerkesztéssel a 11-12. századból. Mégis, e bizonytalansági tényezők dacára észszerű egyfajta historiográfiai fő vonalat kiolvasni a korunkra jutott művekből, méghozzá a megjelenített, az elhallgatott és a vitatott mondandó alapján. A megjelenített tartalom túlnyomó része az uralkodóház és környezete köré szövődik. Ennek ellentmondani látszik az a fegyelmezett hallgatás, ami Árpád és Taksony között élt nagyfejedelmeket, meg a főhatalmat igénylő Koppány és István rokonsági fokát övezi, ám ezt az ellentmondást feloldja egy szabályszerűség: a krónikáinkban definiálható rokonságú Árpád-háziak rendre Árpád legkisebb fiától, Zoltától származtak, akik később a keresztény királyokat adták. E hallgatás által a legifjabb ág hatalomkiszajátítása nem kényszerül legitimációs magyarázatkódásra. Más a helyzet a keresztény kori fejezetekkel: itt az egyes írók sokszor elődeikkel vitatkozva közölték a maguk változatát. (Ide a Vazul-fiak származtatása, Salamon koronázása és Könyves Kálmán megítélése értendő.) A korábbi szövegekkel való egyet nem értés jelei furcsa mód azt bizonyítják, hogy azoknak tekintélye volt. Akkora, hogy az újraértékelő klerikusok nem rekkentették el őket nyomtalanul, hanem a „meghaladott” múltértelmezés cáfolatával egyfajta túlélést biztosítottak neki; csak éppen az érvényét vették el nyilvánosan. Az író-elődök szövegének kényszerítő erejű alapul vétele és a tárgy javarészt monarchikus-dinasztikus irányultsága együttesen arra vall, hogy az Árpád-kori magyar állam központja, az uralkodóház élte a történetírást. A „hagyománymag-elmélet” ilyenformán jól működik a 11-13. századi magyar historiográfiára alkalmazva.

Eredethagyományok és identitásformák

Az előzőek tanulságaiból egyenesen adódik az a kérdés, hogy a geszták és a krónikák által megőrzött ősmondák hány hagyományra vezethetők vissza, vagyis hány közösségformáló komponens szellemi lenyomatát őrzik. Négy eredettörténet jön szóba: a csodaszarvasmonda, a székelység „hun” származása, a turulmonda, végezetül az Árpád-ház Attila-hagyománya. (A „kötelező” biblikus őstulalásokat mellőzöm, hiszen kézenfekvő azok idegensége a belső keletkezésű hagyománytól.) A válaszadáshoz nem csupán a mondák eredetiségét, hanem azok tárgyát, sőt rendeltetését is meg kell határozni.

A csodaszarvasmonda legkorábról Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ából ismeretes, ami az Árpád-kori historiográfia fentebb taglalt jellegzetességeit tekintve annyit jelent, hogy legkésőbb 1285-re írásba foglaltatott, de egyáltalán nem túlzás a monda első hazai lejegyzését az Ősgeszta szerzőjéhez kötni, s így a 11. századra feltételezni.

Mindenesetre a 14. századi krónikaszerkesztmény, végül Thuróczy János 1488-ban kiadott *Chronica Hungarorum*a révén a csodaszarvasmonda a reprezentatív kódexek és ősnymtatványok késő középkori világában is helyet kapott. A Kézaitól Thuróczyig számlált két évszázad alatt, noha a megszövegezés módosult, a tartalom változatlan maradt. Kézainál ekként olvasható: Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor. „Történt pedig, hogy egy nap vadászni igyekeztek Meótisz ingoványaiba, amikor is a pusztaságban egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az meg menekült előlük. Ott azután végérvényesen eltűnt a szemük elől, s noha sokáig keresték, képtelenek voltak bármiképp is rátalálni. Végül, miután bebarangolták az említett ingoványokat, úgy találták, hogy azok alkalmasak barmok táplálására. Ezt követően visszatértek az apjukhoz, a beleegyezését elnyerve, minden ingóságukkal együtt a Meótisz ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótisz vidéke pedig Persisszel szomszédos: egyetlen kis gázlótól eltekintve, körben mindenfelől tenger zárja körül; folyói egyáltalán nincsenek, de bővíben van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Nehéz oda a ki- és a bejárás. Mármost a Meótisz ingoványai közé költözve, öt éven át egyfolytában ott maradtak. A hatodik évben azután, amikor kimozdultak onnan, a pusztaságban véletlenül Belár fiának feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Ezeket minden ingóságukkal együtt, gyors vágásban a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Mármost véletlenül a gyerekek között fogták el az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiküket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Az összes hun ezektől a nőktől veszi eredetét. S az történt, hogy miután hosszabb ideig maradtak ezek között az ingoványok között, kezdtek hatalmas néppé nőni, és az a föld sem befogadni, sem táplálni nem bírta őket.” E mondával kapcsolatban a 19. század második felében felvetődött, hogy ez csupán egy „könyvmonda”, irodalmi toposz, az antik görög Ió-monda kései variánsa. Moravcsik Gyula például úgy vélekedett, hogy „a csodaszarvas mondája görög talajon keletkezett s itt kapcsolódott a húnokhoz”, majd került másokhoz. Tény, hogy nemcsak a magyarságnak van csodaszarvas-eredetmondája, hiszen a hunok csodaszarvasmondáját éppen a 6. századi gót Jordanestől szokás felemlíteni, ám a toposzminősítés a folklorisztikai eredmények fényében tarthatatlan. Berze Nagy János széles körű eurázsiai hagyományátekintés, motívumvizsgálat és tipológiai rendszerezés után cáfolta azt az állítást, miszerint kizárólag a nőrablás mondája élt a magyarok körében, és még a csodaszarvas is Jordanestől került a hun krónikába. Berze Nagy azzal érvelt, hogy a gót író és a hazai krónikák között jelentős motívumkülönbség tapasztalható, valamint a magyar változat komoly többletet tartalmaz Jordaneshez képest. Úgy tartja, hogy „a mondának a szarvasünőre vonatkozó része is, mellyel a nőrablásról szóló rész a monda szerkezete szerint szervesen kapcsolódik, szintén ilyen eredeti hún-hagyomány s együtt alkotják a semmilyen szempont által szét nem választható hún-magyar eredetmondát”. Következtetése a filológiai és etnográfiai szemlélet különbségét is láttatja. „A magyar monda testvérpárjának neve tehát nem tudós képzés, mert hasonló képzésű személyneveket keleti Európában és Ázsiában népi epikai termékekben ma is találunk. Azt pedig, hogy a magyar krónikás egy idegen írónak idegen látószögéből leírt mondai adatát oly tudákos változtatással ültessen át hazai viszonyok közé, amely változtatást – még a személynevek képzésében is – utólagosan igazoljon a minden irodalmi hatástól

független közeli és távoli néphagyomány, feltételezni is lehetetlen.” Ezzel arra hívja fel a figyelmet, hogy olyan nyelvi közegekből adódnak elő motívumegyezések, amelyekkel – mint például egyes törökségi népek szellemi kincseivel – a latinul lejegyzett magyar csodaszarvasmonda nyilvánvalóan nem áll közvetlen szövegkapcsolatban. Berze Nagy János itt a kizárólagos filológiai megközelítésmód korlátaira mutatott rá. Könnyen belátható ugyanis, hogy ha sem Kézai Simon nem járt Közép-Ázsiában néprajzi gyűjtőmunkát végezni, sem az ottani „adatközlők” nem utaztak Magyarországra egy latin nyelvű históriát kijegyzetelni, akkor a motívumegyezéseket csak a folklorisztika illetékes a maga eszköztárával feltérképezni. Legutóbb Mátéffy Atilla igazolta a magyar csodaszarvasmonda eredetiségét, emellett még azt is kimutatta, hogy az Árpád-ház közvetítésével jutott el Lengyelországba és Katalóniába. Nem indokolt tehát e mondánk ősiségét kétségbe vonni, amelynek rendeltetése is egyértelmű: etnikus eredettörténet. A következő hagyományelem az Álmos uralkodói-ősatyai nagyra hivatottságát előadó álomlátás, ismertebb nevén a turulmonda. Ez az eredettörténet nemcsak a 14–15. századi krónikaszerkesztésekben fordul elő, hanem Béla király jegyzőjének *Gesta Hungarorum*ában; ráadásul ez a változat való korábról, mivel Anonymus a 13. század elején alkotott. Ezért a turulmonda sarkalatos kérdése, hogy mikor jegyezhetők le először, illetőleg melyik változat állhat közelebb a pogány eredetihez. Ezt a kérdést a krónikák és a geszta keletkezésének eltérő körülményei vetették fel, mert bár tény, hogy Anonymus szövegéé az időbeli elsőbbség, ám mivel a krónikaírói folyamat, láttuk, időben körülölelte az egyszerezőjű gesztát, ezért korántsem biztos, hogy a legkorábról ismert változatot foglalták legkorábban írásba. És ennek fényében nem mindegy, hogyan alakulhatott a turulmonda bűvópatakszerű útja historiográfiánkban. Vajon kezdetektől fogva jelen volt mint a már keresztény dinasztia mítoszba bűjtött pogány legitimitációja, vagy csak a regényes geszta világias szelleme engedte, hogy a múltékony szóhagyományból az írásbeliség sáncai közé juthasson az 1200-as évek elején? Kutatásaim során azon szakemberek (Hóman Bálint, ifj. Horváth János, Dümmerth Dezső) véleménye győzött meg, akik szerint az Ősgeszta hozza elsőként a turulmondát, és az onnan származott át egyfelől a többi geszta- és krónikafolytatásba, másfelől Anonymushoz. Ebből az látszik, hogy a későbbi lejegyzésben ránk maradt mondaszövegek őrzik hívebben az eredeti szellemiségét. A Képes Krónika szerint „az Úr megtestesülésének 677. esztendejében, Attilának, a magyarok királyának a halálát követő 104. évben, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idején, amint az meg van írva a rómaiak krónikájában, a magyarok másodszer is kijöttek Szkítiából az alábbi módon. Ügyek fia Előd Eunodbilia lánytól Szkítiában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy sólyom formájú, hozzá jóvén feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származnak. És mivel a somnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ennél fogva Álmosnak neveztek el, aki Előd, aki Ügyek, aki Ed, aki Csaba, aki Attila [fia volt]...” A turulmonda eredetisége annak dacára nem képezi vita tárgyát, hogy Ipolyi Arnold, Sebastyén Gyula és főleg Demény István Pál kutatásai több motívum hasonlóságát is felszínre hozták, amelyek Közép-Ázsiába, sőt még keletebbre vezetnek. A rendeltetés értékelésekor viszont mutatkozik bizonytalanság: van, aki a csodaszarvas- és a turulmondát a magyarság más-más etnikai komponenséből, ha úgy

tetszik, más-más hagyománymagjából vezeti le. Ez a vélemény azért nem meggyőző, mert a két monda „hatásköre” különböző: előbbi egy etnosz, utóbbi kizárólag egy uralkodóház eredetmítosza. A csodaszarvas- és a turulmonda ennél fogva nem csereszabatos, nem egyenrangú egymással: előbbi a pogány magyar etnosz, utóbbi a pogány magyar állam eredetmítosza, hiszen az etelközi sztyeppállamot megalapító Álmos nagyfejedelem születésének előzményeit adja elő. Hierarchikus szempontra kiélemez az látszik, hogy a turulmonda magasabb szinten helyezkedik el, rendeltetése szerint pedig dinasztikus állami eredetmítosz.

A turulmondát még egy hagyományelemmel szokás szembeállítani: ez az Árpád-ház Attilától való származástudata. E nézet indoklása úgy hangzik, hogy a monda szerint a turul termékenyíti meg az anyát, Álmos ilyenformán nem származhat Attilától, csak a keresztény klerikusok szelídítették álomlátássá a fogantatást. Jóllehet az egyetemes néprajzi példák között valóban akad állatösmítosz, de ugyanúgy található álomlátásmonda is (Er-Togrul és fia, Oszmán esete). Így hát vegyes érvelés, vagyis módszertanilag megengedhetetlen eljárás az, hogy egyes folklorisztikai adatok láttán – és mások mellőzésével! – fogantatásmítoszt magyarázni bele egy olyan szövegbe, amelynek filológiai egysége kizárólag az álomlátást engedi meg. Ekképp az Árpád-ház Attilától való származásának tudatát és a turulmondát nem egymást kizáró két eredettörténetként, hanem egyazon családi hagyomány elemeiként, hiteles belső szellemi hagyatékként érdemes számon tartani. Ennek írásbeliségbe jutása felől elgondolkodtató felvetés fogalmazódott meg nemrég. A német Hersfeldi Lampert 1077-ig írt évkönyve szól arról, hogy Anasztázia, Salamon király édesanyja Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozta Attila kardját hálából, amiért Ottó segített Salamonnak trónra jutni: „egy bizonyos Liutpold Merseburgból, aki igen kedves volt a királynak, akinek munkáját és tanácsait a legbizalmasabban szokta igénybe venni, véletlenül leesett a lováról, és saját kardja hegyétől legott átdőfve kilehelte a lelkét... Feljegyezték, hogy ez az a kard volt, amellyel a hunok egykori igen hírhedt királya, Attila a keresztények meggyilkolására és Gallia kiirtására ellenségesen tombolt. Ezt ugyanis a magyarok királynéja, Salamon király anyja a bajorok hercegének, Ottónak adta ajándékol, miután fiát ennek sugallatára és erőfeszítésére helyezte vissza a király [IV. Henrik] az atyai királyságába... Olvasható pedig erről a kardról a Géták cselekedeteiben, akiket gótoknak is neveztek, hogy egykor Marsé volt, akiről a pogányok azt hazudják, hogy a háború istene és a harci fegyverek feltalálója volt, és ezt hosszú idő után egy páztor vette észre éppen hogy csak földbe rejtve, egy ökör vére által, amelynek a lábát, amíg a pázson legelészett, megsebezte. Elvitte azt Attila királynak, és az ő számára az akkori idők összes jóvendőmondójának a jóslata megjövendölte, hogy ugyanez a kard vezetes lesz a földkerekség romlására és számos nép pusztulására.” A filológiai hiperkritika ezt a momentumot nem tartja bizonyító erejűnek az Árpádok meglévő Attila-hagyományára, csak egy magyar illetőségű divatos nyugat-európai származtatáselméletet lát benne. Bálint Csanád 2006-ban publikált észrevétele értelmében ugyanakkor: „Salamonnak Kijevben született és nevelkedett édesanyjára nem feltétlenül lehettek hatással a magyarok eredetével kapcsolatos nyugati elképzelések!” Bálint Csanád észrevételét a korszak politikatörténete igazolja. Anasztázia kijeji hercegnő 1046-ban érkezett férjével, Vazul fia Andrással Magyarországra. I. András országlása alatt sokáig ellenséges volt a

magyar–német viszony, csak 1058-ra sikerült helyreállítani a két állam szövetségét úgy, hogy András fiát, Salamont eljegyezték Judit német hercegnővel. Andrást 1060 őszén öccse, I. Béla (1060–1063) fosztotta meg trónjától. Anasztázia és Salamon ekkor német földre menekült, s onnan tért vissza 1063 végén Béla halálát követően. E három év alatt Anasztázia éppen a nyugat-európai latin írásbeliség Attila-hagyományát tanulmányozta volna? Ráadásul a Kijevi Ruszból érkezett, Kelet-Európából, ahol szintén nem a magyar királyok nyugaton honos származásánál foglalkoztak a Rurik-hercegnők neveltetésekor! Marad az egyetlen logikus válasz, hogy Anasztázia férjétől értesült az Árpád-ház Attila-hagyományáról: erre házasságuk mintegy másfél évtizede alatt bőven lehetett ideje. A magyar művelődés Árpád-kor óta fellelhető hagyatéka az Árpád-ház Attilától való eredeztetése, illetve a magyarság hun származásának, rokonságának gondolata. E sokat vitatott kérdés felől szakmai közmegegyezés nemigen várható; s a jelen tanulmány sem érkekezhet erről monografikus igényrel, mindazonáltal a konferencia-előadás után olyan elgondolkodtató szempontot vetett fel Zsoldos Attila szekcióelnök, amelyre szükséges itt reagálni. Zsoldos kétkedéssel viszonyul a Hersfeldi Lampertnél olvasható kardhagyomány hitelességéhez: valószínűtlennek tartja ugyanis, hogy egy királyi család ilyen fontos ereklyével jutalmazzon egy csupán hercegi rangú segítőt. Kétségtelenül jogos ez az aggály, de az elbeszélés egy mozzanata erre kielégítő választ adhat. Lampert történetében ugyanis nem az – az 1063-ban gyermekkorú! – Árpád-házi Salamon volt a cselekvő személy, hanem édesanyja, Anasztázia. Olyasvalaki adományozta el tehát a kardot, aki nem beleszületett, hanem csak felnőttként és távolról került az Árpádok hagyományközegébe: az özvegy anyakirálynét értelemszerűen nem fűzték eltéphetetlen érzelmi szálak az Attila-örökséghez. (Nyilván nem a kard fizikai valója, hanem a hozzá kapcsolódó eredettudat számít.) Hersfeldi Lampert adata egyrészt azért érdekes, mivel – ellentétben a régi magyar geszták keletkezés rendjével – jól keltezhető, másrészt mert újabb érv az I. András-kori Ősgesztá lehetőségé mellett. Ismeretes, hogy András trónfoglalása révén újra fiági Árpád-házi került a trónra. A megvakított Vazul fia e dinasztikus legitimáció által lehetett Magyarország ura, és ez a körülmény kifejezetten kívánta a pogány korban gyökerező családi hagyományok írásba foglalását. I. András király pedig a pogány és keresztény világ határán élt: jóllehet krónikáink a „fehér és katolikus” jelzővel ruházták fel, de megjegyezték, hogy ágyast tartott, aki György nevű fiát szülte neki, sőt törvényes fiai, Salamon és Dávid magtalanságát isteni büntetésként állítják be, mivel András a királyság elnyeréséért a pogányokkal szövetkezett, s megengedte nekik a keresztények legyilkolását. Bár az András-kori Ősgesztá és tartalma tárgyában csupán a feltételezés erejével szólhatunk, de Hoppál Mihály szavaival élve „érdemes megbarátkozni a gondolattal, hogy a történelmi legendákban mindig található valami valódi történelmi mag, illetve igazság”.

A választott példák között negyedikként a székely eredettörténet áll. Erről korábban esett szó: itt csak annyit érdemes hangsúlyozni, hogy ez egy etnikai rendeltetésű hagyatéka, csakúgy, mint a csodaszarvasmonda. Anonymusnál és a krónikákban egyaránt magyarokhoz csatlakozó ősfoglalóként jelennek meg a székelyek. Mindezek alapján a négy eredettörténet két hagyománymag között oszlik meg, de nem egyenlő arányban. Az első, domináns magba egy etnikus rendeltetésű (csodaszarvasmonda) és két, egymást kiegészítő állami jellegű (Attila-ős, turulmonda) hagyományelem

sorolandó, a dinasztia származástudatának két összetevője. A másodikban egyedül egy etnikus monda marad, a székelyek eredete. Ez alárendelt szereplőként épült be a magyar krónikairodalomba, s vált ebben az értelemben az Avar Birodalom egyetlen lehetséges historiográfiai „túlélőjévé”. E két, „magyar” és „székely” közösségformáló komponens Árpád-kori íráskultúrába jutott lenyomata egyszersmind arra bizonyos, hogy legrégebbi historikusaink a maguk logikája szerint már számoltak a néppé formálódás lineárisnál bonyolultabb folyamatával, amit ma többirányú etnogenezisnek nevezünk. Végezetül az állami és etnikus identitás mondaelemeinek forrásbeli megoszlását kell tekinteni, hogy törvényszerűségeik új megvilágítást nyerjenek. Ezek fényében érthető, hogy Anonymus gesztájából miért hiányzik a csodaszarvasmonda; mint ahogy Attila miért a hunok nélkül jelenik meg: ez a monarchikus-arisztokratikus elitista írásmű eleve nem is volt hivatott néptörténetet adni. Az is kézenfekvő, hogy a dinasztikus államot legitimáló turulmonda mind nála, mind krónikáinkban olvasható; és talán az sem véletlen, hogy az etnikus érdeklődésű Kézai-mű ma ismert kivonatából hiányzik a turulmonda (jóllehet a turul neve ott szerepel egyedül!); valamint az is logikus, hogy a székelyek az uralkodóháznak történt behódolással biztosították helyüket a geszták és a krónikák lapjain. Ezért hogyha az „állami” és „etnikus” identitásformákat – ezen újkori szakterminológiák jegyében – határozottan elkülönítjük, akkor a pergamenlapokon felbukkanó ősi mondaelemek előfordulásai világosan láttatják legrégebbi történetíróink ebbéli tudatosságát. Érdeemes ezért elbeszélő kútfőinknek az eddig szokásosnál nagyobb forrásértéket tulajdonítani.

III. „Unio trium nationum”

A korona és a hivatali latin takarásában: kulturális és politikai identitások a Magyar Királyság politikai nemzetén belül

A címadó idézet az 1437-ben kötött kolozsmonostori egyezményre utal, amelyet az Erdélyben élő rendi nemzetek kötöttek egymással. A középkori és újkori Magyar Királyság lakossága heterogén összetételű volt. A sokféle etnikai háttérrel és identitással rendelkező, többféle anyanyelvű nép közül a magyar az egyik volt. Az összefoglaló keret a modern kifejezéssel jellemezhető politikai nemzet volt. A politikai nemzetet a Szent Korona tagjainak tekintett személyek és közösségek alkották együttesen, függetlenül etnikai, nyelvi, kulturális háttérüktől. A Szent Korona tagsága összefüggött a személyi vagy kollektív nemesség rendszerével is, amely egyik alapvető vonása, hogy bárki a Szent Korona, azaz a politikai nemzet tagja lehetett egyéni vagy közössége érdemei által. A hivatalos nyelv a latin volt, egyébként mindenki az anyanyelvén beszélt. A Szent Korona és a hivatali latin nyelv jelenségei ernyőszerűen borították be és fogták keretbe a soknemzetiségű, soknyelvű és változatos kultúrájú állam hétköznapjait. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.:* 2., 3., 5., 14. és *Ludoviceum I./2.:* 2., 3., 4., 5., 6.

5. Tóth Endre – Mórocz Zsolt: Magyarország Szent Koronája

Mórocz Zsolt beszélgetése Tóth Endre régésszel, koronakutatóval

Mórocz Zsolt: *Kutatóként kezdedbe vehetted a Szent Koronát?*

Tóth Endre: *Hogyne! Több alkalommal is.*

– A Szent Korona történelmi, egyszersmind szakrális-misztikus tárgy. Akadnak, akik nem tárgynak, hanem egyenesen személynek tartják, mi több, Őfelségének nevezik. Azt állítják: erőter veszi körül, kisugárzása van. Ami ennél azonban sokunk számára fontosabb, hogy nem akármiknek a fejét illette a magyar történelem során. Hivatásodból adódóan az átlagembernél jóval erősebb történelmi érzékenységgel, szélesebb körű tudással rendelkezel. Mindezt összevéve, milyen érzés volt kezdedben tartani a magyar Szent Koronát?

– Különös, ambivalens érzés. Egyrészt mint múzeumi ember állandó kapcsolatban vagyok olyan különleges tárgyakkal, amelyek a történelmi múlthoz kapcsolódnak. A kutatás során azonban a feladatra koncentrálok. A kutatók többségével együtt elmondhatom, másként állunk hozzá egy-egy rendkívüli tárgyhoz, mint a kívülállók. Bizonyos fokig megszokjuk. Másrészt, miután először a kezembe vettem, hát, bizony

megható élmény volt. Ez a kézbe fogás azután másfél hónapon keresztül mindennap megismétlődött, körülbelül napi öt órában, mikor Szelényi Károly a fotókat készítette a koronáról. Be voltunk zárva a páncéltérembe. Ebben az időszakban a korona keresztcsúcsától az aljáig olyan részleteket láthattam, amiket előttem soha senki sem, mert minden megfigyelésére lehetőség nyílt.

– *Deér József koronáról írott könyvének hiányosságát – aminek zárszavát Romhányi Beatrixszel együtt jegyzed –, éppen abban jelölted meg, méltatva a ritka alapos munka erőnyeit, hogy a szerző, önhibáján kívül, soha nem láthatta magát a tárgyat.*

– 1946–47-ig senki nem vizsgálhatta közelről. Néhány esetben korábban kitétek közszemlére, alkalmanként módot adtak néhány kutatónak, hogy közelről megnézhesse, de senki hozzá nem nyúlhatott, csak nézhették. A mi esetünkben viszont a belső textilt ki lehetett venni, ahol akadt egy kis rés, a képek alá lehetett tekinteni. Mindent láthattunk.

– *Római korral foglalkozó régészként miként kerültél a Szent Korona közelébe?*

– Igen, római koros régész vagyok, erős középkori affinitással. Mikor én jártam egyetemre, akkor még két szakot kellett végezni, egyrészt tehát régész vagyok, másrészt történelem szakos. 1963-ban, az első szemináriumi dolgozatom – miután László Gyula felsorolta a választható témákat – a koronázási jelvényekről született. Valójában nem is tudom, miért. Írtam egy hosszú dolgozatot, ehhez elolvastam minden – akkor még elég gyér – irodalmat, ami rendelkezésre állt. Deér könyvéből, megjelenését követően (*Der Heilige Krone Ungarn* – Bécs, 1966), különösen két dologra voltam kíváncsi: mit ír a korona keresztjének levételéről, amiről egy szűkszavú, késői forrás beszél, valamint a korona képeinek betűtípusáról érdekelt a véleménye. Ezeket tüzetesen átnéztem: a kereszt levételéről nem ismerte az irodalmat, amit nem lehet csodálni, mivel külföldön élt. Az apostollemezek betűiről pedig azt írta, azért olyan furcsák, mert az ötvös ügyetlen volt. A római kor fő kutatási területeinek egyike az epigráfia, a feliratok tanulmányozása, így hát tudtam, ez teljesen kizárt.

A korona-kérdés mindig izgatott. Később, 1972-ben írtam a koronázási palást ikonográfiájáról, magával a koronával viszont nem foglalkoztam, bár figyeltem a szakirodalmat, az eseményeket. 1978-ban aztán hazaérkeztek a jelvények. Két kollegámmal szoktam beszélgetni itt, a Nemzeti Múzeumban, a koronázási jelvényekről, ők kérdezték meg: miért nem foglalkozom vele többet, miért nem írom meg behatóan a témát. Ezután hosszabb időszak következett, nagyon mélyen bele kellett ásni magam több szakterület irodalmába. Tudtam, nem csupán a tárgyak történetét kell felderíteni, hanem hozzájuk kapcsolódva a történeti korszakot, a szertartásokat, azt, hogy egy koronázás miként folyt le.

Felkenés vagy koronázás?

– *A magyar Szent Korona Európa legrégebb felségjelvényeinek egyike. Ha nem tévedek, a lombard vaskorona – amiben a hagyomány szerint ott van Krisztus keresztre feszítésének egyik szöge –, illetve a Német-római Császárság koronája előzi meg időben. Előbbi ma egy oltáron található, utóbbi Bécsben múzeumi tárgy. Műemlékek. A miénk ellenben ismét élővé vált, nem múzeumi darab többé, mióta a Parlament*

épületében van, illetve bekerült az állami címerbe. Talán a cseh korona tölt be hasonló „közfunkciót”. A Hradzsínban őrzik, több lakat alatt. Egyik kulcsa a mindenkori cseh köztársasági elnökéknél van.

– A Lombard korona tulajdonképpen ereklyetartó – láttam Monzában –, valóban kint van az oltáron. A cseh, úgynevezett Vencel-korona későbbi a mienknél, a 14. században készült. Mivel Csehországnak a történelme során ritkán adatott meg a függetlenség, a korona fontossá vált számukra, mint a szuverenitás jelképe. Ebben a tekintetben némileg hasonlít a magyar koronára. A valódi jelvény a Szent Vitus katedrális tornyában található a kincstárban, amit kiállítottak, az mindössze másolat. Az eredetit tényleg több lakattal őrzik, amelyek kulcsai közméltóságoknál vannak. Érdekes, mikor Hitler megszállta az országot, a cseh koronát nem vette el, jóllehet a császári koronázási jelvényeket Bécsből Nürnbergbe vitette.

– A középkori Európában mi kellett ahhoz, hogy koronát kapjon egy uralkodó, miként válhatott a hajdani Vajk, majd István valóban Sztephanosszá (Megkoronázottá), azután koronája Szent Koronává, amennyiben a mai jelvény valóban Szent Istvánhoz köthető valamilyen módon?

– Az uralkodó királlyá avatása a középkorban a pápától függött. A hagyomány Nagy Károlyig nyúlik vissza, akit 800-ban a pápa Rómában koronázott császárrá. A királyavatás legfontosabb mozzanata azonban nem a koronázás, hanem a felkenés, azaz ennek engedélyezése volt, ami esetünkben nem csupán Szent Istvánnak, hanem az országnak szólt. A következő trónörökösöknek már nem kellett pápai jóváhagyást kérniük, legföljebb akkor, ha ebből a sorból „kilógott” valaki, teszem azt, egy királyi gyermeket koronáztak meg, még az apja életében. Valószínűleg így történt Salamon esetében, jóllehet biztosat nem tudunk. Imre király fia, III. László esetében (1204-ben) viszont fennmaradtak az okiratok, miszerint csak pápai hozzájárulással koronázhatták meg gyermekként. A Szent István-i koronaküldés legendája közismert. Astrik elmegy Rómába, egy fiatal keresztény nép, a magyarság, illetve annak feje, István képviseletében. A pápa a lengyel uralkodónak akarja adni a koronát, ám álmod lát, minek következtében a koronát a magyar uralkodó kapja. A valóságban István király a pápai áldás (a *benedictio*: a felkenésre való jog) megadása után juthatott koronához. Merseburgi Thietmar mindezt így foglalja össze: a püspökségeket alapító Vajk, a császár kegyéből áldást és koronát nyert. Ekkoriban a pápa és a császár között rendkívül szoros a kapcsolat, a politikai-vallási egység. Szent István esetében – amint a történettudomány kimutatta – III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa akarata megegyezett, mivel azt mondhatnánk, szinte lelki szimbiózisban élt a két személyiség. A valódi kérdés az: mi lehetett az oka annak, hogy Magyarország megkapta a felkenés jogát, mivel ez csak az angol, a francia, a burgundi uralkodónak járt (bár utóbbi királyság éppen megszűnt). Az az ország volt ugyanis önállóan tekinthető, ahol a királyt felkenték. Nem kenték fel a svéd, a skót, a lengyel uralkodót és így tovább, többeket. Skócia a 14. században kétszer kérte a pápa engedélyét. Az áldás – a *benedictio* –, a királyavatás egyházi mozzanata tehát a felkenésre vonatkozik. Ezt kizárólag a pápa adhatja meg, e nélkül nincs koronázás, vagyis okafogyottá válik a „ki küldte a koronát” kérdése. Hangsúlyozom: jóllehet a koronázás szót használjuk a királyavatás ceremóniájára, ám ez egy hosszú, összetett processzus, aminek során imák hangzottak el, többféle jelvényt használtak, valamint – ez a legfontosabb! –

szentelt olajjal felkenték az uralkodót a vállán, illetve a jobb karján. Ennek olyan szakrális jelentősége volt, hogy a 11. század végén felmerült: felveszik nyolcadik szentségként a többi mellé a királykoronázást is. Az *ordónak* – a szertartásrendnek – tehát a felkenés a szakrális része. A franciák a királyavatást például *sacré*nek mondják, jelezve, ez egy szentség jellegű aktus. A koronázás – az eddigieket summázva – a felszentelés, a *benedictio* nélkül nem mehetett végbe. Emellett elhanyagolható, hogy a pápa vagy a császár küldte-e koronát. Profánul azt mondhatnánk, a pápai engedély után az uralkodó hívatta az udvari ötvöst, majd olyan koronát csináltatott magának, amilyet akart.

– A Szent Koronáról hiányoznak az ótestamentumi utalások, míg a császári koronának lényeges részei. A Német-római Császárság koronáján tizenkét drágakő jelképezi Izrael tizenkét törzsét, újabb tizenkettő a tizenkét apostolt. A kövek és igazgyöngyök száma szintén osztható tizenkettővel. A kék-zöld-fehér köveket a „mennyei Jeruzsálem” színeivel azonosítják. Bölcs Salamon szájából elhangzik, hogy „Féld az urat és távozzál el a gonosztól”. Szerepel továbbá a császári koronán Dávid és Ezékiás király, valamint Ézsaiás próféta. Dávid király szalagot tart ezzel a felirattal: „Tisztesség a királynak, aki szereti az igazságot.” Összesen négy idézetet találunk a birodalmi koronán, amelyet az uralkodó koronázásakor fennhangon elmondtak. Nálunk semmiféle ótestamentumi szöveg nincs, ellenben láthatunk bizánci szenteket, császárokat, görög szöveget, nyolc apostolt, két Krisztust. A valódi kérdés azonban az, köthető-e, ha igen miként, első szent királyunkhoz a korona?

– A Karolingoknál meghonosított koronázási hagyomány az Ótestamentumig, Saul felkenéséig nyúlik vissza. A németek ezt vették mintának. Az, hogy a pápától függ a felkenés végrehajtása, szintén a Karoling-korból ered. A magyar Szent Korona alsó része viszont Bizánctól érkezett. Azonban fontos tudni: nem I. Géza kapta – akit az egyik zománcképen láthatunk –, hanem bizánci származású felesége! A Szent Korona felső részén található apostollemezek azok, amelyek véleményem szerint valamilyen formában Szent Istvánhoz köthetők, de sajnos nem tudjuk megmondani, miként. Nem ismert, mi volt az a tárgy, amiről idekerültek. A korona felső részének zománcképein szereplő betűtípusok Itáliában, a görög (bizánci) művészek által készített, többfelé előforduló tárgyakon maradtak fenn máig. Itália – nagyjából középső részétől Szicíliáig – a normann hódítást megelőzően bizánci fennhatóság alatt állt, számos görög felirat maradt utánuk. Bizonyos betűtípusoknál tehát görög hatás mutatható ki a stílusban, de még konkrétan ez a hatás Szent Péter alakjánál, aki a Szent Korona felső részén, a *corona latinán*, közvetlenül Krisztustól jobbra helyezkedik el. Péter apostol attribútumként, hagyományosan két kulcsot szokott a kezében tartani. A Szent Koronán azonban egyet a kezében tart, a másik a csuklóján lóg. Ez a keleti és nyugati Péter-ábrázolásoknak a „hibrid” változata, ha úgy tetszik, szintézise. Keleten – az antik korból örököelve a szokást – a kulcsokat egy láncon a csuklón hordták, amit a művészet átvett. (Számos ábrázoláson megtaláljuk ezt az ikonográfiai tradíciót Dél-Itáliától egészen északig, a Velence melletti Torcellóig.) A zománcképen látható Szent Péter azonban a bizánci hagyomány mellett nyugati módon a kezében is kulcsot tart. Az apostollemezek véleményem szerint itáliai eredetűek, a betűformák alapján pedig azt lehet mondani: a 11. század első felében készülhettek. Ez lényegében Szent István kora. No, most, hogy az a tárgy mi volt, amiről ide, a Szent Koronára kerültek a képek, erre nehéz felelni.

Korona volt-e, hordozható oltár, netán ereklyetartó, amit valószínűleg a pápától vagy a montecassinói apáttól kaphatott Szent István, erre nem tudjuk a választ. A felső koronarészből a zománcképek kivehetőek, ami azt jelenti, nem biztos, hogy egykorúak az alsóval, mert a zománcképeket átvehették máshonnan.

– *Itt a zománc hajlíthatóságára illetve hajlíthatatlanságára szoktak hivatkozni, eszerint, ha a zománcképet meghajlítják, a zománc kipattog belőle.*

– László Gyulától tanultuk egykoron, mikor ötvösséget tanított, hogy égetés közben a zománc meghajlik. Ezt egyszerűen nem vette senki figyelembe. A koronán valójában nem az az érdekes, hogy meghajlottak a zománccok, hanem az, hogy ki vannak kissé egyenesítve a tetején.

– *A Szent Koronáról, mióta ismét itthon van, néha egészen meglepő véleményeket olvashat az emberfia. Némileg elképedtem, mikor arról értesültem: a magyar kalandozó hadjáratok célja nem egyéb volt, mint visszaszerezni az avaroktól elrabolt kincseket, különösen tekintettel a Szent Koronára. Találkoztam már olyan állásponttal is, miszerint Álmos fejedelemé lehetett a korona, vagy eredetére nézve a druidák, illetve a sámánok fejdíszére vezethető vissza. Formai hasonlóságok valóban vannak, teszem azt, egy szőlőkup sámánkorona és a mi keresztény koronánk között, ezért megkérdezem, miért éppen ezt a zárt koronátípust választották az Árpádok, függetlenül attól, mikor, melyik királyunk alatt állították össze? A következő kérdés pedig az iméntiből fakad: véleményed szerint mikori a mai formájában látható fejék?*

– A korona formáját nagyon jól meg lehet határozni. Nyugaton és Keleten számos koronaábrázolás maradt fenn. A koronák típusai kitűnően megfigyelhetőek, különösen a bizánci császárok, császárnők, illetve császárnék esetében. De haladjunk sorban! A Szent Korona két részből áll, ez bizonyos. Technikailag is – nem csupán szimbolikájában – elkülönül a két rész. Az alsó rész, a *corona graeca*, úgynevezett keményforrasztással van összeforrasztva, amihez a felső rész szegeccselve csatlakozik. Ha két rész egyszerre, azonos időben készült volna, akkor a stabilitás biztosítására egy darabból csinálják meg az egész vázat. Nem utólag szegeccselik, majd szerelik fel képekkel. Mondják ugyan, hogy egy ötvöstargyon lehet kétféle technikát alkalmazni, ami igaz, de nem így. Másrészt a korona formájára azt szoktam mondani: az ember feje nem szögletes, hanem kör alakú, gömbformájú, ami meghatározza, hogy milyen lehet egy fejdísznek az alakja. A korona alsó részéről biztosan tudjuk, hogy női, mégpedig bizánci női korona volt. A háromszögletű, illetve félkör alakú oromdíszek emellett tanúskodnak. Ha a bizonyítékok közé beleszámítom a fennmaradt érméket, akkor ezt az állítást ábrázolások százai támasztják alá. Ez a női koronátípus körülbelül 1100 táján változik meg, magasabb lesz, nem marad ilyen csúcspdíszes korona. Mindez egybevágh azzal, hogy a rajta lévő személyek – Dukasz Mihály (1071–1078), valamint Géza (1074–1077) – uralkodása erre az időszakra esik. Azt is tudjuk, hogy a felső rész, a *corona latina*, önmagában nem áll meg. Ha levesszük a korona alsó abroncsáról, kiderül, ez nem egy autonóm tárgy, tehát nem lehetett önmagában korona. A pántok – az apostollemezeket tartó, azokat magukban foglaló pántok – alsó része lezárt, tehát úgy készítették el őket, hogy egy-egy abroncshoz illeszthessék. A felül zárt, boltozott korona bizánci koronátípus. Egyebek mellett azért köthető a bizánci császársághoz, mert képek vannak rajta, mégpedig tizenkilenc. Ez kifejezetten antik, római kori örökség, ami Bizáncban élt tovább.

– Aki a bizánci császár képét viseli, az viszont a császár alattvalója. Itt a koronakutatás talán legneuralgikusabb pontjához jutottunk. Dukasz Mihály, Konsztantinosz és Géza képe utólag került a Szent Koronára, ezt még a laikus szem is észreveszi. Más a méretük, mint a többi zománcé, durván a szövegbe verték a szövegcseket, Géza alakja kissé aszimmetrikus. Több érzékeny pontja van a koronakutatásnak – akárcsak a magyar őstörténetnek –, amelyekre kockázatos a verítés fényében válaszolni anélkül, hogy az ember ne kapná meg a nemzetromboló, netán hazaáruló minősítést. Sokaknak a misztikus félhomály, a félig értett teóriák kedvesebbek, a sosemvolt múlt vonzóbb a valóságosnál. Mégis megkérlek, vegyünk górcső alá néhány problémát. Itt vannak tehát a Szent Korona alsó részén található képek. Némelyek szerint ezen a helyen – ahol ma Dukasz Mihály van – lehetett Szűz Mária alakja, amit megerősíteni látszik Révay Péter koronaőr könyve, aki látni vélte a Szent Koronán Szűz Máriát. Továbbá János Zsigmond állítólag nyakában hordott egy medált, amit anyja (Izabella királyné) tört le a koronáról. Adott tehát három kép – Dukasz Mihályé, Konsztantinoszé, Geobitzasz-Gézáé –, amely jobb volna, ha nem lenne ott, hiányzik ellenben Szűz Mária. Néha pedig elhangzik: Géza nem Geobitzasz.

– Nem tudjuk, hogyan hívták magyarul Gézát. A mai Géza alak rossz kiolvasás eredménye.

– Találkoztam már vele Győ, Decse, Deucsá, Gyeucsá alakban. Némelyik megfejtő úgy véli, Devecser vagy Győ (Algyő, Felgyő) helységek őrizhetik (István apja) Géza nevét. Kapcsolatba hozták már – szakrális, égi fejedelemként – a Deus, Dív elnevezés módosulásával, alátámasztva isteni eredetét. A koronán kései utódja, illetve névrokona mindenesetre megtalálható.

– Képcserék biztosan voltak a Szent Koronán. Kétségtelen, hogy a Dukasz Mihály kép elhelyezése másodlagos, eredetileg nem ez volt ott. Amikor megkapta tulajdonosa, I. Géza felesége – a bizánci eredetű, Szűnadenosz családból való ismeretlen keresztnévű lány – a koronát (a *corona greacát*), akkor nyilván nem újat csináltattak neki, hanem kivettek a császári kincstárból egy nem túlságosan régit, majd azt aktualizálták. Levették az eredetileg ott levő képet, azt Dukasz Mihállyal helyettesítették, alulra pedig elhelyezték I. Gézát és Konsztantinoszét. Géza képe szemmel láthatóan új a koronán, mások az arányai a fejnek és a testnek. Gézának ugyan nincs koronája, de még így is neki van a legnagyobb feje. A császár szép nyírt szakállával szemben Gézáé nagy, loncsos, borzas.

– Itt ugyanarról a vizuális üzenetről van szó, mint később Raffaello képén – a vatikáni stanzákban – mikor Attila borzas, izgága, „barbár” hunjai állnak szemben a méltóságteljesen vonuló Leo pápával, és láthatóan kulturált kíséretével?

– Pontosan. A legérdekesebb ellenben az, hogy ezen a női koronán fönt (Dukasz Mihály helyén), Szűz Mária képe Magyarországra küldés előtt rajta lehetett. Azt nem tudjuk, eredetileg, tehát az átalakítást megelőzően Eudoxia, az előző császárné lehetett-e még ott férjével, vagy valaki más, de elképzelhető. Rövidre fogva: nem ismert, ki lehetett azon a két képhelyen (Konsztantinosz és Géza helyén) eredetileg. Dukasz Mihályén viszont lehetséges – ez szinte szórakoztató a számtalan teória fényében –, hogy Szűz Mária volt. A Dukasz Mihály-kép rendellenességét a Szent Koronán már Oberschall Magda észrevette.

– *Szent László lányától, Piroskától – Eiréne bizánci császárnétól – fennmaradt egy levél, amiben azt panaszolja: a bizánci császár hűbéresének tartja a magyar királyt.*

– *Igen, a bizánciak akár így is tarthatták, de ezt a magyar udvarban sosem akceptálták.*

– *Kimondhatjuk egyértelműen, hogy a szuverenitásunkat nem érintették a koronán lévő képek?*

– *Nem, semmiféle módon nem érintette, ettől nem váltunk a bizánci császárok alattvalóivá. A sokképes korona azonban tipikus bizánci koronatípus, ami továbböröklődött máig a keleti szertartású egyházak főpapi mitráin. Erről rendelkezésünkre állnak források, Anna Komnéna beszámol róla, hogy az ő apja volt, aki ezt a koronatípust bevezette. Leírja, milyen: félkör alakban veszi körbe a feje és így tovább. Ez a változás szintén megközelítőleg 1100 táján következett be. Ábrázolások tucatjain, mozaikokon, érmeiken ezt jól lehet látni. Tehát a Szent Korona összeállítása – mivel bizánci mintát követ, ilyen szertartásrendre is utal – talán harmadik Béla alatt következhetett be, akit bizánci császárnak neveltek. Révay Péter 1613-ban kiadott könyvében valóban azt írja, Szűz Mária képe megtalálható a Szent Koronán. Könyve későbbi kiadásából (1635), amit jegyzetei alapján javítottak, azonban már hiányzik a Máriáról szóló adat. Révay koronaőr, vallására nézve evangélikus. Talán utóbbi közrejátszhatott abban, hogy a valóságot képzelete segítségével egészítse ki. Úgy gondolhatta: ha a magyarországi pénzek többségén évszázadok óta rajta van Szűz Mária, a Patrona Hungaria, illetve Mária oltalmába ajánlotta az országot Szent István, akkor a Szent Koronától sem hiányozhat. A koronát azonban csak koronázáskor szemrevételezhette, mivel lezárt ládában őrizték. Nem vehette elő nézegetni, vizsgálgatni. Koronázáskor vethetett rá néhány pillantást, de a templomi gyertyafényben, félhomályban nem vehette ki pontosan a zománcképek alakjait.*

– *Igen, az utókor gyakran elfeledi, milyen különbségek adódnak az eredeti Szent Korona képei, valamint egy tiszteresére, húszszorosára nagyított fotó között. A Szent Korona méretei egyébként is csalókéak. Engem például mindig meglep, mikor meglátogatom, hogy milyen kicsi és törékeny, mivel bennem olyan méretben él, ami közelebb van a Parlament kupolájához, mintsem az eredeti tárgy nagyságához. Gondolom, történelmi jelentősége növeli meg tudattalanomban „szakrális arányait”.*

– *Néhány éve, egy vándorkiállítás alkalmával a német–római császári korona és a mi koronánk másolata egymás mellé került. Ekkor lehetett látni: a császári korona milyen nagy, a miénk pedig milyen kicsi, de a magyar Szent Korona finomabb, míg a császári kissé barbár.*

– *Mióta nevezzük szentnek a koronát?*

– *IV. Béla korában, 1256-ban jelenik meg jelzőként, miszerint a magyar királyi korona Szent Korona, amely elnevezés ettől fogva folyamatos. A középkori mentalitást tökéletesen kifejezik az oltárok. Az oltár akkor válik szentté, akkor lehet ott misézni, amennyiben benne van egy szent ereklyéje. Ha a koronába belekerült egy olyan rész, ami Szent Istvánhoz kapcsolható, akkor az szakralizálta az egész tárgyat. A Szent Koronáról fokozatosan, folyamatosan kialakult az a vélemény, hogy Szent Istváné volt, innen nézve jogosan tekintették Szent Istvánénak. A megnevezés – miszerint Szent István koronája – először III. Endre korában, 1292-ben, egy oklevélben szerepel. A koronázási jelvéncsoport olyan együttesé válik idővel a hagyományban, ami szerint mindaz szintén Szent Istváné volt. A koronázandó, majd megkoronázott törvényes*

magyar király az, akire Szent István öltözetét adták fel, azaz megkapta viseleti és szakrális tárgyait.

– *Kun Lászlóval kapcsolatban mondja a krónika, hogy beöltöztetik. Milyen tárgyakkal számolhatunk – az ismertek mellett –, amelyek mára esetleg elkallódtak, nincsenek meg?*

– Nyilván lehetett valamiféle papi *albára* emlékeztető fehér ing, cipők, harisnyák, nadrág, a kornak megfelelő viselet. Hogy miként öröklődött, mennyiben újították meg ezeket időnként, ezt sajnos nem tudjuk.

Koronázási jelvények

– *A középkori észjárás véletlenül sem azonos a mai tudományos gondolkodással. Duby szerint a középkori művészet, a középkori világkép a mágia jegyében fogant, a középkor embere más valóságban élt, mint napjaink embere. Szentségek, szakrális tabuk, különös áldozatok, lenyűgöző látomások, önpusztító vezeklések között. Többek szerint a koronán a keresztet eleve ferdére tervezték, mint szakrális tárgyhöz, tilos volt hozzányúlni. Mit tudhatunk erről, illetve a koronázási jelvényekről?*

– Hogy mennyire más egy mai gondolkodó ember, netán szaktudós felfogása a világról, arra rögtön mondom példát. Valóban el-elhangzik a mondat: megcsonkították a Szent Koronát. Máskor pedig az: nem csonkíthatták meg, mert szakrális tárgy volt, hogy lehetett volna ilyesmit csinálni vele?! Tehát a példa: Aquinói Tamás, a későbbi Aquinói Szent Tamás zsinatra tartott Párizsba, mikor útközben egy kolostorban meghalt. A kolostor szerzetesei – mivel szerették volna ereklyéit megtartani –, a testét lefőzték. Megfőzték, hogy csont legyen, amit ereklyeként őrizhetnek. Ha tudjuk, hogy Aquinói Szent Tamás derék, százötven kilós ember volt – étkezéskor nem fért az asztalhoz, ezért a hasánál kivágták azt –, akkor még horrorisztikusabb a történet. Szóval teljesen más volt a középkori felfogás. Igaz ez a koronára is. A keresztről nem tudjuk, mikor került rá a koronára, miként azt sem: mikor ferdült el. Kazinczy Ferenc, aki látta a koronát, azt írja: arra billen a kereszt, amerre a koronát fordítják. A 17. századi – viszonylag hiteles – metszeteken még egyenes.

A koronázási jelvények problematikája ismét más. Az mindenképpen szükséges volt, hogy az első magyar szent királyhoz valamilyen módon kapcsolódjanak. A maig megmaradt együttesből a palást, a korona, a jogar kétségtelenül a legrégebbiek. Egy tárgy korát akkor a legkönnyebb megállapítani, ha rá van írva. Nos, a palástra ráírták, 1031-ben készült, itt vitának helye nincs.

– *A koronázási palástot bizonyosan érintette az uralkodópár keze. Elkészülte Gizella és István házasságának harmincötödik, illetve István koronázásának harmincadik évfordulójára esett. Az ikonográfia program ismertetése meghaladja ennek a beszélgetésnek a keretét, ezért arra kérek, a palást születéséről, az alsó sávján lévő szentekről és történelmi személyekről szólj néhány szót. Előtte azonban felteszem azt a – talán a Fürge Ujjak című magazinba illő – kérdést, hogy ennek a lenyűgöző, gyönyörű darabnak a hímezésében részt vett-e, részt vehetett-e Gizella királyné?*

– Elképzelhető, hogy néhány jelképes öltést végzett rajta. Ez később szokássá vált a koronázás előtt. A palástot 1031-ben készítette, majd adományozta – felirata szerint

– a királyi pár a székesfehérvári Szűz Mária-templomnak. Négy Krisztust találunk rajta, angyalokat, apostolokat, vértanúkat, legfelül az Atyaisten jelképes kezét. Ami számunkra különösen érdekes, hogy alul, a legalsó sávban látjuk Istvánt, Gizellát, Imrét. István mellett ott van védőszentje, a protomártír Szent István. Gizella mellett pedig Vince. Ezen sokáig törtem a fejemet, ki lehet ez a Vince, aki nem illik bele a sorba. Végül arra jutottam – egy másik kutatás kapcsán –, hogy Németországban nem mindig a kereszttségben kapott név égi viselője a védőszentje valakinek, hanem az vált a védőszentjévé, akinek a neve napján született. Úgy gondolom, Gizella Szent Vince napján született. Gizella tehát valószínűleg január 22-én látta meg a napvilágot, ezért áll mellette Vince, a védőszentje, miként István király mellett Szent István protomártír. A palást eredetileg miseruhának készült, a 12. század vége felé alakították át koronázási palásttá.

– *Tehát nem tartozhatott a Szent István koronázásakor használt felszereléshez. Van-e valami, amit hozzá tudunk kötni? A lándzsa, a korona, a kard, az eskükereszt, az országalma közül melyik kapcsolható első királyunkhoz? A lándzsa mindjárt gondot okoz, mert némelyek úgy vélik, a hűbériség jelképe. Szerintük István III. Ottótól kapta, ami azt jelzi, a Magyar Királyság nem lehetett szuverén állam.*

– Abban az időben – ezt nem szabad szem elől téveszteni – Európának két vezetője volt: a császár és a pápa. Minden világi uralkodó, bizonyos tekintetben, a császár alá tartozott. Ez nem feltétlenül jelentett vazallusi viszonyt, de a császár volt Európa világi vezetője. A lándzsát megtaláljuk a koronázási paláston, valamint a nagyharsányi kincslelet érmein, István király pénzein, amelyek felirata – *Lancea Regis* – egyértelműen jelzi, a lándzsa jelvényként létezett. A kezdeti időkben, István koronázásakor és a 11. században a lándzsa-jelvényt nyilván használták.

– *Ez a szertartásrend, koronázási ordo része volt?*

– Nem tudjuk milyen, melyik *ordo* szerint folyt vagy folytak a szertartások. Egyetlen adatunk van erről, mikor Salamont gyermekként megkoronázzák. Ekkor elhangzott egy mondat, amit a *Képes Krónika* megőrzött: „Salamon koronázásán azt énekelték: »Légy ura testvérednek...« és Béla herceg tolmács útján megértette, hogy a kisedd Salamont az ő urává rendelték, nagyon megsértődött.” Erre a mondatra rákérdez tehát Béla herceg, a későbbi I. Béla király. Mindenesre érdekes, hogy éppen ez a szövegrész keltette fel érdeklődését...

Az idézett mondat az angolszász, úgynevezett Egbert-féle *ordó*ban szerepel. Ebből következtettek az angolszász koronázási szertartás használatára, de biztonsággal nem állíthatjuk, hogy minden esetben így történt. Salamont, miként már beszéltünk róla, apja életében avatták fel. A trónörökös megkoronázása – még apja életében – több esetben előfordult, de nem tudjuk, a királyavatás esetében melyik *ordó*t használták. Elképzelhető, hogy eleve más *ordo* szerint mentek a dolgok. Erről biztosat egyelőre nem állíthatunk. Történeti külcsoolatainkból viszont arra következtethetünk, Szent István esetében – ez szinte száz százalékosnak tekinthető –, valamilyen német császári *ordo* szerint folyt a szertartás. A kérdés tehát az: milyen tárgyakat adhattak át ennek során? Amikről szó lehet, a következők: a korona, a jogar, a kard, a lándzsa. Az országalma kérdéses. A források szerint az első országalmát II. Henrik kapta császárrá koronázása alkalmával, Rómában, és amint feljegyezték, hirtelen azt sem tudta, mihez kezdjen vele. Az „országalma”, a földi és világuralmat jelképező glóbusz megjelenik már a

4. században, a római császárok kezében, noha ez egy virtuális tárgy, a valóságban nem létezett. Az első valódi, kézzelfogható tárgyat, miként mondtam, II. Henrik római koronázására készítették el.

– *A mostani, a fennmaradt kettős kereszttel díszített országalmát időben hová helyeznéd el?*

– Mindenképpen III. Béla utáni időkre datálhatjuk. A kettős kereszt akkor jött szokásba. Hogy a rajta látható Anjou-címert később tették-e rá, nem lehet tudni. Elképzelhető: egy korábbi országalmát másoltak le az Anjouk alatt.

– *Tudjuk, a mostani koronázási kard velencei munka, valószínűleg a 15. század végén, 16. század elején készült, tehát bizonyosan nem eredeti darabja a koronázási jelvényegyüttesnek. Jelöltek ellenben akadnak. Megmaradt Szent István Prágában őrzött kardja, amiről meglepően sok adattal bírunk. Ez nem díszkard, hanem használati fegyver volt, erősen kopott. 75,4 cm hosszú, egyetlen darabból kovácsolták, bizonyosan egy Karoling-kori kardkészítő, jelesül Ulfberht műhelyéből került ki. Azután szóba kerül időnként koronázási kardként Nagy Károly vagy Attila kardja, a bécsi szablya. Utóbbit vélték már – az említettek mellett – Harun al Rasid, Árpád fejedelem, Lehel vezér fegyverének. Benne látták többen az Árpádok huntudatának egyik bizonyítékát. Ha így, ha úgy, annyi bizonyos: 1440-ig csak azt fogadták el német császárnak, akit ezzel a karddal öveztek fel. Volt-e kard a koronázási ordóban, illetve az említettek közül lehetett-e bármelyik?*

– Ez ismét a szertartáskönyvekre visszamenő kérdés: melyik ordóban szükséges kardot használni? A magyar királyavatásnál, úgy vélem, mindenképpen szerepelt a kard. Azt, hogy melyiket és mióta használták, attól tartok, soha nem fogjuk tudni eldönteni. A koronázási kard története nincs teljesen feldolgozva, ezzel még foglalkozni kell. A mai – a fennmaradt velencei – kard véleményem szerint 15. század eleji lehet. A végét levágták, tehát nem az eredeti méretben maradt fenn. A kard (vagy kardok, amennyiben több volt, mivel időnként pótolni kellett az eltűnt darabot) a koronázási jelvényeket őrző ládába nem fért be. Ezért jóval nagyobb esély volt az elkallódására, mint a többi tárgynak. A korai időkben – I. András és I. Béla korában –, úgy tűnik, a kard nem a királyi hatalmat jelképezte. A *Képes krónikából* ismert „Várkonyi jelenet” során, mikor Béla hercegnek választania kell a királyi és hercegi hatalom, annak jelképei, azaz a korona és kard között, arra utal, a kard ekkor a hercegi hatalom szimbóluma lehetett. A két ismert, általam említett fegyvert – a prágai Szent István-kardot és a bécsi szablyát – koronázásra nem használták. A bécsi szablya – tágan véve – az Árpád-házhoz kapcsolható. Díszítése, motívumvilága ide köti.

– *Ismerünk adatot – Lambert frank szerzetes krónikájából –, miszerint Attila kardjaként adományozta Salamon anyja (Anasztázia) Ottó bajor hercegnek ezt a fegyvert. Akadnak, akik elvetik ezt a (1071-es) közlést, mások az Árpádok huntudatára következtetnek belőle. Bár nem tartozik szorosan a témánkhoz, megkérdezem, véleményed szerint létezhetett-e az Árpádok körében a huntudat, kötődhetek-e valamilyen szálon Attilához, akár Hadisten kardján át, akár anélkül?*

– Az ellenvélemények, a másféle felfogás ellenére sem kételkedem abban, hogy az Árpádoknak, a fejedelmi családnak megvolt az Attila-hagyománya. Ennek a genetikai igazolhatósága persze más kérdés. Igaz volt-e vagy sem, volt-e reális alapja, ez újabb kérdés, de a mítosz miért ne lehetett volna meg?

– Fogalmazhatok így: *szellemi hagyománya kellett, hogy legyen, amelyet nem a nyugati krónikák nyomán alkottak meg, hanem magukkal hoztak?*

– Biztosra veszem, nem Nyugatról kapták ezt a mítoszt. Visszatérve a kardhoz, az ún. Nagy Károly-kardhoz vagy Attila szablyájához, ennek a fegyvernek különös a története. Mikor a német császár visszahelyezi Salamont a magyar trónra, akkor Salamon anyja, Anasztázia elajándékozza a fegyvert. Akik később megöröklik a kardot, mind rossz véget érnek, egyik lebukik a lováról, felnyársalja a fegyver és így tovább. Számomra különös ez a történet, ha ennyi bajt okoz a szablya, akkor miként válhatott a Német-római Császárság koronázási jelvényeinek egyikévé, hogyan kerülhetett be közéjük? Ezt feltétlenül kutatni kell. A prágai karddal ellenben könnyebb a helyzet. Erről valóban megállapították, hogy a Rajna vidékén készített, Skandináviában felszerelt – elefántcsonttal, északi germán motívumokkal díszített – fegyverről van szó. Valószínűleg a 10. század utolsó harmadában készülhetett el. Bátran köthetjük Istvánhoz, sőt, az sem lehetetlen, hogy az apjáié, Géza fejedelemé lehetett, hiszen kopott, gyakran használt eszközzel van szó.

– *Elképzelhető, hogy ezzel övezték fel Istvánt a Vág mentén, miként a hagyomány tartja?*

– Igen, valószínűsíthető. A kérdés az, mikor került Prágába ez a fegyver. 1368-ban a Szent Vitus székesegyház kincstárának leltárában mint Szent István kardja szerepel. Valószínűleg Anna (macsói) hercegnőtől – IV. Béla lányától – kerül oda, mikor 1270 táján a királyi kincstárból magával visz igen értékes holmikat. Itt érdemes megállni néhány pillanatra. Deér Józsefet annyira „megbabonázta” ez a rablás, hogy a Szent Koronáról írott könyvében sok dologról megfeledezett ennek ígézetében. Úgy vélte, a valódi, az eredeti Szent István-i korona ekkor tűnik el, ezután kell pótolni. Megfeledezett arról, hogy nem Budán őrizték a királyi kincstárat – ahol a lopás történt –, hanem Székesfehérvárott. Így arra az álláspontra jut, hogy ezután kell új tárgyakkal pótolni a koronajelvényeket, tehát ezt követően alakították ki a kincstár más tárgyaiból a ma ismert koronázási együttest. A magam részéről nem osztom ezt a véleményt. A Szent István kardról azonban elképzelhető, hogy ereklyeként ekkor kerül Prágába. A jogarra, ellentétben a paláستtal, nincs ráírva semmi, ám a formája árulkodó: ez a gömbös végű jogar másutt ritkán fordult elő, mint II. Henrik kezében, aki gyűjtötte a kristályokat. A kristálygömbön három oroszán képe van. Ilyen kristálygömböket a 950-es évektől nagyjából 1050-ig Egyiptomban készítettek. Akkoriban Egyiptomban hihetetlen magas szintű kristályfeldolgozás folyt, 30-40 cm kancsókat tudtak kivágni vagy kiköszörölni milliméteres vastagságúra, ma sem sejtjük, miként. Európába bőven szállítottak belőle. Henrik, István király sógora gyűjtötte a kristálytárgyakat, a bambergi egyház kincstárában két hasonló kristálygömb van még, mint amilyenben a mi jogarunk végződik. Henrik ajándéka lehetett tehát, ám azt, hogy jogarként, netán csak kristálygömbként kapta István, nem tudjuk eldönteni. A nyelén látható filigrándíszítés megtalálható a 11. század első felének császári ötvösművészetében, azaz elképzelhető: jogarként érkezett. II. Henrik egyik ólombulláján ilyen gömbös végű jogart tart. Hasonlóképpen nagybátyja, Burgundi Rudolf kezében látunk ugyanilyet. Nem tudjuk, használták-e a jogart Szent István koronázásánál, az ellenben biztos, a jogar őhozá köthető.

Szent István koronája - az ország sorsa

– *A nép számára, írja Magyar Zoltán – Szent István a néphagyományban című könyvében –, mindenkor evidens volt, hogy a mai Szent Korona azonos Szent István koronájával. A király, az ideális uralkodó hasonlóképpen Szent Istvánban személyesült meg. Itt nyilván dolgozott a kollektív nemzeti tudattalanban a mitikus, szakrális képzelet, amely az igazit, az eredetit, az archetípust kereste. Szenczi Molnár Albert jegyezte fel, hogy a magyarok azért tisztelték különösképpen a háromkirályokat, mert tulajdon őseiket látták bennük: Szent Istvánt, Szent Imrét és Szent Lászlót. A rendkívüli koronakultuszra már a 17. században felgyeltek külföldiek. Edward Brown utazó ezt írta: a magyarok nemcsak különös nyelvet beszélnek, de szerintük angyal hozta Szent István koronáját, „meg vannak győződve róla, hogy ettől függ az ország sorsa”. A Képes Krónikában hasonlóképpen azt olvashatjuk, Pannónia nem veszítheti el angyal adta koronáját, bár éppen innen értesülünk annak elvesztéséről. László Gyula az időben mélyre ás, mikor Szent László korában keresi a koronaeszme gyökereit. Szent László Salamon életében nem teszi fejére a koronát, hanem maga előtt viteti. László Gyula ebben a tiszteletben, amely lélektanilag mindenképpen elgondolkodtató, látja a koronaeszme kezdetét.*

– Salamon idejében a királyi felkenésnek még döntő jelentősége volt: ameddig Salamon felkent királyt élt, addig nem lehetett Lászlót felkenni – mivel nem Salamon gyerekéről volt szó –, azaz nem lehetett királlyá koronázni. Valójában nem tudjuk, Szent Lászlót hogyan koronázták, mert nincs róla leírás. Salamon a mogoródi csata után elmenekült Isztriába, amely rokona, a császár fennhatósága alá tartozott, majd itt halt meg.

– *Pulában mutogatják a sírkövét.*

– *Ő az egyetlen Árpád-kori magyar uralkodó, akinek felirattal megvan a sírköve. Salamon Rex Pannoniorum. Szent Lászlóig Magyarországot Pannóniának hívták.*

– *Találunk egy érdekes miniatúrát a Képes Krónikában, amelyet értelmeztek már a korona elrablásaként. Az ábrázoláson két korona szerepel: egyet valamelyik érsek, talán Bánfi Lukács esztergomi, vagy a kalocsai érsek tart a kezében. A másikkal egy lovag vágat el, míg a trónon ülő László hercegnek – II. Vak Béla fiának – valamelyik udvari főember súg valamit. Mondták már, hogy a krónika írója, Kálti Márk, illetve miniatóra, Hertulfia Meggyesi Miklós különböző hagyományát ismerte a magyar történelemnek. Mi történik ezen a képen, van valami megfejtésed?*

– *Egyelőre nem tudok erről sokat mondani, de talán jövőre igen, mikor terveim szerint elkészül a monográfiám a koronázási jelvényekről, akkor ezekkel a kérdésekkel szembesülök, tehát kénytelen leszek valamilyen választ adni, illetve azt is megírom, ha nem tudok válaszolni.*

– *Mondanál valamit a készülő könyvről?*

– *Lesz egy történeti része, hangsúlyos politikatörténettel, Szent István jelentőségével. Másfelől szerepelnek a szertartások, kiemelve a felkenés fontosságát, mégpedig abból a szempontból, hogy világossá váljon, bizony mennyire félrevezető lehet az, amit koronázásnak nevezünk. Szó lesz arról, miként történt a trónörökösök, a királyi gyerekek felkenése, megkoronázása. Természetesen központi szerepet kap a tárgy történet, azaz a koronázási tárgyak története, részletesen a Szent Korona,*

a jogar, a palástról kevesebbet fogok írni, mivel annak – ebben az esetben – az ikonográfiai vonatkozásai lényegesek.

Visszatérve a koronaeszméhez, megfogalmazása Werbőczyhez köthető. Szakadjunk el azonban attól, hogy ez az évszázadok során miként változott – előbb a főnemesség, azután a köznemesség, majd az egész ország beletartozott –, nézzük meg inkább, mit jelent a modern korban a Szent Korona. Rilke 1896-ban Magyarországon volt a millenniumi ünnepségeken. Később egyik levelében írja: milyen jó, ha van valamilyen összetartó eszméje egy népnek. Azt mondja: a németeknek ilyen igazán nincs, illetve elrontották, az osztrákok nem figyelnek rá, de tessék, a magyaroknál létezik Szent Korona-eszme. Van egy koronájuk, ami Szent Istváné volt. Ő emlékszik arra, mikor 1895-ben (95-öt ír, eltévesztve a dátumot) itt járt Budapesten, és látta a felvonulást, ahol a koronát hintón vitték. Hosszan beszél a koronaeszméről, arról, milyen jó, hogy a nép számára az államhatalmat a korona testesíti meg.

– *Megkérdezem ismét, azt, amit a beszélgetés kezdetén: milyen a személyes kapcsolatod a Szent Koronával?*

– Nehezen tudok válaszolni erre, miután nem vagyok érzelmős ember. Miként a beszélgetés elején mondtam, régészeknek, művészettörténészeknek másféle, nevezzük így, szakmai viszonyuk van egyes tárgyakhoz. Az érzelmeket a történelemkutatásban – éppen az objektivitás érdekében – bizonyos fokig háttérbe kell szorítani. A vizsgált tárgyakat szerethetjük, vagy elutasíthatjuk őket, de a kutatáshoz szakmai hozzáállás kell. Ettől természetesen még tisztelhetik vagy...

– *Felteszem provokatív formában a kérdést: a fejedre tudnád tenni a Szent Koronát?*

– Ezt már többen kérdezték. Azt válaszolhatom: eszembe sem jutott. Ez nem olyan múzeumi tárgy, amit adott esetben „használnék”, hiszen több tárgyi mivoltánál. A Szent Korona annyi viszontagságon ment keresztül, hogy szinte jelleképezi az ország történelmét. Az Árpád-ház kihalása után a trónkövetelő cseh herceg, Vencel megszerzi – a kalocsai érsek meg is koronázza őt –, majd 1305-ben átadja Ottó bajor hercegnek. Ottó és kísérete elhagyják valahol a Duna mellett, és csak másnap találják meg. Ezt követően Kottanner Jánosné 1440-ben ellopja, jóllehet, tulajdonképpen a jogos trónörökös számára szerzi meg. Rövidesen Habsburg (III.) Frigyeshez kerül, tőle Hunyadi Mátyás nagyon jelentős összegért, 80 ezer aranyért vásárolja vissza. Azután Szulejmán szultán kezébe jut: a szultán 1541-ben elfogatta Perényi Péter koronaórt a jelvénnel együtt, mert kíváncsi lett az angyalok hozta koronára. Szulejmán nagy drágakőgyűjtő volt, de miután – szerencsénkre – nem találta túlságosan értékesnek a korona köveit, mivel féldrágakövek és üvegek találhatóak a rajta, visszaadta Szapolyai Jánosnak. Szulejmán felpróbálta, akárcsak utóbb Szemere Bertalan, aki azzal hengegett később, hogy azon gondolkodott: összetörje-e vagy Dunába dobja? Történt a Szent Koronával két baleset, valamikor a 17. század vége felé talán, amiknek a pontos idejét nem ismerjük. A koronát – a fennmaradt iratok tanúsága szerint – egy alkalommal úgy kellett kifeszíteni valamilyen tokból, ekkor megsérülhetett. A kereszt ferdulése pedig akkor következhetett be, amikor valamelyik koronázást követően nem tették rendesen vissza a ládába. Akkoriban a pozsonyi várban őrizték a koronát. Mielőtt kivették a ládából, megnézték, a pecsétek rendben vannak-e, majd levitték a koronázótemplomba, a szertartás után pedig ismét visszahozták. Ezután készítettek egy jegyzőkönyvet a kivett, majd visszahelyezett tárgyról.

Itt, ebben a sürgés-forgásban, a zászlós urak, püspökök, koronaőrök között, mikor behelyezik a ládába a Szent Koronát, valószínűleg annak a teteje rácsapódik. Azt hiszem, ott, abban a pillanatban elképesztő, drámai csönd támadt. A Szent Korona négy pántja közül kettő törött, a kereszt pedig ferde lett, a korona alsó részének oromdíszei viszont érintetlenek. Tehát olyan ütésnek kellett érni a koronát, ami megállt, különben összetörte volna a zománcképeket is. Nem tudok mást elképzelni, minthogy a koronálada teteje rázuhant. Az eset nem történhetett nagy nyilvánosság előtt, mert akkor tudnánk róla. A 17–18. századi családi levéltári adatok a legkevésbé feldolgozottak a történettudományban, így nem elképzelhetetlen, valami egyszer előkerül ezzel kapcsolatban. De azt sem tartom lehetetlennek, hogy ott, Pozsonyban az esetet követően a jelenlevők letették a szent esküt: soha nem beszél róla senki. Az 1848-as szabadságharcban elássák a koronát, majd a második világháború végén ismét elrejtik, végül az amerikai hadsereg kezébe kerül. Eisenhower kutyája fekszik a lánán, amelyben – úgy tudják –, benne van. A felnyitáskor azonban meglepve látják: nincs ott. Némi nyomozást követően kiderül, hová lett, de a hely akkorra már a francia megszállási zóna része. Az amerikaiak titokban kilopják a koronát, azután Fort Knoxba viszik. Végül 1978-ban hazakerül.

A Szent Korona sorsa jelképesen tükrözi az ország történetét: Magyarországot megcsonkították, összetörték nem egyszer, mégis megvan.

6. Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei

I. „Egész Magyarország napjainkban különféle népeket foglal magába, a magyarokon kívül németeket, cseheket, szlovákokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, románokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket...”, akik mind eltérő nyelven beszélnek” – írta a mohácsi vész után a neves humanista, Oláh Miklós *Hungaria* című művében (1536), hozzátéve még, hogy akadnak falvak az Egervölgyben, ahol Liège vidékéről származó telepések „mind a mai napig franciául beszélnek”.

A középkor végi Magyarország népi összetételének e listájában csak annyi sántít, hogy a székelyek sok évszázada magyarul beszéltek, sőt akkoriban már talán a kunok és a jászok többsége is; annál figyelemreméltóbb, hogy váltig külön népekként tartották számon őket. Különben a lista nagyjából teljesnek mondható. Ugyanezeket vette számba két évtizeddel korábban Werbőczy István is a *Hármaskönyv*ben, csak éppen a székelyek nélkül, megtoldva viszont a bolgárokkal. Mindketten a latin *natio* szót használták, aminek megfelelője a régi magyar nyelvben nemzet vagy nemzetség volt (utóbbi szintén „nép”, „nemzetiség” értelemben). Nem erőszakolt modernizálás tehát, ha nemzetiségekről beszélünk.

E nemzetiségi tablóról, a kerek tucatnyi népnévből alig kettő vezethető vissza távoli időkre, az ezredforduló előtti korszakba, azok is csak némi magyarázat kíséretében. A nagy többség kiformalódásának kerete a magyar állam volt. A középkori nemzetiségtörténet lényegében véve településtörténet: „népek gyűjtésének” (*congregatio populorum*) története, ahogy a kor mondta.

Az „avarok pusztaságai” és Etelköz öröksége

Amikor Theotmar salzburgi érsek kevéssel a magyar honfoglalás után, a 900. évben Pannonia viszonyait ecsetelte a pápának, a „föld népéről” szólva kizárólag szlávokat emlegetett, megjegyezve, hogy a vidék sok napi járóföldekre „elhagyatott”. A lényeget tekintve a kutatás oly sok fáradozása ellenére ma sem tudunk mást mondani. Az avarok és a népvándorlás viharaiiban ide sodródott korábbi népek, például a gepidák ki nem irtott maradványai minden jel szerint jórészt felszívódtak a szláv népességbe, pontosabban annak különböző (morva, szlovén-karantán, bolgárszláv) etnikai csoportjaiba, melyek egymástól többé-kevésbé függetlenül, hol sűrűbb, hol egészen szórványos településekben éltek szerte az „avarok pusztaságain” – ahogy az idő tájt a Nyugat krónikásai előszeretettel emlegették a Kárpát-medence egészében gyér népséggű térségét. A Theotmar levelében emlegetett szlávoknak és az Oláh Miklós hatszáz évvel későbbi listáján a harmadik helyen, méghozzá azonos néven (*Sclavi*) szereplő „nációnak” azonban kevés köze volt egymáshoz. A 900 körüli szlávok nagy többségének ivadékai a 12. századra maradéktalanul beolvadtak a magyarságba, nemcsak a Dunántúlon, hanem egyáltalán ama vonalon belül, mely az északi hegyes erdőrégió völgyeitől Erdély mezőségi vidékeiig, s onnan a Szerémségig az összefüggő magyar szállásterületet övezte körül. Végül is egyedül az északnyugati hegyvidéken, kivált a Vág és a Nyitra völgyében maradt meg a morva-szlávok egy összefüggő népi tömbje: a majdani szlovákság magva. A szlovák nép azonban csak a 13–14. század folyamán, a tömeges telepítések nyomán formálódott ki. Kezdetben a magyarság valószínűleg az egész itt talált szlávtságot tót néven nevezte, amiben persze az újkor előtt az égvilágon semmi bántó mellékíz nem bujkált, legfeljebb egy személetesi általánosítás. A megjelölés ugyanis a gepidák saját népevéből (thuat, eredeti jelentésében: „nép”) hagyományozódott át arra a populációra, melybe a gepidák is beolvadtak, s amely a magyarság szemében csakugyan maga volt az itt talált „nép”. Mikor azután a szlávtság tömegei beolvadtak, az új szláv telepeseket pedig megkülönböztető etnikai neveiken cseheknek, lengyeleknek, horvátoknak stb. nevezték, a „tót” (*Sclavus*) megjelölés visszaszorult egyrészt a maradék északi csoportra, másrészt – minden megkülönböztetés nélkül – az 1901-ben meghódított, Drávától délre eső terület (*Slavonia*, magyarul „Tótország”) népességére. Ennyi az egyik vékony összekötő szál a hajdani „avarok pusztasága” és Oláh Miklós listája közt. A másik, a székelység viszont már csak sajátos korfogalmak szerint számított külön nációnak, jóllehet eredetileg alighanem egyike lehetett a magyarság legkorábbi, igen archaikus „nemzetiségeinek”. Őseik ama kazáriai népcsoportok közt sejthetők, melyek 860 táján a kaganátus ellen fellázadva (innen kabar, azaz „lázdó” gyűjtőnevük) a hét magyar törzshöz csatlakoztak, hogy már velük együtt foglalják el a Kárpát-medencét. Nyomós feltevés szerint a székelyek egy Volga-melléki, eszkil (eszkel) nevű bolgár-török népcsoport ivadékai, noha nem hallgatható el, hogy a székely eredetkérdés egyike a történelem igazán talán soha ki nem bogozható rejtélyeinek. Annyi bizonyos, hogy a székelyek igen korai időben elmagyarosodtak; ha többnyire mégis külön népnek tekintették őket, azt megőrzött sajátos társadalmi szervezetük és jogszokásrendszerük, nem utolsósorban Erdély késő középkori rendi szerkezetében elfoglalt „politikai náció” minőségük magyarázza. Különben például

a krónikás Thuróczy János a 15. században szinte minden értelemben a „nemzet részének” (*pars nationis*), magyarnak tekintette a székelységet, amint ahogy Werbőczy sem fogta fel őket, mint láttuk, külön „nációnak”.

A betelepülések első hulláma

Oláh Miklós listájának többi eleme már mind a magyar állam ezredforduló utáni „vendége” (*hospes*) volt – ahogy a kor nevezte a jövevény telepest. Ha a jövevények áramlása megindult Nyugat és Kelet felől egyaránt már a 11. század vége felé, majd minden újabb évszázadban egyre erősödött, annak az a magyarázata, hogy az „avarok pusztaságainak” átalakítása keresztény-feudális monarchiává mindkét irányban sajátos szívóerőt gyakorolt, noha ennek töltete merőben más volt nyugati és keleti irányban. Nyugati irányban a szívóerő alapvetően egy demográfiai feszültségben állt. Igaz, hogy távolról sem volt „pusztaság” a népvándorlások e hajdani klasszikus térsége már 1100 táján sem, de minthogy népsűrűsége akkoriban még az átlagot tekintve alig haladta meg a 3-4 fő/km² értéket, mégis „üresnek” tűnt fel a Nyugathoz képest, ahol sokszoros (de még a szomszédságban is jóval magasabb) érték volt a jellemző, sőt a Rajnán túl már kifejezetten relatív túlnépesedés mutatkozott. Jellemző, hogy amikor már javában folytak a tömeges telepítések, s az ország népessége az ezredfordulóhoz képest megduplázódott, egy francia dominikánus leírásában még mindig azt olvashatjuk, hogy sok város, vár és erődítmény, „számtalan falu” van Magyarországon – „mégis, mindezzel együtt üresnek tűnik fel ez az ország nagysága miatt” (1308). A vonzerőt még fokozta az ország kivételesen termékeny földje, a gazdag gabonaasztagok látványa, ami még a nem éppen rokonszenvező Freisingi Ottó püspököt is arra késztette a 12. század derekán, hogy „Isten paradicsomához vagy Egyiptomhoz” hasonlítsa a földet, sőt Isten különös türelmének tulajdonítsa, hogy efféle „emberi szörnyeknek” – nemrég még „barbároknak” – ilyen ajándék jutott.

Keleti irányban viszont azokra a népcsoportokra hatott a szívóerő, melyeket a sztyeppei népvándorlásoknak vagy három évszázadig még meg-megújuló löketei hajtottak Nyugat felé – csak hogy immár nem egy nyugatibb „pusztaságra”, hanem egy keresztény állam kapui elé, ahol vagy bebocsátásért folyamodtak, vagy felőrlődtek. Így állt elő az a sajátos helyzet, hogy miközben egyfelől a korai századok tipikus telepese a keresztény Európa legfejlettebb – egyben leginkább túlnépesedett – vidékeiről érkezett északfrancia, vallon paraszt és városlakó volt („*Latinus*”, magyarul olasz néven nevezték őket, településeik emlékét sok Olaszi helynév őrzi szerte az országban), másfelől a hajdani nomád főellenség, a besenyő nép számos menekülő csoportja, töredéke telepedett meg különböző vidékeken (a forrásokból közel száz falvuk igazolható a 11–12. században), de egyéb nomád töredékek is, például az úzok. A korai betelepülés Janus-arcát jól mutatja, hogy míg egyfelől az erdélyi szászok első csoportjai II. Géza király „hívására” (*ad vocatonem*) érkeztek az országba, másfelől ugyanez a király követséget küldött a Volga-melléki Szakszin környékére, hogy az „moszlimokat és törököket (= besenyőket) gyűjtsön, akik jól nyilaznak” (1151). Magyarország korai nemzetiségi összetételének keleties, sőt orientális színeit még élelénkítette, hogy a tatárjárás előtt az ország jóformán tele volt hintve etnikailag

javarészt észak-iráni, khorezmi (káliz) és Kaukázus-vidéki alán (oszlár, varsány), vallásilag mohamedán (a régi magyarban böszörmény) csoportok katonatelepeivel és kereskedőkolóniáival – Pesttel az élen: a magyarság említett archaikus, kazáriai „nemzetiségeinek” ivadékaival, akikhez kelet felől, kivált Volga-Bulgáriából folyvást újabb csoportok vándoroltak be. A két pólus közt az ország csaknem valamennyi megyéjében elszórtan sok tucatnyi Németi, valamint Csehi, Tóti, Lengyeli, Horváti, Oroszi helynév vall a korai telepések etnikumáról. E helynévtípus csak a 11–12. században keletkezett, a későbbi korokra a *-falu* összetétel jellemző.

A korai telepések sorsa

Ha valaki mondjuk 1200 táján állított volna össze egy Oláh Miklóséhoz hasonló listát, ez bőségben vetekedett volna az 1500 utánival, csak éppen – mint látható – javarészt más népnevekkel. Van a középkori nemzetiségértörténetnek egy első, az etnikai folyamatosság síkján jóformán elsüllyedt fejezete. Az első nagy betelepedési hullám részesei ugyanis fokozatosan, legkésőbb a 14. századra nagyrészt beolvadtak a magyarságba. Asszimilálni akarta volna őket valaki is? Aligha, hiszen kezdettől fogva érvényesültek Szent István *Intelmeinek* alapelvei: „a különféle tájakról és tartományokból érkező [...] különféle nyelveket, szokásokat és példát hozó vendégek” befogadása „az országot díszíti”, mert „gyenge és törékeny az egynyelvű és egyszokású ország”. A népi sokszínűség hasznát hirdető felfogás azzal a másik sarktéttel volt teljes, mely szintén még Szent Istvántól származik és első *Dekrétumában* olvasható: „minden nép saját törvényei szerint él”, azaz jogszokásai tiszteletben tartandók. Nem holmi mai értelemben vett „nemzetiségpolitikai” elvek fogalmazódtak meg 1010 táján; az is igaz, hogy István szentenciái még elsősorban papoknak és lovagoknak szóltak, s csak idővel értelmeződtek át telepes parasztokra és polgárookra. Még csak nem is valami különbejárátú magyar elvekről van szó, hiszen a második szentencia szó szerinti átvétel a kora középkori bajor jogkönyvből. A középkor általános szemlélete gyökerezett meg Magyarországon is, mely éles ellentétben a nacionalizmus korával, egyrészt pozitívumnak – nem pedig ördögi rossznak – tekintette a népi sokszínűséget, másrészt sajátos értéként, már-már szentségként tisztelte a népek hagyományvilágát és jogait – „szokásait”. A legelső fennmaradt telepeskiváltságokban, a vallon Bodrogolasziában (1201) és Erdély „első vendégei”, a német Karakó, Igen (Krapundorf) és Rams privilegiumában (1206) szó szerint megegyezően olvasható, hogy a telepesfalvak „népük rítusai (= hagyományaik, szokásjoguk) szerint” élhetik a maguk életét. Hogy az asszimiláció mégis miként és miért következett be e korai századokban, arra különös élességgel világít rá egy forrásszerűen kivételesen pontosan ismert, ráadásul szélsőséges példa. A példa azért szélsőséges, mert történetesen mohamedán vallású (etnikailag valószínűleg káliz) településcsoportról van szó, márpedig a mohamedánok erőszakos beolvasztását, a keresztény népességgel összevegyítését – merőben vallási, nem pedig „nemzetiségi” okokból – az Egyház nyomására még Szent László és Kálmán király törvényekkel próbálta elérni. Hasztalanul, mert amikor e „böszörmény” falvak (*villae Ismaelitarum*) az oklevelekben sorra-rendre felbukkannak, zárt közösségeknek mutatkoznak, saját „ispánjaik” és „véneik” igazgatása alatt. Mi több, amikor három

évet (1151–53) Magyarországon töltött az iszlám egy vándorprédikátora, a granadai születésű arab Abu Hamid al-Andalusi, II. Géza király engedélyével járta az országot, hogy korrigálja az iszlám már félig elfelejtett rítusait („magyaráztam a Koránt” – írta), bejáratos volt az udvarba, s a királyról elismerően nyugtázta: „hagyta, hogy a moszlimok vallásukat nyilvánosan gyakorolják [...] szerette a moszlimokat”. Nemhogy etnikai, de még vallási hovatartozását sem fenyegette tehát senki ama harminc faluból álló délvideki katonatelepülés-csoportnak sem, akikkel Abu Hamid még anyanyelvükön érintkezett, s ahonnan két emberöltő múltán, 1220 körül tanulni vágyó ifjak jelentek meg Aleppóban. Akkor azonban már kérdőre vonták őket az ottani moszlimok „frank (= nyugati keresztény) szokásaik miatt, mire azt válaszolták: „A magyarok nyelvét beszéljük [...] akik közülünk fegyvert viselnek, borotválják szakállukat és a frankok szokásai szerint öltöznek.” Senki sem kényszerítette rá őket, erre nem is panaszkodtak. A magyarázatot ők maguk adták meg: „Minden oldalról keresztényekkel vagyunk körülvéve.” E korai időkben a viselet köztudomásúan az etnikai azonosság demonstratív kifejezője; nem ok nélkül vétették törvénybe az 1279. évben a kunok, hogy hajlandók megkeresztelkedni és letelepedni – „kivéve szakálluk és hajuk lenyírását és öltözkük elhagyását”.

A szóban forgó káliz népcsoport nyelve és „szokásai” kezdődő feladásával már 1150 és 1220 közt megindult a spontán asszimiláció útján, egyszerűen azért, mert be volt ékelve a Szerémség magyar etnikai tömbjébe – holott ráadásul itt egy harminc faluból álló nagyobb csoportról volt szó. Márpedig a korai telepítések többsége elszórtan, egy-egy elszigetelt faluközösség vagy városiasodó település formájában tarkította az ország etnikai képét, mert így kívánták meg részint a korai magyar királyság katonai szempontjai, főként pedig gazdasági érdekei: hogy az akkoriban még az ország belső, alföldi és mezőségi vidékein bőven kínáló sok termékeny „üres föld” lehetőleg minél több ponton – s az idő tájt még túlnyomórészt királyi birtokokon – eke alá kerüljön. E belső területeken pedig a „Latinus”-októl kezdve a korai német és szláv jövevényeken át a besenyőig a telepesfalvak mind – ahogy az Aleppóban magyarázkodók szavait ismétljük – „magyarokkal voltak körülvéve”, előbb-utóbb tehát beolvadtak a magyar népbe. Az Oláh Miklós által emlegetett egervölgyi vallonok („Latinusok”) a kevés kivétel közé tartoznak. Ők azonban már egy új korszak, a 13. század második fele betelepülőinek ivadékai voltak.

Az 1220-as években megváltoztak a telepítés – „népek gyűjtése” – mind földrajzi, mind jogi-intézményi keretei, sőt radikálisan megváltozott társadalmi háttere is. Ez a fordulat mutat most már közvetlenül az ország sajátos nemzetiségi szerkezetének kialakulása – az Oláh Miklós-féle tucatnyi „náció” – felé.

II. Mi változott meg a jövevények áramlása és a telepítések – „népek gyűjtése” – terén az 1200-as években, ami aztán már a középkor folyamán felvázolta az újabb kori Magyarország soknemzetiségű szerkezetének körvonalait?

A korai időkre jellemző demográfiai feszültség nyugati irányban számottevően csökkent. Magyarország lakossága már 1300 tájára az ezredfordulóhoz képest csaknem megháromszorozódott. A Rajnán túliak („Latinusok”) áramlása elapadt, a 13. század dereka után a nyugati telepes gyakorlatilag csaknem azonos a német föld jövevényével. Kelet felől viszont a nomád népelemek több évszázados sodródását a mongol hódítás

blokkolta le a 13. század közepére. Már a mongolok elől, az utolsó hullámmal kerültek a Duna–Tisza tájára a kunok és jász töredékek. Mindennek ellenére a telepések áramlása folytatódott. „A világ minden részéből igyekeztünk királyi rendelettel katonákat és földműveseket gyűjteni az elpusztult földek benépesítésére” (1268) – mondja IV. Béla király tatárjárás utáni programja. A valóságban a telepések nem annyira a világ minden részéből, mint inkább – ahogy a kor sok oklevelében olvasható – „a környező országokból” áramlottak, s azok sem elsősorban a leginkább elpusztított belső országrészeket, hanem súllyal az eleve gyér népességű, nagyjából még lakatlan erdős, hegyes szélterületeket töltötték fel.

Új vonása e második betelepedési hullámnak, hogy a jövevények immár általában nem olvadtak be a magyarságba, miként a korai telepések, hanem vagy összefüggő népi kereteiket megtartva illeszkedtek be a magyar államba, vagy századok során többé-kevésbé összefüggő etnikai tömbökké kovácsolódtak egybe. Még a szórványok is inkább megőrizték etnikai azonosságukat, mint korábban. E háromféle változatot nehéz persze közvetlenül közös nevezőre hozni, hiszen a szászokat vagy a kunokat, jászokat más tartotta össze, mint a városok népességét, s megint egészen más tényezők alakították ki a szlovákok, románok, ruszinok vagy a nyugati határszéli németek tömbjeit, hogy ezzel egy lélegzetet máris felsoroljuk ama idegen nyelvű „nációk” törzsét, melyeket Oláh Miklós is számba vett 1230 táján.

A közvetett közös nevező a feudális Magyarország belső szerkezeti átalakulásában rejlik. Azáltal, hogy az 1200-as években a királyi hatalom ellenlábasaként valósággal robbanásszerű gyorsasággal kialakult a nagybirtok, további új tényezőként pedig megjelentek a színen a városok is, maga a telepítés ügye egy több tényezős politikai játéktérbe került. Egyrészt a királyokat a nagybirtok hatalmának ellensúlyozása készítette arra, hogy a jövevények bizonyos tömegeit új telepítéspolitikai felfogás jegyében egységes „népekként” kezelje; másrészt a városokkal olyan új társadalmi tényező jelent meg, mely egyben sajátos etnikai megtartó erőnek bizonyult; végül (s ez érintette a legnagyobb tömegeket) a királyi hatalom és a nagybirtok rivalizálása sajátos gravitációs erővel toltta ki a „népek gyűjtésének” súlypontjait új földrajzi térségekbe, a szélterületek felé.

Szászok, kunok, németek

1. Az új korszak egyik mottója az oklevelekben a 13. század derekán felbukkanó vezérszólam: „A királyok és fejedelmek dicsősége leginkább a népek sokaságában gyökerezik”; ezen fordul meg „a királyi hatalom kiterjesztése”. A tervszerű telepítéspolitikát mozgatja az a felismerés volt, hogy az idegen jövevények annak arányában jelentenek gazdasági vagy katonai – következésképpen politikai – ellensúlyt a nagybirtokkal szemben, minél összefüggőbb területen és minél zártabb népi egységben élnek, „hűségük” fejében pedig intézményesen biztosítatnak „népük szokásai” – csak hogy most már nem elszórt faluközösségekben, mint a 11–12. században, hanem népes tömbökben. Nem véletlen, hogy ebben az irányban az első határozott lépést az a II. Endre király tette meg, akinek idején valósággal programmá emelkedett a nagybirtok kifejlesztése, „Magyarország megyéinek és földjeinek

szétosztása a bárók és vitézek között” (1217). Az uralkodó Erdély szász csoportjai számára az 1224. évben a Nagy-Küküllő és az Olt közt hatalmas, a Maros völgyétől keletre a Székelyföldig elnyúló területet jelölt ki (sőt a terület zártságát biztosítandó még az ott élő székelyeket is áttelepíttette Erdély sarkába), kimondva az új elvet: „az egész nép [...] egyetlen nép legyen, s egyazon bíró alá tartozzon”, azaz a privilégiumban („Andreanum” – 1224) biztosított kiváltságok szerint alsó fokú önkormányzatban éljen. De egy emberöltő múltán IV. Béla király sem próbálta afféle célszerűen elszórt katonatelepülésekbe kényszeríteni a kunok bebocsátatásért folyamodó népét, mint korábban a besenyőkkel volt szokás, hanem tágas néptelen területeket engedett át nekik a Duna–Tisza közén és keletebbre (eredetileg még a Körösök és a Maros–Temes vidékén is), biztosítva hagyományos életkereteiket és szokásrendjüket, minek fejében tíz kun főember különös nomád ceremónia keretében „népük szokása szerint” tette le az esküt, hogy „a magyarok földjét a király híveiként a tatárokkal és más népekkel szemben megvédi” (1246).

Az első esetben nyilvánvaló a királyság gazdasági érdeke, hiszen a szászok 15 000 márkányi adója önmagában mintegy 9 százalékát tette ki a királyi jövedelemnek. A másik esetben kézenfekvő a katonai szempont, hiszen a kunok olykor tízezres serege a kései Árpád-kor legütőképesebb haderejévé vált. Alig lehet szélsőségesebb ellentétet elképzelni, mint ami a földműves, városépítő szászok és a harcias, nomád kunok között feszült. Mégis közös bennük, hogy rokon nagyságrendű, több tízezres népességről volt szó, főként pedig közös nevezőre hozta őket a királyi politika: a kiváltságok révén (ezeket a kunok 1279-ben kapták írásban) az egész „nép” egységes *universitas* vagy *communitas* rangjára emelkedett – ahogy a kor nevezte az önkormányzattal rendelkező, autonóm jogközösséget. Harmadik rokon nagyságrendű „néppé” már a tatárjárás után kovácsolódott össze, s nyerte el a közösségi kiváltságait (1271) fent északon, a Poprád és Felső-Hernád vidékén a szepesi szászság. A szászok esetében nem annyira az eleve egységes nép jutott kiváltságokhoz, mint inkább fordítva, a területi-kommunális keret formált ki idők során sajátos arculatú etnikai tömböket. A korai bevándorló csoportok a Szászföldön kívül a legkülönbözőbb német tartományokból, Bajorföldről éppúgy, mint Thüringiából, sőt sokan „latin földről”, Flandriából jöttek. Ha Magyarországon külön „nációként tartották számon a szászokat (*Saxones*), határozottan megkülönböztetve őket az országban élő németektől (*Alemanni, Teutonic*) – mint Oláh Miklós listáján is láttuk –, az éppen sajátos autonómiájukból következett.

Az utak a kései középkorban elváltak. A szászok autonómiája a városias önkormányzat felé kiteljesedve a legújabb korig konzerválta a két nemzetiségi tömböt. Ezzel szemben, ha a kunok és a közéjük ékelt jász (alán) népelemek letelepedésével szintén ki is alakult a területi alapokra („székekre”) helyezett önkormányzat, a tömeg lesüllyedt a jobbágyságba, s minthogy maga a településterület is jóformán szétfolyt a magyar etnikai terület kellős közepén, a beolvadás már a középkor vége felé megindult, majd a 16–18. század folyamán befejeződött.

2. A kialakuló városokba és bányavidékekre a 13. század óta beáramló németiség már egészen más modellt testesített meg. Az előbbiekkal annyi az érintkező pont, hogy ez esetben is egyfajta kiváltságolt autonóm lét, *communitas* volt az az új tényező, mely az etnikai folyamatosságot a szigetszerű elszórttság ellenére is biztosította. Nem mintha a városi autonómiában bármiféle „nemzetiségi” elv rejlett volna. „Az oda (a városba)

gyülekező bármely állapotú és nyelvű emberek azonos szabadságnak örvendjenek” – mondja ki például a kor felfogására jellemzően Beregszász privilégiuma (1247). Mégis, ha a 14. század derekára kialakult mintegy félszáznyi kiváltságos város többségének lakossága részben vagy egészben német maradt, azt elsősorban az magyarázza, hogy a városi lét újfajta autonóm intézményi keretei közvetetten etnikai megtartó erőt jelentettek. A németek még ott is külön, többé-kevésbé zárt „kommunitásként” éltek, ahol pedig a középkor végére a lakosság fele már magyar volt (például Budán vagy Kolozsvárott), máshol meg topográfiai-igazgatási tekintetben elkülönülő „német várost” alkottak (mint Esztergomban, Vácott vagy Visegrádon).

A szászok két tömbje, a jászkunság és a városi németiség azonban a középkor végi nemzetiségek közel egy milliónyi tömegének együttesen is legfeljebb ha 15 százalékát tette ki. A túlnyomó többsége egy harmadik modell szerint formálódott ki, jöllehet maga a modell azonos szerkezeti változásból ágazott ki.

Szlovákok, románok

Ha a továbbiakban az egyszerűség kedvéért szélterületekről beszélünk, valójában arról a széles sávról van szó, mely a Kárpátok koszorúján belül a Vág völgyétől keletre, majd hatalmas félkaréjban Erdélyen át az Al-Dunáig hol száz, hol két-háromszáz kilométer mélységben övezte körös-körül a magyar etnikai területet, de helyenként „belső” erdős-hegyes vidékek is tartoztak hozzá (például Dél-Bihar). Tulajdonképpen a 13. században magán az országon belül jelentkezett egyfajta demográfiai feszültség, hiszen míg például a Dunántúl népessége megközelítette, helyenként meg is haladta a 20 fő/km² sűrűséget, a szélterületekre még mindig 2-3 fő/km² volt a jellemző. Országresznyi erdőségek voltak még teljesen lakatlanok. E hatalmas félkaréjban 1200 táján még csak két magva volt a majdani nemzetiségeknek: északnyugaton, kivált a Vág és a Nyitra völgyében a morva szlávoknak előző közleményünkben említett tömbje (melyhez kelet felől akkoriban még csak szórványos és gyér népességfoltok csatlakoztak a turóci és lipthói medencében, a Poprád völgyében) és délkeleten, a Fogarasi-havasok alján a románok akkor még egyedüli összefüggő „földje”, *terra Blacorum (Olachorum)*, melyhez nyugat felől, Hátszeg (*Hateg*) vidékén csatlakoztak szórványok.

A szélterületek benépesítését az ország jelzett társadalmi-politikai átalakulása sajátos kétoldalú nyomatékkal tűzte napirendre. Az egyik az volt, hogy miután a királyi hatalom alól a belső területeken, a régi megyékben jórészt kicsúszott a föld, a király ott igyekezett kiépíteni új uradalmi bázisát, ahol még megyényi nagyságú erdőuradalmak láncolata volt birtokában: „a szent királyok vadaserdei”-ben. (Ahogy még akkoriban is – 1248, 1271 – nevezték a Kárpátokig felnyúló országresznyi zólyomi uradalomtól keletre elhúzódó térséget.) A tervszerű betelepítéseket e túlnyomórészt „üres” tájakra IV. Béla király kezdte el, majd utódai, kivált az Anjouk teljesítették ki. A telepítések kezdeti dinamikáját érzékelteti, hogy míg a turóci medencében 1250 táján még csak 30 kis szláv település húzódtott meg a hegyek lábánál, már a telepítő uralkodó halálakor, 1270 táján kialakult annak a 70 falunak a magva, melyek aztán a következő század derekára termőfölddé alakították az egész medencét.

Az átalakulás másik előidézője viszont az volt, hogy ha már a nagybirtok terjeszkedését feltartóztatni nem lehetett, a királyok megerésznyi „teljesen műveletlen és üres erdőségeket” adományoztak e tájakon azzal a céllal, hogy – amint az a sok ilyen adománylevél egyikében áll – a birtokos „irtassa ki az erdőt és alakítsa át termőfölddé”, alapítson falut és „gyűjtsön népeket” (1269). (Liptóban a Hibe vize és a Szepesség közt elterülő erdőségről van szó.) Ezt különben nem is kellett utasításba adni, hiszen az adományok értékét a „népek” adták meg. Király és magánbirtok századokon át egymással rivalizálva hívta be a telepések tömegét, akikből idővel a szlovák nép alakult ki. Már a kezdeti dinamikát ezen az ágon is érzékelteti, hogy történetesen egyedül az imént említett adományos, a Szent-Ivány család őse mindössze két évtizeden belül hat falut alapított az „üres erdőségben”.

A telepések tömege a Kárpátok túloldaláról, az északi részekben főként morva (azon keresztül cseh), lengyel és rutén földről áramlott – egyre nagyobb tömegekben, mert a jelzett rivalitás a földesúri terhek csökkentése irányába hatott. A liptói királyi uradalomban a népek „szabadságának állapota” (*status libertatis*) már az 1265. évi rendezésor olyan volt, mint a belső területeken majd csak 1350 táján. De a nagybirtok is megtanulta, hogy – egy 1313-i telepítési utasítás szavaival – „olyan szabadságot rendeljen nekik (a telepéseknek), mellyel össze tudja gyűjteni őket”. A kialakuló szlovák területeken az irtásfalú cseh eredetű neve *lehota* volt, ami azt jelenti: „könnyítés, könnyebbség”. A hajtóerőt fokozta, hogy e részekben a telepítés hovatovább egyre inkább „vállalkozássá” vált: a birtokosokkal szerződést kötő telepítési vállalkozók – soltészek – egész falunépeiségeket szállítottak a Kárpátok túloldaláról. Az addig néptelen Észak-Trencsént, Zsolna vidékét például a királyi hatalommal leginkább rivalizáló Csák Máté kezdte benépesíteni morva soltészfalvakkal 1300 után. Hogy keletre eleve honnan áramlottak a telepések, azt világosan megmondja egy adománylevél a Szepességből: a Görgey család őse „népek gyűjtésével a környező országokból [...] kivált Lengyelországból és Ruténiából” szerzett érdemeket további „üres erdőségek” birtokához (1256). A különféle eredetű szláv népelemek aztán már a Kárpátokon innen integrálódtak összefüggő és egységesülő nyelvű etnikummá, mely még a 14. században is a szlávtság ősi, összefoglaló nevét (*slovenin*) használta, majd csak a 15. század folyamán kezdte önmagát a megkülönböztető *slovák, slováci* néven nevezni. Az etnikai kialakulás átnyúlt az újkorba, hiszen például a Kis-Kárpátok telepésfalvaiban még 1530 táján sem szlovákok, hanem csehek éltek, Oláh Miklós – mint láttuk – külön „nációként” tartotta számon őket.

A Kárpátok koszorújának átellenes pontján, a Fogarasi- és a Szebeni-havasokon – az ottani „*vlach* földeken” – át a románok vándorlása szintén a tatárjárás után élénkült meg. A népmozgást lényegileg ugyanaz a rivalitás segítette elő, mint északon: a románokat mint eredetileg kizárólag „királyi népeket” (akiknek harcos eleme a szomszédos székelyekkel és besenyőkkel együtt szállt hadba) az uralkodói hatalom igyekezett „gyűjteni” a maga újonnan szervezett uradalmaiba a Déli-Kárpátok alatt. De versenytársként itt is megjelent a nagybirtok. A románság fokozatos észak felé nyomulását pontosan jelzik azok a telepítési engedélyek, melyeket egyházi és világi birtokosok eszközöltek ki. Nagyenyed vidékén például az első román települések az 1272 utáni időben, a gyulafehérvári káptalan birtokán létesültek. Ez volt az a sáv, Havasalföld felől Alsó-Fehér megyén át, melyen a legkorábbi román telepések 1270

és 1294 közt megjelentek az erdélyi vajda és a püspök dél-bihari uradalmaiban is, míg az említett Hátszeg vidéki királyi kenézségeken át Hunyad északibb részeibe az Ákos nemzetség hívta be az első román csoportokat (1292). Hiába próbálta meg visszaállítani III. Endre a királyi hatalom kizárólagos telepítési jogát, midőn elrendelte, hogy minden magánbirtokon élő román „gyűjtessék össze” a Szebeni-havasok alján, a székesi királyi uradalomba (1293), Erdélyben és Biharban a 14. századi tömeges betelepítések már a magánbirtok kezébe csúsztak át. Mintegy a rivalizálást folytatva szervezett aztán Károly Róbert hatalmas új uradalmakat részint fent, Máramaros rengetegeiben (itt az első vajda 1326 táján tűnik fel), részint lent, Temes, Krassó megyében és a Szörénységben. Ezáltal ki is kerekedett a román bevándorlás teljes félkörös földrajzi térsége. Az ütemet érzékelteti, hogy míg a 13. században az írott forrásokból a románoknak mindössze 10 állandó települése ismert, a következő század első felében már 29, második felében 217 új falu jelenik meg.

A románok betelepődése nemcsak közös töről fakadt a szlovákság kialakulásával, hanem annyiban hasonlított is, hogy ahogy ott sok helyütt a soltészek toborozták a telepeseket, itt vajdák és kenézek vezetése alatt telepedtek be kisebb-nagyobb (gyakran igen népes) összefüggő csoportok. Csakhogy míg az előbbieket tisztán „vállalkozók”, többnyire németek, az utóbbiak egyben népük előljárói voltak, s maradtak a falualapítás után is, a kor pedig – mint láttuk – tisztelte a „nép szokásait”. A román kenézségek alsó fokú jogszokásjegységekként maradtak meg, sőt elsősorban a nagy királyi uradalmakban, Máramarosban éppúgy, mint Hunyad, Temes, Krassó, Szörény kerületeiben tágabb alsó fokú területi autonómiákba, „kenézek universitásaiba” integrálódtak a 14–15. századra, ahol a „románok jogszokásai” (*mores, leges Olachorum*) voltak irányadók. Az alsó fokú önkormányzat persze kerületek, uradalmak vagy falucsoportok szerint mutatott fel különböző fokozatokat, s abban is különbözött például a szászokétól, hogy nem a román „nép”, hanem sok-sok egymással össze nem függő népi csoport helyi jogszokásain alapult, az önkormányzat pedig egy felső réteg ügye volt, melynek többsége előbb-utóbb általában felszívódott a magyar nemességbe. Egy történeti fázissal később, a 14. században kezdődött meg a kisorosz vagy ruszin népesség beáramlása az Erdős-Kárpátokon át az északkeleti részekre, ahol – ellentétben a keleti szlovákságba beolvadó szórványokkal – már a középkor végére kirajzolódtak egy újabb „náció” körvonalai. A betelepődés formái rokonok voltak a románokéval, olyannyira, hogy azonos néven „*vlach* jognak” (*ius Valachicum*) is nevezték. A *vlach* (innen az oláh szó) eredetileg éppen nem etnikai név volt, hanem ennyit jelentett: „hegyi pásztor”.

Végül, hogy a kör teljes legyen, meg kell emlékeznünk egy nyugati áramlásról is, német telepesek megjelenéséről a határszéli sávban, mely ugyan szintén a 13. században kezdődött, de jellegét tekintve különbözik a szászok vagy a városi némettség elhelyezkedésétől, sőt eredetében még az iméntiektől is. A mai Burgenland területének századok során német telepesekkel való feltöltése már minden „rivalitás” nélkül kizárólag a nyugat-magyarországi nagybirtokosok műve volt.

Mindezeket a betelepődéseket nem elsősorban holmi spontán népmozgás, még kevésbé valami rejtett népalakulási vágy mozgatta, hanem különös módon egy expanzió. Annak arányában áramlottak e népelemek a Kárpátokon át „befelé”, ahogy a királyi birtokszervezet és a magánnagybirtok nyomult „kifelé”, egészen az országhatárokig –

ahol, mint a középkor végi szemléletet tükrözve az 1495. évi törvény 45. cikkelyében olvasható, még a „szakadárok” (= görögkeletiek), azaz románok, ruszinok, szerbek is „a maguk szokásai szerint [...], a királyi felség, a vajdák, bánok és egyéb országtartó tisztek hívására és biztosítékai mellett laknak helyeiken”. (A felsorolásban feltűnő szerb nemzetiség már újabb elem, a 15. század derekán csoportokban meginduló feláramlása dél felől az ország különféle részeire, egyebek közt a Csepel-szigetig [Ráckeve], nem az előbbiekkal fakad közös tőről, hanem már egy új mozgás nyitánya: menekülés a török terjeszkedés elől.) Ami e szélterületekben közös, s különbözik mind az 1200 előtti időszak betelepéseitől, mind az 1200 után kialakult autonóm tömböktől vagy szigetektől: körös-körül nációk formálódtak ki századok során, melyek közvetlenül kapcsolódtak rokon vagy azonos etnikai háttérhez, ahonnan szüntelenül utánpótlást kaptak.

Nép és náció

Magyarország nemzetiségei együttesen a középkor végén az akkori mintegy négymillió népeség 20-25 százalékát tették ki. Ha nem is a modern értelemben, a kor valóban „nemzetiségeknek” tekintette őket. Egy belga krónikában olvasható, hogy az 1447. évben magyarországi vallonok látogattak el Liège-be, s elmondták, hogy őseiket a magyar király szívesen fogadta, földet adott nekik, egyben lelkükre kötötte, hogy anyanyelvüket ne feledjék el. A nyelvet valóban mintegy „természeti” adottságnak vagy tulajdonnak fogta fel a kor. Ezt a kötöttséget fejezte ki eredetileg a latin *natio* szó is, a *nascor* („születni”) származéka, szoros etimológiai kapcsolatban a *natura* („természet”) fogalmával. Oláh Miklós is, mint láttuk, a nyelvet tekintette a „nációk” legfőbb ismérvének („...mind eltérő nyelven beszélnek”). Éppígy elidegeníthetetlen emberi jognak, mintegy természetes tulajdonnak tekintették mindvégig a középkoron át a népek „szokásait”. Ugyanakkor minden ellentmondás nélkül lehetett valaki például nemzetisége szerint olasz (*natione Latinus*) és egyben magyar (*Ungarus*) – ahogy egy somogyvári apátról már az 1204. évben mondták. A középkor forrásaiban az „idegen” (*alienus, extraneus*) mindig külföldit jelent. A korszemlélet szerint a tucatnyi „náció” együttesen alkotta Magyarország „népét” (*gens Hungariae*).

IV. „magnum aldamas, fecerunt”

Fejezetek a magyar nyelv és írás történetéből a nyelvújításig

A címadó idézet rész Béla király névtelen jegyzőjétől, Anonymustól származik, aki a 12. században latin nyelven írt gesztájában megörökítette a kereszténység előtti szertartásra utaló, magyar nyelvű áldomás szavunkat, amelynek latin megfelelőjét nem tudta adni. Az alábbi két szemelvény közül az első a magyar nyelv különleges kulturális jelentőségéről, identitásőrző és nemzeti összetartó szerepével kapcsolatban eleveníti fel a nyelvtörténet korszakait. A nyelvtörténeti áttekintést a latin betűs ábécé átvételéig a magyarság által általánosan használt, később szórványosan előforduló rovásírás összefoglaló ismertetése egészíti ki. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.:* 2., 3., 5. és *Ludoviceum I/2.:* 2., 3., 4., 5.

7. Kiss Jenő: A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez

1. Nincs nyelvtörténetírás nyelvtörténeti korszakolás nélkül. Ez az elsősorban gyakorlati igényeket szolgáló, de nem csupán gyakorlati célú tevékenység összetett feladatkört takar, s mint ilyen, korántsem egyszerű. Ezért újabban is merülnek föl külföldön és nálunk is a korszakolással összefüggő kérdések.

A jelen tanulmány megírására ez a körülmény készítetett (lásd a 7. fejezetben). A korszakok között az első és az utolsó, a legrégebbi és a legújabb szokott a leginkább vita tárgya lenni: mikortól számítható a kezdet, s hogy szükséges-e az újabb korszak alkorszakokra bontása, esetleg új korszak beiktatása? Az első azért problematikus, mert a legtöbb nyelv életének kezdete az írott forrásokat megelőző idők homályába vész, de a korai nyelvemlékek sem születési anyakönyvi kivonatok. Emiatt nagy szerephez jut a becslés, ami viszont eleve bizonytalansággal jár. Az utolsó korszak datálása pedig azért lehet problematikus, mert a korábbi korszakokkal szembeni bőséges dokumentáltsága apró részletek megállapítását is lehetővé teszi, ez pedig a nyelvi változások gyorsabb ütemének a benyomását kelti. Ennek megfelelően tanulmányomban – az általános kérdések mellett – legtöbbit az ősmagyar, részben pedig az újmagyar korszakkal foglalkozom.

2. A nyelvtörténetkorszakolás-elmélet abból a nyelvváltozás-elméleti axiómából indul ki, hogy a nyelvi változás ugyan fokozatos és szabályszerű folyamat, de mennyiségében, ütemében és minőségében (a nyelvi rendszert érintő voltában) nyelvenként, sőt nyelvváltozatonként is többé-kevésbé eltérő módon zajló eseménysor. A korszakolás alapja a nyelvi és az időbeli megkülönböztetethez a

nyelvek történetében. A nyelvtörténeti korszakok tehát nyelvtudományi érvekkel megalapozható és időben is elkülöníthető, azaz nyelvtörténeti és történelmi fogódzók alapján megállapított periódusok. A dilemma abban van, hogy a korszakolással a nyelvi változás folyamatosságában utólag húzunk meg határokat, amelyeket az adott időben, tehát a tőlünk korszakváltásnak tekintett év(ek)ben az élő történeti valóság nem vagy nem egyértelműen mutat föl. Ezért megokolt annak hangsúlyozása, hogy a korszakhatárokat jelző évszámok szimbolikus értékűek, s nem egészen szó – azaz hogy évszám – szerint értendők.

Minden nyelvtörténeti korszakolás feltételezi a vizsgált nyelvnek és nyelvközösségnek a történetéről való több-kevesebb tudományos ismeretet. Minél nagyobb ez az ismeret, annál megbízhatóbb a nyelvtörténeti korszakolás. A nyelven belüli és kívüli kritériumok közötti választás kényszere csak látszólagos alternatíva. Ugyanis a nyelven kívüli jelenségek csupán közvetett módon függenek össze, de összefüggnek a nyelvtörténettel. A nyelven belüli és kívüli kritériumok tehát nem zárják ki, ellenkezőleg: kölcsönösen és egyenrangúan kiegészítik egymást a nyelvtörténeti periodizáció kritériumrendszerében. Az alap azonban a nyelvi kritérium, akkor is, ha adott esetben nagyobb szerephez jutnak nyelven kívüli tényezők. Nyelvi változások tömegéből és a velük kapcsolatba hozható történeti események láncolatából választják ki a korszakolókat a számukra releváns tényezőket. S bár föl-fölmerülnek törekvések nyelvi kritériumok nagyobb mérvű, sőt kizárólagos alkalmazására, a nyelven belüli kritériumok előnyben részesítésének kívánalma ritkán fordul elő az újabb vitákban. Roelcke a német nyelvtörténeti korszakolásról írt munkájában arra a megállapításra jutott, hogy a német nyelvtörténetben a társadalom- és művelődéstörténeti kritériumok előnyben vannak a belső nyelvekkel szemben.

A kombinált kritériumrendszer alkalmazásában – mai kifejezéssel élve – szociopragmatikai nyelvváltozás-elméleti szemlélet húzódik meg. Összefüggés van ugyanis bizonyos történelmi, szociokulturális események és a nyelvek változása között. Ez az összefüggés azonban sosem közvetlenül, hanem mindig áttételeken, tudniillik a nyelvközösségek/beszélőközösségek tagjaira gyakorolt hatásokon keresztül van befolyással a nyelvhasználatra, s lehet nyelvi változások indukáló tényezője.

Két eljárásmoddall találkozunk a nyelvtörténeti korszakolásokban attól függően, hogy a szerzők kizárólag a vizsgált nyelv alakulástörténetét kívánják-e adni, vagy származástörténetét is. Az utóbbi a nyelvek fölmenő rokonságát, tehát a nyelvi előzményeket hordozó alapnyelveket is figyelembe veszi, azaz részben családtörténetet is ad (például a német stb. esetében az indoeurópai, a magyar esetében az uráli alapnyelvig tágítva a történeti horizontot). A másik nem tekinti tárgyának az eredettörténet összefoglaló bemutatását sem, s megelégedve a nyelvrokonság tényére való utalással kizárólag a vizsgált nyelv alakulástörténetével, azaz az adott nyelv tényleges történetével foglalkozik. A latin nyelv történetét korszakolva Adamik Béla a latin nyelv tényleges korszakát a latin nyelv történeti korának, előzményei korszakát pedig a latin nyelv őstörténeti korának nevezi.

A mindenkori leírási célnak megfelelően természetesen mindegyik eljárásmodd helyénvaló. Kétségtelen, hogy bizonyos esetekben (például tudományos ismeretterjesztő vagy népszerűsítő kiadványokban, tankönyvekben) az elsőül említett eljárás (származás- és alakulástörténet is) követése inkább célravezető lehet).

Vitathatatlan azonban, hogy a nyelvtörténeti leírások központi területe a nyelvek tényleges történetével való foglalkozás, különös tekintettel nyelvelméletes korszakaikra. A korszakolás legnehezebb kérdése pedig a vizsgált nyelv élete indulásának a hozzávetőleges megállapítása, pontosabban szólva tudományos hipotézis szintjén történő valószínűsítése. Nincs olyan nyelvi kritériumunk a kormeghatározásra, amilyenek például a fák esetében a fagyűrűk. Azt sem mondhatjuk, hogy a nyelvek változási üteméből megállapítható lenne koruk, hiszen nincs olyan egyetemes törvény, amely megszabná a nyelvek változási ütemét (azt ugyanis a nyelv- és beszélőközösségek körülményei határozzák meg). Ebből következően minél régebbi időbe megyünk vissza, annál inkább hipotetikus minden becslésünk. Ezért van az, hogy „semmiféle világos kronológiai határ” nem húzható meg alapnyelv és leszármazott nyelv között! Azonban bizonyos nem lebecsülendő, a tájékozódást segítő fogódzónk lehet egyrészt az, hogy mennyire távolodott el a vizsgált nyelv az alapnyelvtől (ha kicsit, akkor kevés, ha nagyon, akkor sokkal több idővel számolhatunk az alapnyelvi közösségből történt elszakadástól számítva), másrészt a nyelvi kontaktusok vallomása (a magyar esetében az ótörök és az óiráni jön szóba).

3. A magyar nyelvtörténet a hagyományos korszakolás szerint három nagy korszakra különül el:

I. Előmagyar kor, II. Nyelvelmélet nélküli vagy ősmagyar kor és III. A nyelvelméletes kor. Mindegyik korszakot alkorszakok alkotják (I.: 1. az uráli egység, 2. a finnugor egység, 3. az ugor egység korszaka; II.: 1. az Urál-vidéki őshaza kora, 2. a vándorlások kora; III.: 1. ősmagyar kor: 896-tól 1526-ig, 2. középmagyar kor: 1526-tól 1772-ig, 3. újmagyar kor: 1772-től napjainkig).

A 2003-ban megjelent, Kiss–Pusztai szerkesztette *Magyar nyelvtörténet* szerint az alapnyelvi előzmények nem tartoznak a magyar nyelv történetébe, ezért ezt a korszakolást közli: ősmagyar kor kb. Kr. e. 1000-tól 896-ig, őmagyar kor 896-tól 1526-ig, középmagyar kor 1526-tól 1772-ig, újmagyar kor 1772-től 1920-ig, újabb magyar kor 1920-tól napjainkig. (A revidált korszakolást lásd a 6. fejezet végén.) Gombocz nyomán Bárczi nem ad meg körülbelüli időt sem a magyar nyelv létrejöttére abból kiindulva, hogy keveset tudunk az ősmagyar korról. A kérdést elsősorban az dönti el, hogy mikorra teszik a kutatók az ugor közösség megszűntét, magyarán tehát a leendő magyarság kiválását. Ennek megválaszolása finnugrisztikai, régészeti és kontaktustörténeti feladat is.

Az elmúlt több mint hatvan esztendő hozott új kutatási eredményeket az említett területeken, így az ősmagyar nyelvvel érintkezett nyelvek (ótörök, óiráni) vizsgálatában is. Ezért a korábbiaknál magasabb fokon valószínűsített hipotézisek állnak rendelkezésre. Mai szemmel nézve akár csodálkozhatunk is azon, hogy korábban az ugor alapnyelv felbomlását, más szavakkal a magyar nyelv életének kezdetét milyen késői időre tették. Ugyanis a magyarnak az obi-ugor nyelvektől való nagyfokú eltávolodása ilyen rövid idő mai ismereteink szerint aligha történhetett meg: „[A]z a magyar nyelv, amelyet őseink a honfoglalással a Kárpát-medencébe magukkal hoztak, már akkor is rendkívül nagy szerkezeti távolságban állt a rekonstruálható ugor alapnyelvtől, vele a megértés egyetlen lényeges elemét sem tartalmazza. Ennél összehasonlíthatatlanul kisebb a különbség honfoglaló őseink nyelve és a mai magyar nyelv között”. Hajdú Péter már 1962-ben a Kr. e. 1. évezred első felére, tehát nagyjából ezer évvel korábbra teszi az

ugor közösség (és alapnyelv) felbomlását. Róna-Tas András pedig a hangváltozások relatív kronológiája alapján még régebbre, Kr. e. 2000 körüli időpontra datálja az ugor közösség felbomlását és a korai ősmagyar nyelv létrejöttét.

A hagyományos korszakolásban neuralgikus pont az előmagyar kor, amelybe az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelv időszakát együttesen beleértették. Miért problematikus ez a felosztás? Mert az említett alapnyelvek korszakát jelöli, s nem – ahogy Bárczi fogalmazott – a magyar nyelv első korszakát: „a 'magyar előtti kor'-t jelentené, kell jelentenie, amely a magyar nyelv önálló életét megelőzi”. De hogyan tartozhat a magyar nyelv történetébe a magyar nyelv létét megelőző történet? Úgy, hogy „el kell mennünk a magyar nyelv történetében addig a határig, amíg a nyelvtudomány eszközei a kutatást valamiképpen megengedik és gyümölcsözővé teszik, ez a kor is beletartozik a magyar nyelv történetébe, s az előmagyar szó valahogyan mégis inkább magyarhoz tartozónak jelzi a kérdéses kort, mint a magyar előtti, különben is [az utóbbi] nehézkesebb elnevezés”. Bárczi jól érezte persze ennek az érvelésnek a fonáságát, mert hozzátette: „tanítványainkat nyomtatékosan figyelmeztetnünk kell arra, hogy az uráli együttélés korszakával nem a magyar nyelv élete, hanem csupán történetének nyelvtudományi eszközökkel eddig földerített (s szükségyszerűen fölötte hiányosan földerített) része kezdődik”. Magyarán: ebben az értelmezésben a nyelv élete és története részben elválik egymástól. Ez a szemlélet a 20. században sokáig meglehetősen általános volt. Hozzáfűzöm: a „rokon nyelvi együttélés” és az „előmagyar” kifejezések a családfaelmélet túlzottan kiterjeszkedő szemléletmódját tükrözik, a nyelvi rokonság szemszögéből fogalmazódtak meg (a magyarban német minták követésével). Ezzel magyarázható, hogy a nyelvek történetét a fölmenő nyelvi rokonság bemutatásával, legalábbis vázlatos fölrajzolásával mutatták és mutatják be. Így járt el például Bárczi, így tette Hutterer a germán, Horálek a szláv, Polenz a német, Adamik Béla a latin történetéről szólva. A szóban forgó szemlélet megjelenik már Balassa József 1937-es munkájában, lásd például: „A magyar nyelv életében újabb és további sorsára döntő Papp István szerint „[a]z előmagyarkorban [az eredetiben ritkítva] a későbbi magyar nyelv még nem létezett, csak előzményei voltak meg előbb az uráli, később a finnugor nyelvcsaládon belüli egységekben”.

Pusztay János a magyar nyelv fejlődéstörténetéről írva három korszakot különített el: az előurálit (megjegyezve, hogy sem az ősuráli, sem a magyar ekkor nem létezett még), az urálit és a közép-európai korszakot. Ez a korszakolás magyar nyelvtörténeti szempontból azért problematikus, mert egyrészt a magyar nyelvtörténetnek nem része az első két, szóban forgó korszak, másrészt mert kimaradni látszik belőle az ősmagyar kor (hiszen az uráli korszaknak már nem, a közép-európainak pedig még nem lehet része – ha jól gondolom).

Közelítsünk az alapnyelvek felőli! Az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvekben nem leendő leánynyelvek éltek egymás mellett, csak az említett három alapnyelv élt, mindhárom más-más időszakban, a másik kettőt kizárva. (Az alapnyelveket emlegetve ne a mai modern nemzeti nyelvekre gondoljunk!) Ebből következően az alapnyelvi időszakokban sem „rokon nyelvi együttélés”-ről, sem „rokon nyelvekkel való tartós és intenzív nyelvi kontaktus”-ról nem lehetett szó. Hol voltak akkor még a leendő finnugor leánynyelvek? Csupán előzményeik voltak, ám a nyelvi előzmények nem nyelvek. Az újlatin nyelvekről sem gondoljuk, hogy a latin az ő nyelvi együttélésüknek, intenzív

nyelvi kontaktusuknak a közege lett volna. Nincs tehát semmi okunk a fenti értelemben előmagyar (előnémet, előfinn stb.) nyelvtörténeti korszakról beszélni.

A magyar nyelvnek közvetlen előzményei kizárólag az ugor alapnyelvből származnak, az uráliból és a finnugorból nem. (Ahogy az újmagyar kor nyelvi állapota sem vezethető le közvetlenül az ősmagyar koréból, csak a középmagyaréból.) A magyar nyelv ugyanis az ugor alapnyelvből sarjadt leánynyelv tudomásunk szerint. (Ebben az összefüggésben lényegtelen, hogy az ugarság esetleg elfinnugorosodott paleosibériai nyelvnek tekinthető-e vagy sem.) Ha magyar (vagy bármely más) nyelvről szólunk, akkor csak egy minden más nyelvtől többé-kevésbé különböző, mind beszélőtől, mind másoktól ekként érzékelt idiómára gondolunk. Az előzmények nem ez a kategória. Ebből következően „[a] magyar nyelvnek és népnek az őstörténete nem mosható, nem keverhető össze az uráli-finnugor vagy akár az ugor [obi-ugor] nyelvek és népek őstörténetével”. Helyeslendő tehát Benkő Loránd eljárása, hogy a magyar nyelvtörténeti korszakolást „a magyar nyelv külön életének kezdeté”-től számítja (így jártak el a magyar nyelv történeti nyelvtanának a szerzői is). Harmatta az előmagyar terminusról azt írta: „kétségtelen, hogy ezt a helytelenül használt kifejezést legjobb a magyar nyelv korszakainak megnevezései közül véglegesen kiiktatni”. Fölmerül persze a kérdés, érdemes-e egy már hosszú évtizedekkel ezelőtt meggyökeresedett szakszót, amely a közoktatás révén bekerült a köztudatba is, kiiktatni. Ugy vélem, minthogy a magyar nyelv története és a magyarság őstörténete szempontjából nem lényegtelen szemléleti kérdésről is szó van, határozott igennel kell válaszolnunk (lásd még alább, a 4. fejezetben).

4. A leánynyelvek esetében az életkor kezdete számításának a kiindulópontja, legfontosabb viszonyítási pontja azon közösség felbomlásának, illetőleg az abból való kiszakadásnak a föltételezhető ideje szokott lenni, amely ennek a közösségnek a nyelvét (x vagy y alapnyelvet) beszélte. Ezt mutatja az eddigi irodalom túlnyomó része. Nyelvészek és történészek többnyire egybehangzó módon járnak el. Az ősmagyarságra vonatkozó történészvéleményre lásd: „[a]z ugor közösségből való kiválás voltaképpen az ősmagyarság önálló életének kezdetét jelenti”, a nyelvi tényezőre való hivatkozással pedig: „A magyar őstörténet a magyar nyelv kialakulásától a honfoglalásig [...] tartó korszak hagyományos elnevezése.” Mikortól számítható azonban egy közösség nyelvi elkülönülése az alapnyelvtől (például a magyaré az ugorhoz, a franciáé a latinhoz képest)? Nyelvészeti értelemben akkortól, amikor olyan nyelvtani újítások jelennek meg a nyelvben, amelyek csak az adott közösség nyelvére jellemzők. Az eredeti közösségből való fizikai kiválás azonban automatikusan éppúgy nem hozza magával nyelvi újítások létrejöttét, ahogy nincs semmiféle nyelvi elkülönülés a nyelvtörténeti szakaszhatárok évében/éveiben sem. A leánynyelvek kialakulása, önállósulása tehát nem megy, nem mehet máról holnapra. Annál kevésbé, mert az önállósulásnak nemcsak nyelvi, hanem történelmi, szociokulturális feltételei is vannak. Az alapnyelv megszűnt és a leánynyelvek önállósulása közötti szakasz a 'már nem az alapnyelv része, de még nem is külön nyelv' sajátos átmeneti állapota. Ebben a szakaszban indul el a területi és közösségi elszakadás következményeként a nyelvi szétfejlődés (nyelvi újítások megjelenése) és az önállósodás folyamata. Gombocz ezt az időszakot nevezte előmagyar kornak („a magyarságnak a többi ugor népektől való elszakadásától az ősmagyar kor kezdetéig”). Ebben az értelemben használta a terminust Vértés Edit is. A

nyelvek önállósodási folyamatának idejét a nyelvközösségek sorsát meghatározó külső tényezők határozzák meg, emiatt minden nyelvre érvényes időhossz nem állapítható meg. Minél régebbi nyelvről van szó, annál kevésbé. Ezért leginkább azt teszik a kutatók, hogy az adott nyelv őstörténeti szakaszát az eredeti (alapnyelvi) közösségből való kiszakadás föltételezhető idejétől számítják.

Az alapnyelv utáni, a leánynyelvvé válás átmeneti időszakát tehát nem különítik el, hanem az önállósuló új nyelv története részének tekintik. Adamik Béla latin nyelvtörténetében a vulgáris latin és az újlatin nyelvek közötti átmeneti szakasz protorománként és a latin nyelv története részeként szerepel, 2015-ös tanulmányában már helyesen a *Transitional* 'átmeneti' jelző olvasható. Ami a franciát illeti: a helyi beszélt nyelv másságának az együtt élő vulgáris latinnal szemben való felismerése, majd megnevezése jelentette azt a választóvonalat, amelytől fogva már új nyelvről kell beszélnünk. A francia esetében a „születési anyakönyvi kivonat”-nak tekinthető a tours-i zsinat (Kr. u. 813) jegyzőkönyvében olvasható „lingua romana rustica” kifejezést tartják egyértelmű bizonyítéknak. Ám a francia nyelv nem akkor alakult ki, hanem évszázadokig tartó folyamat eredményeként született („a VIII–IX. században a galliai latin nyelv – jelentősen eltávolodva a klasszikus latintól – lényegében véve már külön nyelvvé vált”).

5. Bevezetéképpen: a finnugrisztikában zajlanak bizonyos viták a mai finnugor nyelvek kialakulásának lehetséges módjairól. Magam abból indulok ki, hogy volt ugor alapnyelv, hogy a magyar ennek a leánynyelve, a magyar tehát ugor előzményekből született nyelv (a vitás kérdésekre is). Ami pedig immár a magyart illeti: 1. Az ugarságból való kiválással semmiféle intenzív kapcsolat nem maradt rokon nyelvet beszélő közösségekkel. Márpedig tudvalévő, hogy az érintkezés megszűnése minden másnál jobban elősegíti az elkülönülést. 2. Az önállósodás útját járó, eredetileg ugor nyelvjárásokat beszélő népesség csak más nyelvű népekkel, népcsoportokkal került kapcsolatba. (Az őspéri-ősmagyar kapcsolat feltevés csupán, amely „lehetséges, de nem bizonyított”: ezért ezzel egyelőre nem számolhatunk.) 3. A finnugor népek között a magyart érte a legtöbb idegen nyelvi hatás (az ősmagyar kor hosszú vándorútja során, s végleges hazájában, a Kárpát-medencében is a magyarság több másnyelvű néppel volt és van ma is közvetlen érintkezésben, mint a többi finnugor nép és nyelv). Ez az egyik oka annak, hogy a magyar nyelv távolodott el legmesszebbre a finnugor alapnyelvi állapotoktól. 4. A rendelkezésre álló nyelvtörténeti korszakolások alapján a magyar látszik a legidősebb finnugor nyelvnek. (Az ősmordvin korszak Kr. e. 1500-tól (Keresztes), a lapp Kr. e. 1500 és 1000 közöttől (Bereczki András), az észti (Pajusalu, Bereczki András), az udmurt (Csúcs) és a mari (Bereczki Gábor) kialakulása hozzávetőlegesen Kr. e. 1000-tól számítódik; lásd alább). Ez további magyarázat a magyar nyelvnek a finnugor alapnyelvi állapotoktól való nagyfokú eltávolodására. Ugyanis minél korábban vált ki a leendő leánynyelvi közösség, annál nagyobb arányú a nyelvi szétfejlődés. A nagy nyelvi különbség tehát a hosszabb önálló élet egyik bizonyítéka. Miként fordítva is: a kisebb különbség a rövidebb önálló életé. Érdeemes emlékezetünkbe idéznünk, amit Julianus barátunk köszönhetően tudunk: az 1237-es Riccardus-jelentésben ugyanis az áll, hogy: Julianus „[m]egtalálta pedig őket [az ottani magyarokat] a nagy Etil folyó mellett [...] teljesen magyar a nyelvük, megértették őt, és ő is azokat [...]. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a [Nyugatra ment]

magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla”. A magyar honfoglalás (895) és 1237 között 342 év telt el, s ilyen rövid idő alatt – úgy tűnik – a Nyugatra szakadt és a Keleten maradt magyarok nyelve között nem keletkezett semmiféle lényeges különbség sem az alapszókészletben, sem a nyelvtanban, ezért volt lehetséges a zökkenőmentes kommunikáció. Hasonló a helyzet a moldvai csángó magyarokkal, akiknek az elődei mintegy félezer éve hagyták el eredeti lakóhelyüket, az erdélyi Mezőségeket; igaz, ők nem kerültek el messze az erdélyi magyarságtól. Az anyanyelvi kommunikáció nehézségeit azonban velük kapcsolatban sem az alapszókészleti vagy a grammatikai különbségek jelentik. (Egyik lektorom említi azt a vélekedést, hogy az Uráltól az Atlanti-óceánig a mindenkori szomszédság szélső érintkező sávjaiban a másik nyelv több-kevesebb ismerete adva van. Ez nagyrészt nyilván igaz is, bár a modern kori határviszonyok, a „vasfüggönyök” árnyalhatják a képet. Azonban ez a fajta kölcsönös egymást értés a nyelvközösségek bizonyos részeinek a nyelvszociológiai körülményeiből következik, nem pedig nyelveik több-kevesebb lingvisztikai hasonlóságából. Ez utóbbiról lesz szó az alábbiakban is.) A főntebb írottak a fő magyarázat arra, miért teljesen lehetetlen a magyar beszédet akár csak részlegesen is megérteni a többi finnugor nyelvű számára, illetőleg magyar anyanyelvűnek akár csak részlegesen is megérteni nyelvrokonai anyanyelvét – szemben azzal, hogy a többi finnugor beszélő egy része számára a szomszédos finnugor nyelvűekkel való kölcsönös érthetőség bizonyos fokig mégiscsak adva van. Erre vonatkozólag egy kis vázlatos kitérőt teszek, azt vizsgálva, milyen eredményekre jutunk bizonyos finnugor nyelvek egymás közötti érthetőségét szemlélve.

A magyar és az obi-ugor nyelveket beszélők között teljes a kölcsönös nyelvi érthetlenség. Ami a magyarnál később önállósult osztják és vogul beszéd közötti kölcsönös érthetőséget illeti, a helyzet nem ennyire reménytelen, hiszen az obi-ugor nyelveket beszélők őseinek a szétválása jóval később történt (Szokolova szerint ez a nulladik év körül történhetett), bár az egyes nyelvjárások közötti különbségek a megértést zavaróan nagyok. Például a kondai keleti vogul anyanyelvű nyelvész, Vahruseva és az északi vogulok csak nehezen értették egymást. Honti László osztják nyelvmesterének a szurguti keleti nyelvjárás volt az anyanyelvjárása: ő és a kazimi osztjákok csak valamelyest értették meg egymást. A hatalmas területen való szétszórtság, a kommunikációs kapcsolathálózat gyenge, illetőleg hiányzó volta vezetett a nagyfokú nyelvjárás különbségek kialakulásához.) Az udmurtok és a zürjének Rédei Károly szerint „elboldogulnak egymással” (Csúcs Sándor szóbeli közlése, 2017). Ebben nyilván az is szerepet játszik, hogy mindkét nép tagjai kétnyelvűek s oroszul többnyire jól tudnak, s mivel mind a zürjén, mind az udmurt nyelvben sok az orosz jövevényszó, ez a tény önmagában is megkönnyíti a megértést. Az erza és a moksa mordvinok viszonylag jól megértik egymást (az erza és a mordvin nyelvjárások viszonya kb. az orosz-ukrán viszonyhoz felel meg). A mordvin anyanyelvűek az anyanyelvükön beszélő marikat, udmurtokat, zürjéneket egyáltalán nem értik. A finnek nem értik az északi számi (lapp) beszédet. (Keresztes László levélbéli közlései, 2017.) (Az, hogy a számmal a finnek tudnak kommunikálni, az az előbbieknél finn nyelvtudásának köszönhető, s nem a két nyelv kölcsönös érthetőséget biztosító hasonlóságának. Keresztes László még Norvégiában sem talált sok olyan lappot, akivel ne tudott volna szót érteni finnül.) A finnek és az észtek viszonylag jól megértik egymást (főként az észtek a finneket; Paul

Kokla közlése, 2017; ez utóbbinak egyik oka a motiváltság eltérő volta is lehet). Egyrészt – és talán elsősorban –, mert nyelveik fiatalabbak a magyarnál, másrészt mert egymás szomszédságában voltak s vannak (az északi észtek és a déli finnek), harmadrészt mert előbb svéd, később orosz fennhatóság alatt élt mindkét nép, végül pedig, mert nem érte őket annyi idegen nyelvi hatás, mint a magyart. (Az említett nyelvekkel kapcsolatos közléseikért Bereczki Andrásnak, Csúcs Sándornak, Honti Lászlónak, Keresztes Lászlónak, Paul Koklának e helyt is köszönetet mondok.) A germán, az újlatin, a szláv nyelvek beszélőiről nem mondható, hogy egyáltalán nem értik egymást. Épp ellenkezőleg. Ennek legfőbb oka az, hogy nyelveik jóval később önállósodtak, mint a finnugor nyelvek nagy része. A magyar nyelv önállósulása folyamatának az idejét vizsgálva az említett körülmények nem hagyhatók figyelmen kívül. Utalok néhány finnugor nyelv korai nyelvtörténetére is. Csúcs Sándor szerint az igen hosszú őssperi korszak feltevését a nyelvi változások már önmagukban is indokolták teszik. A mari (cseremis) törzsek elődei Kr. e. 1000 előtt kiváltak már a permi-volgai közösségből. A korai ősmordvin korszakot Keresztes a Kr. e. 1500–500 közötti időszakra, az őslapp korszak kezdetét Bereczki András a Kr. e. 1500–1000 körüli évekre teszi. Megjegyzendő továbbá, hogy az ismeretek bővülésével időben általában korábbra helyezik a finnugor kutatók az alapnyelvek idejét és a későbbi leánynyelvi közösségek kiszakadásának az időpontját. A leendő magyaroknak az ugor közösségből való kiválását Bárczi például a Kr. e. 500-ra teszi, Honti a Kr. e. 1300 és 800 közötti időre, Róna-Tas a Kr. e. 2000-re. Az említett tényezők azt a véleményt valószínűsítik, hogy az ugor közösségből kiváló leendő magyar csoportok az ugoroktól korábban elszakadtak, mint eddig feltételezték. Támogatják tehát Róna-Tas András hipotézisét, hogy tudniillik a magyar nyelv kialakulásának idejét megokolt korábbra datálni. Ő a relatív kronológia vizsgálata alapján jutott arra az eredményre, hogy az ősmagyar kor kezdetét korábbra tegye. (A jövevényszavaknak a nyelvtörténeti korszakolásokban másutt is nagy szerepe van, vö. például permi nyelvekkel kapcsolatban Wichmann periodizációját.) Egyik lektorom véleményében jelzi, hogy mivel a finnugor és indoeurópai nyelvi kapcsolatok régi keletűek, egymás vonatkozó eredményeit megkülönböztetett figyelemmel kísérik a kutatók, de a bizonytalansági tényezők itt is óvatosságra intenek. Róna-Tas véleménye szerint az ugor alapnyelv Kr. e. 3000-től 2000-ig tartott, s ennek nyomán az ősmagyar kor kezdetét Kr. e. 2000-től számítja. Ezzel nagyjából ezer évvel korábbra tevődik a magyar nyelv kialakulásának kezdete a korábbi véleményekkel szemben. Ha tehát az ősmagyar kort „a magyarság különválásától a honfoglalásig” számítjuk, akkor Róna-Tas korszakolása alapján nagyjából négyezer évre becsülhető a magyar nyelv életkora. Ha azonban kizárólag a nyelvi újítások megjelenéséhez tudnánk – de nem tudjuk – kötni a datálást, akkor évszázadokkal rövidebbre kellene szabnunk a magyar – és a hozzá hasonló, életét a nyelvemléktelenség időszakában kezdő valamennyi más nyelv – első korszakát. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a magyarnak a környezet nyelveitől kezdettől fogva eltérő volta, s emiatt a más nyelvű népcsoportokkal való nyelvi kommunikáció lehetetlensége gyorsította az alakuló magyar közösségek anyanyelvi (és később etnikai) tudatosulását. Nem korszakolási kérdés, de mert összefügg vele, tegyük föl: hol jött létre a magyar nyelv, s ami ezzel egy: hol született meg a magyar nyelvközösség? A válasz: a Dél-Ural hegységtől nyugatra fekvő területen, tehát Európában: a „magyarok kialakulását [...] a Volga és az Ural közé kell tennünk”.

6. A magyarban az új magyar korszak (hagyományosan 1772-től napjainkig) differenciálását többen is szükségesnek látják, s 1920-tól (Trianon) új nyelvtörténeti korszak bevezetését tartják megokoltnak. Az 1920 utáni időszak magyar nyelvére két olyan nagy változási tendencia is jellemző, amely a magyar nyelv korábbi történetét nem jellemezte. Az egyik a magyar nyelv állami alapú szétfejlődése (a fő különbség a magyarországi és a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek magyar nyelvhasználatának és nyelvének a divergens változásában nyilvánul meg). Ez a folyamat valamennyi nyelvváltozatot érinti többé-kevésbé. A másik viszont elsősorban a regionális nyelvváltozatokra vonatkozik. A nyelvjárásoknak a köznyelvhez való növekvő ütemű közeledéséről, visszaszorulásáról, a regionális köznyelviség kialakulásáról, valamint a kettősnyelvűség tömeges elterjedéséről van szó – elsősorban Magyarországon, ahol a magyar köznyelv befolyása a legerősebb. Más szempontból nézve Trianon és számos következménye „olyan mértékben rendezte át a magyar nyelvközösség helyzetét, valamint a magyar nyelv korábbi befogadói és alkotói feltételeit, hogy mindenképpen szakaszlejáró és -kezdő rövid időszaknak kell tekinteni”. Végül: kizárólag az utóbbi évtizedekre jellemző az elektronikus kommunikáció korábban elképzelhetetlen térhódítása és befolyása). A módosítás tehát elkerülhetetlen. A kérdés csupán az, új korszakot érdemes-e „nyitnunk”, vagy megokoltabb az alkorszakokra bontás. A 2003-as nyelvtörténeti összefoglaló az új, önálló korszak bevezetése mellett volt (újabb magyar kor, de felbukkant a legújabb magyar kor elnevezés lehetősége is). A korszakolási módosítások azonban csak akkor véglegesülnek, ha a szakma maradéktalanul elfogadja őket. Ez nem történt meg (vö. Laczkó: „ha a nyelvet önmagában, s nem funkcionalitásában tekintjük, az újmagyar és az újabb magyar korszak nem mutat olyan számottevő különbséget, amely a két korszak különvételét igazolná”). Nézzük meg akkor, mi szólhat az újmagyar kor alkorszakokra bontása mellett! Az ősmagyar kort Bárczi két részre osztotta: az uráli őshaza korszakára és a vándorlások korszakára, Ligeti korai, középső és kései, Róna-Tas pedig korai és kései alkorszakokra tagolja (a történész Zimonyi is operál velük; itt jegyzem meg, ha az előmagyart Gombocz értelmében a magyar nyelvtörténethez tartozó kezdeti átmeneti szakasznak tartjuk – márpedig csak így helyes –, akkor e néhány évszázadnyi időt kitevő szakaszt a korai ősmagyar kor bevezető részének kell tekintenünk). Az őmagyarnak is két korszakát szokás elkülöníteni: a korai őmagyar a 14. század közepéig tart, a kései őmagyar a 14. század közepétől 1526-ig. Az említett hazai és bizonyos külföldi minták nyomán is ma már célravezetőbbnek látom, hogy megtartsuk a hagyományosan értelmezett újmagyar kort (1772-től napjainkig), de két alkorszakra bontva: korai újmagyar (1772-től 1920-ig) és kései újmagyar korra (1920-tól). Ezzel megkönnyíthetnénk az utódok dolgát is, amikor – ki tudja, mikor – ők kerülnek szembe a korszakolás módosításának a kérdésével. Így ugyanis szabaddá válna a jövő számára az újabb magyar kor elnevezés. A fentiek értelmében a magyar nyelv történet korszakai a következők: ősmagyar, őmagyar, középmagyar és újmagyar. S a középmagyar kivételével, amely 246 évet ölel át, mindegyik korai és kései alkorszakra tagolódik. (Hogy a mindenkori kutatástól függően beiktatnak-e kutatók rövidebb szakaszokat az alkorszakokon belül, részletkérdés.) A legrövidebb korszak 2019-ben már a középmagyar lesz a maga nem változó korával. Az újmagyar kor ugyanis, amelynek csupán kezdete (1772) van rögzítve, ekkor tölti be 247. életévét.

7. A nyelvek szerinti nyelvtörténeti korszakolásokra néhány példa következik a ma többnyire általánosnak mondható periodizációt véve alapul (több esetben több alternatív javaslat is forgalomban volt és részben van). Hozzátevé, nem minden esetben világos, hogy a korszakolások kezdő időpontját milyen kritériumok alapján állapították meg. Angol: óangol (Old English): Kr. u. 700–1100, korai középanyol (Early Middle English): 1100–1300, kései középanyol (Later Middle English): 1300–1500, korai modern angol (Early Modern English): 1500–1800, kései modern angol (Late Modern English): 1800–1920) vagy modern angol (Modern English): 1800-tól máig. – Cseh: korai ócseh: az ósszlávtól kb. Kr. u. 1000-ig, klasszikus cseh: 1000 és 1400 között, korai újcseh: 1400 és 1600 között, barokk kori újcseh: 1600 és 1800 között, modern újcseh: 1800-tól. – Észt: délészt (a legrégebbi balti finn nyelv): Kr. e. 1000 és 600 között, északi észt (kb. fél évezreddel később). A tág korszakolás szerint: régi észt (vanaeesti keel): a Kr. e. 1. évezred első felétől Kr. u. 1200-ig, a nagy változások korának észt nyelve (suurte muutuste perioodi eesti keel): 1200-tól 1770-ig, újészt (uuseesti keel): 1770-tól napjainkig. – Finn: korai finn (varhaisuomi): Kr. u. első évszázadoktól 1540-ig (az írásbeliség hiánya), ófinn (vanhasuomi): 1540-tól 1820-ig (az írásbeliség megteremtésétől a nyelvújításig), korai újfinn (varhaisnykysuomi): 1820-tól 1870-ig (nyelvújítás, 1863: nyelvtörvény, a nyelvi egységesülés kora), újfinn (mai finn) (nykysuomi): 1870-től napjainkig. – Francia: ófrancia (l’ancien français): kb. Kr. u. 8. sz.–13. század végéig, középfrenchia (le moyen français): 14-16. század, újfrancia (le français moderne): a 17. századtól. – Latin: archaikus latin: Kr. e. 7. századtól a 8. század közepéig, ólatin: a Kr. e. 3. század elejétől a Kr. e. 2. század végéig, klasszikus latin: Kr. e. 2. század 2. felétől Kr. u. 2. század végéig, vulgáris latin: Kr. u. 3. századtól a 6. század végéig, átmeneti újlatin: Kr. u. 7. századtól a 8. század közepéig (Gallia: francia), illetőleg 9–10. századig (Itália: olasz, Hispánia: spanyol, portugál). – Magyar: ősmagyar: Kr. e. 2000 körülől Kr. u. 895-ig, őmagyar 895–1526 (korai őmagyar 895-től a 14. sz. közepéig, kései őmagyar a 14. sz. közepétől 1526-ig), középmagyar: 1526–1772, újmagyar: 1772-től napjainkig (korai újmagyar: 1772-től 1920-ig, kései újmagyar 1920-tól napjainkig, lásd a 6. fejezetben). – Mordvin: korai ősmordvin: kb. Kr. e. 1500–500, ősmordvin: Kr. e. 500 és Kr. u. 400 között, kései ősmordvin: Kr. u. 400–700, középmordvin: 700–1600, modern mordvin: 1700-tól napjainkig. – Német: ófelnémet (Althochdeutsch): Kr. u. 750–1050, középfelnémet (Mittelhochdeutsch): 1050–1200, korai újfelnémet (Frühneuhochdeutsch): 1200–1650, újfelnémet (Neuhochdeutsch): 1650-től máig (Ernst javaslata szerint az utóbbi korszak 1875-ig tart, s az 1875-től máig tartó korszak a Normdeutsch). – Román: őromán: Kr. u. 800 és a 13. század között, nyelvemléktelen román: a 14. és 15. században, óromán: a 16. századtól 1780-ig, modern román: 1780 és 1945 között, mai és kortárs román: 1945 és 1989 között, ill. 1989-től. – Svéd: runasvéd (Runsvenska): kb. Kr. u. 800–1225, klasszikus ósvéd (Klassisk fornsvenska): kb. 1225–1375, kései ósvéd (Yngre fornsvenska): kb. 1375–1526, korai újsvéd (Äldre nysvenska): 1526–1732, kései újsvéd (Yngre nysvenska): 1732–1900, Nysvenska (Modern svenska): 1900-tól. – Udmurt (votják): őudmurt: kb. a Kr. e. 10–9. századtól 1237-ig, óudmurt: 1237 és 1552 között, középuadmurt: 1552 és 1775 között, korai újudmurt: 1775-től a 20. század elejéig, újudmurt: a 20. század elejétől napjainkig. Nota bene: az angol *Contemporary English*, a német *Gegenwärtiges Deutsch*, a mai magyar nyelv nem önálló nyelvtörténeti

korszakot jelöl, hanem csupán a bármely néven nevezendő legújabb korszaknak a – mindenkori mát, a tágabban értelmezett szinkroniát magában foglaló – szakaszát. A magyar esetében tehát a mai magyar nyelv a kései újmagyar kor utolsó, lezáratlan, szinkrón, mintegy három évtizedet kitevő szakasza. S mint ilyennek ellentett pólusa az ősmagyar kor bevezető szakasza, a Gombocz értelmében előmagyar időszaknak nevezett néhány évszázadnyi idő.

8. Megjegyzések

a) Bármely nyelv történetének korszakolásáról legyen is szó, többnyire ugyanazok a problémák kerülnek elő. Kérdések például a korszakolhatóságról általában is; hogy csak nyelvi tényekre hagyatkozzanak-e a korszakolók vagy másra is; hogy milyen szerep juthat a nyelvemlékes korok mellett a nyelvemlékteleneknek; hogy a standardizált nyelvek esetében mennyire veendő figyelembe az újabb korok vizsgálatában is nyelvjárási, és pedig mely nyelvjárási jelenségek.

b) Különbségek a korszakolások mindkét típusában (korszakok és alkorszakok) előfordulnak, kortól és szerzőtől függően (az észt nyelv státuszában és használatában bekövetkezett változások alapján Hennoste például kilenc korszakot különít el).

c) A korszakolás differenciálására legérzékenyebbek az újabb korszakok: a modern francia korszakot (a 17. századtól máig) három nagy szakaszra bontják.

d) A francia és a német nyelvtörténetről szóló szakirodalomban találkozunk azzal, hogy a francia és a német nyelv történetének kezdetét némelyek „szigorúan véve” csak a francia, illetőleg a német nyelvemlékek, illetőleg írásbeliség kezdetétől számítják. Ez a megközelítésmód a finnugor nyelvekre bizonyosan nem alkalmazható. Ugyanis e nyelvek életének kezdete és írásbeliségük jelentkezése nagyon távol esik egymástól, szemben a franciával és a némettel.

e) Vannak véletlen egybeesések különböző nyelvek nyelvtörténeti korszakai között: 1526 például korszakhatár a svédben és a magyarban is. A svédben a Bibliának svéd nyelven való megjelenése miatt nevezik a korai újsvédet „bibliasvéd”-nek (Bibelsvenska) is, nálunk pedig Mohács neve fémjelzi az új nyelvtörténeti kort. (Az első teljes magyar bibliafordítás 1590-ben, a finn 1642-ben, az észt 1739-ben jelent meg.)

f) A fontosabb nyelvtani változások a magyarban az újmagyar korig (1772-ig) lezajlottak. Ennek kettős oka van. Az egyik: a magyar nyelvtörténet túlnyomó részét a korábbi korszakok tették ki, ti. az ősmagyar kor a magyar nyelvtörténet mintegy 65%-át, az ómagyar korigal együtt számítva hozzávetőlegesen 85%-át adja. A másik: ezek a korszakok (az ősmagyar kor teljesen, az ómagyar kor túlnyomórészt) a beszélt nyelvviség és a nyelvjárási kizárólagos korszakai voltak. Nem volt széles körű írásbeliség még az ómagyar kor végén sem. De nem volt írott standard sem, amely a nyelvi (nyelvtani) változások legfőbb fékezője a korábbi korszakok nyelvi változásai „szabadosságá”-hoz, a nyelvjárási változatosság zavartalan „virágzásá”-hoz képest. A standardizálódás természetes velejárója a nyelvjárási köznyelvhez közeledése, amely a nyelvjárási körében a korábbihoz képest nagymérvű változáshullámot indított el. De mert ez legnagyobb részben a kiegyenlítődés irányába mutat, nem hozott lényegesnek mondható grammatikai újításokat (a regionális archaizmusok visszaszorulását annál inkább). A főntebbi kijelentés, hogy tudniillik a fontosabb nyelvtani változások az újmagyar korig lezajlottak, igaz tehát a nyelvjárási nagyarányú, elsősorban hangtani (a hangrendszer-típusokat is nyelven érintő) és szóképzési változása ellenére is.

8. Sándor Klára: A székely írás kutatása és a nemzeti gondolat

Az utóbbi szűk egy évtizedben a székely írás nyilvános viták tárgyává vált, sőt kifejezetten társadalmi ütközőpont lett: megítélése szélsőséges, használata, illetve használatának elutasítása határozott törésvonalat képez, és társadalmi konfliktusok forrása.

E vitákban az akadémikus történetírás nem vesz részt, a közbeszéd diskurzusaiban pedig a székely írás „hivatalos”, történetírói történetének gyakorlatilag nincs nyoma, az „alternatív”-nak nevezett laikus elméletek azonban több variánsban virulnak, részben egymással összeegyeztethetően, részben egymást kizáró változatokban, ez utóbbiak hívei gyakran csapnak össze egymással virtuális és valós laikus fórumokon. Akik nem tartoznak a székely írás modern kultuszának ápolói közé, azok többnyire értetlenül és sokszor ellenszenvvel viseltetnek a székely írás iránt, éppen mert lényegében semmilyen ismerettel nem rendelkeznek róla, ezért elfogadják azokat az értelmezéseket, amelyekkel bizonyos szubkulturális és/vagy politikai csoportosulások megpróbálják saját identitásuk szimbólumaként megjeleníteni a székely ábécét s főként annak használatát.

Az adatolható történet egyik félnek sem érdekes – sokkal inkább zavaró –, hiszen éppen az identitásépítést gátolja: azt is, amelyik a székely ábécét ősi magyar ereklyeként mutatja föl, s azt is, amely ezt elfogadva, de másik nézőpontból a modernitással és az európaisággal szemben álló maradiság és egyfajta barbár „ázsiaiság” szimbólumának tartja. Nem ritka az ilyen jelenség akkor sem, ha a kanonizált – iskolában tanított – magyar nemzeti identitás történeti vonatkozású elemeivel van dolgunk: ezeknek sokszor komoly riválisokkal kell megküzdeniük, a „hivatalos”, történetírói, akadémiai tudományosság által szentesített történet mellett jelen vannak, sokszor sokkal elterjedtebben és nagyobb vitalitással a közösségi történetmondásban létrehozott történetek. Különösen így van ez a székely írás esetében, amely soha nem vált a nemzeti identitás szentesített elemképzletének a részévé, noha szinte predesztinálva volt rá, hogy a hun hagyományhoz szorosan kapcsolódva, azzal együtt bekerüljön a 19. század első harmadában a fontos nemzeti identitáselemek közé.

Írásomban azt vizsgálom, milyen tudománytörténeti körülmények és előzmények magyarázzák, hogy a székely írás a 19. században lényegében kiesett a történetírók által is támogatott „nemzeti történelem” lehetséges alkotóelemei közül, annak ellenére, hogy korábban az egyes korok szellemi prominensei évszázadokig dolgoztak azon, hogy a „magyar identitás” egyik fontos szimbóluma legyen.

A székely írás identitásjelző szerepe Székelyföldön

A székely írásnak egyetlen olyan ismert emléke sincs, amely valamiféle „természetes”, mindennapi funkciót tükrözne, mindössze egyetlen emléknak volna fölmutatható ilyen szerepe, a Bolognai Emlék naptárának, de ez is sokkal inkább kuriózum volt saját korában is, mint egyszerű, a mindennapokban használt tárgy. Lehetne ezt azzal magyarázni, hogy éppen azért nem maradtak fenn olyan emlékek, amelyek a székely írás „hétköznapi” funkcióit őriznék, mert az ilyen jelsorok hétköznapi tárgyakra kerültek,

s ezért elenyésztek, szemben a templomokban megőrződött feliratokkal. Egyelőre nem tudjuk, hogy a föltűnő emlékhíányt az írás különössége, korlátozott ismerete okozta-e, vagy az, hogy a hétköznapi élet terei és kellékei nem olyan maradandók, mint a templomok – de valószínűbb, hogy a korlátozott ismertség az ok. A 16. század végére azonban már egyértelműen gyér lehetett a székely írás használata, ha nem így volna, nem lett volna szükség tankönyvre, és nem lehetett volna titkosírásként sem használni. Az mindenestre egyértelmű, hogy a fennmaradt emlékek szerzői számára a leírt szöveg tartalma sokkal kevésbé lehetett fontos, mint az, hogy a szöveget székely betűkkel írták, azaz az írás kommunikációs funkciója másodlagos volt ahhoz az identitásjelölő funkcióhoz képest, amit a székely jelsor választása mint gesztus kifejezett. A székely írás ma ismert emlékeit két nagy csoportra oszthatjuk: az egyikbe a székelyföldi templomokban fennmaradt feliratok tartoznak, a másikba minden más emlék – ábécék, följegyzések, egy tankönyv, egy naptár, latin nyelvű könyvekbe írt glosszák, illetve még egy átok is arra az esetre, ha valaki el akarná lopni a tulajdonostól a könyvét, titkos tartalmak naplóban, versben és levélben.

A kéziratban fennmaradt emlékek zöme a 17–18. században keletkezett, és nem Székelyföldön – de vannak kéziratok a 15–16. századból is –, a templomfeliratok közül a legkorábbiak a 13–14. századból valók, a legkésőbbiek a 17. század közepéről. A székely írás történetében mindvégig más volt az írásnak és használatának szimbólumértéke Székelyföldön, és más Székelyföldön kívül, más, ha székelyek használták, más, ha nem székelyek. Már a székely írásról szóló legkorábbi híradásokból arra lehet következtetni, hogy az írás a székely népcsoport egyik etnikai jellegű identitásjelző szimbóluma volt. A további évszázadok alatt ez a szimbólumszerep bonyolult átalakulásokon ment át. Székelyföldön folyamatosan fennmaradt, sőt elterjedtebbé vált az írás székely identitást jelző funkciója, de az aktuális történelmi háttér átértelmezte szimbolikus jelentését: használata, ismerete, a vele való foglalkozás mást jelenthetett a középkori székely mesterembereknek, mást Károni Jánosnak, mást Trianon után, mást a Ceaușescu-időkben, és mást napjainkban, az erdélyi magyarság politikai-ideológiai tagolódásának megjelenését követően. Németh Gyula figyelt föl arra, hogy a templomfeliratok többsége Székelyudvarhely környékén található – ezt a megállapítást az időközben előkerült emlékek sem változtatták meg alapjaiban. Azt egyelőre nem tudjuk pontosan, mi lehetett ennek a jelenségnek az oka, de az nagyon valószínűnek látszik, hogy a székelység belső presztízsviszonyaival van összefüggésben. A templomfeliratok között vannak olyanok, amelyek alapos előkészületek után kerültek a helyükre – vagy követ kellett vésní hozzá, vagy mívesen festették a mennyezetre –, és vannak olyanok, amelyek kis fáradsággal, egyszerű eszközzel, esetlegesen készültek – ilyenek a vakolatba karcolt feliratok. A több munkával készített feliratok mesteremberektől származnak, akik munkájukat látták el különleges kézjegyükkel. A karcolt feliratok között is van hasonló funkciójú, és van olyan, amelyik egy-egy papnak a nevét tartalmazza, vélhetően olyan lelkészét, aki maga az adott templomban szolgált. Vannak olyan feliratok is, amelyek leginkább a klasszikus „itt jártam” falírkákhoz hasonlíthatók, egyetlen nevet, legfeljebb még egy szót tartalmaznak. A templomfeliratok közös vonása, hogy mivel mindegyik valamiféle „alírás”, tulajdonképpen már önmagában is identitáskifejezés – ez nagyon gyakori volt, az oltár mögött, a karzaton, a kevésbé szem előtt lévő helyeken a középkori templomok falait és freskóit elborítják a szövegek,

évszámok, nevek, rajzok. A székely ábécé használata ehhez az identitásfelmutatáshoz ad többletet, annak megjelenítését, hogy a felirat írója különleges tudással rendelkezik – bármennyire furcsa tehát, a székely írásos templomfeliratok funkciója ugyanaz volt, ami manapság a festékekkel szőtt *tagé*: megmutatni a szerző ott jártát, egyéniségét és egyben csoportthovatartozását is. A rövid, nagyon hasonló tartalmú templomfeliratok tehát egyfajta divatot jeleznek, de semmiképpen nem azt, hogy a székely írás nagyon elterjedt lett volna: a feliratok készítői vélhetően sokkal inkább valamiféle különlegességet akartak jelezni azzal, hogy a megszokott latin betűk helyett székely írással karcolták, festették a nevüket a templom falára. Ugyanakkor azt is egyértelművé teszik a templomfeliratok, hogy Székelyföldön a székely írásnak saját hagyománya, pontosabban egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő hagyományai voltak, mai ismereteink szerint a 13. század vége és a 17. század közepe között egészen biztosan. E hagyomány nem volt kiterjedt, és nem volt „népi” sem, hiszen a feliratok készítői a latin betűvetésben is járatos írástudók – papok és mesteremberek – voltak, akik a székely betűket elsősorban nem a tartalom közlése kedvéért használták, hanem székely identitásuk fölmutatásaképpen.

A székely írás mint a hun–szkíta származás bizonyítéka

A Székelyföldön kívüli használat identitásjelző szerepe még nyilvánvalóbb, hiszen először is át kellett értelmezni a szimbolikus jelentést, és a székelység (‘székely mivolt’) szimbólumából a magyarság (‘magyar mivolt’) szimbólumává kellett tenni az írást. Folyamatosan próbálkoztak azzal, hogy az ősi írásrendszer alkalmazását általános magyar identitáslemmémé terjesszék ki, de ez soha nem sikerült teljesen. A legközelebb talán akkor jártak hozzá, amikor a 17–18. században tudományos értelemben is foglalkozni kezdtek a székely ábécével, s egyben a hungarus büszkeség egyik alapjaként mutatták föl. A Székelyföldön kívüli használat története minden jelenleg ismert adat szerint Mátyás udvarában kezdődött, de megértéséhez ismernünk kell egy fontos előzményt, Kézai Simon kétszáz évvel korábban írt krónikájának idevágó mondatait. Kézai a hantörténetbe – közelebbről a székelyek származásáról szóló részbe – ágyazva írt a székelyek sajátos írásáról: „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták. Ezek a székelyek ugyanis a hunok maradékai, akik midőn értesültek arról, hogy a magyarok ismét Pannóniába költöznek, Ruténia határainál elébük mentek a visszatérőknek, miután együttesen meghódították Pannóniát, részt nyertek belőle, de nem Pannónia síkján, hanem a vlachokkal együtt a határvidék hegyei között kapták meg részüket, így hát a vlachokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják.” A székely írás kutatásának hagyománya szerint ez a székely írás első említése. Látjuk, Kézai kizárólag a székelyekhez kötötte az általa említett írást, és nem tudunk arról, hogy a 15. század előtt Székelyföldön kívül bárhol előbukkant volna székely ábécé vagy felirat. Thuróczy János szintén nagy figyelmet fordított a hantörténetre – érthetően, hiszen Attila országlását és birodalmát úgy állította a be a krónikában, mint a krónika augsburgi kiadásában *Attila secundusnak*

nevezett Mátyás uralkodásának elő- és tükörképét. Ennek megfelelően elnéző volt a hun uralkodóval szemben, és az ősnak tekintett szkítákról szóló ókori források tudósításaiból szintén csak a szkítákat kedvező színben feltüntető részeket emelte át munkájába. Thuróczy a huntörténetben sok kiegészítéssel, de a lényegi üzenetet illetően elég hűen követte e Kézai Simon gestáját, ezért is föltűnő, hogy a székelyekről és írásukról egészen másként vélekedett, mint elődje. A székelyek saját írását például érvként használta az ellen a vád ellen, hogy a hunok bárdolatlan barbárok lettek volna. Művének előszavában egyértelműen a hunok örökségeként írta le a székelyek ábécéjét: „hiszen a mi korunkban is ugyanennek a népnek egy része, amely az erdélyi vidékeken él, valamilyen jeleket vés fába, s az efféle rovást úgy használja, mint a betűket”. A székelyek írása az előszó után a huntörténetben is előkerül, ugyanott, ahol Kézainál – mégis nagyon eltérve elődje krónikájától. Kézaival ellentétben, aki szerint a székelyek „keveredtek a vlahokkal”, Thuróczy éppen azt emelte ki, hogy az ő népük „nem keveredett idegen vérrel”, s hogy erkölcsükben is szigorúbbak, szokásaikban is mások, mint a többi magyar. Betűiket sem holmi oláh írásnak tartja, hanem a hun örökség megőrzésének: „Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, nem is használnak tintát és papírt, hanem botokra vésik azokat rovás módjára.” Thuróczynál még két figyelemre méltó újdonságot találunk a székely írással kapcsolatban. Az egyik az az igyekezet, amellyel kiemelte a székelyek szigorú erkölcsseit, és hogy „nem keveredtek idegen vérrel”. Ezzel a székelyeket éppen Kézai eredetközösség-elméletébe illesztve értékelte nagyra, ellenkezőjére fordítva Kézai vélekedését, aki a székelyek által használt betűket kifejezetten a vlahokkal való keveredésükből származtatta. A másik újdonság: Thuróczy volt az első, aki a székelyek által használt írásrendszert kifejezetten fába rótt írásnak nevezte, és a szkíta–hun hagyományhoz kötötte. Bonfini Thuróczynál sokkal nagyobb önállóságot mutatott Magyar történetében, forrásait nemcsak jelentősen kiegészítette a korábbiaknál sokkal bőségesebb nyugati irodalommal, hanem át is értelmezte. A székelyekről és írásukról szóló részben viszont csaknem szó szerint emelte át Thuróczy szövegét: „Ezek [a székelyek] idegenekkel ma sem kötnek házasságot, és különböznek a többi magyartól. Szkíta betűik vannak, amelyeket nem papírra írnak, hanem rövid pálcikába rónak, és kevés jellel sok gondolatot fejeznek ki.” E hozzátoldás, amellyel Bonfini kiegészítette a Thuróczytól származó értesüléseket, vagy a magánhangzók elhagyásának lehetőségére, vagy a betűk összevonására utalhat, s arra enged következtetni, hogy Bonfini Thuróczyn kívül más forrásból is tájékozódhatott a székelyek írásáról, vagyis az udvarban nyilván nem Thuróczy volt az egyetlen, aki tudott és beszélt róla. A Mátyás-udvarhoz köthető még egy olyan emléke a székely írásnak, amely nem pusztán a külön írás meglétére hívja föl a figyelmet, hanem kifejezetten azt állítja a középpontba, hogy a székelyek fába rótták a betűiket. Ez az emlék a székely írás legrégebbi ismert ábécéje, a nikolsburgi ábécé. Az ábécét lejegyző Philipus de Penczicznek közvetlen kapcsolatai voltak az udvarhoz, s minden bizonnyal jó ismeretségben volt a király bizalmasával, a szintén morva Filipec Jánossal, aki a brünni nyomdát alapította, ahol Thuróczy krónikáját nyomtatták. Mindezek alapján nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy Mátyás udvarában a hun hagyománnyal összefüggésben virágzott ki a székely írás kultusza, melynek része volt, hogy ez az írás az ősi hun–szkíta örökség maradványa, s az ősiséget bizonyító körülmény, hogy ezt az írást nem papírra írják, hanem fába róják. Ebben az első időszakban tehát

Mátyás és ideológiateremtő udvari emberei számára a székely írás egyértelműen a hun leszármazás bizonyítéka volt. Oláh Miklós Thuróczyt másolta a székelyek kiválóságának hangsúlyozásában és az írásukra vonatkozó megjegyzésben, azzal a kiegészítéssel, hogy „gondolataik és közlendő akaratuk kifejezésére a papíron, tintán és más nyelveken használatos betűiken kívül fapálcikákra vésnek bizonyos, számukra érthető jeleket, és ezeket a rovátkolt pálcikákat a barátok és szomszédok üzenet vagy levél gyanánt használják”. Nem sokban változtatott Thuróczy szövegén Székely István sem: „kik még most is különböznek a többi magyaroktól törvényekkel és írásokkal, kik Hunniabeli módra székely bötüvel élnek” – írta, noha neki saját tapasztalata is lehetett (volna) a székely írásról, hiszen Udvarhelyszékből, Bencédről származott, arról a területről, ahol a székely írásos emlékek túlnyomó többségét fölfedezték.

A székely írás mint a héber rokonság bizonyítéka

A nikolsburgi ábécével egy lapon szereplő héber ábécé létrehozásának motivációjáról egyelőre nem sokat tudunk. A 16. századi humanisták munkáiban azonban a század végére a hun származás bizonyítása mellett hangsúlyosan megjelent a székely írás egy másik funkciója: a korabeli európai gondolkodásnak megfelelően a magyar nyelv héberhez való hasonlatosságának és régiségének, s ezzel az egykori magyar – azaz hun és szkíta – kultúra ősiségének és dicsőségének hirdetőjévé vált.

A székely írást elsőként Verancsics Antal hasonlította a héber íráshoz, igaz, talán még nem elsősorban a héber–magyar nyelvrokonság alátámasztásaként, inkább az írásirány egyezése alapján, hiszen nemcsak a zsidók, hanem az egyiptomiak és a törökök írásával is párhuzamba állította: „Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek kocka módjára négyszegletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik; egy, legfőlebb két ilyen sor, némi pontok hozzáátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Földieik széltére azt beszélnek, hogy a hunok is ezeket az írásjegyeket használták.” Verancsicsnak ez a jólétesültsége megtévesztő: nem valószínű, hogy valóban ismerte volna a székely írást. A néhány pontról és a sok értelem kifejezéséről szóló megjegyzésének valószínűleg Bonfini volt a forrása, de „pontok” Bonfininál nincsenek, emlegetésük Verancsicsnál viszont már kapcsolatban lehet a bibliai héber írás magánhangzójelölési sajátosságával, a pontozással. A 16. század végére határozottá és egyben általánossá vált a székely írás és a héber ábécé összekapcsolása. Szamosközy István szerint a székelyek a „latinon kívül saját betűket, jobban mondva betűféle jeleket is használnak, amelyek már náluk is elavultak, és a felejtés miatt elenyésztek. E jeleket lehántolt és négzeterre faragott pálcákra bicskaheggyel vésik úgy, miként hajdan Szkítiában közölték egymással a mondandójukat. Ezeket a betűket jobbról balra haladva helyezik el, a zsidók gyakorlata szerint, amiből felismerhetjük eredetét.” Itt tehát már biztosan nem pusztán az írásirány azonosságáról van szó, Szamosközy a székely írást kifejezetten a korban elterjedt nézet igazolásának látta, mely szerint a magyar nyelv a héber nyelv rokona. Sőt Szamosközy a székelyek beszédét is a héberhez hasonlította: úgy vélte, eredeti, keletről hozott nyelvük nyomai ma is hallhatók beszédükön.

A székely írásról szóló első hosszabb, tudományos igényű megjegyzéseket tartalmazó összefoglalást kortársa, Baranyai Decsi János írta Telegdi János „tankönyvéhez” írt előszavában. Decsinél három gondolat kapott nagy hangsúlyt: az ősi eredetből fakadó nemzeti büszkeség, a keleti származás tudata és az isteni kiválasztottság hite. A három gondolatot egymásból vezette le, s mindennek bizonyítékául a székely írás szolgált. Úgy vélte, ez tanúskodik a magyarok egykori hadi dicsőségéről és kulturális nagyságáról, arról, hogy a magyar nép igen régi, és a kelet-ázsiai szkítáktól származik. A „mi betűink”, azaz a székely írás bizonyítja, hogy a szkíták a görögöknél korábban rendelkeztek magaskultúrával, hogy „Isten népéhez sokkal közelebb állottak, és hogy a régi bölcsészet a héberektől az ázsiai népekhez és csak ezektől került végre a görögökhöz”. A székelyeknél megőrzött régi írás a bizonyosság arról, hogy a magyar nyelv és nép a héber rokona, s hogy mint ilyen, „Istennek kedves”. Decsi szerint ennek a székely ábécén kívül más bizonyítékai is vannak: „kiejtésünk, írásunk és szóhajtogatásunk módja közös a héberekével, hanem számtalan szavunk is van, melynek úgy a hébereknél, mint nálunk, majdnem azonos jelentése van”. Innen már csak egyetlen logikai lépés az az egyébként a korban szintén közismert gondolat, hogy a magyar is Isten választott népe, végül ebből vezette le, hogy magyar fegyverektől kell elesnie a Török Birodalomnak. Decsi arra hívta föl olvasóit, hogy ha már „hazánkat javarészt elvesztettük, és ha csak az isteni kegyelem meg nem könyörül, úgy látszik, elvesztjük az egészet – legalább nyelvünket, történetünket és írástudományunkat örökítsük meg”. Mindezek alapján Baranyai Decsi János szó szerint mindenkinek ajánlotta a székely írás elsajátítását, és bár nem előzmények nélkül, de ő építette be először expliciten a magyar identitástudatba: „ezen betűket nemcsak arra tartom érdemeseknek, hogy minden iskolában tanítsák és a gyermekekbe csepegtessék, hanem arra is, hogy minden rendű honfitársunk, gyermekek, öregek, férfiak, asszonyok, nemesek és parasztok, egy szóval: mindazok, kik azt akarják, hogy magyarnak neveztessenek, tanulják meg”. Baranyai Decsi ajánlásából az is kiderül, hogy kortársai között nem mindenki vélekedhetett hozzá hasonló lelkesedéssel és elismerően a székely írásról, nem véletlen, hogy a „hun–szkíta” ábécé védelmével kellett kezdenie előszavát: „nem kételkedem ugyan, hogy sokak előtt kicsinyesnek és gyermekiesnek látszik az időt ezen betűk terjesztésével és tanulásával tölteni: én mégis teljesen ellenkező véleményen vagyok, és a dolgot méltónak tartom arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külföldi nemzetek is megismerjék”. Azt a gondolatot, hogy a székely és a héber írás hasonlósága a magyar és a héber nyelv rokonságának fontos bizonyítéka, Bél Mátyás dolgozta ki legrészletesebben *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio (Értekezés az ősi hun–szkíta írásról)* című könyvében. Ebben a „hun–szkíta” írás valódisága mellett foglalt állást, és hevesen elutasította azt az akkoriban már föl-fölbukkanó nézetet, hogy a hunoknak nem lett volna saját írásuk. Közölte és tüzetesen összevetette a héber betűkkel a székely ábécé egy kései, Telegdi János tankönyvére visszamenő változatát, és hosszasan fejtegette, hogy a székely írás tanúsága szerint a magyar nyelv keleti eredetű, s igen közel áll a Babel előtti nyelv tisztaságát legjobban őrző héberhez. Bél székely írásra vonatkozó nézetei a magyar nyelv és nép eredetéről vallott gondolataihoz illeszkedtek: Bél szerint a magyarok a szkíták és a hunok utódai, azaz Noé fiai közül Jáfet rokonságába tartoznak, és mivel szkíta őseik nem vettek részt a bábéli torony építésében, nyelvük – és magyar

utódaik nyelve is – közelebb állt a legősibb, legtisztább nyelvhez, mint más népeké. Bél tehát nem egyszerűen a héberből, hanem az őshéberből vezette le a magyart, s tézisei igazolására egy több száz címszóval álló héber–magyar etimológiai szótárt is írt. A magyarok szkíta örökségét és a székely betűket kapcsolta össze azzal is, hogy a Jáfet dédunokájának tartott szkíta ő, a legenda szerint az írást megalkotó *Fenesius* (*Fenisius*) nevét a magyar *fényes* szóval azonosította: szerinte ez bizonyította egyrészt a szkíta–magyar leszármazást, másrészt így megvolt a székely írás elődjének tartott szkíta írás feltalálója is. Különösen foglalkoztatta, miért tűnt el az ősi írás. Csécsi János alapötletét fejlesztett e tovább: úgy vélte, hogy már Géza fejedelem korában elkezdődhetett a magyarok eredeti (hun–szkíta) írásának betiltása, merthogy az ősi betűk a régi valláshoz kapcsolódtak – és a tilalom folytatódott az utódok alatt is. Példának a svédek hozta, akik egyik tudóstársa szerint tiltották a rúnákat, másrészt az Árpád-házi királyok pogánykodást büntető törvényeire hivatkozott, s szerinte csak azért maradt ki a lajstromokból a „hun betűk” tilalmának följegyzése, mert a korabeli tudósok nem jártak el kellő gondossággal.

A székely írás mint a műveltség jelzője

Az, hogy tankönyvet – az imént említett *Rudimentát* – kellett kiadni a székely írás terjesztésére, már önmagában is mutatja, hogy használata igen szűk körre korlátozódhatott.

Szenczi Molnár Albert 1610-ben kiadott latin nyelvű magyar nyelvtanában azt kérte honfitársaitól, különösen a székelyektől, hogy akinek van ismerete a székely írásról, az hozza nyilvánosságra, mert ő ezt az írást soha nem látta, és nem is ismer olyat, aki látta volna – ő maga csak Székely Istvánnál olvasott róla. Ugyanakkor Telegdi és Decsi azt mégis elérték, hogy a székely írás ismerete és gyakorlása lassan elterjedjen: a 17–18. században keletkezett emlékek nagyon kevés kivétellel végső soron a *Rudimenta* betűsorára mennek vissza. Ezek között külön csoportot alkotnak a peregrinus diákok székelyírásos ábécéi, naplóbejegyzései: úgy tűnik, egy időben divat volt a székely ábécét valamiféle műveltségjelző tudásként fölmutatni. Az első ismert, székely írást tartalmazó napló tulajdonosa Miskolci Csulyak István volt. Csulyak 1605 és 1610 között sűrű levelezésben állt Szenczi Molnár Alberttel el, így elképzelhető, hogy éppen számára jegyzett be naplójába két, csaknem egyforma székely ábécét. Ezek Telegdi betűsorára vezethetők vissza. Arról nincs tudomásunk, vajon elküldte-e ezeket a betűsorokat Szenczi Molnárnak is, mert levelezésük 1610-ben megszakadt, és mivel az ábécék a napló végén vannak, keletkezésük idejéről is csak annyit tudunk, hogy valamikor 1601 és 1638 között írták őket. Csulyak naplójában van még két székely írással készült bejegyzés, ezek nem tőle származnak. Az egyiket Csulai György (1650-től erdélyi református püspök) készítette még 1644-ben, ez egy újszövetségi idézet, magyarul, székely betűkkel írva: *Egy dolog szükséges*. Az idézet Lukács evangéliumából való (10:42), a vizsolyi biblia nyomán a 17. századi bibliákban *De egy a szükséges dolog* formában szerepel. Ezért javította jóval később, 1715-ben egy Huszti Zsigmond nevű lelkész szintén székely jelekkel az általánosan ismert magyar szövegre. Miskolci Csulyak István fia, Gáspár külföldi tanulmányai alatt, a franekeri egyetemen ismerkedett meg

Kismarjai Veszelin Pállal, és az ő emlékkönyvének 297. lapjára, 1654. február 3-án latin és magyar nyelven emlékszöveget jegyzett be, a magyar részt székely betűkkel: *Légy hű mind halálíglan és tenéked adom az életnek koronáját*. Ugyanebbe az emlékkönyvbe Veszelin egy másik társa, Komáromi Csipkés György is írt székelyírásos bejegyzést. Ez a 241. lapon található, 1653. március 12-én kelt, héber, görög, latin és magyar szövegéből a magyar rész székely betűs: *elég énnékem az Isten kegyelme, te esmérd meg magadat*. A diákságot, legalábbis egy részüket még egy évszázaddal később is foglalkoztatta a székely ábécé, legalábbis Nagyenyeden 1715-ben másolta le Borberek István a *Rudimentát*, s a század végéről is van könyvbe bejegyzett ábécé és Miatyánk. Valószínűleg igaza van Musnai Lászlónak abban, hogy a diákok büszkék voltak az írás régiségére, kulturális kincsként kezelték, de egyben nyilvánvaló volt ritkasága is, ezért titkosírásnak is kiválóan alkalmas volt. Éppen Borberek bejegyzéséből derül ki, hogy ilyen célra is használhatták, mert Telegdi János munkája alá, miután a másolatot a vége szóval, névvel, dátummal lezárta, még egészen szokatlan, bizonyosan titkosírásból vett magánhangzójeleket is írt. A diákság érdeklődésének egyik megnyilvánulása az a bejegyzés is, amelyet 1752. október 15-én egy debreceni diák, Németi Sámuel jegyzett be a több magyar kollégiumot is végiglátogató svájci Petrus Dominicus Rosius à Porta *album amicorum*ába: *sok nyomorúságok által kell minökünk az Istennek országába bémenni*.

A székely írás a magyar nyelvtanokban

A székely írás kérdése a történeti jellegű munkákból a 17–18. századra átkerült a grammatikákba. A humán diszciplínák egyre erőteljesebb szétválása és a humanisták fokozott anyanyelvi érdeklődése mellett talán Telegdi nyelvkönyvszerűen fölépített munkája is szerepet játszott ebben. Először Geleji Katona István Gyulafehérváron 1645-ben kiadott *Titkok titka* című munkájának függelékeként megjelent, magyarul írt nyelvtanában, a *Magyar grammatikatskában* találkozunk vele. A kontextus – nyelvtankönyv – új, de a székely írásról megfogalmazott vélemény csak részben az: Katona a magyar nyelv ősiségének igazolását látta abban, hogy a székely írás jobbról balra halad, szerinte ezeknek a „tulajdon saját régi bötüknek” „sem a Sido, sem a Görög, sem pedig a Deák bötükvel semmi hasonlatosságok nincsen”, és a magyar nyelv is egészen különleges és ősi, csak a héberrel rokon – hiszen a kor magyar tudományos fölfogása szerint azzal minden nyelv rokon. 1655-ben adták ki Utrechtben Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata (Hungaria bemutatása)* című, latinul írt magyar nyelvтанát, két évvel az után, hogy székely írással bejegyzést írt Veszelin Pál emlékkönyvébe. A nyelvтан bevezetésében Csipkés lényegében Decsi tételét ismételte meg arra vonatkozóan, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvek közé tartozik, és ennek bizonyítéka az, hogy a székely írás is jobbról balra halad, mint a héber, a káld, a szír, az arab, a perzsa és a török.

A székely írás grammatikákban való tárgyalásának hagyománya folytatódott Csécsi János 1708-as nyelvтанában – ő is úgy vélte, hogy a magyarok Szkítiában saját betűikkel éltek, a székelyek írása ennek maradványa: „Megbízható hagyomány, hogy a magyarok Szkítiában saját abc-t használtak, az írással jobbról balra haladva, a héberék és más

keleti nyelvek módjára. Ennek az írásnak az emlékei, úgy tartják, ma is kétségtelenül megvannak az erdélyi székelyeknél, noha írni már kevesen tudják.” Vélhetően Csécsi volt a forrása annak a mára folklorizálódott, Bél Mátyás kapcsán már idézett nézetnek is, hogy a keresztény papok üldözték az ősi pogány írást: szerinte a „magyarok, elhagyván már évszázadok óta azon betűket, melyeket Szkítiában használtak, ahonnan jöttek, helyettük latin betűkkel élnek, mint sok más nemzet Európában. A magyarok ezen cselekedete, úgy vélem, a kereszténység felvételéből következett, megutálva nemzetségük vallását, amit addig követtek; avagy pedig a dolgaik sokféle megváltozása hozta ezt, és az, hogy a rómaiak igája alá kényszerültek, akik, miként törvényeket szabtak és parancsokat adtak a legyőzötteknek, úgy mindezeket latin nyelven és betűkkel akarták adni.” A nyelvtanba illesztés hagyományának kései folytatása Gyarmathi Sámuel 1794-ben kiadott *Okoskodva tanító magyar nyelvemester* című nyelvтана Bél Mátyás ábécéjével és a csíkszentmihályi felirat fametszetes nyomatával és megfejtési kísérletével, amire később még röviden visszatérünk.

A székely írás mint különlegesség – vagy különcség?

A fennmaradt emlékek száma és a székely írás használatának története arra enged következtetni, hogy ezt az írást ma ismert története során sosem használták széles körben. Éppen ez tette lehetővé azt, hogy különleges identitás-, később műveltségi elemként tudják fölmutatni. A 16. század végén – amikor Telegdi János és Baranyai Decsi úgy ítélte meg, hogy itt az ideje a teljes feledéstől tankönyvvel megmenteni a székely ábécét – ismerete olyan ritka lehetett, hogy titkosírásként is alkalmazható volt. Szamosközy István nemcsak a főntebb idézett sorokkal hívta föl a figyelmet a székely írás hébernek vélt leszármazására, hanem maga is használta az írást, amikor különösen érzékeny tartalmú szöveget akart megörökíteni. E följegyzéseit igen fiatalon írta: az egyiket 1587-ben, ebben Báthori Zsigmond nevelőjét, Gálfi Jánost és Bocskai Erzsébetet, Zsigmond anyját hozta hírbe, s a pletyka kulcselemeit – ki kivel mit csinált – székely betűkkel írta bele az egyébként latin betűs, de szintén magyarul írt szövegbe. Szintén a titkosítás volt a székely betűk funkciója abban a versben is, amelyet Szamosközy latinul és alapvetően latin betűkkel írt, s amelyben II. Rudolfot becsmérelte oly módon, hogy a székely betűkkel írt részek egy laudációként is értelmezhető szöveget egészítenek ki úgy, hogy a vers egésze keményen megfogalmazott vádak tömegévé válik. Szintén veszélyesnek ítélt tartalom elrejtésére alkalmazta a székely jeleket Zakarjás János jezsuita misszionárius abban a Peruból 1756-ban írt levélben, melyet rendtársának, Bartakovics Józsefnek küldött. A latin nyelvű levélben a spanyolok kegyetlenkedéseiről számolt be, s nyilván attól tarthatott, hogy ha levele illetéktelen kezekbe kerül, bajt hozhat rá is, mert a kulcsszavakat székely írással írta. Félig-meddig titkosnak nevezhető az a följegyzés is, amelyet Gödri János brassói magyar evangélikus pap írt az eklézsia Protocollumába 1785 októberében arról, hogy az oltár fölújítására egy bizonyos Pál Judit adományozott pénzt. A lelkes azért székely írással jegyezte föl az adományozó nevét, mert az meg akarta őrizni névtelenségét.

A székely írás tudományos vizsgálatának kezdetei

A 18. század második felében bekövetkezett történetírói szemléleti fordulat a székely írás kutatásában is megtörtént: többen fogalmaztak meg sürgető programot emlékek föl kutatására – egyiknek sem volt különösebb hatása. Ez a székely írással való foglalkozást azért sújtott a erősen, mert a század közepéig lényegében csak a krónikási hagyományra és Telegdi tankönyvére lehetett támaszkodni, igazi székely emléket nem ismertek. Ezért egyre erősödtek a kétkedő hangok, s egyre nagyobb elszántság kellett a székely írás hitelének védelmezéséhez – vagy a korábnál módszeresebb vizsgálat. Bod Péter az utóbbival próbálkozott. A *Magyar Athenas* előszavában 1766-ban teljes hosszában közölte Baranyai Decsi *Rudimenta*-előszavát, s azt is hírül adta, hogy könyvet készül írni a székely írásról. Bár a könyv végül nem született meg, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őriznek Bod Pétertől egy székelyekről szóló kéziratot, amely a *Siculico Hunno-Dacica* címet viseli, s melynek 14. fejezetében a szerző a székelyek írásának eredetével, a szkíták és hunok írásbeliségével foglalkozik terjedelmes leírásban. Úgy tűnik, Bod az eredetről szóló értekezés megírása mellett további anyaggyűjtést is folytatott a székely írásról szóló könyvéhez: a marosvásárhelyi Tékában két, egymással csaknem megegyező kéziratgyűttest őriznek, mindkettő kilenc – különböző utakon, de Telegdi könyvéből másolt – ábécét tartalmaz, valamint Telegdi János ábécéskönyvének hiányos másolatát és a csíkszentmihályi felirat két-két másolatát és megfejtését. Azért gondolhatjuk, hogy Bod tervezett könyvének nyersanyagát őrizte meg a Téka, mert az egyik másolatra készítője, a saját nevét is megörökítő Bardócz Pál ráírta, hogy „Bod Péter ur írásából minden Változtatás nélkül” írta le. A másik kéziratban Teleki Sámuel kézírása ismerhető föl. A két másolatban is fennmaradt kéziratgyűttes szerzője – tehát vélhetően Bod – már ekkor föl hívta a figyelmet a nem sokkal korábban ismertté vált (de akkor még megfejtetlen) keleti türk feliratok betűinek és a székely ábécének a hasonlóságára. A két marosvásárhelyi másolat egyik forrása is megvan talán, mert Nagyenyeden őriznek egy *Rudimenta*-másolatot Bod Pétertől. A vélhetően Bodtól származó kéziratgyűttes nem véletlenül tartalmazta a csíkszentmihályi felirat másolatait: Bod Bél Mátyás tanítványának, Cornides Dánielnek a kérésére próbálkozott meg a felirat megfejtésével 1768-ban – Cornides később Bod tanítványának, a koronaőr és könyvgyűjtő Teleki József grófnak lett a titkára. Hagyatékában több levél is fennmaradt, melyet kortársaihoz intézett a székely írás valódiságát bizonygatva. Erre azért volt szükség, mert a 18. század második harmadától többen is megfogalmazták, hogy a székelyek írása csak kései koholmány – erre gyanakodott a jezsuita Timon Sámuel, és a glagolita betűk rovásra szögletesített változatának tartotta a székely ábécét Gottfried Schwarz.

A székely írással kapcsolatban kételyeket megfogalmazó legnagyobb tekintélyű tudós Pray György volt: szerinte a székely betűsor sokkal inkább a gótok betűihez hasonlít, erősen különbözik viszont a Strahlenberg által közzétett „scythia-mongol” betűktől – Pray itt a keleti türk írással készült, Strahlenberg által közzétett föliratokról beszélt, azaz épp az ellenkezőjét gondolta, mint Bod Péter, nézete pedig azért különösen érdekes, mert az ő köréhez tartozott a székely írás egyik legszorgalmasabb támogatója, Cornides Dániel. Cornides, Bod Péterhez hasonlóan, megpróbálta egybegyűjteni azokat a korábban is létező emlékeket vagy akár az addigra elveszett

emlékek másolatait, melyeket hite szerint székely írással írtak. Tervezett munkáját végül nem nyomtatták ki, de listája fennmaradt a piarista Hájos István Gáspárhoz írt levelében. Ugyanebben a levélben szerepelt a csíkszentmihályi felirat másolata és az a megfejtés is, amelyet Bod Péter készített a felirathoz Cornides kérésére. Cornides levelét Hájos 1781-ben összeállított, *Litteraturae Scythico-Magariae Monumentum (A szkíta–magyar írás emlékműve)* című terjedelmes tanulmányába építette be. Hájost szintén igen foglalkoztatta a székely írás, és Bélhez hasonlóan arra kérte kortársait, kutakodjanak környezetükben, tud-e valaki olyan írásról, mely a székelyek betűivel készült. Kérésére–kérésére nemigen kapott biztató választ, de egy ferences szerzetes, Blahó Vince küldött neki egy ábécét, melyet korábban a székelyudvarhelyi konvent jegyzőkönyvéből másolt ki – az ábécé Telegdi betűsorát követi, és a csíksomlyói *Historia Domus* megjegyzése szerint Gyalakutai Lázár Imre kéziratai között találták. Hájos nemcsak Cornides székely írásra vonatkozó nézeteit idézte, hanem egy másik, szintén kéziratban maradt munkát is, Horváth Benedekét, aki Batthyány Lajos nádor fiának székely származású piarista nevelője volt. Horváth magyar nyelvtant írt, ennek kéziratában mesélte el, hogy anyai nagyatyja, aki valamikor a 17. század közepe táján születhetett, még iskolában tanulta a székely betűket. Ugyanebben a kéziratban található a csíkszentmihályi felirat másolata, valamint három székely ábécé, amelyből kettőt Kájoni János Szárhegyen őrzött hagyatékában talált meg Horváth Benedek, s a harmadikat is Gyergyóban másolta. Horváth küldte tovább a csíkszentmihályi feliratot rendtársának, Dezsericzky József Incének. Dezsericzky révén 1753-ban így végre nyomtatásban is megjelent a székely írás elsőként megismert emléke, s a fametszetes nyomatnak köszönhetően a szélesebb közönség is megismerhette magát a feliratot. Dezsericzky újra kiadta Bél ábécéjét is, a székely írásról kialakított véleményében részben szintén hozzá kötődött: szerinte is egyszerre a hun örökség és a héber rokonság bizonyítéka a székely ábécé, a magyar királyok sora Noéra és Jáfetre vezethető vissza, s a királyok rendjét a székelyeknél megmaradt ősi írással jegyezték le az egykori magyarok. Dezsericzky úgy vélte, Attila udvarában is használták a székelyek által megőrzött „szkíta” írást, sőt maga a fejedelem is élt vele. Valamivel kritikusan viszonyult Bél Mátyáshoz Wallaszky Pál, aki egész fejezetet szentelt a székely írásnak 1785-ben, majd 1808-ban kiadott irodalomtörténeti összegzésében (*Conspectus rei publicae literariae in Hungaria* – kb. *A magyarországi írástudók köztársaságának tükré*). Elsősorban Bél Mátyás és Hájos István Gáspár műveiből merített, de nevetségesnek minősítette Bél *Fenisius*ra vonatkozó gondolatait. Azt sem találta bizonyosnak, hogy Bél a „valódi” székely betűket közölte, azt viszont átvette tőle, hogy a székely írás az idegen keresztény papok miatt veszett ki, akik latinnal helyettesítették. A 18. században nem véletlenül szorgalmazták többen is, hogy a kortársak keressenek, kutassanak föl feliratokat, emlékeket: az egyetlen ismertté vált felirat a fölfedezése után eltűnt a csíkszentmihályi templomból, csak a másolata maradt meg, s az emlékhány nem kis fejtörést okozott az adatokra, forrásokra egyre érzékenyebb 18. századi tudományos gondolkodásnak. A lelkesült tudós kezdeményezések ellenére a székely írás körül nem szűntek a kételyek. 1794-ben jelent meg Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* a Bél-féle ábécével és a csíkszentmihályi felirattal – ez utóbbival, reményei szerint, végleg bizonyítva, hogy a székelyek ábécéje nem valamiféle koholmány. Szavai szerint azért közölte a feliratot, „hogy legalább bédughassuk –

úgymond – szájokat azoknak az idegen nyelvű, magyarok ócsárlóinak, a kik méltatlanul azt csevegik (minthogy ők nem látták az efféléket), hogy a régi magyaroknak tulajdon ősi betűjök sohasem lett volna”.

A székely írás kutatása a 19. század első felében

Cornidesnek és Gyarmathinak okkal kellett annyit hadakoznia a kétkedőkkel: a 18. század második felében föllett és kiadott történeti források, az izmosodó forráskritika, az összehasonlító történeti nyelvészet kialakulása a következő századra lassacskán kidöntött e a székely írást támogató, egykor robusztus pilléreket. A székely írás a megelőző korok néhány elhivatott tudósának lelkesült próbálkozásai ellenére sem tudott soha széles körben elfogadott magyar identitást jelző szimbólummá válni. Erre utoljára éppen a 19. század első felében lett volna esélye, hiszen a hun hagyomány túlélte, hogy a történeti érdeklődés egy időre némiképpen hanyagolta Attilát, és a nem sokkal korábban föllett Anonymus-Gesta bővületében inkább Árpád felé fordult, sőt meg is erősödött: az egyre szélesedő rétegeket elérő közoktatásban tanították, és a század második felében is népszerű művészeti téma maradt. A székely írás azonban éppen a 19. század elején vált lassan le a továbbra is vonzó hun hagyományról, így ennek révén már nehezen kerülhetett volna be azok közé az identitáselemek közé, amelyek a reformkorban formálódó új nemzettudatban kanonizálódtak: a székely írás hun eredetét olyanok is kétségesnek kezdték gondolni, akik egyébként sem a székely írás létezésében, sem a székelyek hun származásában nem kételkedtek. Ráadásul a székely írással korábban szorosan összekapcsolt héber nyelvrokonságot ebben az időben már végképp nem lehetett komolyan venni, akkor sem, ha maradt még néhány híve: Európában már régen lefutott, de Magyarországon is avítottak számított ez a fajta nyelvészkedés. A székely írás héber rokonítással való bensőséges viszonya tehát csak fokozta a székely írással kapcsolatos kétségeket, a tudományos szemlélet gyökeres megváltozása miatt paradox módon éppen azok korábbi munkái ébreszthettek gyanút iránta, akik néhány évtizeddel korábban a leglelkesebben védelmezték. A kételkedés legstabilabb alapköve viszont az volt, hogy a székely írásnak továbbra sem volt igazi, megnézhető, valamelyest réginek vagy „eredetinek” látszó székelyföldi emléke. Mindez magyarázza, hogy a székely írás iránti tudományos érdeklődés a 19. század elejére jócskán lanyhult: a reformkor pezsgő szellemi életéhez képest kevesen tartották érdemesnek a székely írást arra, hogy foglalkozzanak vele. Abban a néhány munkában, amelyben helyet kapott, a székely írás kérdése a Bod Péter által megnyitott hagyományt követve egyrészt átkerült a nyelvtanokból a magyar irodalom történetébe, másrészt visszakerült az egykori krónikák helyébe lépő művelődéstörténeti orientációjú történettudományba, hol inkább, hol kevésbé – többnyire inkább – összegubancolódba romantikus történeti álmokkal. Révai Miklós 1808-ban kiadott *Elaboratio Grammatica Hungarica*, azaz *Tüzetes magyar nyelvtan* című munkájába beillesztette ugyan Bél Mátyás és Kájoni János két betűsorát, annak ellenére, hogy a székelyek betűit „koholmányoknak” tartotta, amelyet szerinte a székelyek elég régen, de már a Kárpát-medencében élve alakítottak ki. A szintén akkoriban írt Magyar literatúrában ezt részletesebben is kifejtette: a hun–magyar rokonságot nem vonta kétségbe, s azt

sem, hogy a hunoknak volt írásuk, de szerinte ismert ábécéjüket csak azért gyártották a székelyek, mert „ez a régi és magát a többi magyaroktól megkülönböztető nemzet különös betűk nélkül sem akart lenni“, a jobbról balra haladó írásirány pedig semmiféle keleti eredetet nem bizonyít, mert csak a rovó kényelmét szolgálta. A reformkor ábrándos lelkű őskereseinek munkáiban a magyar nép ősiségének bizonyítására fölhozott érvek közül a székely írás sem maradt ki. Horvát István 1819-ben még erősen kétségesnek találta, hogy a kereszténység fölvétele előtt a magyaroknak lett volna írásuk, s azt sem látta bizonyítottnak, hogy a magyarok a hunok és szkíták utódai lennének. Azt nem tagadta, hogy a székelyek saját betűikkel írtak, de írásuk eredetét bizonytalannak látta. Hat évvel később kiadott hírhedt könyvében, az 1825-ben megjelent Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből címűben viszont már az egész világot magyarokkal népesítette be, s azt fejtegette, hogy a szittyá betűk azonosak a legszebb római nagybetűkkel, s eredetileg vásznakba szőtték, azaz betűzték a betűket. Az egyiptomi hieroglifák szerinte könnyedén elolvashatók a székely ábécé segítségével. Kiss Bálint református lelkész, akit a néprajz mellett az őstörténet szintén érdekelt – ez irányú munkásságáért a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává is fogadta –, 1839-ben Magyar régiségek című kötetében a föníciai, héber, szír, arab és görög betűkkel egyeztetve a székely, pontosabban a „honos-madjar“ írást: Kiss szerint ugyanis a magyarok Madajtól, Jáfet harmadik fiától származnak, s egyben a madaj-arok, vagyis médek utódai. Jerney János 1840-ben adta ki az akkor ismert székely írásos emlékeket – már nemcsak a csíkszentmihályi feliratot, hanem Telegdi Rudimentáját is. E két emlék kiadását és a székely írás ismertetését az általa fontos emlékek vélt túróci fakönyv bemutatásához és „szövegkiadásához“ készítette, ezért írta meg „kalauzúl a' hún-scitha literatúra történetének vázlatát“. Jerney és a valódi emlékek hitelét is rombolta, hogy a túróci fakönyvről kiderült, hogy hamisítvány. A századelő egy másik „gazdag lelet“ is izgalomban tartotta, annak ellenére, hogy évtizedekkel korábban, a 18. században az akkoriak nemigen törődtek vele: a gellei imádságoskönyvnek nevezett „régiség“. Toldy Ferenc 1851-ben megjelent *A magyar nemzeti irodalom történetében önálló fejezetben foglalkozott az ősi magyar írásbeliséggel A hún-magyar törzsök írásmesterségéről* címmel. Toldy szerint semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a székelyek a hunok utódai, s írásukat is Ázsiából hozták, hiszen Attila udvarában voltak írástudók. Ő is megerősítette, s művének népszerűségével széles körben terjesztette azt a semmilyen forrással alá nem támasztható nézetet, hogy azért nem maradt ránk több emléke a hun-magyarok ősi írásának, mert a kereszténység erőszakkal tiltotta. Toldy kritikai hajlama egyszerűen nem működött, ha a székely írásról volt szó: azt hirdette, hogy eredetileg fölülről lefelé írták a betűket, kételkedett a csíkszentmihályi és az énlaki felirat valóságában, de habozás nélkül a becses emlékek közé sorolta az úgynevezett gellei imádságoskönyvet s a túróci fakönyvet. A tévedések, hamisítványok, a továbbra is hiányzó „ősi emlékek“, a meghaladott héber rokonítással való kapcsolat tehát aláásta a székely írás hitelét, s akiknek szemében nem, azok is egyre inkább a székelyek, s nem a teljes magyarság egykori tulajdonaként értelmezték: láttuk, hogy még Toldy is, aki az elterjedtebb megnevezéstől eltérően nem hun-szkíta, hanem hun-magyar írásnak nevezte, valójában a székelyek által megőrzött örökségnek tartotta. A század derekán túl, amikor Orbán Balázs 1864-ben az énlaki unitárius templom egyik mennyezeti

kazettájában végre talált egy valódi, a helyén meglévő székely írásos feliratot, s nem sokkal később Szabó Károly elkészítette háromrészes, a székely írás kutatásának történetében mérföldkőnek számító tanulmányát, már késő volt ahhoz, hogy a székely írás szerepet kapjon a történetírás által preferált nemzeti identitáselemek között. Ráadásul Szabónál sem volt világos, hogy a teljes magyarságra kiterjeszti-e az írás ismeretét: a székelyeket hun eredetűnek tartotta, és a hun származás bizonyítékának vélte a székely írás meglétét, melynek eredete szerinte „fajunk ősi, éjszaknyugoti ázsiai honába helyezendő”.

Fordulatot a 20. század hozott: a székely írással tudományos módszerekkel foglalkozók közül Sebestyén Gyula és Németh Gyula is úgy vélte, hogy egykor a teljes magyarság ismerte és használta a székely írást, a cserkészmozgalom pedig minden korábbi törekvésnél sikeresebben terjesztette az írás ismeretét. A múlt bizonyos vonatkozásait végképp eltörölni szándékozó kommunista diktatúra éveiben nem jelent meg a székely írásról tudományos publikáció, de a lazuló „létező szocializmus” éveiben is alig.

A székely írás szimbolikus értelmezésében a nagy fordulat a 21. század első évtizedében következett be: már a rendszerváltást követően megindult a szubkulturális virágzás, de a székely írás valójában az infokommunikációs eszközöknek köszönhetően vált széles körben megismerhető „ősi magyar kinccsé”, a jelenkori politikai diskurzusban pedig a propagáló politikai erők narratívája szerint az egyik legfontosabb szimbólummá, amely a magyarság nemzeti identitását reprezentálja. Sajátos, hogy ilyesfajta gondolat korábban még a nemzetállam születésének idején sem fogalmazódott meg, amikor a „nemzeti gondolat” egyébként nagy hatással volt a történeti kutatásra.

V. „ne szidalmaztassék senki az religióért”

A tordai országgyűlés szellemisége, a magyarországi vallások és a történelmi egyházak kulturális szerepe

A címadó idézet az 1568-as tordai országgyűlés vallástürelmi határozatának szövegéből való. A vallások és egyházak erős identitásjelző és identitásképző szereppel bírtak, különösen a 16. századtól. Az egyes egyházak a nemzettudat kialakításában is részt vettek. A vallási konfliktusokat a világon először – példamutató módon – az erdélyi, tordai országgyűlés oldotta meg, a hangsúlyt a politikai-nemzeti egységre helyezve. A 17–19. századok között azonban rendre kiújultak a vallási ellentétek, nemzetközi és hazai szinteken egyaránt. A két szemelvény a magyarországi vallásokat és helyzetüket mutatja be a 18. század végén, illetve áttekintően. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 2., 5., 6., 14. és *Ludoviceum I./2.*: 5., 6., 7., 8., 10.

9. II. József: Türelmi rendelet (1781. október 25.)

A Királyi Helytartótanácsnak. II. József stb. Főtisztelendő és méltóságos stb.

Mivelhogy meg vagyunk győződve arról, hogy minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretére erőszakkal hat, mindennél ártalmasabb, ezzel szemben az olyan helyes türelem, amelyet a keresztényi szeretet javall, mind a vallásra, mind az államra igen nagy haszon forrása, elhatároztuk, hogy e türelmet valamennyi császári és királyi örökös tartományunkban bizonyos törvényekkel erősítjük meg.

Ámde mivel ez a mi királyi gondoskodásunk Magyarországot s a hozzá csatolt tartományokat annál is inkább megilleti, miután ott ez idő szerint nem katolikus hitű lakosok, nevezetesen mind az ágostai, mind a helvét hitvallást vallók, valamint a görög szertartású nem egyesültek – amazok az ország külön, rájuk vonatkozó törvényeinek, emezek pedig királyi kiváltságoknak védelme alatt – élnek, éppen ezért kegyesen úgy akarjuk, hogy ugyanazon törvények és kiváltságok érintetlenül hagyásával, melyek a fent említett nem katolikusok javára eleddig kiadattak, s akár a vallásuk nyilvános gyakorlatát, akár polgári jogaikat és kiváltságaikat illetően rájuk is érvényesek, és melyekre tekintettel kevéssel lentebb, több kegyelmes királyi elhatározásunkat bővebben is ki fogunk fejteni, ugyanazon Magyarország és kapcsolt tartományai többi kerületében, a szabad és királyi városokban s a községekben, mindenütt, ahol csak a nem katolikusokat akár a törvények, akár a kiváltságok vallásuk nyilvános gyakorlásától

és más polgári jogok előnyeitől eltiltják, ugyanazon igaz keresztényi türelmet kell bevezetni és megszilárdítani, mégpedig ugyanolyan módon, ahogyan az a többi császári és királyi örökös tartományunkban megvan, s amely türelem a következő pontokból áll.

1. Minden nem katolikusnak, a helvét és az ágostai hitvallásúaknak éppúgy, mint a görög szertartású nem egyesülteknek, mindazon helységekben, melyekben a nyilvános vallásgyakorlat az ország törvényei avagy a kegyesen kiadott kiváltságok s az e rendeletet megelőzően megjelent királyi közérvényű elhatározások alapján nem illette meg őket, mint fentebb már érintettük, a magán vallásgyakorlatot – tekintet nélkül arra, hogy az adott helyen az valaha is szokásban volt-e vagy sem – kegyesen engedélyezzük.

2. Ezt a magán vallásgyakorlatot nem szabad abban a korlátozott értelemben felfogni, ahogyan azt eddig Magyarországon értelmezték, hanem úgy akarjuk, hogy az ágostai és helvét hitvallásúaknak, valamint a görög szertartású nem egyesülteknek minden olyan, nyilvános vallásgyakorlattal nem bíró helyen, ahol van száz nem katolikus család, s van elegendő, törvényes úton biztosított fedezetük imaházak, lelkészlakok, tanítólakások építésére, s ahol a lelkészek és a tanítók megfelelő ellátásáról gondoskodni képesek anélkül, hogy a szolgáltató népet ezekkel az adókkal túlságosan megterhelnék avagy a reá háramló állami adóterhek viselése tekintetében meggyengítenék, legyen szabad ugyanazon nem katolikusoknak, vagyis az ágostai és a helvét hitvallásúaknak, avagy a görög szertartású nem egyesülteknek magán imaházakat oly módon felépíteni, hogy ezeknek se tornyuk, se harangjuk, se közútról nyíló bejáratuk – olyan, mint a nyilvános templomoknak van – ne legyen; viszont mind e helyeken, mind pedig e településeken kívül szabadon meg kell nekik engedni még azt is, hogy lelkészeket és tanítókat alkalmazzanak, a számukra szükséges épületeket felépíthessék, s ennek megfelelően nemcsak ezekben a magán imaházakban végezhessek el minden vallási gyakorlatukat, de elláthassák betegeiket is.

3. Továbbá kegyesen elhatároztuk, hogy valamennyi örökös királyságunkban és tartományunkban, tehát e Magyar Királyságunkban s a hozzá csatolt tartományokban, valamint azokban a tartományokban és helyeken, ahol ugyanazon nem katolikusok közhivatalok, akadémiai méltóságok, polgárjog, lakhatási és hivatalviselési jog, javak birtoklási joga, polgári telekvásárlási jog betöltésére, illetve gyakorlására az ország törvényei vagy az e tárgyban kiadott kiváltságok alapján – mint jelesül a dalmát, a horvát és a szlavón királyságokban, sok szabad és királyi városban és kiváltságos községekben – vallásuk miatt képtelenek voltak, a továbbiakban e képességet minden időben, esetről esetre, e tekintetben minden nehézség támasztása nélkül, felmentés útján, császári és királyi kegyünk és kegyelmünk folytán meg kell nekik adni; a többi vármegyében és városban pedig a közhivatalok odaítélése tekintetében általános érvénnyel mellőzni kell a vallási különbség szempontját, és kizárólag az érdemeket, a tehetséget s a becsületes és keresztényi életet kell mérlegelni.

4. Úgy véljük, hogy az igaz keresztényi türelem megerősítéséhez az is hozzátartozik, hogy az ágostai és a helvét hitvallásúak ne legyenek kötelesek másként esküdni, csakis azon esküforma szerint, amely vallásuk hitelveinek megfelel. Továbbá, ugyane megfontolásból:

5. nem szabad egyetlen nem katolikust sem arra kényszeríteni, hogy a katolikusok istentiszteletén vagy szertartásain részt vegyen, még kevésbé szabad ilyen címen

bárkit megbírságotni, s ilyesmire nem kötelezhetnek senkit a céhek törvényei vagy határozatai sem.

6. Kegyelmesen úgy akarjuk, hogy a fentiekben kifejtett magán vallásgyakorlat és a keresztényi türelem határai semmiképp se sértsék – mint azt a fentebbi pontokban már érintettük – az országnak ama, szabályos úton keletkezett törvényeit, azokat a – gyakorlat által is megerősített – kiváltságokat s azokat a kegyesen kiadott, közérvényű királyi elhatározásokat, melyek a fent említett ágostai és helvét hitvallásúaknak s a görög szertartású nem egyesülteknek sok helyen megadják a szabad vallásgyakorlatot és egyéb engedményeket; ugyanakkor azt is akarjuk, hogy más részről az országnak azon törvényei és kiváltságai is érvényben maradjanak, melyek az uralkodó vallás javára szólnak, jelesül Dalmát-, Horvát- és Szlavónországban, sok szabad és királyi városban és községben a nyilvános vallásgyakorlat tilalma tekintetében; ugyanakkor a legkegyelmesebben azt is akarjuk, hogy a fent leírt magán vallásgyakorlatot is az igaz keresztényi türelem fentebb elmondott velejárait kizárólag királyi kegy és kegyelem folytán, felmentés formájában az említett országokban és városokban is engedélyezzék abban az esetben, ha e törvények és kiváltságok amazokkal ellentétben állnának. Ezek tehát azok a törvények, amelyek szerint kegyelmesen megparancsoljuk az igaz keresztényi türelem haladéktalan bevezetését és megszilárdítását valamennyi császári és királyi örökös tartományban, így Magyarországon és a hozzá csatolt részekben is; és megparancsoljuk, hogy az előzőkben kinyilvánított kegyes elhatározásunk szolgálatában hagyják meg Hűségtek valamennyi főispánnak, hogy e törvényeket a gondjaikra bízott vármegyék legközelebbi nemesi megyegyűlésén hirdessék ki, s a megyei tisztségekre való jelölés alkalmával csakis a tisztességes keresztény erkölcsöt vegyék számításba, mellőzve a valláskülönbség szempontját; ugyanígy adják tudtára Hűségtek ugyanezen elhatározásunkat – annak pontos megtartása céljából – valamennyi szabad és királyi városnak s az elkülönített portákkal rendelkező kerületeknek is; annak érdekében pedig, hogy mindaz, amit kegyesen elhatároztunk, mielőbb tudomására jusson mindenkinek, gondoskodjanak Hűségtek arról is, hogy jelen köriratunk közközlésen nyomattassék ki, s bárki által megvásárolható is legyen. Miután pedig az ágostai és a helvét hitvallásúak, valamint a görög szertartású nem egyesültek sok közössége – a fentebbi királyi elhatározás előírásai szerint – az ilyen értelmű magán vallásgyakorlat engedélyezéséért Hűségtekhez fog fordulni, ugyanazon Hűségtekre méltóztatunk továbbra is átruházni azt a hatáskört, hogy ahol az elrendelendő és a nem katolikusok jelenlétében elvégzendő tüzetes vizsgálat alkalmával bebizonyosodik az, hogy a szóban forgó közösségnek megvan a kellő család száma, megvannak az anyagi lehetőségei mind az épületek felépítésére, mind pedig a lelkész és a tanító ellátására, az adózók szerfeletti megterhelése nélkül, akkor, az ügyben hozzánk intézendő külön felterjesztés nélkül engedélyezhessék a fentebbiekben szabályozott magán vallásgyakorlatot királyi kegyünk és kegyelmünk folytán; ha pedig az lenne Hűségtek véleménye, hogy az ilyen közösség kérelmét nem kell teljesíteni bármely indok folytán, akkor úgy akarjuk, hogy erről nyújtsanak be hozzánk további előterjesztést, valamennyi indítóok felsorakoztatásával, hogy előbb egy újabb kegyes elhatározást bocsássunk ki az ügyben. Minthogy pedig mindkét hitvallást vallók igen sok panaszt hoztak elénk, mi pedig nem is homályosan azt tapasztaltuk, hogy a helyes mértéktől jó néhány kérdésben eltévelyedett a gyakorlat s egyre többször alkalmat adott jogos

panaszaikra, ami miatt azután mind a vallás megbecsülése, mind pedig az ország java kellő orvoslást kívánt meg ezekben az ügyekben, éppen ezért elhatároztuk, hogy mindazon felül, amit fentebb elrendeltünk az igaz keresztényi türelem módjával kapcsolatban, részleteiben még az alábbi engedményeket tesszük:

7. Minthogy mind ez ideig a különböző vallásúak közti házasságok megkötése másként nem volt megengedett, csakis úgy, hogy ha a felek biztosíték-nyilatkozatot adtak arról, hogy mindkét nembeli gyermekeiket a római katolikus vallásban fogják nevelni, úgy döntöttünk, hogy a reverzálisok e gyakorlatát mostantól kezdve eltöröljük ugyan, ám egyidejűleg állandó szabályként előírjuk, hogy a különböző vallásúak házassága esetében akkor, ha az apa katolikus hitű, valamennyi gyermek – mind a fiúk, mind a leányok – a katolikus vallásban nevelendő, s ezt az uralkodó vallás előjogának és kiváltságának kell tekinteni. Ha viszont az anya katolikus, az apa nem az, akkor a gyermekek kövessék nemük szerint a szülőket a tekintetben, hogy milyen vallásban nevelődjenek.

8. Ha olyan házasságban, ahol mindkét fél ágostai vagy helvét hitvallású, bármelyik fél a szent római katolikus hitre tér át, avagy ha a halál által bontódik fel a házasság, s az életben maradt fél a katolikus hitre tér, ugyanezt a szabályt kell betartani azoknak a gyermekeknek tekintetében, akik még kiskorúak; tehát, ha az apa tér át, valamennyi kiskorú gyermeke, nemre való tekintet nélkül, követi az apa vallását; ha pedig az anya tér át a katolikus hitre, akkor csak a saját neméhez tartozó kiskorú gyermekeit kell a katolikus vallásban nevelni. Egyébként a katolikusok semmiféle jogcímen nem követelhetik meg azt, hogy a nem katolikus szülőktől származó gyermekeket vagy árvákat a katolikus hitben nevelhessék.

9. Minthogy semmiképpen sem akarjuk azt, hogy a helvét hitvallásúakat, hitvallásuk ellenére zaklassák vagy éppen meg is büntessék a bábák által elvégezni szokott szükségkeresetség miatt, kegyesen megparancsoljuk, hogy a helyileg illetékes római katolikus egyházi vezetőket jelen kegyes elhatározásunk ez előírásáról tájékoztassák.

10. Általános érvénnyel megparancsoljuk, hogy a katolikus papok – ha nem hívják őket – ne toladjanak oda a nem katolikus betegekhez; ha azonban a beteg ezt kéri, akkor mind rokonai, mind a nem katolikus lelkészek ezt kötelesek megengedni; továbbá: legyen szabad a nem katolikus lelkészeknek a saját vallásukhoz tartozó rabokat nemcsak a börtönben meglátogatni – ahogyan az eddig is előírás volt –, hanem a halálos ítélet végrehajtásához is elkísérni; mindezt az ország valamennyi joghatóságának tudomására kell hozni, mégpedig azzal, hogy a legpontosabban tartsák is be.

11. Amint fentebb már kegyelmesen elhatároztuk azt, hogy a helvét és az ágostai hitvallásúaknak, valamint a görög szertartású nem egyesülteknek minden helységben, ahol nincs érvényben a nyilvános vallásgyakorlatuk, de elegendő az ott állandóan települt családok száma, s megvannak a szükséges anyagi feltételek is, meg kell engedni a magán vallásgyakorlatot, ebből magától értetődően következik, hogy hasonló esetben a saját vallású tanító felvételét is meg kell engedni. Ha pedig nem lenne saját vallású iskolájuk, s ilyen iskolát nem lennének képesek alapítani a családok csekély száma vagy az ilyen iskola fenntartásához szükséges anyagi erőforrások hiánya miatt, akkor úgy akarjuk, hogy a tetszésükre bízassék az, hogy gyermekeiket akár katolikus, akár bármely más valláshoz tartozó nem katolikus iskolákba küldhessék. Egyébként ez alkalommal kegyesen meghagyjuk Hűségteknek, hogy miután mind az

ágostai, mind a helvét hitvallásúaknak, de a görög szertartású nem egyesülteknek is minden, akár az országban, akár azon kívül levő alapítványáról pontos ismeretet kívánunk szerezni, kérjenek be ezekről Hűségtek megbízható tájékoztatást mind az ágostai, mind a helvét hitvallásúak, mind pedig a görög szertartású nem egyesültek bevonásával, folytassák le a szükséges vizsgálatokat ezekre vonatkozóan, s alázatosan előterjesztendő véleményükkel együtt terjesszék fel Hűségtek azokat haladéktalanul hozzánk; egyébiránt pedig továbbra is a legszigorúbban tilos mindenféle gyűjtés, akár nem katolikus diákok útján, akár pedig bármiféle más címen indítanak is azt; s ezt a továbbiakban is tiltsák meg Hűségtek ugyanazon országos hatáskörű közhivatalok, valamint a joghatóságok útján; parancsolják meg nekik kerületenként, hogy e tekintetben kellő éberséget tanúsítsanak.

12. Minthogy a gyakran említett ágostai és helvét hitvallásúak arról panaszkodnak, hogy a Magyarországon és a hozzá csatolt tartományokban újonnan bevezetett iskolarendszer, melyet az ő iskoláikra is kiterjesztettek, bizonyos módon sérti őket vallásszabadságukban, ezért kegyesen megparancsoljuk Hűségteknek, hogy hallgassanak meg egy-két magasabb képzettségű személyt az ágostai és a helvét hitvallásúak közül arra vonatkozóan, hogy ugyanazon tanulmányi rendszert hogyan lehetne ugyanazon protestánsok iskoláira alkalmazni vallásuk szabadságának megőrzése mellett; miután pedig megszerezték véleményüket, terjesszék fel azt hozzánk, hogy kibocsáthassuk új, kegyelmes elhatározásunkat.

13. Amint azt már a keresztény türelem megszilárdításáról szóló, fentebbi általános pontban meghatároztuk, hogy ti. valamennyi, a nem katolikusok javára hozott eddigi törvény, kiadott kiváltság és királyi elhatározás érvényben marad, ugyanúgy magától értetődik az is, hogy akinek birtokában közülük templomok vannak, azok használatában zavartalanul meg is kell hagyni őket, továbbá: sem istentiszteleteikben, sem vallásuk gyakorlatában semmiképpen sem gátolhatók; ha pedig esetleg tűzvész vagy rombadőlés következtében ezek a templomok elpusztulnának, a jövőben szabad legyen nekik ezek helyett fából vagy kőből újakat építeniük, miután megkapták erre Hűségtek engedélyét; csakis úgy azonban, hogy – amint arról a fenti általános pontban már szóltunk – az adózó népet nem szabad e költségek viseléséhez való hozzájárulással túlterhelni vagy meggyengíteni a reá háruló közadók viselése szempontjából.

14. Nemkülönben kegyelmesen elhatároztuk, hogy ott, ahol az evangélikusoknak leányegyházai vannak, meg is maradjanak náluk, s ezeket semmiképpen se vegyék el tőlük; ugyancsak jóságosan megparancsoljuk, hogy azokat a leányegyházakat, melyek ez idő szerint a lelkeszek kijárása szempontjából tilalom alá estek, s amelyek tekintetében kincstári pereket is indítottak, s e perek most is folynak, ugyanazon ágostai és helvét hitvallásúaknak vissza kell adni, a lelkeszek kijárását a jövőben meg kell engedni, a folyamatban levő kincstári pereket pedig törölni kell; ebből kifolyólag e rendelkezésünket valamennyi helyi joghatósággal rendelkező római katolikus egyházi személlyel, továbbá valamennyi olyan világi joghatósággal, amelynek területén van ilyen, újabban vitássá tett leányegyház, hivatalos úton közölni kell.

15. A főrendek és a nemesek szokott lakóépületeiben levő imatermeket szabadon látogathatják a helybeli ágostai és helvét hitvallású lakosok s a szomszédos települések lakosai is, és ott saját vallásukat úgy gyakorolhatják, amint fentebb leírtuk a magán vallásgyakorlatot.

16. Minthogy a stólaszedés joga körül mindkét hitvallás követői panaszkodtak már, éppen ezért, hogy ezekben az ügyekben is megfelelő orvoslást alkalmazhassunk, kegyesen meghagyjuk Hűségteknek, hogy mielőbb nyújtsanak be hozzánk egy részletes tájékoztatást, saját véleményükkel együtt arról, hogy ez idő szerint általánosságban mi a helyzet a stólaszedés joga körül, és milyen szabályozásra lenne szükség; ennek érdekében pedig forduljanak Hűségtek az ügy előzményeihez, hogy ezáltal az ország törvényeit az ide vonatkozó kegyes királyi elhatározásokkal kombinálva, rendszerbe foglalva értekezést küldhessenek meg nekünk.

17. Minthogy eleddig a római katolikus püspökök az egyházlátogatások alkalmával a keresztség kiszolgáltatása szempontjából az ágostai és a helvét hitvallású lelkészeket is meg szokták látogatni s az említett lelkészeket ellenőrzik is, utóbbiakat e vizsgálatok alól kegyesen felmentjük, egyidejűleg jóságosan megengedjük, hogy a szuperintendensek saját vallásuk lelkészeit hivatalosan látogathassák azzal a kikötéssel, hogy e látogatások nem róhatnak újabb terheket az adózó népre, s nem szabad semmiféle gyűjtést sem kezdeményezni az adózók közt az ezzel kapcsolatos költségek fedezésére. Éppen ezért tudomásukra kell hozni, hogy szigorú büntetés vár rájuk, ha ilyen alkalmakkor bármit is kérnek, avagy csak elfogadni is merészelnék. Továbbá: ha a fent említett szuperintendensek és az ágostai vagy a helvét hitvallású lelkészek gyűlést vagy zsinatot szándékoznának összehívni, elhatároztuk, hogy ezt – összhangban az 1715. évi 31. tc.-kel – olyan feltétellel engedélyezzük, hogy a tárgyalandó ügyeket, de minden egyes vitapontot is kötelesek legyenek nekünk előzetesen bejelenteni, ezután a tárgy ismeretében megtartható lesz a zsinat, mégpedig általunk kegyesen kijelölendő két királyi biztos jelenlétében, kik közül az egyik katolikus, a másik ugyanazon nem katolikus hitvallású legyen.

18. Egyébként az egész ország területén megváltoztathatatlan törvény legyen az, hogy senkire a vallása miatt – hacsak a polgári törvényeket és a jóságos királyi parancsokat meg nem szegi vagy a köznyugalmat háborító büntettet el nem követ – sem pénzbeli, sem testi büntetést ki ne róhassanak; éppen ezért a közhatóságok útján kegyesen el kell rendelni azt is, hogy a katolikusok gondosan tartózkodjanak a nem katolikusokkal szembeni gyalázkodásoktól és szidalmaktól, viszont emezeknek is gondjuk legyen arra, hogy kerüljenek minden gúnyos kifejezést, különösen a hatóságokhoz felterjesztett iratokban és kérelmekben; elrendeljük továbbá azt is, hogy e közhatóságok kössék a földesurak lelkére is: parancsolják ők is meg ugyanezt saját alattvalóiknak. Ezek tehát azok, amiket valamennyi császári és királyi örökös tartományunkra érvényesen a helyes keresztényi türelem bevezetéséről és megszilárdításáról szóló fentebbi határozatokon túlmenően, különösképpen Magyarország területére a továbbiakban betartandóknak és egyidejűleg betartatandóknak határoztunk el jóságosan.

Ezért Hűségtek is kegyelmes elhatározásunk e pontjait a fentebb előírt módon, körözüvények formájában tegyék közhírré, kivéve azokat, melyekre vonatkozóan megparancsolták, hogy előzetesen küldjék meg tájékoztatójukat és véleményüket nekünk; tegyék pedig közhírré azzal az általános megjegyzéssel, hogy egyébként mindazon törvényeket és dicső emlékezetű őseink, a magyar királyok által hozott közérvényű királyi elhatározásokat, melyek eleddig a vallás tárgyában keletkeztek – amennyiben azokat a fent részletezett elhatározásaink meg nem változtatják vagy alóluk felmentést nem adnak –, továbbiakban is pontosan tartsák be mindazok,

akiket azok illetnek, ugyanakkor a fent elmondottak hatályba léptetésére az ország valamennyi közhatósága, elsősorban pedig Hűségtek minden szempontból éberrel ügyeljen.

10. Horváth Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig

1. Egyházjog, kánonjog

Az egyházjog fogalmának meghatározásánál különbséget kell tennünk a kánonjog (*ius canonicum*) és a szűkebb értelemben vett egyházjog (*ius ecclesiasticum*) között. A kánonjog az egyház, illetve a zsinatok vagy pápák által hozott jogtételeket, kánonokat öleli fel, amelyek között egyaránt fellelhetők egyházi és világi viszonyokat rendező szabályok is (például uzsora tilalma, végrendelet). Így az egyház világi ügyekben is ellát bírósági funkciót. A kánonjogi szabályokat a 12. századtól kezdve a *Corpus Juris Canonice*ben gyűjtötték össze, e folyamat azonban a 16. századtól egészen 1918-ig megszakadt.

A kánonoknak korai törvényeink és a zsinati határozatok tág teret adtak. Az egyházi gondolkodás szerint a kánonokat a világi jognak nem kellett befogadnia, hiszen enélkül is kötelezték a keresztény hívő embert, az államnak pedig kötelessége volt a rendelkezések érvényre juttatása. I. (Szent) István törvényei ezért mondták ki, hogy a népnek templomba kell járnia, böjtölnie és gyónnia kell, valamint tizedet kell fizetnie. A királyt ezzel egy időben az egyháziak a legteljesebb mértékben támogatták. A kánonjog szabályait alapul véve, a püspök büntette meg az egyházi rendelkezések megszegőit. Az első két alkalommal a püspök, az esetleges újabb szabálysértés esetén pedig a király bírósága járt el. A világi bírák elé került az a boszorkány is, akin nem fogott sem a papság tanítása, sem a böjt, sem a tüzes megbélyegzés. Mivel az egyház rendelkezéseit végső soron az állam kényszerítette ki, a hitvesgyilkolás, emberölés vagy éppen a hitszegés világi büntetése mellett a kánonjogi szabályok szerint rendelt böjttel is sújtották a bűncselekmény elkövetőjét. A Könyves Kálmán idején tartott első esztergomi zsinat és a II. András uralkodása idején kiadott rendelkezések alapján a királynak egyetemes jog (*jus commune*) gyanánt kellett elismernie a kánonjogot. Mivel az egyház a középkorban politikai hatalom is volt, bírói joghatósága alá kerültek egyes tisztán világi jellegű ügyek is, például a házasság és a születés törvényessége, az anyakönyvezés stb. A későbbi évszázadokban az állam és az egyház egyre nagyobb mértékben elvált egymástól, és ennek következtében a kánonjogi szabályok sorra veszítették el az állam által kikényszeríthető szankcióikat. A közhatalom a polgári házasság bevezetésével (1894. évi XXXIV. tc.) szűnt meg véglegesen a kánonjog vonatkozásában. Ezután a jogtudósok nem is tartották valódi jognak a kánonjogot. Az egyházjog, amely a német *Kirchenrecht* magyarra fordítása révén kapta a nevét, csak egyházi ügyekre vonatkozó egyházi és világi szabályokat magában foglaló joganyag. Tárgyköre igen széles körű és nehezen körülhatárolható, hiszen az életviszonyoknak széles körét öleli fel: vallásügyi igazgatás, oktatásügy, egészségügy,

belügy, hadügy (például tábori lelkészség), pénzügy, külügy stb. Ezek jórészt az állam által kibocsátott jogszabályok és nemzetközi szerződések, melyek közül külön kiemelendők a vallásszabadság biztosítására vonatkozó sarkalatos törvények.

Magyarországon több egyház is működik, ezért többféle egyházjog is létezik: katolikus, evangélikus, református, görögkeleti, izraelita stb. egyházjog. A különböző egyházak eltérő nézeteket vallanak az állam által alkotott jogszabályokról. A katolikus egyház álláspontja szerint a világi hatalom nem alkothat formai kötelező erővel jogot az egyház saját jogköreire vonatkozóan, ami azért nem zárja ki, hogy az egyház a világi jogot elismerje. A lutheránus teológusok ezzel ellentétben a világi hatalomnak bizonyos tekintélyt engednek az egyházzal szemben. A református egyházjogi felfogás szerint minden jog Istentől ered, tehát a világi hatalom vezetőinek, tisztviselőinek az egyház tagjaként hivatalukat is a Szentírás szerint kell gyakorolniuk. A görögkeleti egyház viszont elfogadja az állami jogalkotást.

2. Egyházszervezet

I. István a nyugati egyházszervezeti struktúrát alapul véve építette ki a magyar egyházszervezetet. Tíz egyházmegyét alapított (esztergomi és kalocsai érsekségek, váci, győri, veszprémi, pécsi, egri, csanádi, váradi és erdélyi püspökségek). I. (Szent) László és Könyves Kálmán uralkodása alatt ezekhez járultak a zágrábi és a nyitrai, továbbá a 13. század elején a szerémi és a milkói, valamint a boszniai, a zengi és a korbáviai püspökségek. A püspök tanácsadó testülete a székeskáptalan, azaz a káptalanok testülete volt. A püspöki székhelyeken kívül élő kanonokok testületét társaskáptalannak nevezték. A káptalanok élén a prépost állt. Az egyházmegyék belső igazgatása az egy-egy királyi vármegyét felölelő főesperességekre tagozódott, amelyek élén a kanonokok közül kikerülő főesperesek álltak. A főesperességek esperességekre tagozódtak. Az egyházi igazgatás legkisebb egységei a plébániák voltak. I. István törvényei szerint minden tíz család tartozott egy templomot építeni. Első királyunk nevéhez fűződik több szerzetesmonostor alapítása is, mint például a pannonhalmi és a pécsváradi bencés monostoroké. A szerzetesek nem tartoztak az egyházi hierarchiába. A szerzetesrendekkel kapcsolatos bármely kérdésben az illetékes püspök rendelkezett általános joghatósággal. (Kivételt képeznek a magyarországi bencések, akiknek külön hierarchiájuk volt, élén a pannonhalmi főapáttal.)

3. Az állam és az egyház viszonya

Az állam és az egyház viszonya különböző szabályok rendszerében mutatkozott meg. E szabályrendszer egyik alkotóeleme az „állami egyházjog,” amely az állami jogon belül az egyházakra vonatkozó jogalkotást jelenti. E napjainkig bővülő tendenciát mutató terület rendezte tulajdonképpen az állam és az egyház viszonyát. Itt kell kiemelnünk a lelkiismereti, illetve a vallásszabadsággal kapcsolatos szabályozást. Meghatározott, az állam által szabályozott életviszonyok (például házasság) esetében hosszú ideig az elsődleges szabályozó az egyházjog volt. E körbe csak lassan szivárgott be az állami

jog, ám évszázadok alatt fokozatosan előtérbe került az állami befolyás. Az oktatást leszámítva gyakorlatilag megszűnt az egyházjog világiak feletti dominanciája. Az egyes egyházak felekezeti joga kifejezetten és kizárólag az egyházi hitélettel, az egyházi szervezettel foglalkozik. Az állam e területtől tartotta magát a legtovább távol, így itt érvényesülhetett a leghosszabb időn keresztül a régi szabályozás, valamint a hagyományok.

4. Az állam és egyház viszonyát szabályozó „állami egyházjog” története

Magyarországon az egyházjog helyzetét erőteljesen meghatározta az, hogy a katolikus egyház a jogalkotás, a diplomácia és a politizálás terén egyaránt jelentős szerepet játszott az államalapításban. A 10–12. században a korabeli műveltséget hordozó és írástudó egyházi embereket – mint papokat, jogászokat és politikusokat egy személyben – megtaláljuk a király és főrangú hívei oldalán. Így az egyházi és az állami hatalom gyakorlatilag összefonódott, és a kialakulóban lévő papi rend megkérdőjelezhetetlen kiváltságokra tett szert. E kiváltságok közé tartozott, hogy ügyeikben külön joghatóság, az egyházi törvényszék járt el. Kálmán törvénykezési kiváltságot (*privilegium fori*) biztosított az egyházi személyeknek, amelynek megfelelően világi bírósági fórum nem ítélezhetett vitás ügyekben. E kiváltságot megerősítette II. András 1222. évi papi bullája. A papság ezen túlmenően nem fizetett adót a királyi kincstárnak, és teljes adómentességet élvezett

4.1. Királyi egyházkormányzati jogok

A középkori felfogásnak megfelelően a király az egyház első számú világi védelmezője és támogatója volt. Az állam és egyház közötti jogi kapcsolatok tartalmát a királyi egyházkormányzati jogok töltötték ki.

a) Az egyházszervezési jogkör keretében I. István a nyugati egyházszervezet mintáját alapul véve alakította ki a magyar egyházszervezetet. Tíz egyházmegyét alapított, amelyek belső igazgatásával az egyházszervezet taglalásánál már foglalkoztunk.

b) Az egyház anyagi kérdéseinek rendezése a középkori uralkodók kötelessége volt. I. István már *Intelmeiben* utalt az egyház támogatására, majd a püspökségek alapítóleveleiben ellátta azokat birtokokkal és egyéb hasznos hajtó jogosítványokkal. Jelentős bevételi forrást biztosított a terménytized. Ez általában az egyháznak járt, elsősorban a püspök jövedelme volt. A 12. század elején már a plébániai egyházak is részesedtek a tizedből, ez volt az ún. tizednegyed (*quarta*). A 13. században a káptalanok elkülönültek a püspöki birtokoktól, és a bevételeket megosztották. A püspökök a káptalanokat legtöbbször a plébániai tizedekből elégitették ki. Így a plébániai *quarta* nyolcadra (*octava*) vagy tizenhatodra (*sedecima*) csökkent. Saját birtokaikon a káptalanok rendszerint az egész tizedszedés jogát élvezték, amelyből csak a plébánosi járandóságot kellett kiadni.

c) Az egyházi javadalmak betöltése első uralkodóink jogkörének szerves részét képezte. I. István és közvetlen utódai királyi hatalmuk teljességéből töltötték be a

főpapi székeket, illetve a század második felében már előfordult kánoni választás alapján történő javadalombetöltés is. A 12. század elejétől általánossá vált a kánoni választás (*electio canonica*) az érseki, a püspöki, valamint az apáti és a préposti székek betöltésénél, az egyházjog általános szabályai szerint. A választás megtartásához szükség volt a király engedélyére, és a megválasztásra sem kerülhetett sor a király hozzájárulása nélkül. A megválasztott érseket a pápa, a püspököt a metropolita, a királyi prépostot és apátot pedig az esztergomi érsek erősítette meg. A kisebb javadalmak betöltésénél a 12. századtól kezdve egyre inkább a kegyúri jog érvényesült.

d) Az egyházak alapítói és utódaik részére az egyház által elismert jogosítvány volt a kegyúri jog. A kegyurak széküresedés esetén ún. javadalmast mutathattak be, akit a jogosult egyházi hatóság erősített meg. A királyok által alapított monostorok apáti és préposti helyeinek betöltését eleinte az uralkodó magának tartotta fenn. A kánonjog egyre erőteljesebb hatása folytán a királyok joga a királyi prépostságok és apátságok felett a kegyúri jogra korlátozódott. Később a magános alapítók által a királyra ruházott vagy tőlük átháramlott egyházak is a király kegyurasága alá kerültek. Zsigmond 1404-ben kiadott rendelete értelmében bullások (vagyis akik pápai bullával kaptak kinevezést főpapi tisztségre) a király hozzájárulása nélkül Magyarországon nem kaphattak és nem tarthattak javadalmat. Így Zsigmond megszüntette azt a korábbi gyakorlatot – a pápai rezervációs jogot –, amely a főpapi székek betöltésének jogát tulajdonképpen a pápának tartotta fenn. A királyi tetszvényjog (*placetum regium*) alapján tilos volt Magyarországon külön királyi engedély nélkül a pápától, a bíbornoktól, a pápai bíróságtól származó és magyarországi javadalmakra, illetve peres ügyekre vonatkozó iratokat, bullákat, ítéletleveleket, idézéseket elfogadni, kihirdetni vagy éppen végrehajtani. E tilalom megszegői fej- és jószágvesztéssel bünhődtek. Az 1404. évi rendelet fogalmazta meg először határozottan a magyar király által igényelt kegyúri jogot az ország összes egyházi javadalma felett. 1417-ben, a konstanzi zsinaton, ahol Zsigmond mint római király elnökölt, a jelenlévő bíborosokkal sikerült is (még a pápaválasztás előtt) elfogadtatni olyan írásbeli ígéretet, amely szerint a megválasztandó pápa és utódai mindenkor a magyar király jelöltjeit fogják az érsekségek és püspökségek, valamint a monostorok élére megválasztani, illetve amely szerint a pápa nem avatkozik bele a magyarországi egyházi javadalmak adományozásába. Az ígéret ugyan megvolt, ám a pápák nemigen tartották be, így további törekvések születtek a királyi kegyúri jog kiszélesítéséért és teljes érvényesüléséért. A római kúria álláspontja szerint a magyar uralkodót csak az ajánlás, a bemutatás joga illeti meg, míg a főpapi szék betöltése a pápa joga. Mátyás a királyi kegyúri jogra hivatkozva a főpapi székeket a maga hú embereivel töltötte be, a pápától csak formális megerősítést kért. Amikor a pápa az ő egyik jelöltjét (Beatrix öt éves unokaöccsét) nem akarta az esztergomi érseki székben megerősíteni, Mátyás azzal fenyegetőzött, hogy inkább egész népével áttér a görögkeleti vallásra, de „az ország szabadságát” nem engedi megcsorbítani. Mátyás utódai is ragaszkodtak a főkegyúri jog gyakorlásához. A pápa azonban újra megkísérelte a rezerváció érvényesítését. Az 1495. évi országgyűlésen hozott törvényben a rendek elrendelik, hogy azokat a külföldieket, akik a királyon kívül mástól egyházi javadalmakat szereznek, „ha rajtakaphatók, mint az ország szabadságának nyilvános háborítóit, együtt és egyenként vízbe kell fullasztani”. A királyi főkegyúri jog az államfőt megillető jogból az ország szabadságának részévé

vált. Tartalmát írásban először Werbőczy *Hármaskönyve* fogalmazta meg: „a pápa e mi országunkban a megüresedett egyházi javadalmak adományozása tekintetében semmi joghatóságot nem gyakorol, a megerősítés hatalmán kívül”, és az egyházi javadalmak adományozása, az azokhoz tartozó birtokokkal és javakkal, a királyt illeti. Mohács után főkegyúri jogánál fogva a király nevezett ki embereket a megüresedett főpapi székekre. A kettős királyság idején a főkegyúri jogba foglalt jogosítványokat mind János király, mind I. Ferdinánd gyakorolta. Ferdinánd e jogosítványokat kiterjesztette, és világiakat tett a kolostorok élére, illetve világiaknak adományozta az egyházi javadalmakat. Így némiképp megbomlott az összhang a magyar urak és a király között. A főurak egyre inkább sürgették az egyházi javadalmak visszabocsátását (lásd 1542. évi III., 1543. évi I., 1548. évi VIII. tc.-ek), és a pápához nyújtottak be kérvényt a főkegyúri jog korlátozása érdekében. Az országgyűlés az 1550. évi XIV. tc. kibocsátásával kifejezetten kérte a pápai megerősítés érvényesítését. VIII. Orbán pápa 1637-ben elismerte, hogy „az egész világon nincs kegyuraság, mely szilárdabb jogalapon áll, mint a királyé, mert olyan egyházakra vonatkozik, amit egy szent király az ő saját javaiból alapított”. Mária Terézia két irányban terjesztette ki a főkegyúri jogot. Egyrészt az erdélyi katolikus státus püspökjelölési jogának megszüntetésével az erdélyi püspök kinevezésének jogát teljesen magához vonta, másrészt az 1525. évi XXI. tc.-ben foglaltak ellenére az egyszerű kanonoki kinevezési jog felett is rendelkezett. Mária Terézia az egyházak ügyeibe való beavatkozást uralkodói kötelességének tekintette, amelyet a pápa is megerősített azzal, hogy 1758-ban engedélyezte az „apostoli” királyi cím viselését. II. József 1785-ben egyházi bizottságot (*Geistliche Commission*) állított fel az egyházi javadalmak betöltésére jelölt személyek kiválasztásához, amely a magyar főpapi kinevezéseknél többnyire figyelembe vette a magyar kancellária javaslatát is. e) Az egyházi törvényhozás. István király uralkodása idején elsősorban maga a király, ezenkívül nemzeti vagy egyháztartományi zsinatok hoztak egyházi törvényeket. A zsinati határozatok általános egyházi reformokat teremtettek, valamint az egyházi javak és bevételek biztosítását, egyes bűncselekmények megtorlását, illetve a nem keresztények jogviszonyait szabályozták.

4.2. Hitújító felekezetek

A katolikus vallás I. István korától ún. államvallásnak számított, ami elvileg azt jelentette volna, hogy minden más vallás gyakorlása törvénybe ütközik, és büntetendő cselekedetnek számít. Magyarországon azonban a toleranciának a hagyományai egészen a középkorig vezethetők vissza, hiszen hazánk a különböző vallások találkozási pontja volt. Tőlünk keletre már nincs olyan ország, ahol a lakosság többsége katolikus lenne, és tőlünk nyugatra nincs, ahol ortodox. Nálunk északabbra nem jutott el az iszlám, délebbre pedig a protestáns vallás. Már a honfoglaló magyarság sem üldözte a más vallást követő népeket, I. István pedig kifejezetten az idegenek befogadását szorgalmazta. Szent Imre hercegnek ezeket írta: „A vendég és jövevény népekben oly nagy haszon vagyon [...]. Mert a mint különb-különbféle tartományok széléről jönnek a vendégek, különb-különbféle szót és szokásokat, fegyvert és tudományt hoznak magokkal, a mi mind a király udvarát ékesíti és teszi nagyságosabbá [...]. Lám, gyöngé

és törékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország.” Háborítatlanul működtek a görögkeleti monostorok, és gyakorolhatták hitüket a korabeli oklevelekben izraelitának és izmaelitának nevezett népek. Nálunk még az inkvizíciónak sem nagyon adódott feladat, lévén, csak ritka esetben fordult elő eretnység. Így bár az ún. nyilvános eretnőséget hűtlenségnek minősítették, és fej- és jószágvesztéssel büntették, ezt a törvényhelyet nagyon ritkán kellett alkalmazni.

Az állam és egyház viszonyában a 16–18. században a hitújító felekezetek megjelenésével figyelemre méltó változást hozott az ellenreformáció kora, amelyet elsősorban a katolikus és a protestáns egyházak állandó összeütközései jellemeztek. A különösen a német ajkú lakosság körében elterjedt protestáns vallás ellen a magyar nemesség kezdetben erélyesen próbált fellépni. Az 1523. évi L. tc. kibocsátásával felkérték a királyt, hogy „méltóztassék minden lutheránust mint nyilvános eretneket halállal és összes javainak elvételével” büntetni. Két évvel később az 1525. évi rákosi országgyűlés kimondta, hogy minden lutheránust ki kell irtani az országból, továbbá, hogy egyházi és világi személyek egyaránt szabadon elfoghatják, és megégetéssel büntethetik őket. E szigorú törvények végrehajtása azonban elmaradt, és a protestáns vallás gyorsan terjedt Magyarországon. A 16. század második felében egyre inkább korlátozni igyekeztek a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Rudolf 1604. évi XXII. tc.-e – amelyet törvénytelenül, utólag csempésztek be a *Corpus Iuris Hungaricibe* – megerősítette a katolikus egyház addig élvezett előjogait, és egyben szigorúan megtiltotta, hogy erről a későbbiekben bárki is vitázni merészeljen az országgyűlésen, illetve hogy e kérdést az országgyűlés egyáltalán napirendre tűzze. Ez az alkotmányellenes cselekedet váltotta ki – többek között – a Bocskai István vezette szabadságharcot. Az 1606. évi bécsi béke biztosította ugyan a protestáns rendek és végvárok szabad vallásgyakorlatát, ám házassági ügyekben meghagyták a katolikus szentszékek bíraskodási jogát. Az 1608. évi koronázás előtti I. tc. megerősítette a szabad vallásgyakorlatot, valamint a protestánsoknak is egyházi önkormányzati jogot adott. Közjogi elismerésüket a király azáltal fejezte ki, hogy a nádori tisztségre a két katolikus főúr mellett két protestánt is hívott. Ezzel a római katolikus vallás már nem államvallás, hanem uralkodó vallás lett.

4.3. A négy bevett vallás Erdélyben

Erdélyben vallási szempontból európai összehasonlításban is a legvegyesebb volt a lakosság. Itt János Zsigmond uralkodásának idejétől már nem számíthatott államvallásnak a katolikus vallás. 1550-ben először az evangélikus, 1564-től a református, 1568-tól pedig az unitárius vallás is „bevett vallás” (*recepta religio*) lett. Ebből következett, hogy az erdélyi fejedelem patrónusa lett minden egyháznak. Az 1568. évi törvény híres passzusa kimondta: „a prédikátorok minden helyen az evangéliumot prédikálják, hirdessék, ki-ki az ő értelme szerint, és a község, ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, kinek tanítása neki tetszik. Ezért senki a szuperintendensek közül, se mások a prédikátorokat ne bánthassák, ne szidalmazassék senki a vallásért senkitől, az előbbi constitutio szerint, és nem engedtetik meg senkinek, hogy a

tanításáért bárkit is fogsággal vagy helyéből megfosztással fenyegetsen, mert a hit Isten ajándéka, ez hallásból léssen, mely hallás Isten ígéje által van.” Megszüntették tehát a területiális elvet, több felekezet is élhet egy településen belül. (Ezzel szemben az 1555-ben megkötött augsburgi vallásbéke szerint minden ország, tartomány, birodalmi szabad város választhatott, hogy a két vallás közül melyiket akarja követni, de választásuk megszabta a joghatóságuk alatt élők vallási hovatartozását is.) Európai viszonylatban egyedülálló vallási toleranciát hoztak létre Erdélyben. Lehetővé vált a négy bevett vallás szabad gyakorlása és az áttérés. Nincs többé államvallás, a fejedelmi hatalom fölötté áll az egyháznak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbágyai vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinak is tilos a más felekezetűeket szidalmazni, papjait gyalázni, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni. Bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy az egyes fejedelmek a saját vallásukat mindig igyekeztek kedvezőbb helyzetbe hozni. Báthori István a katolikusokat pártolta, az utána uralkodó protestáns fejedelmek pedig elüldözték a jezsuitákat és a katolikus püspököket. A görögkeleti vallás, jóllehet Erdélyben teljes szabadságot élvezett, saját püspökeinek kormánya alatt élhette a maga külön egyházi életét, csak túrt vallásnak számított, és erre a vallásra áttérni nem volt szabad (Aprobáták I. Rész. I. Cím, VIII. artikulus). Mindezek az intézkedések ellenére is Erdélyben szinte idilli állapotok uralkodtak a nyugat-európai vallásháborúkhöz képest.

4.4. A bevett vallások rendszere Magyarországon

A 17. század első felében a többek között Pázmány Péter vezetésével működő ellenreformáció révén a magyarországi főurak nagy része visszatért a katolikus vallásra, amelynek nyomán a birtokaikon lévő templomok sorsáról külön kellett gondoskodni. Ennek megoldására 1647-ben a protestánsok az általuk követelt templomok közül 90-et visszakaptak. Ahol pedig az igényelt templomot nem kapták vissza, ott templomépítés céljára telket biztosítottak számukra. E törvények végrehajtása is csak részben valósult meg. I. Lipót abszolutisztikus törekvései a vallásszabadságot is korlátozták. A Thököly Imre vezette szabadságharc hatására az 1681. évi országgyűlésen egyrészt a protestánsok szabad vallásgyakorlatáról, másrészt a templomok hovatartozásáról rendelkeztek (lásd 1681. évi XXV. és XXVI. tc.). A protestánsok templomaikat zavartalanul használhatták, szertartásaikat szabadon megtarthatták. Megyénként két-két helységben templom vagy paplak építésére telket kaptak. E helységeket nevezték ún. artikuláris helyeknek. Az 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldina* csak az artikuláris helyeken tette lehetővé a protestánsok számára a nyilvános vallásgyakorlatot, kizárólag ezeken a helyeken lehettek protestáns lelkészek. A nem artikuláris helyeken lakók felkereshették e lelkészeket, és ott úrvacsorát vehettek, házasságot köthettek, megkereszteltethették gyermeküket. A katolikus plébánosnak azonban előzetesen ún. stóladíjat kellett fizetniük e „szolgáltatásokért”. (A harang használatára csak a katolikus plébános engedélyével kerülhetett sor.) Az *Explanatio Leopoldina* ezzel egyidejűleg megalkotta a magán-vallásgyakorlat fogalmát, amely szűk

családi körben történő közös imádságot, bibliaolvasást és -magyarázatot jelentett, ahol valóban csak a családhoz tartozók vehettek részt. A III. Károly által 1731-ben kibocsátott *Carolina Resolutio* az 1691. évi szabályozás szellemében megtartotta a protestánsok nyilvános és magán-vallásgyakorlata közti különbségtételt. Fontosabb rendelkezései között kell megemlítenünk, hogy a katolikus esperesek joghatósága alá helyezte a protestáns lelkészeket. A protestánsok házasságot saját felekezeti joguk szerint, saját lelkészük előtt köthettek, de házassággal kapcsolatos pereikben a bíraskodás joga továbbra is a katolikus szentszékeket illette. A közhivatalt ellátni kívánó protestánsoknak ún. dekretális esküt kellett tenniük, amelynek szövegébe beleszótták Máriát és a szenteket. Ilyen esküt pedig hithű protestáns nem tett le. Amint azt a kegyúri jog tárgyalásánál említettük, Mária Terézia megszüntette az erdélyi katolikus status püspökjelölési jogát, és magához vonta az erdélyi püspök kinevezésének jogát, valamint az egyszerű kanonoki kinevezési jogot is. Ebben az időszakban szervezetteren folyt a katolikus vallásra való áttérítés. II. József az egyházi ügyeket teljes mértékben államosította. 1781-ben kiadott türelmi rendelete politikai téren a vallások teljes egyenlőségét hirdette. Saját hitelveiknek megfelelő eskü letétele után protestánsok is betölthettek közhivatalokat. A nem katolikusok mindenhol tarthattak magán-istentiszteletet. Az a település, ahol legalább száz azonos felekezetű család élt, építhetett templomot, és alakíthatott gyülekezetet, királyi biztos és egy katolikus személy jelenlétében tarthattak zsinatot. II. József halálát követően, mivel a kalapos király rendeletei alkotmányellenes módon kerültek kiadásra, az 1791. évi XXVI. és XXVII. tc.-ek szabályozták a vallásszabadságot, a felekezeti jogokra vonatkozó szabályozást. Az ország függetlenségének védelme és az abszolutizmussal való szembenállás közel hozta egymáshoz az egyes felekezeteket. Az evangélikus, református és görögkeleti egyházak az erdélyi mintának megfelelően tulajdonképpen bevett vallási státuszt kaptak, hiszen biztosították számukra a teljes polgári és vallási szabadságot: szabadon építhettek templomot és iskolát, és a katolikus egyház semmiféle felügyeletet nem gyakorolhatott felettük. E törvények visszaállították a felekezeti bíraskodást, a protestánsok felett elismerték saját egyházi székeik hatáskörét, valamint a vegyes házasságok megítélésénél a kánonjog alkalmazását írták elő. Ennek következtében a vegyes házasságban született gyermekeknek, ha apjuk volt katolikus, követniük kellett atyjuk vallását, ha anyjuk volt katolikus, akkor legalább a lányok követték vallását.

4.5. A vallásszabadság szabályozása és a felekezetek egyenjogúsága 1848-ban

1848. március 18-án a papságnak az alsótáblán lévő követői az úrbéri terheket eltörölő nemes társaikkal való versenyben a papi tizedről önként, minden kárpótlás nélkül örökre lemondtak. Csatlakozott hozzájuk a felsőtáblán üléselő főpapság is, így már aznap elfogadták a törvényjavaslatot. A polgári útra lépő Magyarország törvényhozása negyvennyolc márciusában-áprilisában a vallás gyakorlatának szabadságát szem előtt tartva megtette azt az első, ám döntő lépést, amelyre korábban évszázados küzdelmek során nem volt képes a hazai politika. „E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik” –

rögzítette álláspontját a vallásszabadság kérdésének szabályozásakor az országgyűlés az 1848. évi XX. tc. elfogadásával. Ezzel a katolikus egyház elvesztette uralkodó vallási státuszát. Az Erdélyben keletkezett alkotmányjogi műszo koordinációs rendszerére alapozott vallásszabadság tehát csak a bevettnek minősített felekezetek híveit részeltette e fontos jog államilag nem korlátozott gyakorlatában, igaz, ezek közé ekkor a törvényhozás a katolikus, az evangélikus, a református és a görögkeleti vallás mellé az unitárius vallást is besorolta. A lelkiismereti és vallásszabadság kiszélesítésének útján jelentős mérföldkőként aposztrofált törvény a hit szabad megválasztásában és különösképpen annak államilag nem befolyásolt, korlátoktól mentes gyakorlatában nem teremtett valamennyi „religió”-ra nézve egyenlő jogi helyzetet. A vallásszabadság deklarálása ugyanis csak a bevett vallásokat érintette, vagyis az „országban divatozó többi vallást” és a felekezeten kívüliség státuszát ignorálta. A törvény határozottan szólt a kedvezményezett egyházak állami támogatásának kérdéséről is: „Minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek.” Megjegyezzük, hogy az erdélyi országgyűlés a bevett vallások egyenlőségéről a pesti jogalkotáshoz rokonítható intézkedést hozott a görögkeleti vallás egyidejű elismerése mellett.

4.6. A dualizmus korának egyházjogi szabályozása

A 19. század utolsó nagy hazai politikus generációja, a szabadelvű gondolatoktól még el nem távolodott politikai és szellemi elit az egyházügyi törvényhozás körében alkotott igazán maradandót. Azok a törvények a modern Magyarország megteremtését tűzték maguk elé, s törekedtek arra, hogy e hon polgárainak szabadságfoka még inkább kiteljesedjék. E téren a vallás szabad gyakorlásáról szóló – s az 1848-ban megkonstruált bevett vallások koordinációs rendszerét tovább erősítő – 1895. évi XLIII. tc. járt elől. Emellett az 1895. évi XLII. tc. az izraelita vallást a bevett religiók közé sorolta. Az állam és az egyházak viszonyát a kor színvonalán és kívánalmainak lehetséges figyelembevételével rendezték tehát, s távolról sem célozták meg az egyházak szerepének háttérbe szorítását. A vallások áldásos társadalmi jelenléte a hivatalos körök gondolkodásában kívánatos és támogatandó ügy volt. Az 1868. évi LIII. törvénycikk 12. §-a szerint a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint követték szüleik vallását. Ez a rendelkezés szemben állt a katolikus gyakorlattal, amely szerint több esetben is a katolikus vallás szerint kereszteltek meg olyan gyermekeket, akik más egyházhoz tartoztak volna, ugyanis az erőfölényben lévő katolikus plébánosok a törvénytől függetlenül reverzálist kértek a nem katolikus házastárstól arra vonatkozólag, hogy a gyermekeiket katolikus módon fogják nevelni. Ennek megakadályozására Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter 1884-ben rendeletet adott ki, amelyben kötelezte a papokat, hogy a keresztelési bizonylatokat az illetékes lelkészeknek adják át. Mivel ez hatástalan maradt, Csáky Albin 1890 februárjában újabb „elkeresztelési” rendeletet alkotott, és a kihágási törvény alapján 100 forintig terjedő pénzbüntetést helyezett kilátásba, amennyiben az iratok megküldése nem történik meg. A rendelet alapján több katolikus papot megbírságotlalt és bebörtönöztek. A vita végeredménye öt egyházpolitikai törvény lett, amelyeket

a korszakban betöltött fontosságuk sorrendjében fogadtak el: a kötelező polgári házasságot az 1894. évi XXXI. tc. vezette be, a vegyes vallású házasságokban, illetve a házasságon kívül született gyermekek vallásáról az 1894. évi XXXII. törvénycikk, a születések, házasságok és halálozások állami anyakönyvezéséről az 1894. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezett; a következő évben fogadták el az izraelita vallás bevett vallássá nyilvánításáról az 1895. évi XLII., valamint a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikket. Míg az elfogadott törvények egésze elsősorban a katolikus és az izraelita felekezet életébe hozott lényeges változásokat, addig a magyarországi viszonyok között szokatlanul hosszú ideig, 1895. november 26-tól 1990. február 11-ig hatályban lévő 1895. évi XLIII. tc. az egyes, addig kialakult felekezeti kategóriákat értelmezte újra, és nyitotta meg a kiségyházak előtt is a törvényes működés lehetőségét. A korabeli nézet az volt, hogy az elismert felekezeteket magánjogi állásúnak, a bevett felekezeteket pedig közjogi, ilyen módon paritásos, azaz egyenértékű állásúnak tekintették. Az elkülönítés lényegében a hatalomban való részvétel mértékére mutat rá; a magánjogi státus a társadalmi szervezetek szintjére utalja a felekezetet (mely ezáltal vagyoni jogi és családi jogi következmények eldöntésére képes), tehát a magánszemélyek egymás iránti kötelezettségeire terjed ki, míg a közjogi státus az állami életben való részvételt teszi lehetővé. A vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikkben a legnagyobb lélekszámú vallások (az 1910-es népszámlálás szerint a bevett vallásokhoz tartozott a magyar lakosság több mint 99%-a) megtartották a bevett vallásként való megjelölést, melyet a fentiek alapján a közjog által védettként határozhatnánk meg, ugyanakkor a felsoroláson túl a kategória tartalmának részletes tisztázása nemcsak korábban, hanem ekkor is elmaradt. Mivel a bevett vallások jogállása hosszú történelmi fejlődés során alakult ki, ezért a törvény nem részletezte bővebben a jogosultságukat, meghagyta azokat korábbi jogaikban.

1. Szabadon tarthattak nyilvános, közös istentiszteletet. Az egyházi ünnepek helyszíneit is biztosították. 2. Egyházi önkormányzati joguknál fogva maguk intézkedhettek vallási és egyházi ügyekben, maguk kezelhették alapítványaikat, kiadásaik fedezésére a hívektől adományokat gyűjthettek. 3. Híveiktől egyházi adót szedhettek be. 4. Arra jogosított hatóságaik által híveik felett egyházi fegyelmet gyakorolhattak. 5. Joguk volt saját temetőt üzemeltetni. 6. Iskolát, óvodát, gyermekmenházat tarthattak fenn. 7. A hadseregnél, állami közintézeteknél, kórházakban mindegyik vallásfelekezet tagjai saját lelkészeiktől részesülhettek lelki gondozásban.

Míg az elismert felekezet miniszteri rendelettel nyert státust, és hitelveit köteles volt ehhez bemutatni, addig a bevett felekezetek mindegyikének immár törvénybe iktatott státusa volt. Az elismert felekezetek felett a miniszter gyakorolt felügyeletet, lelkészeik a kormányzatszervek által elmozdíthatók voltak, és szerzési képességük csak imaházra és iskolára vonatkozott. Ezzel szemben a bevett felekezetek a király főfelügyelete alá tartoztak, lelkészeiket a kormányzatszervek nem mozdíthatták el, és nem volt korlátozható vagyonszerzési képességük. (A Királyi Kúria ezért mondta ki, hogy a holtkézi törvények már nem vehetők figyelembe.) A bevett felekezetek egyházi adójuk behajtásához adminisztratív, közigazgatási segítséget és eszközöket is igénybe vehettek, míg az elismertek nem. Míg a bevett felekezetek a gyűlési jegyzőkönyveket csak hatósági utasításra mutatták be, addig az elismert felekezeteknek kötelessége volt

ezt esetről esetre bemutatni. Ez utóbbiak arra is kötelezhetőek voltak, hogy gyűléseiket nyilvánosan tartsák meg. A törvény elfogadásáig az elismert felekezetekre vonatkozó szabályokat az egyes törvények részletezték és töltötték meg tartalommal, de egyértelmű megkülönböztetést nem határoztak meg. Ezek a jogszabályok kiterjedtek a lelkészek törvényes védelmére, illetve a katonaság alóli, a lelkészeknek és jelölteknek adandó kedvezményekre is. A kifejezést eredetileg elsőként az izraelita felekezetre alkalmazták 1871-ben (1895-ig, a törvény elfogadásáig), tekintettel arra a körülményre, hogy az izraelita vallásra számos speciális szabály vonatkozott a többi felekezethez képest, de a szokásjog alapján nem számított bevettnek. A vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk indoklása már úgy fogalmaz, hogy a bevett státus elnyerésével csak egy joghézagot tölt ki a törvényhozás, hiszen az izraeliták már eddig is rendelkeztek jogokkal, továbbá az izraeliták bizonyították az elmúlt huszonöt évben, hogy „részt akarnak venni a magyar nemzeti állam teljes kiépítésében”. Az elismert felekezet létrehozásához e törvény szerint legalább egy egyházközséget kell szervezni és fenntartani, biztosítani kell a felekezethez tartozó gyermekek iskolai hitoktatását, továbbá be kellett nyújtani a hitéletre vonatkozó összes rendelkezést magában foglaló szervezeti szabályzatot a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A jóváhagyás megtagadható, ha a felekezet „irányultsága” állam- vagy nemzetellenes, ha hitelvei, tanai, istentisztelete, szervezete sérti a törvényeket és a közérkölcset, valamint akkor, ha ezek azonosak más bevett vagy elismert felekezetekével, vagy attól csak az istentisztelet nyelvében térnek el. Az elismert felekezeteket megilleti a nyilvános, közös istentisztelet, valamint a vallási és felekezeti ügyek önálló intézése. 1895-ig a helyzeténél fogva egységesen türt – illetve el nem ismert – vallásként számon tartott összes nem bevett felekezet számára törvényi felhatalmazás hiányában a már meglévő adminisztrációs szokások alapján bocsátottak ki rendeletet a hatóságok. Jogállásukat még a bevett vallásokénál is nagyobb rendezetlenség uralta – különböző jogosultságokkal tartoztak ebbe a kategóriába az izraeliták (1871-ig) és a nazarénusok. Míg a nazarénusok nem rendelkeztek anyakönyvezési joggal, addig az izraeliták számára már 1840-ben megnyílt a jog az anyakönyvezéshez, illetve 1863-ban az állami elismertségű házasságkötéshez. 1895-től az el nem ismert felekezetek életében jelentős változás nem történt, közülük kettő nyerte el az elismert státust: a baptista felekezetet 1905-ben rendelettel ismerte el a kultuszminiszter, az iszlám vallás elismeréséről pedig az 1916. évi XVII. törvénycikk rendelkezett. Ezen felekezetek működésére az egyesülési és gyülekezési jog általános szabályai vonatkoztak. Csak a házi istentisztelet tartására volt bejelentés nélkül lehetőség, a vallási szertartást be kellett jelenteni a rendőrhatalóságnál, és erre egy hónapra kaptak engedélyt. Ezek a felekezetek nem szervezhettek hitközséget, hivatalos hitszónokot nem tarthattak, kötelesek voltak nyilvánosan tartani istentiszteleteiket.

Bár az egyesülési jog alkalmazása szigorú feltételeket támasztott a kisegyházakkal szemben, ezáltal azonban legitimációt teremtett a működésükhöz, továbbá a társadalmi szervezatként való nyilvántartás előképévé vált az 1895-ös törvénycikket felváltó, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvénynek, melyben az egyházak más ismert jogilag szervezett személyösszességektől – pártoktól, egyesületektől – már élesen különböző, speciális társadalmi szervezetet alkotnak. A két világháború közötti politikai rendszer hosszú ideig az 1890-es évek

teremtette helyzetre alapozott. A hivatalos politika pedig – lévén harcosan vállalt keresztény politika – a rendelkezésére álló eszközök nem csekély tárházával támogatta a nagy hazai egyházak sokirányú, s jobbára társadalmilag is hasznos működését. A nagy egyházak jelenléte a kisebb és nagyobb közösségek körében mindennapibbá vált, elég, ha utalunk itt a vallásos nevelés erősödésre, az egyházaknak az oktatás terén elért eredményeire, s karitatív jellegű munkásságuk intenzívebbé válására.

VI. „az jó hírért, névért”

A katonaelet kulturális és társadalmi hatásai Magyarországon

A címadó idézet rész Balassi Bálint verséből származik, aki gyakorló végvári katonaként is többször megörökítette versben a 16. század magyar katonáit és a katonaeletet. A 16. században kialakult 'vitézlő nép' olyan köztes társadalmi réteget képviselt, amelynek tagjai a magyarországi társadalom minden rétegét, etnikumát és jogállását magába foglalta. A 18. század elején megszűnt társadalmi réteg önálló kulturális jelenség volt, saját identitással és erős befolyással a későbbi nemzettudatra. Hatása a hétköznapi élet minden terén érezhető volt, nem csak életmódot jelentett. A katonaság kérdése a 18. század elejéig folytonos hadiállapot miatt mindennapos volt. A két korabeli szemelvény a korszak két nagy katonapolitikai kérdését eleveníti fel. Egyrészt a török elleni identitásőrző jellegűnek is tekinthető harcokat, másrészt a Habsburg-uralkodók elleni nemzeti színezetű küzdelmeket. A két forrás egyúttal nyelvtörténeti állapotot is bemutat. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 4., 5., 6. és *Ludoviceum I./2.*: 4., 5., 6.

11. Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság – részletek

[...]

Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tülem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácslasz? könnyü akárkinek is deklamálni, prédikálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnek. Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio! Ezenkívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy azért, magyarok, evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium [más mód nincsen]. Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est. [Itt győznötök, vagy halnotok kell.]

[...]

Oh egek! Oh Isten! mért hoztál ki minket Scitiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában, avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rosszasága miatt veszni. De ha nincs haszon a panaszolkodásban és a haszontalan való fohászokodásban, nyuljunk az remediumokhoz [orvosságokhoz] ha vagyon; s vagyon is penig, ha akarunk. Mert noha az mi magunk népét az mint mostan vagyon, jól leábrázoltam, ugyan mindazonáltal, ha kérded: kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmamra, azt mondom: a magyart kívánom.

Miért? azért, mert ez legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és, ha akarja legvitézebb nemzetség. Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törökkel harcol. Hányszor a török császárok személyek szerint sok száz ezer emberekkel jöttek országunkban, csak az egy szultán Szulimánnak is, ki legvitézebb császár vala az ottomán nemzetben, öt expedíciója volt, de mégis Isten nem hagyott mindnyájunknak elveszni; az mi veszett is, többire békesség alatt s frigynek színe alatt vesz, hogysen hadakozásban. Azért magyart kívánok oltalmamra, nem indust, nem garamantát, sem olaszt, sem németet, sem spanyort. Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért, hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartott minket. Szükséges volna ugyan, hogy ezt a hadi tudományt bővebben megexplicitálnám: de mivel arra most nincs nekem intencióm, hogy particulariter examináljam [részletesen értekezsem róla], in genere [általánosságban] mondok valamit, amit én tudok, hogy a mely talentomot Isten énnekem adott, ne ássam el haszontalanul a földben. Ezelőtt is penig irtam egy kis tractatust, kinek neve Vitéz Hadnagy, de csak magamnál tartom, mert én nem látok olyat, ki gyönyörködne az olvasásban, maga bizony semmiből egy ember nem tanulhat, mint abból. Én nem praetendálok annyit tudni, hogy mindeneket taníthassak, mert az én experientiám [tapasztalásom] kicsiny és csak egynéhány csatából áll, de olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondoltam, többet tudok. Azoknak írom azért eztet, hogy, amint mondám, talentumomat el ne rejtsem, hanem aki hasznát veheti, vegye, aki nem, – lássa legalább bennem a jó kívánságot. Minnyájunknak kell ehez szólnunk, mert mikor ég a ház, mindentül jó néven vétetik, ha vizet hoz oltani; mennyivel inkább most szükséges a segítség, a jó tanács és a jó operatio!

I. Szükséges azért hogy a magyar nemzet, ha ettől a fenforgó véstől meg akar szabadulni, ha magának, posteritásának [utódjainak] megmaradást kíván, tartson fegyvert kezében; de nem úgy mint eddig, hanem jóval is másképpen. Mert nem elég az, hogy minden particularis [magánembernek] embernek legyen fegyver házánál, noha annak is úgy kell lenni, hanem hogy az ország tartson egy armádát lábon készen, aki minden felé, minden órában, minden szempillantásban, télen, nyáron, oda mehessen, ahová szükség kívánja. Ez minden fundamentomja a mi megmaradásunknak, azért erről többet is kell szólnom.

II. Ennek az armádának számát determinative [határozottan] nem mondhatni minden időkre, mert néha nagyobb a szükség, néha kisebb. Ha azokban az üdőkben volnánk, mint eddig voltunk, hogy nem volt ugyan nyilvánvaló hadakozás, hanem békességnek homálya, aki alatt mindazonáltal az országunk igen megromlék: tehát én azt mondom, az ilyen időben szükséges volna, hogy a magyar nemzet tartana négy ezer gyalogot, nyolc ezer lovast. Tudom hogy lesz olyan, aki talám megneveti ezt az én tanácsomat ez iránt, hogy a lovast többnek mondám az gyalognál, holott a gyalog az ereje a hadakozásnak, ő viszi, ő tartja a várakat, a sáncokat, és jobbára őrajta fordul minden operatio. Ugy vagyon, én is megvallom mind ezeket, és a gyalogság a hadban a valóság, és a mint a régi generálisok mondták, a gyalogság keze, a lovasság lába a hadakozásnak; de én azért mondám, ha békességes idő volna mint eddig, akkor nincs várszállás, nincs valami más nagy ütközet, hanem csak rablás, csataképpen való meglopás és pusztítás, akinek az gyalogságot nem opponálhatnánk mindenfele,

hanem a lovast hamar elküldhetnék valahová szükség volna. Másodszor azt mondom, a töröknek is az ő ereje, mely a végekben vagy, lovasból áll, és arra kell céloznunk, hogy annak ellene állhassunk. Harmadszor: az ország hosszú s keskeny, a gyalog lehetetlen dolog, mindenütt accurrálhasson [idejekorán megjelenhessen]. Negyedszer: Magyarország jobbára mezőség, a gyalog, mezőn nem subsistálhat a könnyű lovas ellen még most, míg jobban rendben nem hozzuk magunkat.

III. Ez az armáda szükséges, hogy elegendő fizetéssel és minden provisióval administráltassék [szükségessé elláttassék]; oly fizetése legyen pedig a vitéznek, hogy azzal becsületesen óról-óra beérje, magát ruházhassa, fegyverezhesse és eledelére elég legyen neki. Mert én azt az armádát örökösnek akarom lenni. Tehát arrul kell tennünk, a vitézlő nép, fogyatkozása miatt, ne kényszerítették kóborolni, lopni s kijárni, ne szökni kételenségből; azért abban ily limitatiót kellene observálni [korlátozást kellene betartani, következőképpen kellene meghatározni]. Először: minden embernek fegyvert, jót s hivataljához valót adni neki, minden készületivel, szerszámával; ehez jó erős posztót, ha lehetne gyalogságnak kéket, lovasnak verest ruházatjára, dolmányra, nadrágra s mentére, süvegére elegedendőt. Ehhez ismét hétrül-hétre vagy lisztet vagy kenyert és sót, minden hónapra a lovasnak abrakot, szénát. Ezt így disponálván, kevés pénz kellene főképpen gyalognak szükségére, de mindazonáltal kellene, mert ingyen senki nem szolgál örömet, hanem nyereségért, előmenetelért, becsületért; azért annyit kell pénzt is rendelni, hogy meg is ériék véle, örömet is találunk embert fizetésünkre, ne is legyen felettébb. A lovasnak sokkal több kell lovára nézve. Ismét azt is akarnám, hogy minden zászló aljának egy kincstartója volna, és hogy legalább nyolcadik részét ne adnák meg pénzből a vitéznek, hanem ott deponáltatnék, mert ha mind oda adjuk is neki, mind elkölti, de ha in conservatorio [félretéve, megtakarítva] lesz, egynehány esztendőre ha meggyülekezik neki, sok szükségét érhetné be vele, azonban ha rabság, ha betegség, ha sebek megnyomnák, volna mit elővenni.

IV. *Disciplina militaris*. Itt énnekem Istenemet kell kérnem, engedje meg az ő szent nevéért nemcsak kimondhatnom az mit tudok, kívánok, hanem persvadeálnom is az én magyarimnak, hogy erre applicálják magokat minden tehetségekkel, kívánságokkal s akaratjokkal. S ha ezt én véghez viszem, bizonyos vagyok benne, el nem nyel a pogány eb egyszersmind, hanem még egyszer talpra áll a magyar.

V. Szükséges hogy régiek autoritásával támogassam discursusomat, kik között az egész historicusok consensusából [a történetírók egyező véleménye szerint] nem találok jobb mestert, mint a Vegetius volt, ki Valentinianus parancsolatjára ira vitézlő praeceptumokat [szabályokat], akire én relegálok [utalom] az én magyarimat, hanem im ez kis beszédet magamévá teszem itten. Így mond azért ő:

[Harcokban nem annyira a tömeg és tudatlan vitézség szokta a győzelmet megszerezni, mint inkább az ügyeskedés és a gyakorlat. Mert a rómaiak – mint látjuk – a harcban való gyakorlottságukkal, seregeik fegyelmezettségével és háborúban való edzettségökkel hódították meg a világot. Mert mit ért volna a gallusok sokasága ellen a rómaiak csekély száma? Miképp mertek volna ők, a törpék, megmérkőzni a magas, vállas germánokkal? Nyilvánvaló, hogy Hispania lakói mind számban, mind testi erőben különbek voltak a mieinknél. Az afrikaiak mindig furfangosabbak s gazdagabbak voltak, mint mi. Senki sem vonta soha kétségbe, hogy a görögök fortélyosságban és szemességben minket túlszárnyalnak. De mindezekkel szemben a mi előnyünkre vált, hogy ügyes

újoncokat válogattunk, hogy hadi szabályokat állítottunk föl s tanítottunk, a fegyelmet naponkénti gyakorlással megszilárdítottuk, s mindazt, ami a harcban, ütközetben elő szokott fordulni, a harckiképzésben megismertettük, ezeket a tapasztalatokat megbecsültük, katonáinkat öntevékenységre neveltük. A hadi tudomány ugyanis növeli a bátorságot, mert senki sem fél azt megtenni, amiről biztosan tudja, hogy jól tanulta meg. Mert a harcban a kisebb, de gyakorlott sereg alkalmasabb a győzelem kivívására; a tudatlan és gyakorlatlan tömeg ellenben mindig ki van téve annak a veszélynek, hogy kardélre hányják. Ha tehát valaki nyílt küzdelemben a barbárokat le akarja győzni, az minden erejéből arra törekedjék, hogy az istenek akarata és a császárok rendelete szerint az újoncok légiói győzhetetlenné váljanak. Rövid idő alatt ugyanis a szorgosan megválogatott ifjak, kik naponta, nemcsak reggel, de délután is, a fegyvergyakorlatok minden nemét és a hadakozás művészetét is gyakorolják, könnyen eléri ama kipróbált harcosok színvonalát, akik a világot meghódították. Ne indítsa meg az császári felségedet, hogy a régi jó szokás, mely érvényben volt, megváltozott; mert a te örökéleted ahhoz az előrelátáshoz és boldogsághoz van kötve, hogy a haza javára új dolgokat találj ki, a régieket pedig helyreállítsad. Minden munka nehéznek látszik, mielőtt azt megpróbáljuk. Egyébként ha gyakorlott és eszes férfiakra bízják a katonák kiválogatását, hamar összegyülekezik egy háborúra alkalmas sereg, s azt gyorsan betaníthatjuk, mert mindent véghezvisz a serénység és ügyesség, és a hadi mesterséghez sem a hosszú szolgálati idő, sem az évek nagy száma nem szükséges, hanem a szüntelen való megfontolt gyakorlás. Akárhány évig szolgált is – a gyakorlatlan katona mindig újonc marad. Nem hiszem, hogy valaki kétségbe vonná, hogy katonai szolgálatra legalkalmasabb a paraszt ember, ki a szabad ég alatt a forróságban nő fel, a nap hevét tűri, az árnyékkal nem törődik, fürdőkre nem vágyik, a gyönyöröket nem ismeri, egyszerű észjárású, kevéssel megelégedett, tagjai minden munkára meg vannak edzve, aki földműves életében megszokta a vasszerszámokkal való munkát, az árokásást, a teherhordást; és – nem tudom, miért –, de kevésbé fél a haláltól az, aki kevesebb gyönyört ismer az életben.

És most lássuk, milyen életkorú katonákat kell kiválasztani.

Mindenki tudja – ha ugyan a régi szokást meg akarjuk tartani –, hogy a serdülő ifjakat kell a katonai pályára buzdítani. Mert az ifjak nemcsak hamarabb, de alaposabban is elsajátítják azt, amit tanulni kell. Azután a katonai fürgeséget, az ugrást, futást addig kell megkísérelni, míg a test a korral nehézkesebbé nem válik; mert a gyorsaság az, ami gyakorlat révén jó katonát teremt. Azért ifjakat kell kiválasztani, amint azt Sallustius is mondja. Mert először is az ifjú, mihelyt a hadiélet fáradalmait elviselni megtanulta, a táborban, a szüntelen való munkában válik valódi katonává. Mert jobb, ha az ifjú, akit katonának képeztünk ki, arra hivatkozik, hogy a harcra való alkalmasságának ideje még nem jött el, mint az, hogy ha azon bánkódik, hogy az már elmúlt. Mert a hadi mesterség sem nem jelentéktelen, sem nem könnyű; akár a lovas, akár a nyilas gyalog dolgát, akár a paizzsal való bánást s mindezek mozdulatait akarod megtanítani; hogy az újonc helyét el ne hagyja, a rendet meg ne zavarja, hogy a hajítódárdát a meghatározott irányban nagy erővel dobja, hogy sáncot ásni, karót ügyesen leverni tudjon, hogy tudja a paizsot kezelni, a feléje hajított dárdákat ütessel elhárítani, a kelepcét ügyesen kikerülni, s bátran nekirohanni. Az így gyakorolt ifjúnak a harcban bárminő ellenséggel küzdeni nem borzalom lesz, hanem gyönyörűség. De aki a kiválasztást végzi, különösen

vigyázzon arra, hogy arc, szemek és testalkat szerint azokat válassza ki, akik a katonai hivatásra alkalmasak. Mert nemcsak az embernél, de még a lovaknál és kutyáknál is sok jel elárulja képességeiket. A katonasághoz kiválasztandó ifjú legyen tehát élénk szemű, egyenes fejtartású, széles mellű, izmos vállú; erős ujjai, hosszú karjai, kis hasa, vékony lábászárjai, fölösleges hússal nem terhelt lábikrái és lábai legyenek, vagyis olyanok, amelyeket erős inak mozgatnak. Ha ezeket a jeleket az újoncban megtaláltd, ne sokat törődj a testmagassággal; a katonák inkább erősek legyenek, mint nagyok. Most még az van hátra, hogy kutassuk, milyen mesterségű újoncokat vegyünk fel, s milyeneket utasítsunk el. A halászokat, madarászokat, cukrázókat, takácsokat és mindazokat, akik asszonyi dolgokkal foglalkoznak, nézetem szerint távol kell tartani a hadseregtől. A kovácsokat, bognárokat, mészárosokat, szarvas- és vaddisznóvadászokat ellenben fel kell venni a katonák közé.

Amitől pedig nemcsak a katonaságnak, de az egész hazának sorsa függ, az – hogy újoncokul oly ifjak vétessenek föl, akik nemcsak testben, de lélekben is legkitűnőbbek. Az állam ereje és a római név dicsőségének alapja az újoncok első megvizsgálásában rejlik. Ne gondoljuk, hogy ez könnyű feladat, vagy hogy különbség nélkül akárkire rábízható, s a régieknél e képesség Sertorius különös erényei közé tartozott. Annak az ifjúságnak ugyanis, amelyre a tartományok védelmét s a háborúk sorsát bízjuk, ha van választék, származás és erkölcsök szempontjából is kifogástalannak kell lennie, mert a becsület teszi a katonát jó katonává. A szégyenérzet, mely a futástól visszatartja, győzővé teszi. Mit használ az, ha a gyávat gyakoroltatjuk? Ha több évig meg is marad a hadi szolgálatban? Az a hadsereg háborúban soha sem lesz jó, amelynek újoncait a toborzó felületesen vizsgálta meg, és – amint tapasztalásból tudjuk – ez volt az oka sok vereségnek, melyet az ellenségtől mindenfelé szenvedtünk, hogy sokáig tartó béke napjaiban az újoncokat hanyagabbul és gondatlanabbul válogatjuk meg, hogy a tisztességesebbek polgári foglalkozást űznek, hogy a vagyonosabbak ajánlottait elnézésből és hibáik elpalástolásával beveszik, s így olyanok jutnak a hadsereghez, akiken uraik szívesen túlradnak. A vezető férfiakra tehát az a kötelesség hárul, hogy az ifjakat nagy gondossággal válasszák meg. Ennek gyakorlatát azonban a hosszas, színleges biztosság idejében elfelejtettük. A lacedaemoniak (spártaiak) voltak az elsők, akik a harcokban szerzett tapasztalatokat összegyűjtve a hadimesterséget, melyről azt hiszik, hogy az csak vitézség és szerencse dolga, az ifjak tanulmánya és gyakorlata tárgyává tették, és a hadi tanítómestereknek megparancsolták, hogy a gyermekeket a fegyverek használatára és a harc különféle módjaira megtanítsák. Oh, dicséretre méltó férfiak, akik leginkább azt a mesterséget akarták gyakoroltatni, amely nélkül semmi más mesterség nem virágozhatik. Ezeknek intézményeit követve a rómaiak a hadművészet szabályait nemcsak folytonosan gyakorolták, de írásban is megörökítették. Hogy a harcban milyen hasznos volt a lacedaemoniaknak a hadművészet tudása, mutatja (hogy a többiről ne is szóljak) Xantippus példája, aki Attilius Regulust s a karthagóiakon sokszor győzelmes római haderőt nem erővel és vitézséggel, hanem úgyszólván egyedül a hadművészet segítségével győzte le, fogta el és igázta le, és egy ütközetben győzve az egész hadjáratot befejezte. Az Itáliába induló Hannibál is spártai hadművészt keresett, s annak tanácsait követve, bár számban, valamint erőben gyengébb volt, sok consult és légiót pusztított el.

Aki tehát békességet óhajt, az készüljön föl a háborúra; aki győzelemre vágyik, az oktassa katonáit szorgalmasan, aki jó sikert kíván, az tudománnyal hadakozzék, s ne próbáljon szerencsét. Senkinek sincs bátorsága azt kihívni vagy megsérteni, akiről tudja, hogy harc esetén az lesz az erősebb. Télen cseréppel vagy zsindellyel, ezek hiányában náddal, vesszővel vagy szalmával fedett helyeken gyakoroltak a katonák; a lovasok színekben, a gyalogosok épületekben: a gyakorlatokat az esőben, viharban és szélvész idején is folytatták fedél alatt. Egyéb téli napokon pedig, ha hó és eső nem esett, a szabadban kellett gyakorlataikat tartani, hogy a gyakorlatozást abbahagyva, a katonaság teste s lelke el ne puhuljon. Erdőt irtani, terheket hordani, árkokat ugrani, tengerben és folyóban úszni, gyors lépésben és futva járni el nem mulasztották még fegyveresen és terhekkel is, hogy a fáradalmaknak békében, mindennap való gyakorlása folytán a háború nehézzé ne tessék. Akár légióbeli (római polgár), akár segélyhadhoz tartozó (szövetséges) legyen a katona, folyton gyakoroltassék. Mert amilyen mértékben kívánja a jól begyakorolt katona a harcot, a tanulatlan (gyakorlatban) éppúgy fél attól. Végül tudnunk kell azt is, hogy a harcban a gyakorlat többet ér, mint az erő; mert ha a katonaságot nem oktatnák a haditudományra, a katona semmiben sem lenne különb a parasztnál.]

Bizonyára ebben a discursusban jól meglátjuk, hogy ha nem tudom mennyi hadaink lesznek is és micsodás bátor szívéük, de ha nem tanított nép, nem tudós, csak semmi haszna leszen; mert nemcsak abban áll a tudomány s a hadi mesterség, hogy a vitéz verekedjék akármiképpen, hanem okossággal. A medve erősebb az embernél, a párduc gyorsabb, az oroszlán serényebb, mégis az ember mindeniket meggyőzi okossággal; lovat, ökröt, elefántot a maga szolgálatjára kényszerít, melyet meg nem cselekedhetnének, ha csak erejében s bátorságában biznének, hanem okossággal. Hát mennyivel inkább kívántatik embernek ember ellen az okosság; főképpen minékünk olyan ember ellen, mint a török, aki nem erővel, nem vitézséggel győzött eddig bennünket, hanem ravaszsággal, sokasággal. Ha azért azé a hadi győzelem, akinél nagyobb a hadi mesterség, nem kell kételkednünk, hogy miénk nem leszen, ha derekasan magunkat hozzá [nem] applicáljuk. Mert igaz, a török ravasz, igaz hogy disciplinatus [fegyelmezett]; mindazonáltal az ő hadi tudománya nem oly perfectióban [tökéletes] vagy, hogy jobb ne lehetne; hanem mikor magánál rosszabbat talál, bizonyos, hogy minor virtus cedit majori (a kisebb vitézség enged a nagyobbak). Jobbnak kell hát lennünk, vitézebbnek is, tanultabbaknak is, ha a törököt meg akarjuk verni; mert ha ő több is, semmit nem indulok azon, ha mi jobbak leszünk. Én tudom micsodás impedimentuma [akadálya] vagy, hogy ezt a perfectiót érhesse, magyar nemzetnek. Egyik az: hogy nem bizik magában, hogy abban a rendben hozhassa állapotját s disciplináját akiben a régi rómaiak, akikről szól Vegetius. Másik az: hogy a mi szabadságunkat annyira tágra értjük, hogy akármely hajducska is vagy katona nem igen hagyja magát venni örömet az ilyen oskolában vagy disciplinában, holott neki nagy servitusnak [nehéz áldozatnak] tetszik a jó rend s rabságnak a regula; viszont, nem tudván semmi szebb titulust mint szabad legény nevet. Harmadszor: hogy ez az igyekezet particularis embertől [magánembertől] sem úrtul nem lehet, s azért lehetetlen. De én ezekre mind háromra könnyen megfelelek.

Elsőben: ami a kételkedést illeti, ez csak tunyaságbul vagy, s mivel nincs elegendő kedvünk s applicatiónk [hajlamunk] hozzá, lehetetlennek gondoljuk igyekezetünket.

Valyon kik voltak a rómaiak? kik voltak a régi macedonok? nem oly emberek-e mint mi? Mégis Vegetiust előhívom. [Ha valaki az újoncok megválasztásában és begyakorlásában gondos akar lenni, a régiek vitézsége szerint könnyen megedzheti seregét; mert sem az emberekből nem veszett ki a hadakozásra való hajlam, sem a föld, mely lacedaemoniakat, athenieket és marsusokat szült, nem vált terméketlenné, hanem a béke hosszú biztossága az, ami az embereket részint kényelemszeretőkké tette, részint polgári foglalkozásra készítette. Így látjuk, hogy a hadi dolgokat előbb elhanyagolják, azután már restellik a velük való gondokat, s végül rendesen egészen elfelejtik. S ne csodálkozzék senki azon, hogy ilyesmi a hozzánk közeli korban megtörténhetett, mikor azt látjuk, hogy az első pun háború után eltelt huszonnégy év, és ami fő, békés év, a mindenütt győztes rómaiakat a maga nyugalomával és csendjével annyira elpuhította, hogy a második háborúban Hannibálnak ellenállni nem tudtak. Így azután annyi vezér, annyi consul és sereg elvesztése után, csak akkor jutottak ismét győzelemhez, amikor a tábori életet és a hadi gyakorlatokat újból megtanulták. Az ifjakat tehát folyton kell válogatni és gyakorolni; mert kevesebbe kerül a magunk ifjainak gyakorlása, mint idegenek zsoldba fogadása.]

Ime, nem lehetetlen, hanem könnyű, ha akarjuk; vagyon népünk, vagyon módunk, vagyon alkalmatosságunk; az elszánt akarat kell, nem kell semmi más. Nem kell a népfogadásban csak a nemességre nézünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon. A jó nemest, a jó katonát inkább kell venni, ha vagyon, de ha nincsen, a pórbul kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál, jobb annál is, aki végbeli név alatt, semmit nem tud egyebet, hanem falurul-falura quártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni. Akinek ilyen élete volt, távul kell tüle futni, rühös juh az ilyen, a többit is megrühösítené; jobb azért ama jó ifjú polgár legény, mert annak az némelyike rossz, sőt rosszabb a többinél. Könnyen megisméri, akinek esze vagyon, az ábrázatjárul, a termetéről, a vidámságáról az olyat, aki jó, aki még a paraszt munkában el nem gyöttrődött s kedve vagyon hozzá. A Nagy Sándor népe ilyenbül állott; im mit ír Arianus historicus felőle, midőn Sándort szólni hozzájok introducálja: [Fülöp atyám titeket – bizonytalanul kóborlókat, akik mindenben szűkölködtetek, s akik közül a legtöbben juhok bőreivel ruházkodó pásztorok voltak, akik még e javakért is szomszédjaitokkal, az illírekkel, tribállokkal és thrákokkal álltatok folytonos harcban – védelmébe és hűségébe fogadott; a kopár hegyekről a termékeny sík mezőkre vezetett, vállaitokra a bőr helyett ékes ruházatot adott, fegyverrel ellátott, hadakozni megtanított, hogy ezután ne csupán rejtekhelyeiteknek és lakhelyetek földrajzi viszonyainak, hanem inkább fegyvereiteknek és vitézségteknek köszönhessétek biztonságotokat.]

[...]

Ha azért hadakozás volna, nem tíz, tizenkét ezer embert kellene felfegyvereznünk, hanem az egész nemzetünket jó módjával, mert az olasz példabeszéd mondja: La forza cagala regione adesso: erő ellen erő kell, és ha nem is számmal, de virtussal, vitézséggel meg kell előznünk ellenségünket. Azért mindegy annak a consideratiója [megfontolása], akár kicsiny s akár nagy hadat akarunk tartani, disciplina alá kell vennünk. Minden dolog ez világon valami módon instituáltatik, avval tartatik is és conserváltatik; valamely ország fegyverrel nyeretik, fegyverrel is oltalmaztatik az.

Minekünk magyaroknak valamink vagyon, fegyverrel nyeretett az a mi eleinktől, úgy tartaték eddig, és nincs kérdés már abban, ezután is úgy kell megtartani. A békesség, a frigy, a csendes élet haszontalan gondolkodás nekünk, kárunkkal megtanultuk. Az mi első politicánk fegyver volt, most is annak kell lenni, mert mi egyébhez elégedetlenek volnánk, s ha a vitészséget megtudjuk, más subtilitásokat in ratione status [a körülményekhez képest finomabb megkülönböztetésekkel ebben a dologban] mi megismerhetünk; oly nemzettel is van dolgunk, aki mi nálunknál ravaszabb, több, álnokabb, s ha az fegyverrel meggyőz, mindennel meggyőzött. Az mi régi szent István királyunknak koronája semmi a pallosa nélkül; héjában azzal koronázza fejét, aki oldalára kardját nem övedzi. Más nemzetek, kiktől messze vagyon a pogány szomszéd, kiknek hosszabb reménségek lehet, és a veszedelmet nem olyan közelről látják mint mi, öltözzenek biborban, bársonyban, kamukában: mi, kik immár a pogánnyal ennyi kárunkkal összebomlottunk és háborodtunk, nem viselhetünk egyéb öltözetet a fegyverdereknél, pánczérnál, egy szóval vasnál és fegyvernél. Tudom lesznek olyanok, akik minden erőnket igyekezetünket csekélynek és szükségesnél alábbvalónak fogják tartani annyi százezer török ellen, annyi hadiszerszám és álgyuk ellen, de én azoknak megfelelek. Az én tanácsom az, hogy a mi hadakozásunknak solidum fundamentomat vessünk, kit ha megcselekeszünk, könnyen reá építhetünk, amit akarunk. Ismét semmi kétséget abban nem tehetünk, hogyha ily dispositióval leszünk, segítséget eleget másoktól is találunk. Mert természet szerint való ratiókból is vagyon, hogyha kit lát ember serénkedni a maga dolgában, inkább ad segítséget olyannak, hogysen a tunyának, az maga securitásával nem gondolónak és restnek. Mert ha mi csak zsebben tesszük a kezünket, senki nem gondol velünk, ha nem tudom, mint kérünk is segítséget, azt fogják szólani felőlünk: Quærunt gentem, cum qua cadant [Keresnek népet, amellyel együtt elveszzenek]; s magok közt pedig azt: fatis accede, Diisque, et cole felices, miseros fuge [tarts a sorssal és az istenekkel, keresd a szerencséseket, s kerüld a nyomorultakat].

Tehát bölcsen Xenophon mondotta, hogy akinek fegyvere készen vagyon és resolutiója, azt nyeri vele, hogy sok barátokat talál, ellenséget avagy keveset avagy senkit, holott azoknak barátságára az kik ők is szolgálhatnak, minden örömet adja magát, hogy őtőlök is várhassanak valamikor segítséget. Azért az én fundamentomom békességes időben tizenkétezer ember, holott hadakozás ha lenne (az mint hogy legyen is az én tanácsom szerint), legalább annyi gyalog, ugymint 12 ezer, és lovas is annyi legyen pro fundamento. Ehhez, amint mondám, az egész nemzetünket fegyverezve vegyük rendben, legyen elegendő ágyunk és mindenféle hadiszerszámunk. Ha így lesz dolgunk, felelek életemig, az idegeneknél is elegendő segítséget találunk. Sőt, ha úgy volna is, hogy nem találánánk, csak a magunk erejével is annyit tehetünk, amennyi elég lenne oltalmunkra. És ha nyáron szemben nem szállhatunk is mezőben ellenségünkkel, télen legalább jó progressusokat remélhetünk, mikor a török visszaszáll, nyáron pedig in defensionis termino [a védelmi vonalban] maradjunk. Bizonyára alább hagy a pogány, s azt a frigyét, akit mi vérünkkel vásárlunk tőle, ő fogja mi tőlünk kérni. Tekintsünk csak a mostani nyomorult állapotunkra, és jól consideráljuk [fontoljuk meg]. Most ha valami csak megrezzenik is a török részéről, futunk ide s tova, vizeken által, havasokon által, ki imide, ki amoda, minden remediumunk csak a másoktól való segítségkoldulás,

nincs magunknak népünk, kivel occurálhassunk a veszedelemnek, nincs egy emberünk, akit hova tehetnénk.

Boldog Isten, hiszen nagy vilitas [hitványság] ez; s mi vagyunk a magyarok? mi magyarok? De bár azoknak ne mondjuk magunkat. Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elvesztjük, ne is hadakozzunk bár azután, hanem avagy most avagy sohasem; fussunk ki az országbul, ha eztet resteljük. Ugy hallom Braziliában elég pusztaság van; kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá. De ha ki bizik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne, kiáltson fel az égben az Istenhez, énekelje velem ez Debora énekét: [Akik Izrael fiai közül önként kiteszitek lelketeket a veszélynek, áldjátok az Urat; új háborút akar az Úr, s az ellenség kapuit maga döntötte le. Szereti szívem Izrael jeleseit, akik önként mentek a veszedelembe, dicséritek az Urat. Amen, Amen, Amen.]

Evvel az irással mutatattik meg, hogy fegyver kell s jó, országunkban. Miképen s hogy kelljen azt rendelni, tartani; és más sok particularitását is feltaláljuk könnyen, ha akarjuk. Volenti nihil difficile. [Akiben megvan a jó szándék, annak semmi sem nehéz.]

12. Kemény János: Bethlen Gábor 1623. évi hadjárata

Minthogy azért oda hátrébb fogantatásomnak, születésemnek és udvarhoz állásomig való educáltatásomnak módjáról írtam sub literis A., B., immár közöslég jelentem nyomorult életemnek is folyását, és abban forgott némely dolgokat sub signo D. Udvarhoz állásom és annak első intradája mint lött, ide előbb megjelentetem; mindazáltal ezt is el nem felejthetem, hogy első intradában Váradon ellopták általvetőmet minden fejér ruhámmal, költségecskémnek is jobb részét, mert nem volt egy szolgám is avagy csak inaskám is, magamnak fejedelem körül kellett forganom; melyet az mint azután, de haszontalanul megtudtam, egy Nagy Péter nevű udvari katona kerített volt el, ki azután Monostoron lakék s hala meg is; jádзи ember vala; mentémet is egy Nagy András ajtónálló ellopta vala, azt váltságon adá vissza; minden hálószerszámom egy fejér velence s egy köpönyeg volt, sok rétbén fogtam azt öszve keskeny ágynak, hogy valamivel puhább lenne. Azonban két agarakat bíza reám az fejedelem, igen kedves ebeit, Hóka és Kormos nevűeket, kiket Kornis Zsigmond adott vala, azután többeket is, annyéra, hogy volt néha hat, hét, egyszer nyolc agarai az fejedelemnek gondviselésem alatt, mivel tudta szegény fejedelem, hogy igen vadász ember az apám, s én is igen szerettem az ebeket; az volt az baj, szolgám nem volt, hanem az ebek prebendájára vöttem mellém egy Horvát Szabó János nevű legényt, ki Fogarasban telepedék azután; de az említett két agaraknak mindenkor magam adtam ennyiek; akkori időben én nem szégyenlettem, mint mostani némely csak közember gyermekéből álló inasok is, mikor helyben voltunk, házseprés, tűzrakás, és mivel gyalog árnyékszékét hordoztak véle, annak kiöntését, tisztítását; haragudtam, veszekedtem egy Pap András nevű inastársomra, ki (szegény legény gyermeke volt, csakhogy atyja az fejedelmet uraságában szolgálta, s meghalván, árva fiát azért tartotta), midőn ki kellett öntenünk, ottan-ottan elokádtá magát. Vala pedig ily rendtartás is: hogy néhány főemberek s urak gyermekeiből álló inasit maga lovain merő páncéloson, azon feljül

páncélszorító veres virágos bársony zubbony avagy szorító mentécske, könyökben vak, szkófiummal varrott bársonyos tegzesen, szkófiummal varrott, nusztal prémezett bársony süvegesen jártatta; mert igen csinos és királyi pompás, módos magaviselő fejedelem lévén, ahhoz képest udvart is csinost tart vala.

Engemet is olyanformán jártattak; nehéz járó lovon az szerszám igen megvert, fárasztott, annyéra elbágyadtam néha, hogy midőn az készülőt verni kezdték, oly nehezen esett, mintha engem is vertek volna. Meg is betegesedtem vala hidegleléssel egy ideig. Nem lévén pedig szabad az fejedelem lovain széljel járnunk, hanem csak maga körül, ezen felmenő utunkban szökve elmenék csatára az fenn említett szolgáltnak, Morgondai Gáspárnak egyik paripáján katonákkal, mert vala vezetéken is egy lova; ott kicsinben múlték, hogy el nem lövének, melyen nem kevéssé szeppent vala meg az atyám szolgálja is, melyet az fejedelem megtudván, mivel nem régi szolga is voltam, ekkor elsőben csak pirongatás esék rajtam. Ez volt első próbám az katonai játékban.

Az mint feljebb íram, midőn az nagyszombati város mellett lévő templumban szorítottatott németekre indulnánk éjjel, ekkor is másodsor ugyan az szolga lován előljáróban ellopám magamat, ott nyorgoldozván többekkel az templum körül, alig maradék, el nem lövének muskétával, mellettem lévő katona lován esék. Elérkezvén az fejedelem és ezt is megtudván, akkor kicsinben mulatám el az ütögetést magam is, de az szolgának is megígírteté, ha többször lovat ad alám; nem is adhata, mert ottan hamar ellopák azt az jobbik paripáját, azon szegénységemben is megmaradtott kevés pénzemen ugyan mást szerettem vala néki.

Itt az fejedelem nagy magnanimitása tetszék meg és resolutussága, mert odaérkezvén, sátorát az hol felvonák, ebédhez ülven sátorán néhány muskéta golyóbis járt által; sokan tanácslották, félbenhagyná, hogy tovább költöztetnék, de csak contemnáló; túl maga sátorán Petneházi István híres vitéz úremler satora lévén, azon ebéd felett asztaláról egy cipót elsodrott muskéta golyóbis, de embert nem sértett.

Véget érvén azért azon németek dolgában, és maga beszállván Nagyszombat városában, az derék hadak pedig az város körül, Kornis Zsigmondot, ki maga után főgenerálisa vala az egész hadaknak, és Horvát Istvánt, mezei generálisát egy része hadával általküldé az Fejérhegyen Morvára, az kik szemben tanálkozván császár ármádájával, kinek az említett és már ruináltatott hadnak nyomán kellett volna júni Nagyszombat felé, kezdetek rajtok kapdosni derekason; melyet eszében vévén az ellenség, hogy nem volna bátorságos mezőre, Fejérhegyre fogni, szekérsáncban vévén magát defensive fordult, és ballagott az Morva vize mellett alá Hodolin felé, és oda közel megágazván az víz, szállott az két víz közé, kísírvén rajtok-kapdosással az magyar hadak, nem árhattak derekast néki.

Ezt az fejedelemnek értésére adván, maga is indula Szombatból az derék hadakkal előljárójának segítésére. Érkeztek vala pedig segítségére feles török hadak is, kiknek szerdárjok egy Szárhos Ibrahim pasa vala, boszniai pasa.

Ekkor rajtam ilyen dolog esék: hogy afféle állapothoz tudatlan lévén, mivel az szó úgy volt, hogy egy hét alatt való késedelemnél több oda nem lenne, visszajúnénk Szombatba; én is az ellopottak után az mi fejérruhaneműecskét szerettem vala, otthagytam, s amoda talán három holnapig lakván, mulatván, igen megtetvesedtem vala; azelőtt nem tudtam, mit tegyen azzféle; ha mikor igen néha mosathattam, akkor

az feneki ingének melyet hínak, vöttem reám, azaz mezítelen testre az dolmányt és nadrágot. Vők az kótyavetyén igen szép lepedőt, hogy abból csináltassak; meglátván Nemes Tamás, ki akkor főkonyhamester vala, kíváná tőlem pénzen, s ajándékon adám, mert barátságára szükségem vala; azután majd fottán az dolognak ismét valami temérdek gyalocsot Szakócára küldvén bé, valami ottvaló asszonyok, nem tudván az magyar formát, minthogy az németek gatyát nem, inget hosszat, szűk ujjút viselnek, oly szoros gatyát csinálának, alig ülhettem lóra benne, de csak meg kellett lenni; inget is alkalmatlan; így tisztulék, az mint lehetete, az szőke marháktól.

Mikor azért közelítettünk volna az Morva vize felé, megszállván az fejedelem táborostól, ebédje felett érkezék hír Kornis Zsigmond és Horvát István generálisoktól, hogy az ellenség megértette volna az fejedelem jüvetelit, és az Morvának inneső ágán lévő hidat elégetvén megindult és Hodolinhoz kezdene általköltözni. Ebédjét azért elhagyván az fejedelem, mindjárt dobot üttete, és indula maga csak körüllette lévő udvarnéppel, míglen az több hadak érkezének; érkezvén az vízpartra, az hídon által nem mehetete, azonban az moldvai, havasalji hadat, mely állott circiter 4000 emberből, parancsolá általköltözni, az magyar hadakat felült seregekben tartván; kiknek szpatárjok egy Mihuly szpatár, havasalji természetes ember, de rossz vitéz vala; révet tanálának ugyan nem rosszat, de kimenő partja igen nehéz vala, az ki mint kimászhatott, azon mentek; mentek az kurtányok, kevés kinek tegze meg nem merült, az említett szpatár csak az víz közt állván onnan hajdagatott; az fejedelem az vízpartról eléggé pirongatta, de heában, nem méne által. Magyarok pedig seregestől nem bocsáttattak, hanem csak szállangolók mentek valahányan. Az fejedelem étkeinek borsolója, jó nemes ember, vitéz ember Teke Sándor itt vesze el; az németiség többire békével általköltözék, mert az magyar hadnak igen alkalmatlan szoros berkes helye vala az két víz között.

Itt nékem is harmadik próbám így esék. Sok kérésemre az sógorom, Szalánczi János, kivel jegyben volt az oda fel említett húgom, Erzsébet, adá alám egy jó erős deres paripáját, kin ellopván magamat, akadék Fekete Lőrinc hadabéli jó lengyel és egyéb nemből álló néhány katonáira. Ez Fekete Lőrinc, noha magyar nemzet, de Lengyelországban lakván, nevedvén sok időkig, más egy igen vitéz Fekete István nevű magyarról kiváltképpen híresedett volt el: mely Fekete István az fennemlített időben, midőn Bethlen Gábor Szkender pasával Moldváig az lengyelek ellen való expeditiókor ment volt, de megbékéltette volt őket, az akkor szökve ment volt Lengyelországban, mert sok csintalansági voltak, sokat el is szenyvedett az fejedelem néki, mint jó katonának, de már megesett volna. Ez Fekete István cselekedett csudálkozásra méltó vitézségeket Hutinnál, midőn Oszmány török császár lengyelek ellen ment volt, kiról léssen hátrébb emlékezet. Az említett Fekete Lőrinc maga is jó böcsületes és nem is båtortalan, de igen magas természetes ember vala; azután Erdélyben telepedék Somborra, jeles gyermeki is vadnak. Ezzel jüttek vala ki valami háromszázig való lengyel és odabé hadakban forgott, lakott horvát, rác s közöslég többire lengyellé vált magyarok is, vitéz legények, jó fegyveresek, paripások, köntösösök, fejedelem fizetésére. Ezfélékhez akadván én is, általvergődvén az Morva szakadékján, vesződtünk, ellenkeztünk, tartóztattuk volna az ellenség menetelit; de az erdős berek közül sűröven lóvén nem árthattunk, azok bennünk sok károkat tőnek, s elmenének. Én ekkor is csaknem odaveszék, melyet is az fejedelem megtudván, az sógoromat is

eltilták és mindeneket, hogy lovat alám ne adnának; és így ez expeditio alatt különben nem járhattam széjjel, hanem csak fejedelem körül.

Az ellenség annakokáért szorula Hodolin vára és várasa alá az Morva vize mellé, bésáncolván magát az mező felől igen erős sánccal, másfelől az vár és víz lévén erőssége; az fejedelem is az derék Morva vizén hidat köttete által, és általköltözvén obsideálá az sánccban szorult német ármádáját császárnak, kinek generálja vala Hieronymus Carafa conte de Monte Nigro, de közönségesen csak general Nigronnak neveztetett. Sok nagy nemzetű urak és officérek valának véle; és mivel az ellenség harcot mezőn nem ada, megostromlani pedig az erős sánccban az igen tüzes népet, kinek lovasa kevesebb, gyalogja négyszerte is több, azért igen veszedelmes vala, noha az fejedelem tette, mintha akarná; de az török hadat is semmiképpen az Morva vizén által nem szállíthatá, annakokáért csak erős obsidióban tartók az ellenséget circiter három holnapig, annyéra, hogy élésből is megfogyotkoznak, mert noha az említett várból igen táplálák, de az sok nép megemészté; ha sánccból répara, káposztára vagy valami egyéb élés-kapásra kijűtt, azt mindjárt vagy elfogták, vagy levágták; lövészszerzőkkel is igen vesztegetteté az fejedelem őket, az mellett éjjel s nappal nyughatatlanoktatta, melyet nem állhatván tractára vevék az dolgot; lévén mediator abban akkori palatinus Thurzó Szaniszló, melyre az fejedelemnek is reá kellett lépni ily okokból: 1. Mert az idő is elhidegedék, az mezőben lakást nem szenvedé. 2. Mert az törököt sem általszállásra, sem annál inkább ostromra nem veheté, sőt mivel ordinarie ők Szent Demeter-nap után táborozni nem szoktak, az szerdárnak is sátorát nyakában vágák. 3. Mert az magyar hadak is megunakozván, s nem annyéra megfáradván, mint megtöltezvén prédával, igen kezdettek vala zúgolódni és békételenkedni; ki miatt hallottam felette nagy búsulással szegény fejedelemnek szájából: csak az egyuttal Isten engedné boldog végét dolgának, soha többé, szidva mondotta, az ilyen s ilyen nemzetével derék dologhoz nem kezdene. 4. Mert immár elvesztegetvén nagy darab földig az élést, igen messzűnen kell vala zsákmányolni, mely mind igen fáradságos, s mind pedig nem is bátorságos vala, ha az hadnak zsákmányra létele alatt, kit rendesen benntartani nehéz vala, az ellenség vagy Bécs felé, vagy táborunkra indult volna. Meg kelle azért békélleni, és induciákat csinálának az tractának végéig, s az obsidio solváltaték, az ellenség elbocsáttaték, kinek éhség, fegyver miatt sok ha negyedrésze maradott vala, kikkel az fejedelem szemben lőn, és ez obsidio alkalmatosságával s az szembenléttel történének ilyen nevezetes dolgok:

1. Hogy midőn az generál Nigron mellette lévő sok nagy emberekkel, officérekkel az szembenléttelre az sánccból kijűtt volna, az fejedelem is sok színéppel az hagyott közhelyre közelítettek volna, igen frissen öltözve lévén, mind maga s mind lova tollason, tetteté, mintha az lóról leszállani akarna ő is, melyet az német generál is cselekedni akarván, lováról leszálla, az fejedelem pedig lova hátán marada, s amaz confundáltatván, mind az splendorát látván, s mind pedig azalatt számtalan trombiták harsogási, nagy lövések, körülálló színépek láttatván s hallatván, gyalog marada, s úgy foga kezét az fejedelemmel s köszönté; mely miatt császár és az tanács s egész udvar előtt igen nagy disgratiában esék Nigron, hogy császár reputatióját szeméi előtt viselni nem tudta, kinek képét az ármádában viselte, és az generálságtól is priváltaték, kit azután láttam magam is Bécsben: ott tekergett, büszkélte egy szép fraucimer után, az ki, elhiszem adományáért, az mi jó szócskát adott s kedveskedett

néki, mert egyébiránt rút, fekete, himlőhelyes és vén ember is vala, és így csak azon despectusban marada haláláig.

2. Kimenvén az táborról az fejedelem csakhamar odaszállásunk után, hogy az sáncot contemplálná, midőn egy helyben megállapodék, az körülette lévőeknek megoszlását parancsolá ugyan, hogy az csoporthoz álgyúval, torockkal ne irányozhatnának; mindazáltal egynéhányan nem messze lévén körülette, csak azelőtt harmadnappal Holics nevű várat megadván annak kapitánya, elbocsáttaték az fejedelemmel szemben lévén, ki az sáncbélielkehez menvén, perspectiva által megnézte s esmérte az fejedelmet, s hozzáigazítván két tarackokat, nem volt feljebb fél kopjányinál háta megett, Fodor György nevű főember udvari szolgának, kinek viszont én állottam háta megett, lovát úgy lövék, hogy oldaláról az kardot első karikájánál, mentéjét, dolmányát elsodrá, és az lónak első lapockáján általszakasztá az golyóbis; más golyóbisval Huszár Péternek is lovát ellövék, ki akkor én rendem szerint való bójáró inas vala. Az fejedelmet sokan szölongatták úri rendek, de csak contemnáló, s így felele: Hol láttátok vagy hallottátok, jó uraim, hogy királyt vagy fejedelmet öreg lövészszámmal ellőtték volna? S ugyan nem hagyá szándékát mindazáltal, csakhogy abaköpenyeget, közönséges süveget vévén, abban kerülé, nézegeté meg az sáncot, s tön dispositiókat.

3. Egy éjjel kiútván az sáncból az ellenség, az honnat valami felemelt sáncöltésből lőttek reájok, kicsinben mind az ott lévő lövészszámokat el nem nyerék, otthagyván Petendi nevű német tolmácsát az fejedelem, annak is fejét lőtték vala s meghala; de az táborról segíték meg őket.

4. Egy Farkas Gábor nevű mezei hadnagy csudálkozásra méltó vakmerőséggel egy éjjel öt vagy hat katonával az Morva vizén általúsztatván az sáncra, ott néhány fejet vöttek, sebhettek, s annyé tüzes nép közül egynek elveszése nélkül visszajüttek.

5. Ez sánc körül lőtték vala farban Petki Istvánt, ki akkor étekfogó vala, mostan fejedelem hopmestere és csíki kapitán. Horvát Istvánt is ezen expeditio alatt, de nem az sáncnál, farban lőtték vala, Puskás János mezei kapitánt az szerint.

6. Az ide előbb nevezett Páris Pál is, ki mintegy comissariusok vala az oláh hadaknak, minthogy ugyan oláh fi is volt, egykorban az sáncból ellenkezni kijütt német rajtereket többekkel együtt megnyomván, és szinte az sáncban béúzvén annak kapuján, annyéra ment, hogy kezébéli tollas botját behajtotta egy német után az sáncba, belől sűrőséggel állván s lóvén az számtalan muskétás, annyi lövés között is békével eljüve.

7. Az oda előbb dési harcnak alkalmatosságában említett Kamuti Balázsnak az fejedelemmel lón ilyen tréfája, hogy az fejedelem bégyűjtetvén az hadaknak főtisztviselőit, parancsolá nékiek, hogy kiki alattok lévőeknek intimálná, és inducálnák arra őket, hogy az ostromhoz gyalog szállanának az lovas hadak is, ígírvén kinek-kinek rendi s állapotja szerint hópénzt, nemességet, s kinek egyéb kegyelmességét; és hogy az sáncnak árkában hányatandó vesszőnyalábokat is kötnének, ha ostromnak kellene lenni; melyre többek is ajánlván magokat, Balázs is mondá: Kész vagyok, mond, kegyelmes uram, én is mind alattam lévőeknek intimálni (mert az erdélyi vármegyéknek ő vala akkor generálisok), s mind magam is gyalog szállani, csak egy dologból való könyörgésem van; felséged hallgassa meg. Felelé az fejedelem: Mondja kegyelmed, meghalljuk. Balázs mondá: Még ifiú legén koromban Egren laktomban erős hittel fogadtam vala, seregben léve, hídon menve szélül nem járok; megvert futó hadban utól nem maradok; ostromra elől nem megyek. Ezeket ha lehet eltávoztatom: azért

felséged is csak azt ne kívánja, hitemet megszegjem; jelen leszek én is valahol s nem is utól az ostromon, de elől egyáltalában nem megyek. Értvén az fejedelem az tréfát, mind maga, mind több hallók sok neveltséggel mulattak; az fejedelem ily választ tőn: Nem kénszerítjük, mond, kegyelmedet hiti megszegésére; hanem hagyjuk csak az maga emberségére. Ez noha tréfa, de olyan állapotokban valóban observálásra való dolgok.

8. Az fejedelem ily szerencsén is forga ekkor: hogy egy alkalmatosságban az Morva szakadékján lévő hídon menvén által, az híd egy helyen meg tanálván lyukadni, lovának lába bésuhanván eldüle: vergődvén az fejedelem, nyakra-főre az magas hídról leesék az vízben. Egy Szegedi István nevű kengyelfutója minden tartózás és cunctatio nélkül töstént ugrék utána és megragadá köntösét s magát is, segítvén néki mindketten talpokra állának, mert nem vala nagyobb mélysége, mint csak vállhegyig érő; azután többek is az part felől kerülve menének bé, de az fejedelemnek nagy bátorsága látszék ez casusban is, mert semmi confusio és alteratio benne nem esmérteték: az kengyelfutót megnemesíté, örökséget és ahhoz portiót conferát vala, azonkívül köntöst, pénzt, és mindenképpen holtáig jó ura lőn. Sok vélekedés volt ez felől, rossz omennek magyarázván sokak; de azért Isten jó véget ada dolgának.

Ezek után az fejedelem Morvából az hadakkal visszafordula Nagyszombatban az Fejérhegyen által, hogy az tolvajok néhány helyeken ütötték meg az hadbélieket; néhul töttek is károkat, kiváltképpen szekerekben. Szomolyánnak városában evék egy ebédet az fejedelem rettenetes kegyetlen hideg üdőben: az hadaknak sem beszállani, sem kerteket, gyümölcsfákat megégetni nem engedteték; kinn voltak addig, míg az fejedelem vendégettetett az várnak urától. Onnan Nagyszombatba menénk.

Ez Szomolyánban az vendégség alatt rajtam ily tréfa esék, hogy igen jó egy bokor vidra kesztyűmet ellopák, mivel az fejedelem körül forgódván, letöttem vala az házban; oly szörnyű hidegben valóban rosszul esék.

Nagyszombatból az fejedelem az tractára követeket bocsáta, maga udvari hadával és gyalogsággal az várasban szálla, az több hadakat quartíral falukra rendelé. Az török és tatár haddal is az szerént akar vala, mert vala tatár is circiter két vagy háromezer, Hacikei pasa vala előttök; bégyújtván őket eléggé intimálá, megvárnák végét az dolognak, mert az ellenség megértvén elmeneteleket, keményebb léssen az tractában; azok is szemben tetteték megmaradásokat, de kimenvén, csak megindultak. Az fejedelem az Vág vizén lévő hidakat őriztette, hogy el ne bocsáttatnának; de azok révet tanálván, az ebek csak elmennek; az fejedelem is alattomban hírt tévén, az magyar végházakban reájok gyülekezének, és Érsekújvár tájékján megvervén őket, sokat levágának, többek között az Kliszi béget is elfogák, ki igen deli ifjú legény vala. Azután mi is nem merészlénk sokáig Nagyszombatnál quartírozni; az élés is megszűkülvén, menénk Besztercebányára, ott egy ideig lévén az erdélyi hadakat is nem tarthatá, el kelle bocsátani; azután maga is aláindula Kassára. Mely nap kiindulánk, valami igen nagy havasos erdőn kelletvén általmennünk, az sok szának, szekerek miatt odarekedénk, és az havas közt az útban egyfelé is ki nem mehetvén az rettenetes hó miatt, ott hálánk; az fejedelem paripán igen nagy veszéllyel, csak valahány magával kitörtetett falura.

Másnap mi is onnan Rosemberkre, tizenhárom városokra, sat., Kassára. Ez útban láttam, lován ülve megvötte az fullajtárt az hideg, halva esett le; az német cirkáló

fennállva fagyott s holt meg. Kassán kitöltvén az telet, tavasszal bémenénk Erdélyben, mert azalatt az békesség is végben méne, és csak az hét vármegye Kassával éltéig; Munkács, Tokaj, Ecsed maradának az fejedelemnél, ki summában, ki örökben; az mit elkaphatánk az bányavárosokon, pénzt, ezüstöt, aranyat, rezet, azt elhozók. Énreám őszön esvén az negyednapi hideglelés, noha mind stubnai, bajnóci fürödőkben, váradiban is próbáltam, orvosságokkal is, de mind háborgatott nyolc holnapig: Erdélyben media megvágásával hagyta el. Erdélyben bémenvén helyben voltunk 1624-dik esztendőben, melyben én is töltöttem el tizenhetedik esztendőmet.

VII. „mi Róma büszke ifjainak Athén”

A bécsi testőrség, a Szent István Rend, a magyar felvilágosodás, nyelvújítás és a nemzettudat átalakulása

A címadó idézet rész Ballagi Aladárnak a magyar testőrség történetét összefoglaló művéből (1872, 1878) származik, amellyel Döbrentei Gábornak 1813-ban az *Erdélyi Múzeum* lapján írt szavait egészítette ki („Bécs ezeknek nem vala Sybaris, sem Capua, hanem lett az, mi Róma büszke ifjainak Athén”). A Rákóczi-szabadságharc után, a 18. század új korszakot jelentett a magyar politikai, társadalmi és kulturális életben. Az ország és az uralkodó kapcsolata megváltozott. Ennek szimbolikus példái a bécsi magyar testőrség felállítása és a Szent István Rend megalapítása. A magyar testőrség tagjai voltak a magyar felvilágosodás előfutárai. A Szent István Rend lovagjai az uralkodó és az ország között képeztek hidat. A kedvező korszak előmozdította a nyelvújítást, illetve a magyar nemzettudat formálódását, ami a reformkorban csúcspontot ért el. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum* I./1.: 4., 5., 6., 7. és *Ludoviceum* I./2.: 6., 7., 8.

13. Illésy János: A Magyar Királyi Nemes Testőrség felállítása 1760-ban – részletek

[...]

1760 márcz. 1-én kelt a kancelláriai körrendelet, mely tudatta a vármegyékkel, hogy ő felsége elhatározta a magyar királyi nemes testőrség felállítását. Ezzel is az ország javát célozza s a nemzet régi óhajtását kívánja betölteni. Az intézmény felállítása es állandósítása 80,000 frt alapot igényel. Ez összeget a háborúban kimerült kincstár nem bírja meg. Ennélfogva a vármegyéknek kell gondoskodniok, hogy azt akár a porták utáni kirovással, akár vagyoni tehetségük s népességük arányában megszavazandó ajánlatokkal, vagy más alkalmas módon előteremtsék. Lelkes szavakban buzdítja a nemzetet az adakozásra s reményét fejezi ki, hogy valamint minden előkelő királyi udvarnak van fényes testőrsége, úgy Magyarország sem fog ebben hátra maradni. Egyidejűleg ezzel a vármegyék főispánjai és administratorai külön bizalmas utasítást kaptak, hogy a vezetésükre bízott törvényhatóságoknál a célba vett terv létesítésére minden lehetőst elkövessenek. Az intézmény szervezetét a következőkben ismerteti a kancelláriai rendelet:

1. A testőrség 120 főből áll s csak magyar fő- vagy köznemes ifjak vétetnek föl bele. Rendeltesse ő felsége személyének őrzése s az ezzel járó tiszt teljesítése. 2. A testőrség kapitánya és tisztjei csak magyarok lehetnek s magas katonai rangban

állanak. 3. A fölveendő ifjakat a vármegyék ajánlják. 4. A testőrök kiváltságos jogokat élveznek. 5. Tiszti – legalább is alhadnagy-rangot viselnek. 6. Mindenféle katonai tisztességben, pl. az üdvözlés, részesülnek. 7. Szabad bejárásuk lesz az udvarba s ő felsége második előszobájába. 8. Ha bizonyos idő múlva az udvari szolgálat alól fölmentetnek, átléphetnek a hadseregbe és pedig magasabb ranggal; vagy ha a polgári foglalkozáshoz több kedvet éreznek, ott is rangjoknak megfelelő hivatalban fognak alkalmazást nyerni. 9. A kort illetőleg határozott szabály nem állítatik meg, csak annyi kívánatik, hogy a pályázó a huszadik évét betöltötte legyen s katonai szolgálatra alkalmas testalkattal bírjon. A szervezkedéskor első sorban a magyar lovas és gyalog ezredekben szemeltetik ki néhány tiszt, a kik a többieket a katonai dolgokban kiképezzék. 10. Nem róm. kath. vallásúak is lehetnek testőrök. (Ezt a máj. 8-án kibocsátott rendelet akként korlátozta, hogy a más vallásúak az összes létszám egy harmad részénél többen nem lehetnek.) 11. Administrationalis tekintetben a főudvarmestertől függ a testőrség, bíraskodási ügyekben pedig a m. udv. kancellártól, illetőleg a hadi tanácstól. 12. Ő felségének jogában áll olyanokat is fölvenni, a kiket törvényhatóságok ugyan nem ajánlottak, de a kik, akár mint katonák, akár mint polgárok a hazának különös szolgálatokat tettek s tehetnek. 13. A testőrök kétféle egyenruhát kapnak: ünneplőt és köznapit. A díszruha következő: veres nadrág, dolmány és mente, melyeket rókaprém, kettős ezüst gomb és sujtás ékítenek, rojtokkal és ezüst varratokkal; ezüst szegélyű zöld öv, sárga csizma és vörös magyaros föveg, fehér tollforgóval. A ruházatot panyókán vetett tigrisbőr s szintén a vállon átvett széles katonai öv zöld selyemből ezüst szegélylyel, sárga csattal. A lovakat, melyek csakis fehérek lehetnek, ezüstös czafrangok díszítik moldvai módra, a lótakaró zöld, ezüst rojtokkal, díszesen kihímézve rá a császári sas, mellén a magyar címerrel. A rendes viselet áll vörös nadrágból, fehér dolmányból és mentéből fekete prémmel, egyszerű fehér gombok, ezüst és zöld selyemszálakból font kettős zsinórzattal; zöld öv, vörös süveg. A lótakaró zöld, rajta a császári sas mellén levő magyar címer posztóból.

A kancellária értesítése országszerte közörmöt okozott. Leírhatatlan lelkesedés fogta el a hazafiak keblét a királynő kegyelmes elhatározása felett. Egyik-másik vármegye be sem várta a rendes közgyűlés idejét, sürgősen rendkívüli gyűlést hívott össze, az ajánlat megtételére. [...]

A feliratok, melyeknek kíséretében a vármegyék közgyűlési határozataikat fölterjesztették, érdekes képét tükrözik vissza az ország közhangulatának, mely a testőrség felállításának hírére keletkezett. Hosszabb-rövidebb, érzelmesebb-szárazabb feliratok ezek, de egyikből se hiányzik a fejedelmi kegy felett érzett öröm kifejezése. Némelyik alig talál szót hálája tolmácsolására. Régi óhajuk valósulását látják a királynő ezen anyai gondoskodásában. Megmutatta vele a királynő, mennyire bízik hű magyar népében, mely trónját válságos időkben oly nagy lelkesedéssel, erőfeszítéssel támogatá. Somogy vármegye a legalkalmasabb eszközt látja benne, hogy a haza fiai a trón közelébe útat nyerjenek, ott annak védelmében részt vegyenek, ragaszkodásukat, törhetetlen hűségüket közelebről tanúsítsák; eddig az udvari élet és kör úgy is el volt zárva előlük. Komárom vármegye felirata nemcsak azért érdekes, mert benne a híres «vitam et sanguinem» előfordul, hanem azért is, mert megjelöli a testőrségnek a magasabb műveltség elsajátítására való alkalmatosságát.

[...]

A vármegyék tehát különböző úton s módon igyekeztek előteremteni a tehetségükhöz képest megajánlott pénzt. [...]

Azt azonban valamennyi vármegye határozottan kijelentette, hogy ajánlata ideiglenes természetű s csak addig érvényes, míg a legközelebbi országgyűlés állandó alapról nem gondoskodik s hogy ez nem szolgálhat jövőre precedensül. Ezen kívül egyik-másik vármegye még bizonyos föltételekhez is kötötte ajánlatát. így pl. Sopron vármegye csak azzal a kikötéssel szavazott meg 4000 frtot, ha az intézmény állandó marad; ha az ajánlat hatálya csak a jövő országgyűlésig terjed; ha a törvényekbe, királyi diplomákba, földesúri jogokba nem ütközik; ha csupán a kitűzött célra fordíttatik s a testőrség megszűntével nem válik állandó fizetési kötelezettséggé; ha csak magyarok és csak nemesek vétetnek fel testőrökül.

[...] Erdélyt, mint Magyarországtól elkülönített nagyfejedelemséget külön, önálló udv. kancellária és főkörmányszék (gubernium) igazgatta s külön országgyűlései hozták törvényeit. Megeshetett volna tehát, hogy a magyarnak nevezett testőrségben a Királyhágón túli részek nem lettek volna képviselve.

Csak hogy a testőrség utáni óhaj Erdélyben is általános volt, sőt, ha lehet mondani, még általánosabb, mert ott aránylag több család találkozott, a melynek fiai vágyva vágytak a bécsi udvar finom műveltségű körébe juthatni.

[...]

A lelkesedés, a gyorsaság, melylyel a vármegyék és városok a királynő kívánságának eleget tettek, meglepte a kir. udvart. Az uralkodónak jól esett tapasztalnia, hogy a nemzet áldozatkészségébe vetett bizalmában ismételtelen nem csalódott.

A törvényhatóságok lelkes feliratai hasonló lelkesedésre hangolták a királynőt is. Minden egyes magyarországi vármegyéhez külön köszönő levelet intéz, melyben a legnagyobb elismeréssel adózik áldozatkészségének s áradozó szavakban biztosítja továbbbi kegyelméről. Félre nem érhetőleg ígéri, hogy az ország alkotmányát, törvényeit tiszteletben tartja, annak megszilárdításán, bővítésén állhatatosan munkálанд. [...]

Jellemző a Szatmár vármegyéhez máj. 5-én intézett köszönő levél következő része: «Higyjétek el: semmit sem óhajtunk inkább, mint hogy minél előbb ország-világ szerte bebizonyíthassuk, mennyire kedves nekünk Magyarország; higyjétek el s vegyétek bizonyosra, hogy királyi gondjaink egyedül arra a célra irányozvák, hogy sohasem fogjuk túrni, miszerint azokból a törvényekből és kiváltságokból, melyekkel Magyarország e napig élt, bármi is elvonassék ; ellenkezőleg naponként azon fogunk fáradozni, hogy az érettünk oly sok kiváló érdemet szerzett ország a boldogság legmagasabb fokára emeltessék.»

[...]

A végleges személyi és rangbeosztással egyidejűleg elkészült a fegyelmi szabályzat (statutum) is, mely a testőrséget a hadi tanács hatósága, illetőleg annak bírósági osztálya alá helyezi s a hadi törvényeket teszi kötelezőkké rájuk. A 30 pontból álló statútumot minden negyed évben föl kellett a testőrség előtt olvasni s betartásuk a feljebbvalóknak szigorú kötelességükké tétetett. A szabályzat pontjai ezek: 1. Az egész magyar nemes testőrség hűségesküt tesz legfőbb fejének, Ferencz római császárnak, Mária Terézia férjének s az 1741: IV. t.-cz. értelmében uralkodó társának. 2. Az Isten felelmében valamennyien oly kegyesek legyenek, hogy a keresztyéni kötelességek teljesítésében az egész város előtt tündöklő például szolgáljanak. 3. Hivatalos

kötelességeikben feljebbvalóiknak föltétlenül engedelmeskedjenek. Bosszúállás ne vezérelje őket, ha valamiért igazságosan büntettetnek. A feljebbvalók félre téve minden versengést, egymás közt bensőségben s kedvességben éljenek; az alájok rendelt nemeseket lehetőleg enyhén és kényén kormányozzák. 4. A ki veszedelmes zenebonát támaszt, a hadi törvények előírása szerint bűnhődjék. 5. A ki a feljebbvaló katonai parancsának durván ellenszegül, a testőrség sorából kitöröltetik. 6. Az istentelen beszédűtől és cselekedettől kiki őrizkedjék; ha kürttel ájtatosságra szólíttatnak, jelenjenek meg mindnyájan. A ki akár szóval, akár tettel az Isten ellen vétkezik, törvény szerint büntetessék. 7. A párbaj egyáltalában tilos; a párbajozó az ő felsége által nem régiben kibocsátott rendelet értelmében bűnhődjék. 8. A halálos büntetés végrehajtása előtt a bűnös a testőrség tisztétől előbb megfosztatik. 9. A kéjnéket kerüljék. A ki akár a táborban, akár a laktanyában fajtalankodáson éretik, a felettes hatóság által kiszabandó büntetéssel sujtassék. 10. A játéktól, ivástól, dohányzástól mind az udvarnál, mind a királyi várakban és kéjlakokban, valamint azon épületekben, a melyekben az udvart kísérve megszállanak, büntetés terhe alatt tartózkodjanak. 11. A ki mást rágalmaz, példásan – isméltődés esetén szigorítva bűnhődjék. 12. A fegyvereket, ruhákat felettebb tisztán tartásák. A ki fegyverzetét, ruháit vagy a testőrség tulajdonát képező egyéb fölszereléseket elzalogosítja, a zálogösszegezen felül még annak kétszeresében marasztaltassék el. Őrizkedjenek a testőrök az adósságcsinálástól s az adósok megbüntetésére a feljebbvalók szigorúan vigyázzanak. 13. A ki a katonai szempontból kiadott parancsot vonakodik végrehajtani, mint lázadó büntetessék. 14. A kijelölt lakással mindenki elégedjék meg; a zúgolódók mások elrettentésére bűnhődjenek. 15. A ki felsőbb engedély nélkül a testőrségi kaszárnyából éjjelre kimarad, keményen sujtassék; ha az altiszt észre veszi alantásának távollétét, erről a kapitánynak vagy helyettesének azonnal tegyen jelentést. 16. A ki az őrszolgálatot elhanyagolja vagy ittasan teljesíti, a katonai törvények szerint lakoljon. 17. Az őrszolgálatot elvégezvén, kiabálással, rikoltozással, veszekedéssel vagy lövöldözéssel ne támasszanak csődületet, különben büntetés terhe alatt. 18. Az éjjeli őrszolgálatot a testőr a kijelölt helyen szorgalmasan teljesítse, hacsak példásan nem akar lakolni. 19. Az őrálláson katonához illő tisztességgel viselkedjék, különben büntetés éri. 20. A ki az órre kezét emel, vagy az órseget vizsgálóra fegyvert fog, a katonai törvények szerint fenyítettessék. 21. A ki az őrhelyen elalszik, vagy azt, mielőtt felváltatott, elhagyja, katonai büntetésben részesül. 22. A ki kürtszóra nem jelentkezik a sorban, bebörtönöztessék. 23. Más egyéb esetekben is, így midőn a testőrség táborba száll s ott tesz a királynak szolgálatot, hasonlóképpen a katonai törvények alkalmazandók. 24. Az udvarnál történekről titoktartók legyenek, különben súlyos büntetésre számíthatnak. 25. Midőn a testőrök őrt állanak, őrizkedjenek arra figyelni, a mit ő felségének hangosan előterjesztenek, sőt a hallgatózni akarókat is távolítsák el s erre különösen a táborban, a főparancsnok sátra körül, ügyeljenek. 26. Valahányszor veszedelmet jeleznek, vagy az udvarban tűz támad, a testőrök testületileg vagy egyes csapatban – már a mint parancsolják – jelenjenek meg s a kijelölt helyeken tartózkodjanak. 27. Ha a tábort vagy a sereget kísérik, engedelem nélkül senki se távozzék el, különben a testületből kizáratik. 28. Mindazokat, a mik ebben vagy az ez után kibocsátandó rendeletekben foglaltatnak, pontosan megtartsák s a tilos dolgoktól tartózkodjanak. 29. A nemes testőrség a hadbírótság és a katonai törvények alá

tartozik. 30. A ki büntetésből a testőrségből kizáratik, Magyarországon soha semmiféle katonai vagy polgári hivatalban nem alkalmazható. A fegyelmi szabályzatot követte a szolgálati utasítás a kapitány, a tisztek s a közttestőrök számára. Ennek 1, 2 pontja a hűségeskü letételének módját szabályozza. A kapitány fölesküvésének módja egy kis ellenkezésre szolgáltatott alkalmat a magy. udv. kancellár és a főudvarmester közt. A kancellár ugyanis azt javasolta, hogy a kapitány ő felségeik jelenlétében s karddal az oldalán tegye le az esküt. A főudvarmester ezt túl magas, a kapitány állását meg nem illető kívánságnak találta. [...] A vitás kérdést a királynő a kancellár javára döntötte el. [...] Ez elhatározásra különösen a kancellárnak az az ellenvetése folyt be, hogy ő felsége megígérte, miszerint a nemes testőrség kapitánya a magyar zászlós urak sorába fog iktattatni, s mint ilyen, csak az uralkodó kezébe teheti le hűségesküjét. A testőrség többi tagjainak esküjéről akként intézkedik a szabályzat, hogy a tisztek és altisztek a főudvarmester előtt és hivatalos helyiségében esküdnek fel; a közttestőrök pedig a laktanyában a kapitány kezeibe teszik le esküjüket. Eskümintá is négyféle állapított meg: egy a kapitány, egy az alkapitány, egy a fő- és alhadnagyok s egy az altisztek és a közttestőrök számára. Ezután a 3-ik pont a testőrségbe való fölvételről intézkedik. E szerint akár halálozás, akár rangfosztás, akár elbocsátás vagy kivégzés következtében hely ürül: a kapitány vagy helyettese arról a főudvarmesternek s a m. udv. kancellárnak jelentést tesz. Erre a kancellár vizsgálódní fog, hogy kivel lenne a hely legalkalmasabban betöltendő? S itt különös figyelemmel kell lenni azokra a vármegyékre, a melyek éppen nincsenek képviselve a testőrségben. A kapitány is javaslatba hozhatja a maga jelöltjét. Ha a betöltés joga Erdélyországot illeti, abban az erd. kancellár hivatott intézkedni. A korra nézve – noha előbb semmi megszorítás nem volt, – újabban akként rendelkezett ő felsége, hogy 20 éves kora előtt senki se vehető fel. 4. Ha valamely testőr elbocsátatását avagy a rendes hadseregben, vagy polgári hivatalban alkalmaztatását kéri, jelentse ebbeli szándékát az őrmesterének, ez a kapitánynak s ez ismét a főudvarmesternek és m. udv. kancellárnak. 5. A kapitány, a tisztek s a testőrök valamennyien szolgálati ügyekben egyedül a főudvarmester rendelkezése alatt állanak; egyéb - s különösen bírászkodási ügyekben pedig, a melyekben a katonai törvények alkalmazandók, a hadi tanács alatt. 6. Mivel pedig a testőrség katonai rendbe tartozik s ilyennek tekintetik, illő, hogy a testőrök ne csak mint katonák, hanem mint katonatisztek viselkedjenek. Ennél fogva a kapitány különös gondot fordítson alantasai erkölcsösségére. Különösen kívánatos az istenfélelem és kegyesség folytonos ébrentartása; e célból a testőrség káplánja, a ki az udv. várkáplán fenhatósága alá tartozik, a nap bizonyos órájában isteni tiszteletet tartson, melyet a testőrök áhítattal hallgassanak, a szent oktatásokat megszívleljék, az úrvacsora fölvétele előtt magukba szálljanak és böjtöljenek. De ne csak a kaszárnyában legyenek istenfélők, hanem a keresztyéni jámborságot a nagy közönség előtt is megőrizzek, sőt annak körében is terjeszszék. 7. Gondoskodni kell, hogy a szolgálaton kívüli szabad időt a testőr akár testgyakorlatokkal, akár pedig szellemi hajlamának megfelelő tudományokkal hasznosan töltsék. Általában a kapitány a kiválóbb tisztekkel együtt dolgozzon ki javaslatot azokról, a miket az intézmény javára szükségesnek tart s megbírálas végett terjeszszék a két kancellár és főudvarmester elé. 8. A testőröknek és altiszteknek a házasság egyáltalában nem engedtetik meg; a tisztek közül is a nősök nem lakhatnak a kaszárnyában. 9. A kapitány vagy helyettese

egy őrmestert minden nap küldjön az udvarba, a ki a szolgálattevő kamarástól megtudakolja a másnapi szolgálat rendjét. Ha a kapitány kételkednék a kiadott rend helyességében, ne intézkedjék a maga fejétől, hanem a főudvarmestertől kérjen személyesen felvilágosítást. Általában a testőrség ügyeiben minél gyakrabban érintkezzen vele. A két kancellárral s a hadi tanácscsal is ápolja a jó viszonyt; e célból az év folyamán többször rendeljen ki egyes testőröket tisztelgésükre. 10. Minden hónap 6-án létszám-kimutatást készíttessen és sajátkezűleg alá írva küldjön a főudvarmesternek, a hadi tanács jogi elnökének s a m. udv. kancellárnak, a melyben minden egyes személyről véleményét nyilvánítsa. 11. Kinek-kinek illetményét – magára és lovára – az erről készült táblázat mutatja. A testőrségi élelmezőnek a kapitány által láttamozott nyugtáját a kerületi biztos negyed évenként fogja kifizetni a gárda-alapból. 12. A kapitány kötelessége jelentést tenni, hogy a ruházatra, melynek tisztaságára különös gond fordítandó, s egyéb apró, nagyon is megokolt szükségletre, mennyi pénz kívántatik? A díszruha minden három évben újra díszítendő. A szükségletek elkerülhetetlen természetűek legyenek, hogy a gárda-alap szerfölötti kiadásokkal meg ne terheltessék. Ugyanez tartandó szem előtt a ház, az istállók gondozását, a lóállományt, világítást stb. illetőleg. 13. A testőrség úgy a székvárosban, valamint Schönbrunnban, a hol ő felsége nyaranta tartózkodni szokott, nem különben a többi kir. kastélyokban a szolgálatot következőleg fogja végezni. Midőn ő felsége a külföldi nagyköveteket, vagy idegen fejedelmek küldöttjeit fogadja vagy aranygyapjas lovagokat felavat s valakit a nem rég alapított Mária Terézia érdemrenddel feldíszít, vagy ájtatoskodás céljából valamely templomba nyilvánosan felvonul, akkor a császári gárda jobb felől, a magyar nemes testőrség bal felől környezi ő felségét, a magyar gárda kapitánya pedig az uralkodó jobbán foglal állást a többi testőrök előtt. Mikor pedig a felség, különösen mint magyar és cseh király fogad követeket, osztogat hűbéreket, avat fel csillagkereszteseket, akkor a többi gárda kizárásával csakis a magyar testőrség környezi. Ha ő felsége akár királyi férjével, akár maga nyilvános pompával valamely külső templomot látogat meg, vagy nyilvános kihallgatást ad s az ú. u. «Augustiner Gang»-ban: a kapitány ő felsége jobbán, a testőrség pedig balján elhelyezkedve kísérik a császári gárdával együtt. Valahányszor ő felségeik együtt, vagy külön-külön kikocsiznak, 40 testőr lovagol kivont karddal a kocsik mellett akként, hogy a közvetlenül utánok jövő udv. főméltóságokat, mint a főlovászmestert, főkamarást, útlejtőket ne akadályozzák. Mikor ő felségeik kisebb pompával – mint nevezik: incognito – vagy vadászni vagy egyéb célból a városon kívül kocsikáznak, mindig négy testőr lesz kíséretükben; ha pedig a főherczegek vagy főherczegnők kocsiznak ki, két testőr kíséri őket, de nem kivont karddal. Egyébként a magyar testőrök a császári gárdával együttesen és ugyanazon helyen végzik szolgálatukat. 14. Hogy az őrség pontosan és rendben menjen, a kapitány minden nap annyi testőrt rendeljen ki, a mennyi az összes udvari szolgálat ellátásához megkívántatik. A Schönbrunnban tartózkodás alatt 40 testőr rendelendő ki négy napi szolgálatra, melynek eltöltelevel újjakkal váltatnak fel. A bécsi királyi lakon kívüli szolgálat tartama alatt a testőrök a kir. udvartól kapnak ellátást. 15. A kapitánynak vagy helyettesének kötelessége a napi szolgálatra kirendelt testőrök névjegyzékét a szolgálatot tevő kamarásnak tájékozás végett kézbesíteni. 16. Említve volt, hogy a testőrség katonai jelleggel bír. Ha tehát ő felsége táborba száll, az egész testőrség követi, ha pedig valamelyik főherczeg vesz részt a hadvezetésben,

akkor a testőrségnek fele, vagy egyharmada kíséri s ekkor a testőrzésén kívül alkalom nyílik a hadügyekben jártas vagy bátor, vállalkozó testőrnek magát a harcmezéjén kitüntethetni. 17. Ilyenkor, minthogy a tábori élet több költséggel jár, a rendes illetményen felül még bizonyos pótlékot fognak húzni a kincstártól. 18. A testőr magán ügyeinek elintézésére a kapitánytól szabadságot kérhet, a ki a dolog fontosságához képest, saját felelősségére 15 napi szabadságot adhat; ennél hosszabb időt már a főudvarmester engedélyezhet. 19. A testőrséget minden hat hónapban egy, ő felsége által e czélra kirendelendő altábornok felülvizsgálat (revisio) alá veszi; minden évben pedig egy kirendelt tábornok megszemléli. 20. A kapitány helyettesének, a fő- és alhadnagyoknak törvényeket szabhat, csakhogy azok a felettes hatóság jóváhagyása után bírnak erővel. 21. A kapitány felügyel a szolgákra is, hogy kötelességüket pontosan teljesítsék s keresztyéni jámbor életet folytassanak. 22. Az uralkodó és a haditanács által a katonaság részére időről időre kiadandó rendeletek a testőrség kapitányjával is közlendők, a kinek kötelessége leendő alantasai előtt kihirdetni azokat. 23. A kapitány ügyel fel arra is, hogy a hadbíró, mint titkár, a testőrség hivatalos iratait a legnagyobb rendben vezesse. 24. A testőröknek megadatik az a kiváltság, hogy a város zárt kapuin szabadon járhatnak s behozandó holmijaikért a sorompókon nem fizetnek. 25. A beteg testőrt a kincstár által fizetett orvos gyógyítja, orvosságról is a kincstár gondoskodik. 26. A katonai jelszót (parole) a kapitány vagy helyettese a főudvarmestertől, ez ismét minden hónapban ő felségétől kapja, épen mint a helyőrség a térparancsnoktól. 27. Kiváló udv. ünnepélyek alkalmával, mint születés- és névnapokon, a kapitány és a testőrök díszruhában dob- és kürtszó mellett nyilvános fölvonulást tartanak az udvarhoz. Ezekben a napokon a kapitány vezetése alatt a tiszt kar és az egész testőrség kézcsofolásra ő felsége elé bocsáttatik. [...]

A már Pozsonyba összegyűlt s némileg begyakorlott testőrség fölesketésének s zászlója felszentelésének ünnepét szept. 28-ára tűzte ki a királynő. Szept. 9-én Batthyány nádorhoz és az erdélyi gubernátorhoz az országgal közlendő levelet intézett [...] szept. 11-én pedig megküldi a helytartótanácsnak a felavatás programját, az ünnepélyre meghívja a helytartótanácsot, a kamarát, a hadtestparancsnokságot, meghívhatja Pozsony városát s a vele szomszédos vármegyéket. Az ünnepély rendezésével a helytartótanácsot és a pozsonyi hadtestparancsnokságot bízta meg, kifejezván óhajtását, hogy az a testőrség fénynek és méltóságának megfelelő legyen. Ő maga nem lehet jelen, hanem gr. Erdődi Pálffy Miklós kancellárt bízta meg, mint kir. biztost, képviselővel. A felavatás programja következőleg állapított meg:

I. Az eskütétel rendje. 1. A szept. 27-én Pozsonyba megérkező kir. biztost a Duna partján három helytartótanácsos várja, üdvözli s kocsin szállására kíséri. 2. A város kapujában az előjáróság üdvözli szokásos módon s aztán a kísérethez csatlakozik. 3. Másnap, a testőrkapitány és a testőrség főlesküvésének ünnepén az esztergomi érsekprimás pozsonyi palotája előtti kertben, reggel 9 órakor a helytartótanács, a m. udv. kamara, a hadtestparancsnokság testületileg megjelennek s az ott felállított sátor körül Pozsony város es vármegye, valamint a környékbeli megyék és városok küldöttjeivel elhelyezkednek. 4. Midőn a kir. biztos, szolgálai kíséretében, hat fogatú kocsin megérkezik, felhangzik a Szent Lelket segítségül hívó egyházi ének, melynek végeztével a szertartást végző főpap megáldja a zászlót (tegumentum tympanorum vulgo Paukenfahnen). 5. Ezután a kir. biztos a sorba felállított testőrséghez rövid

beszédet intéz, melynek végeztével az ő felsége által kinevezett kapitányt bemutatja s átadja neki a testőrség kormányzásánál szem előtt tartandó és követendő utasítást. 6. Ezután a testőrség szabályait a testőrség quesitora hangosan felolvassa. 7. Ugyanaz olvassa az eskümintát, melyet az őrmesterek s köztestőrök érthetőleg utána mondanak. 8. A felesküvés után a kir. biztos a testőrség hitelesen kiállított kiváltságlevelét átnyújtja a kapitánynak, ki azt felolvastatja. 9. Ezután egy helytartótanácsos a kir. biztos elé járulván, a testőrséghez beszédet intéz. 10. Ennek végeztével a sátorban felállított oltárnál az Ambrozianus hymnus elénekeltetik s 11. A kir. biztos díszkísérettel eltávozik.

II. A katonai szertartás rendje. A meghatározott napon korán reggel az egész testőrség a pozsonyi ú. n. hercegi kertbe egész csendben arra a helyre vonul, a mely már előre kijelöltetett számára. Ott rang szerint sorakoznak, szemle alá vétetnek, a tisztek a felavatásnál való teendők felől még egyszer kioktatják őket, miután már napokkal előbb a lépésbe, üdvözlés, fegyverfogás, körképzés, esküvésbe stb. belegyakoroltattak. A helyőrség és koronaőrség töltenyekkel felszerelve 8 órakor kivezényeltetik, őrsüket a kápolna-sátor körül vert sátrak előtt, valamint a kert kapuinál belül és kívül felállítják. A koronaőrség jobb, a helyőrség balfelől helyezkedik el. A díszlővést a mise alatt a koronaőrség, az isteni tisztelet után énekelendő Te Deum alatt pedig a helyőrség adja, vagy megfordítva. A megszabott időre a gárda egész csendben az oltár-sátor elé nyomul, de míg föl nem esküszik, tovább gyakorlatot (manőver) nem végez; ellenben a sátrak körül felállított díszőrség a kir. biztos megérkezésekor rákezd a zenét s a köteles tisztelgest megadja. Ekkor a gárdakapitány, főhadnagy és két hadnagy leszállanak a lórról, bemennek az oltár-sátorba s kivont karddal az evangéliumi oldalra állanak, mire az isteni tisztelet megkezdődik; a többiek pedig úgy viselkednek, mint a gyalog katonaságnak isteni tisztelet alatt szabályszerűen viselkedni kell. Üdvölvések a glóriánál, az első és utolsó evangéliumnál s az átváltozás alatt adatnak. A legidősebb másodőrmester s a hadsegédi tisztet teljesítő első őrmester a zászlót a sátor elé viszik, két székre kiterítik s a pap megszenteli; a trombiták harsognak, a katonaság tiszteleg, a hadsegéd a zászlót rúdjára felerősíti. A testőrök két sorban félkört képeznek; a kir. biztos rövid beszédet intéz hozzájuk, bemutatja kapitányjukat s neki átadja a gárdát, a szabályokat a hadbíróval felolvastatja, végűi felesketti őket, mely alkalommal az őrmestertől kezdve valamennyien lovon, hajadon fővel, három újjat föltartva, mondják az esküt. Ennek végeztével a kir. biztos a kapitánynak átadja a kiváltságlevelét, melyet az auditor hangosan felolvass, mire a kir. biztos mellé rendelt helytartótanácsos beszédet tart a gárdához. Azután a kör feloszolván, újra az oltár-sátor elé járulnak; a Te Deum elénekeltetik, mi alatt a gyalogság háromszoros sortüzet ad. Ezzel bevégeződik a szertartás. A gárdatisztek lóra ülnek s az üdvözlések elfogadása után az egész testőrség dobpergés közt, kivont karddal a primási palotába, a kapitány lakásához vonulnak. Ott a dobokat őrizetbe teszik, lovaikról leszállanak s azokat a lovászok elvezetik. A helyőrség és koronaőrség zeneszóval, tisztelegve haza vonul; azután a testőrök a primási kertben közkölségen megvendégeltetnek. A felavatási ünnepély e program szerint szept. 28-án csakugyan végbe ment. Egykorú írók, mint a történetíró Katona, ki személyesen jelen volt, elragadtatással írnak az ünnepély fényéről s a lelkesedésről. Az isteni tiszteletet Klimó György, pécsi püspök, végezte, az állami főtisztviselők, a katonaság, a vármegyék és városok küldöttjeinek

jelenlétében. Ekkor mutatta be a királyi biztos a testőröknek kapitányjukat gr. Erdődi Pálffy Lipót tábornokot és koronaórt, ő felsége kamarását és belső titkos tanácsosát, a kinek kinevezése ugyan csak okt. 1-től számított, évi 4000 frt üzetessel. Felolvastatott a kiváltságlevél is, mely Landerer pozsonyi nyomdájában kinyomatva, minden vármegyének és sz. kir. városnak megküldetett. Az 1760 szept. 11-ről kelt «Regium privilegiale diploma neo-erectae praetorianae nobilium turmae hungaricae» bevezetésében elmondja a királynő, hogy a királyi hatalom, melyet Isten kegyelméből kezel, parancsolja, hogy fejedelmi kegyét mindenekelőtt azokra áraszsa, a kik őt nehéz viszonyok közt munkájukkal, pénzüikkel, vérükkel támogatták. Ezek közt kiváló hely illeti a magyar nemzetet, melynek a trón megmentése körül kifejtett áldozatkészségét nagy vonásokban elősorolja.

A kiváltságlevél pontjait, minthogy már ismertetett dolgokat tartalmaznak, csak röviden közöljük: 1. A testőrség katonai testületnek nyilvánítottatik s annak jogaival él. 2. Létszáma 120 főben állapítottatik meg és sorába csakis magyar fő- és köznemes családok fiai vétetnek fel. 3. Kapitánya magas katonai rangot visel; csak magyar lehet; kinevezését az uralkodótól nyeri s esküjét karddal az oldalán a felség kezébe teszi le. 4. Az ifjak ajánlása a vármegyék joga; a főlvételnél különös tekintet lesz azokra a vármegyékre, a melyek egy s más okból nincsenek még képviselve. 5. A testőrség főfeladata a király személyének s az uralkodó ház tagjainak őrzése s az ezzel járó szolgálatok teljesítése. Ha urokat a táborba kísérik, ott hadi érdemek szerzésére is alkalom nyújtatik nekik s a rendes illetményen felül pótlékban részesülnek. 6. A testőrök tiszt-, legalább is alhadnagy rangot viselnek. 7. A katonákat megillető tisztességben részesülnek. 8. A kir. udvarba és pedig a második előszobáig bármikor szabad bejárásuk van. 9. Szolgálati évük leteltével vagy a hadseregbe léphetnek át magasabb ranggal, vagy, ha úgy tetszik, polgári hivatalban alkalmaztatnak. 10. A nem róm. katolikusok is lehetnek testőrök. 11. A kik a hadseregben szolgálva kiváló érdemeket szereznek, a Mária Terézia katonai rendjelt is elnyerhetik. 12. Az udv. szolgálat tekintetében a főudvarmestertől, fegyelmi ügyekben a hadi tanács jogi osztályától függenek, szava lévén azonban a m. udv. kancellárnak is. 13. A testőrség pallosjoggal is felruháztatik, remélhető, hogy nem lesz rá szükség. Ha mégis szükség lenne, a halálos ítélet végrehajtás előtt a felség elé terjesztendő. 14. A katonai rendeletek a testőrséggel is közzétetnek s rá is kötelezők.

A felavatás után a testőrség megkezdte működését. Mindjárt másnap útnak indult Bécsbe, rendes tartózkodási helyére. Első éjjel Petronellben, második éjjel Fischamentben hált, a hol ellátásáról idejében gondoskodva lön. Harmadnap bevonult Bécsbe, melynek lakossága érthető érdeklődéssel várta.

14. Kazinczy Ferenc: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél

Valahol a irodalom virágzásra fakadt, a nemzeti nyelv mindenkor szenvedne változást, mert az élet nyelve könyvek nyelvénél válván, az új ideákhoz magában nem találja készen szót, s az író kénytelen vala a gondolatot és érzést élelő vonásokkal

kirajzolni, s azoknak gyakran alig érezhető különbségeiket kijegyezni. Így akkor is, midőn a literatúra a maga alantabb lépcsőiről fentebbekre lépe által. A változás ott még tapasztalhatóbb, ahol az idegen szép példák mind a szorultságot inkább érzeték, mint kimutaták az utat, melyen mások jutottak dicsőségre. S ilyenkor a halandók és veszteglők között mindég támada ellenkezés; azok örültek a nyelv és a nemzeti erő kifejlődésének, ezek a változásban rontást, mégpedig akart rontást láttak. Amazokat neológusoknak nevezték el, ezeket ortológusoknak mondhatnánk.

Amely nemzetnél a Helicon-járvány istenségei korábban foghatának lakást mint egynél több s nagy okok miatt nálunk, a nyelv eránt támadott peren, nagyjában tekintvén a viszátkodást, régen általestek; mi, kiknél a dolog nem segéltetik úgy, mint máshol, s akik eszerint filológiai isméretekben halkabban haladhatánk, most perlünk egymással. Mely hasznunkra lehet csak e részben is, hogy a Tudom. Gyűjt. tisztelt kiadói a perlő felekezetek vélekedéseiknek helyt engednek kötetekben, maguk a perben nemcsak bírák lenni nem akarván, de nem is vévén részt. Ahol a közlők ezt teszik, és ahol a perlők csak a dolog, nem egyéb miatt is tusakodnak, s ahol az emberi szív erőtlenségeit fékben tartja a tudományok szeretete és a hazáé, az úgy ott győzni fog.

A mi széptüzű nemzetünk e perben is érezteti sajátságát; hévvel viszi a pert, mint azoknak illik, akik el vagnak melegülve tárgyoktól, s égneak azért, amit szeretnek, lángolnak azért, ami a nemzetiséghez tartozik. Szabad emberek közt zajosabbak a tanácskozások, mint ahol a rabcsoport felett pattog az ostor, mint ahol a lánc csörgése még a jókat is elnémítja. Nem történt tehát rosszul, hogy némely íróink, recenzenseink bennünket dorgálásaikkal ébresztgetének férfiasabb elmékedésre, fáradhatatlan tanulásra, gondosabb dolgozásra, s aki ebben nem lát egyebet catilina dühnél, az vagy kurtalátású, vagy baja van. Bár zajosabbak voltak volna tanácskozásaink! bár a dologhoz értők nagyobb számban szólaltak volna meg! Úgy a per eddig lefolyt volna, s most élénk a béke gyümölcseivel. Mert végre a prisca comaedia vásottságai is megenyhültek, s tudományok körül forgó emberekhez semmi nem illik inkább, mint az a nemes érzés, hogy nem ritkán még szebb megvallani botlásunkat, mint győzni.

A Tud. Gyűjtem. tavalyi (1818) VI. kötetében Füredi Vida költött név alatt egy férfiú hallata magát azon két nehezteléssel, mely a régibb szín kedvelőt az újítások kedvelői ellen lángoltatja. Ilyen az a vád, hogy némely magyarok gyalázatot vontak a nemzetre, midőn a külföld tudományos ujságleveleiben azon magyar írókat, akik nem az ő feleken állanak és akiknek irigylik fényeket, tatár ostorjokkal szabdalák. Mintha a gondatlan író fenyítése gyalázatot vonna a nemzetre, s a külföld nem tudná, hogy gondatlan írója minden nemzetnek van, mintha a külföld ugyanazt nem tenné a maga gondatlan íróival. Ilyen az, hogy egyvalaki köztünk a németeknek részint maga azt hirdeté, részint barátjai által azt hirdetteté, hogy egyedül ő a mi klasszikus írónk. Csudálni lehet, hogy ezekkel együtt azon másik, régóta pengetett vád is nem mondaték el, hogy a Töviseket és Virágokat maga recenzeálá azoknak írója tömjénezésekkel a bécsi Annálisokban és hogy Békáiban egy tiszteletünket megkívánható, nem poétai karra lötte el vakmerő nyilát. Ha vádlóink nem olvasnának figyelem nélkül, ily üres terhelésekre nem kívánnának feleletet; mi ezenfelül bizonyosakká tehetjük, hogy az epigrammatista meg sem álmodá, hogy e dolgozása oly hamar a megjelenés után bírói szemeket vona magára, midőn azt nyomtatva hozá meg neki az Annálisok füzete. – Ami azt a kérdést illeti, arra elég lesz jelentenünk, hogy a németeknek maga a kérkedő

beszélé el, hogy mi magyarok a Horác leveleit oly két fordításban bírjuk, mellyel nemzetünk századok múlva is aszerint fog kevélykedhetni, mint a német Wieland és a Voss, s a francia a gróf Darut fordításaival.

Tudva van, hogy ugyanő ugyanazon melegséggel magasztala több magyar dolgozásokat is; mely szerint a németek a klasszikus magyar írónak tartatni egyedül akarótól hallák, hogy a ma-gyarnak nem egyedül ő a klasszikus írója. Ily vádakat oszlatgatni felette kedvetlen mind az íróra, mind az olvasóra: de minthogy ezek s több eneműek, ajakról-ajakra, kézről-kézre tétettek közönségessé, s végre íme nyomtatásba is mentek, noha (nagy szerényen!) elhallgatva a vádlott nevét: illő vala tudatni azokkal, akik nyelvünk s literatúránk menetelét szemmel tartják, hol a vétek. Nekünk ez lesz utolsó válaszuk az effélékre, s bármivel terheltessünk ezután, felelni semmi esetben nem fogunk.

Nem az, éppen nem az a kérdés, hogy ezt s amazt mennyire gyötri a maga szerelme s az irigykedés; e részben jól esnék, ha mindnyájan keblünkbe nyúlnánk, s úgy fognánk a kövezéshez: hanem, hogy melyikünk ír jól, s melyikünk tanácsol jót. S mi itt ezen utolsó cikkelyt óhajtanánk oly tisztaságba juttatni, hogy a két felekezet értse egymást, s viszálykodások enyhüljön.

A nyelv egyik legfélébb kincse, egyik legfőbb dísze a nemzeteknek, s a nemzeti léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója s ébresztője. Érti ezt mind az egyik fél, mind a másik, s szereti a nyelvet szent hazafisággal: abban hasonlanak meg, hogy míg az egyik azt elváltozásától s elkorcsosodásától félti, a másik annak elváltozását, azaz haladását még óhajtja is; s ő is retteg ugyan elkorcsosodásától, de a mások szép és hasznot neki is ígérő példájoknak követését, ha az nem egyéb, mint saját erejének kifejtése és gazdagítása, elkorcsosodásnak nem tekinti. Egyedül a pók az, ami mindent magából szed, fon és szöv: az embernek az az elsőség juta, hogy egy ponton veszteg ne álljon, hanem tehetségeit használván, s mások találmányait eszmélettel követvén, a tökéletesedés útján előbbre haladhasson. Valamivé ő lesz, e két szernek egyesítése által lesz.

S midőn az oratólogus a nyelv elváltozásától retteg, nyilván öszvetéveszti a nyelv mostani színét és magát a nyelvet. Pedig e kettő éppen nem egy. Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt. Kezdetben szegény és csak tulajdon természetével bíró, aszerint bővül és szépül, ahogy az azt beszélő nép ismeretekben gazdagodik s a magánál gazdagodni elébb kezdett nemzetekkel szövetkezésbe jut, mindaddig gyűjt és szépít, még minden gondolatjait s érzéseit híven és teljesen kifejezheti, szomszédjaival összemérkezhetik vagy azokat meg is haladja, s nyelvét a minden nemből nagy és minden nemből elégséges számú írók megállapítják s bérekesztik. Elérvén így férfúi korát, vagy megfordul útján s a nemzet hanyatlásával ő is hanyatlik, vagy megifjodván a nemzet, ő is megifjúl s újjászületve szép pályáját újrakezdi.

A mi nyelvünk is ez uton éré el serdülni kezdett ifjúi korát. Milyen lehete legrégebb idejében, némely egyes szavaink s a boldvai monostor Halotti beszéde mutatják. Múltak az idők, s a nemzet nemcsak a deákul írt könyvekkel, hanem a régi klasszikusokkal is megismerkedék, s a Bátor László, az Erdősi és Komjáti, a Halabori Bertalan és a Pápai Pál nyelve, s az Illyésé, Telegdié, s kivált a Pázmányé és Káldié, erővel bírt,

tömöttséggel, méltósággal. Zrínyi megjelenése, tanítványa a rómaiaknak és olaszoknak, mint egy nagytűzű csillag; de ködök fogák el egünket, s a szép csillag eltűnt, egész nagy fényével. Mely úton erede futásának a minden új nyelvek legszebbike! s hová jutott volna el, ha ez úton futhatott volna! A vallásbeli vetélkedések azt tanácslik, hogy az író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, s a darabos, de velős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen érthetővé leve, s erőtlenné, lelket-lenné tevék egzszersmind.

Gyöngyösinek a múzsa kerek ajkat ada, nem teremtő lelkét is, s tudománya kevés volt. Szerencsétlenségünkre Rómának költői közül nem Virgilt ismeré, hanem Ovidba szeretett, ki a bőbeszédűt még bővebb beszédűvé tette. És még a vétkei mellett is nem ritkán elkapta a poétai tűz, hogy merjen. Mere, s nyelvrontónak vádoltaték. Nevezetes mentségét – hól e sorának is kénytelen volt védelmére kelni: Bellóna sisakját kevés, aki vágja – lásd Dugonicsnál, Keményé előtt.

Haller Gyöngyösinek példáján indult, s megjelenése a szelídlelkű, szelíd beszédű Fenelon Thelemachjával, nem ahogy illett, hanem ahogy a hamis útra vezetett idők kívánni látszottak. Ennek könnyűség kelle és cifra, nem szépség és erő; s a magyarrá tett Thelemach öszvepárosítá a francia bájos egyszerűséget az új deákok grandilokvenciáikkal, s originálja periódusait egy periódussá olvasztgatá öszve; s minthogy Fenelon neki szegénynek látszék Gyöngyösihez képest, pusztaságát nehézzillatú pórvirágokkal cifrázta fel.

Így senyvedénk a még így is örök áldást érdemlő Haller után a világ és a setét derengési közt, midőn végre (1772–1775) Báróczy, Barcsay, Bessenyei előállának, s majd osztán Baróti Szabó Dávid (1777), Révai Miklós (1778), Rájnis József (1781), ezek a deákok, azok a franciák és németek tanítványa, s olvasóink ítéleteik erántok meg valának osztva. Akik a római s francia és német nyelvvel és literatúrával ismeretesek valának, elragadtatással hallák a xenologizáló múzsa beszédét s zengését, noha az nem volt darabosságok nélkül, míg az ezekben járatlanok nem látának egyebet a nyelv elsűllyedésénél, s a három elsőbb triumvirnek azt kiáltozák, hogy beszédjüket nem értik, az utolsóbb három triumvirnek, hogy a magyar magyar és nem görög, s így verseinek is nem görög, hanem magyar alakúnak kell lenni. Ekkor hallatszék legelőbb nagy hanggal a nyelvrontás panasza, mert ekkor kezdte literatúránk, és ezzel együtt nyelvünk igazán haladni; mindeddig csak csúszott, lépett, elakadt. Sokan javallák, hogy halad; de intették a haladókat hogy késve siessenek, mászva szaladjanak, félve merjenek – bölcsen talán, s talán nem is. A jó ügy akkor halad igazán, ha némelyek késve, más némelyek nem késve sietnek; s midőn a követő panaszra kél vezére ellen, hogy az sebesebben megyen, mint kellene, még kérdést szenved, nem ő megyen-e lomhában, mint kellene. Olykor nemcsak sebesen futni, de szökni is szükség.

Barótinak felét segélé a római példányok tekintete, s az új igyekezet ellen sokan azért sem merének szólani, hogy tanulatlanságokat el ne árulják; de azt, hogy németül s franciául nem ért, megvallani akkor még senki nem szégyenlé, nem kevesen azzal még kevélykedtek is, s ez őket annál bátrabbakká tette a Báróczy-féle kárhoztatásban. Mindemellett a szerencsés újítások gyökereket verének, s a neológusok száma naponként szaporodott, kik közt Ráday egyik legtiszteltebb fáklavivónk, serget vont. A külföldiek nyelveket s literatúrájokat ismerő, s sokezer kötetekből álló bibliotékát bírt öreg maga keveset ereszte ki dolgozásaiból, de azokat kézírásban örömet láttatta,

a nyelv és irodalom férfiai bátorította, tanácsolta, olvasóinkat a haza fővárosában a jobb útra vezette, s e hármasszolgálatjai által a nyelvnek több segédjére volt, mint legszorgalmasabb íróink. Ő most arra tanítja bennünket, hogy rímeseinket is skandáljuk, mint a mívelt Európának minden nemzetét. Felzúdulunk a tanácsra, mert az elnevezés verselésünket, s az idegen ízlés, amint mondák, a magyar ízlésnek kárt tenni készült. Említünk kelle a történetet, noha inkább tartozik verselésünk, mint nyelvünk változására, mivel bizonyítja, amit látni akarunk. Valamint a faragó és festő nem emelkedhetik soha mívesszé, ha az antikok és a XVI. század nagy mesterei s a későbbeké után nem gyakorolja szemét és karját, s csak eleven példányok után dolgozik: úgy nyelvünk soha azzá, amivé máris leve, annyival inkább, amivé lenni még ezután fog, nem vált volna, ha az Erdősi követői, s ezek közt senki nem inkább, mint előbb Baróti és Révai, később Virág, velünk a rímestelen versek szépségét s méltóságát meg nem kedvelték, s ezáltal a bátrabb és fentebb mérésekre nem szoktattak volna. És ahogy ezek által kapattatánk ki a próza nyelvéből a poézis nyelvébe, ahogy ezek által a próza régiójából, a poézis régiójába – mi vala Kisig a legmagasabb, a legtüzesebb rímestelen darab is! –, úgy Ráday a csengő lantnak oly bájta ada, mely régiek edességét sokkal nagyobb mértékben múlja felül, mint amelyben azt elnevezte.

Nyelvünk nem nevezhetne nagyobb hőst, mint koronaőr és ugoctsa főispán gróf Teleki Józsefet, ha később született volna. Ez a nagy ember mind hazájában, mind Franciaországban, mind Helvéciában, s Hollandiában, a leggondosabb nevelést vette, s deákul, franciául, németül igen jól, sőt igen ékesen írt, s mind prózát, mind verset; nyelvünket hatalommal bírta; de sajátosságai közé tartozott, semmiben nem kapni azon, ami új, sőt gyönyörűségeit találta abban, amit atyáitól veve által, s azokhoz szorosán ragaszkodni. Segélte a mások igyekezeteiket a nyelv körül, s a rímestelen verseket javallotta, kedvelte: de magát e nemben nem gyakorlta, s azon nagy szépségű versezeten kívül, melyben testvére halálát keserű, egy-két más rövid versezetenél s nagy tűzzel s római ékesszóval s fordulásokkal, gondolkozással és érzéssel írt főispáni beszédeinél egyebet tőle magyarban nem bírnak. Régiek ízlését egészen festi a már említett Keserv címje, mely olyan, mintha a lelkes költeményt a Gyöngyösi korából bírnánk. Azon felekezetenek, mely szorosán ragaszkodik a régiek színéhez, Teleki a legfőbb dísz, s ő az az egyetlen nevezetes írónk mindeddig, akinél új szót, új szólást nem lelünk.

A Báróczy és Baróti követőinek egyik fele a pedantság, a másik az erőltetett szépség felé tévedezett. Látánk ezt, s azok szerint, amiket a festők s faragók példájában adánk elő, egyesítünk a két hős által ajánlott szereket. E seregben F. V. úr, értekezésének 27. lapján, az általa nem tisztelt Kazinczyt tiszteli meg a neológia vezerségének gyűlöletes nevezetével, vagy azért, mert ezen úton távolabb méne, mint mindenek mások, vagy mivel amit mások csak példájuk által tanítottak, ez védelmezni is merte, mely az ortológusok előtt a nyelv felsége ellen elkövetett vétek. Ki itt a vezér? e kérdés a dolgot sem jobbra, sem rosszabbra nem teszi, s nekünk név és cím felett vetekedni kevés kedvünk; hagyjuk ennek meghatározását és hogy a nyelv elővitele vagy megrontása körül ennek s amannak mely érdemei s vétkei vagynak, a később korra, mely az ilyet nemcsak kedvezés és gyűlölet nélkül, hanem tisztább látással is ítéli el. De ha egy tudományt, egy mesterséget sem nevezhetünk, melyben egy iskola más iskolát nem szüle, és ha virágokat római mezőkön szabad szedni, s nem azért szabad,

mivel a római nyelv eránt nem tudom mely tekintettel tartoznánk, hanem mivel azok szép virágok: nem látjuk, miért volna vétek, hogy új iskola itt is nyílt, s miért legyen tilalmas virágokat az új nemzetek mezeiken is szedni, ha ezek is szépek. Példát az ily kölcsönözésre nyelvünk századok oltá mutathat, s nagy bőségben, s így vethetjük elő a két nyelv ellenkező természetét; az a társalkodási, országglási, vallásos és tudományos öszveköttetés pedig, mellyel a nyugot míveltebb népeivel állunk, gondolkozásunkat az ezek gondolkozásokkal, és úgy nyelvünket is, mely nem egyéb, mint a gondolkozás képe, az ő nyelvekkel rokonságba hozta.

Természetében van a dolognak, hogy az ily változásokban a neheztelést a legújabb újíto vonja magára, s könnyítsen az eddig üldözteken, s most a sor azt érte, aki a neológizmusokat elébb a Báróczy és Dayka életekben, azóta pedig a Tud. Gyűjt. kötetekben is védeni bátorkodott. De ha az általa járt és védett út valóban boldogítaná a nyelvet, a másik pedig annak gyarapodását gátlaná: úgy neki nemcsak mentséget és bocsánatot, hanem javallást is szabad volna remény-leni, valamíg vélekedését tűzzel terjeszti ugyan elő, de erőszak nélkül, s nem azt kívánja, hogy mások aszerint szóljanak, ahogy ő akarja, hanem hogy ő szólhasson nem aszerint, ahogy mások akarnák. Ha hibások vélekedései, a cáfolás útja mindennek nyitva áll: de tudománybeli dolgok körül az erőszaknak nincs helye; a titkos, a mások által tétetett erőszaktól pedig borzad a szebb érzés.

S nem igazságtalanság-e, egynek venni balul, amit minden írónk cselekedett, s minden írónk cselekszik? Kanonok Molnár s Dugonics felől nem szólunk, mert felőlök senkinek nincs két-sége, de mit mondanak a legújabb neológiai iskola ellenségei azon állításunkra, hogy Faludi is ezen iskola értelmében neológus? és hogy Ányos annyira az, hogy nálánál vakmerőbbet még ma sem találunk? Neológus s ezen értelemben neológus, a mindeneknek használni és így mindenektől folyvást és könnyen érttetni akart, s éppen ezért sokat nem merő s mégis merő Péczeli, az Aranka is, ki bennünket örömet a Haller idejére akart volna visszavinni; az a külföld nyelvével ismeretlen s a külföld ízlését nem kedvelő Horváth Ádám; az Csokonai, kit az ortológusoknak egyik fele minden magyar íróknál inkább szeret; s az mostani teljes elváltozása után, az analitika grammatica írója is minden sanyarúsága mellett, mellyel a neológusokat zaklatja; sőt ezen értekezés írója is az, mert szörny, inger, cimkép, angoly, vágy (substant, a vágyás helyett), embertermészet (Menschennatur), hatalomszó (Machtspruch), egy fogadj istent arat (erntet) – újak, szokatlanok, idegen példák követései.

Elnézvén, hogy az úgynevezett nyelvrontást azok kiáltják veszedelmesnek, akiket magokat is nyelvrontóknak kiáltanak az igazán ortológusok, és hogy ez a fél oly neveket említhet, amilyekkel a másik nem dicsekedhetik, e kérdést vetjük fel: Gondolhatni-e képtelenebb gondolatot, mint az volna, hogy mind azok, akik köztünk a szépliteratúra nemében írtak, magyarul nem tudnak, hogy mind azok rontani akarták a nyelvet, s magyarul csak az tud, aki szakácskönyvet stb. írt. De adjuk meg, amit kívánhatnának, hogy vétek nélkül legtiszteltebb írónk sincsenek: annyi mindég valónak fog találtatni, hogy a mérés szabadsága a minden írók példája által igazolva van. Eszerint itt nem az lesz a kérdés, ha merni szabad-e, hanem hogy merni mit szabad; s ez annak meghatározását kívánja tőlünk, mégpedig minél lehet szorosb vonásokkal, hogy az ortológus és neológus közt a különbséget mi tézsi.

A neológus a nyelvet szűknek s céljaira el nem készültnek találván, nem elégszik meg a szokottal, hanem mindazt, ami a beszédnek erőt s szépséget adhat, keresi s elfogadja. Evégre az idegen szót, midőn oly dolgokat jegyeznek, amelyeknek isméretekre nem kelle mások által vezéreltetnünk, kerüli, mert az idegen szó tarkít, s elárulja szegénységünket, s a nemzeti büszkeséget igazságtalanul alázza: nem így, midőn a dolog ismeretét másoktól vevénk, s olyakhoz szólunk, akik ezen idegeneket ismerik vagy ismerni tartoznak; mert akkor bizonyosságok, hogy amit máshol minden ért, mi is értjük (triposz, nimbusz, glória – nem dicsőség, hanem festői értelemben a mennyei fénynek széjjelsúgárzása stb). Szokásban nem forgó szókkal s szólásokkal él; szót csinál, a készeket, de rútakat szebbekké teszi, a kiholtakat sírjaikból előhossa, a nemtelen s nem kedvetlen hangzású környékieket a nemzetnek visszaadja; a gyökerekkel inkább él, mint a származtakkal; az összeforrasztottakat partikuláiktól megszabadítja; szavait új szintaxissal, periódusa tagjait szabadabban, merészebben, gyakorta idegen példányok után szövi fel; az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézván, ha előtte más valaki szólott-e már úgy, s az uralkodó szokás azt javasolja, vagy engedi-e, hanem ha lehet-e úgy szólani, s az a nem, amelyben szól, az a hely, ahol szól, szokatlan mondását engedi-e, kívánja-e, s a beszéd így erőt s szépséget nyer-e.

A szépíró az idegen szólással nemcsak szorultságból él, minthogy a maga nyelvében ugyanazt jelentőre s alkalmasra nem akad, hanem azért is, hogy az ilyen tanultabb olvasót kedves emlékeztetéssel lepje meg, és mivel az ilyen magát olykor még az újság kecsé által is meg-kedveltetheti. S kivált akkor szereti az új szót és az új szólást, midőn azzal dolog, kép s oly bélyeg jön által, mely a jelentést az értelmesebb s az idegen nyelveket értő olvasóval kitaláltathatja. – Imhol néhány példa az effélékre.

A több részből álló egész, máshol corpus, corps, Körper által jegyeztetett meg. Mi a metafora miatt s az idegen példa után, testnek mondánk.

Pázmány, Balassa, Csokonai, hamar munkát, lovakat, követet mondtak. Baróti ezt. Ilyen jössz Kassára. A szó kedvesen emlékeztet a talis venis és a citus labor deák szólásokra.

Berzsenyi az ököllet, marokkal, karral dolgozó gyalogvitézt öklelő hajdúnak mondotta, nemcsak szépen s poétához illőleg, hanem tudósan is: mert öklelni katonai szó Tinódinál. Az öklelni a közembernek anyyi, mint türkölni, a hajdú, mint poroszló.

Egyetemben anyyi mint Universum, s a ben ragaszték. A gyökér tehát egyetem. Az univerzum univerzitás lehet s a szóra szükség van. De azt mondják, hogy a szó rút szó. Miért volna rút, nem látni.

A francia és német írónál ismeretes isolé és isoliert szót nemcsak általhozá hozzánk Ungvár-Némethi Tóth, de le is fordította. Az elszigetelt szintoly jó, s mivel magyarul adja a metaforát, még jobb.

Hamletben ez fordul elő: Hány a harang? azaz hány az óra? mert a szomorújáték személyei angol-dánok, s az angol ezt így kérdi. A német fordító is így tevő a kérdést: Wie viel ist die Glocke?

Clavigoban a franciásan szóló Carlos ezt mondja: Wenn du ein gemachter Mensch bist, s magyarul: Ha csinált ember lészesz. Ha a személyek magyarok volnának, a szólás vétes volna, így nem az.

A léleknek azt az állapotját, midőn a ráható kedves tárgyak sokaságától úgy kapkodtatik fel, hogy bánatjától nem lehet el nem vonattatnia, a német a Zerstreung által jegyzi. Az elszóródás nem egyéb, általozta a trópus, s a magyar szó értelmének kitalálása segítetik a német által.

A szőlő ágát a vincellér venyigének hívja, s az neki nem borág, az neki borág soha nem lesz. De nem-e a poétának?

A Sonetto műzsája azt beszéli, hogy régibb honjában narancság kerekíti homlokát, itt a borág. A venyige általellenében a narancságnak, szegény, sőt nemtelen: a borág azt a vesszőt adja előnkbe, amelyen az istenek itala terem. Annyira való, hogy az új szót és új szólást a beszéd egész szövedékében kellene vizsgálat alá vennünk, s nem soha abból kikapva.

Barótinál e gyönyörű két sort találjuk: ő szerette a szép formát, s néhány helyeken él vele: Melyben mulatozol, kies Elysiumnak öléből / Még egyszer térj vissza, Szabolcs nagy lelke!

Hol feddőjének farmatringkantára szerint az utolsó komma elsőnek, a harmadik másodiknak, a második harmadiknak, az első utolsóknak van csinálva; egészen a deák után. Ezért s az ilyenekért vet neki szemére amaz (lássad Mentő-Irását I. 38.), hogy deákul gondolkodik s magyarul szól. Ha van-e deák gondolat? ha azt az öltözetet, melyet a deák vete a gondolatra, véték-e a magyarnak is rávetni, ha szép öltözet, s itt is szép? Mi ezen értekezésünk dolgozása alatt ezt hozánk által: agmen ducere, és étrange idéje anélkül, hogy kerestük volna, s örvendve látánk, az új szólás mely jó hatást tesz. S mit akar viszont az ortológus? Neki az a jó, amit a szokás és a grammatika enged. Ahol nem lél szót lexikonában, azt kívánja, hogy vagy az ismert idegennel éljünk, s az idvességes tanács, de csak néhol; vagy adjuk az ideát környűírások által, bár, amit tisztán kellene, homályosan, s amit teljesen kellene, csonkán, s ez ritka helyt idvességes tanács. Neki nem kell új szó s új szólás, mert az író nem ura, hanem őrje, sőt szolgája a nyelvnek. Neki nem kell régi szó, mert felejtett szó; s ámbár írónknak hálás tiszteletet érdemlő igyekezeteik felelevenítették, s azokat már most minden tartozik ismerni, ő kihányja nyelvünkéből, ki még az ádázt is. Neki a környéki szó nem jó szó; mert magyar szó ugyan, de már most csak némely megyéinké, s azért is egyszersmind, mert Baróti fel nem jegyzé megbecsülhetetlen szótárjában, melyiket melyik megyéből vette. De mivel jobb vagy rosszabb az a szó, melyet a Háromszék tarta fel, mint kelme (matéria, Stoff) annál, amelyet Abauj, mint máglya (boglyába rakott tűzifa vagy donga) és ború (azaz borúlat), s annál amelyet Veszprém, mint anyag (lágymeleg)? S a magyar szó, mint mindezek, megszűnhet-e magyar lenni, mert a szótár nem mondja, honnan vette a lexikografus?

Neki az arc, arcom, arcán nem jók, noha a Székelyföld s az egész Erdély s Magyarországnak tiszai fele ezt ismeri, s csak ezt: neki csak az arca, arcám, arcád, arcája kell, mert Túladuna ezt ismeri.

Neki a merés tilalmas, mert aki törött úttól eltávozik, könnyen megtéved; a régi, a kijelölt a célhoz igazán is, hamar is elvezet, az új út csinálása sok munkába s költségbe kerül, s az a más birtokában nem is szabados. Osztán ha merni kell, ne egy merjen, hanem mindnyájan merjünk. Azt kérdi, ha a Curio megértetnék-e, ha templomi beszédét új szókból szövné. Pedig, úgymond, a beszéd célja az, hogy értessék. Gyűlöli

az ízlés bíróságát, mert az gyakorta maga sem érti mit miért akar, s mert az anarchiára vezet; neki pedig egység kell.

Az ortológusokat ez az egység űzése vitte tévelygésre, mert amit a stilsztikának csak némely nemeire kellett volna kiterjeszteni, általában minden nemeire terjesztik ki. A stilsztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínében, s megfordítva, így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakos, másként az úr és szolgálja, másként a had s az iskolák nagyjai. Ezt tanítják a klasszikusok mind példájuk, mind leckézeik által, ezt tanítják az iskolák: de az ortológus azt tagadni akarná, hogy egysége legyen, holott a nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson. Egyszóval ők az egység egységére törekzenek, mely csak a spekuláló bölcs káprázolataiban találhatik: a természet mind a testi, mind a lelki világban mindent a különbözős egysége (concordia discors) által tenyésztet, mindent azáltal tart fenn, s a neológus ezt követi.

S árthatnak-e, ártsanak-e a visszaélések és a szerencsétlen merések a szabadságnak, az eszmélettel tett merésnek? S hol esett meg merés tántorgás, siklás, bukás nélkül? Hol és miben mere még minden s egyszerre? De az ortológus azt hiszi, hogy a dolgok jobban mennének, ha az, aki valamit talál, előbb bémutatná és csak úgy élne vele, ha arra engedelmet nyerne. Utoljára talán látná hasznosnak, sőt szükségesnek, hogy magyarság cenzorai állítatnának fel, akik mindazon munkákat, amelyek másként vannak írva, mint amit javallhat a győzedelmes fél, tűzre hányják, s a boldogulásunkra még ez kellene!

A nyelv miénk és így enyém is. Az egész társaság folyamjával az egész társaság parancsol: annak telkemen keresztül futó erével tehetem, amit én ítélek céломra hasznosnak. És ha azt azért zavarom fel, hogy medrét mélyebbé tegyem, vagy egyenesb futásba vegyem, igyekeze-temet minden jó javallani fogja. Ha szándékomban megcsalatoznám, s a ráfordított munka haszontalan volna, magam vesztenék: ha meg nem csalatoznám, az egész társaság nyerhetne. A zavar így is úgy is hamar elcsillapodik.

S mi érthetetlen? Az-e, amit minden nem ért? vagy az inkább, amit senki sem ért. Aki az ízlés bizonytalanságát emlegeti, gyanúba hozza magát a filozófusnál.

S van-e anarchia a tudomány országában? s a vélekedések különbségét anarchiának fogjuk-e nevezni? nyelvbéli anarchia nem él erőszakkal; s ahol hibás ideák mellett harcol, ott egy tiszta előadás, egy oly ok, melyet a logika szorítónak ismer, az anarchia minden csoportjait egységre olvaszthatja.

Más nemzetek ugyanazon eszközök és szerek által gyarapították nyelveket, amellyel itt igyekeznek a neológusok. Homér felől ugyanezt mondja biográfja: ἄντρος ἐποιήσ τινα ὄνοματα 'οὐκ ὄντα προτερον s megnevezvén néhányat, melyek Homér előtt nem voltak, ezt veti mellé καὶ τὰ τοιαῦτα. Teremte tehát többeket is, de már ma nem tudhatjuk, melyek voltak meg előtte, melyeket csinála ő, melyeket mások.

Szofoklesz és Euripidesz felől ugyanezt bizonyítja Petronius. Cicero és Horác szógyártónak vallák magokat, mégpedig a római literatúrának azon korában, mely

a miénknek egy egész század múlva virradjon bár fel; s az elsőbb dícséri Varrót, hogy az úgy gazdagítá honját szóban, mint ismeretekben. Sallust keresve kereste az archaizmusokat, mint minden nemeit a különbözősnek, s a Senati és a labos neki kedvesebb volt, mint a Senatus és a labor: ő görögül gondolkozott, s a Latium szavaival írt: s mint az a Tukydidés, akinek szerette csókolgatni nyomait, és mint az a Tacitus aki viszont Tukydidest és őtet követte, akarva írt úgy, hogy minden olvasótól meg ne érttethessék, ellenben kevés, de jobb olvasói még szerethessék s csudálhassák is. Lukréc tele van archaizmusokkal, s Liviusnak emlegették ugyan patavinitását, de ő a gáncsolt helyeken nem változtatott. Így ők, azok a nagyok! ők rabi hűséggel s szabad ember bátorságával jártak a görögök nyomaikon, görög syntaxissal, görög frázisokkal éltek, nem vaktában mindenütt, hanem ahol az olyan szépíte, periódusaikat görög példányok után szótték, s annál szebbnek tartották dolgozásaikat, minél inkább tetszett meg azokon a görög szín és ízlés. *Scriptores romani omnem suam et doctrinae et eloquentiae laudem in hoc uno positam esse voluerunt, ut non male Graecos imitari viderentur; atque Latinus sermo quicquid unquam habuit elegantiae atque venustatis, id ex Graecis fontibus accersitum est.*

A római nyelv leányai, és az angol, mely annak fogadott leánya, s sok esetekben még a német is, mely nem leánya, azáltal segítének magokon elakadásaikban, hogy a szót a római anyától, néha a görög nagyanyától is, kölcsönveszik, de csaknem mindég elváltoztatják, olykor az utolsó szillabát ellökik.

Fülnek, szemnek érezhetetlenné tétetvén így a lopás, az általvett szó nem tarkítja el beszédek: - szorsz (sors), szorte (sorte), szór (sort); templom, tempio, templ (temple), tempel; falx, falce (falce); fó (faux); matéria (mai kimondása szerint péon láb) és materi (matérie) (anapeszti láb) csak mégis más, mint midőn a magyar ugyanannyi szillabával, ugyanannyi betűvel, ugyanazon hangzással veszi által, s a kölcsönözés szegénységünket minden nyomon éreztet, s nyelvünket, mely egészen más hangokból állott együvé mint azok, eltarkítja. Így mi kénytelenek vagyunk szót csinálni, s mely szerencsénk, hogy azt tenni kénytelenek voltunk! mennyivel vagyunk gazdagabbak! Mely szerencsénk, hogy azon úton indulánk, hogy azt tenni örökké kénytelenek legyünk! úgy örökké fogunk gazdagodni, s nyelvünk soha el nem öregszik. Érdemli-e az ortológusok egysége, hogy ezen istenek ifjúságáról, mely bennünket vár, lemondjunk?

A nevezett nyelvek közül a német az, melyhez a magunkét az előnkbeszabott tekintetekben összehasonlítanunk lehet és kell, mert ez úgy törzsök nyelv, mint a mienk, úgy ázsiai eredetű, mint a mienk, s úgy emelkedésben van, mint a mienk.

Haller Albert és Gellert, s Klopstock és Goethe – mely különbség ezek és azok között! azt mondhatnánk, hogy a két nyelv nem azon század nyelve, hanem ez leánya amannak. S a nagy változást a kettő közt az egész német nyelvű nép csinálta-e, vagy az írók? s a grammatikusok-e, vagy azok, akik a szépliteratúra nemeiben dolgoztak, s az erőt és szépséget keresték? Ezek, és egyedül ezek! Mégpedig küszködve a grammatikusokkal, kik őket nyelvrontóknak szidalmazták, s nemcsak célzásaikat és beszédeiket, de olykor még szavaikat is nem értették. S mennyi vakmerőségnek kelle elkövettetnie, míg a Haller velős, de darabos, s a Gellert kedvesen folyó, de beteges erejű nyelve a Klopstock, Lessing, Winkelmann, Wieland, Herder, Goethe, Schiller, Voss nyelvévé tisztult és emelkedék! S a maguk palládiumokért reszkető németek, mely

tarka anarchiát nem láttak ők ez erőlködésben, s az a tarka, az a reszkettető anarchia veszedelmére s kárára volt-e a féltett palládiumnak, vagy inkább soha nem képzelt, s magoktól ezen íróktól is nem egészen remélt javára? Való, hogy az igen nagy tüzű Klopstock – nagy tett ritkán lesz nagy tűz nélkül – kénytelen vala lemondani némely merészségeiről, nem mivel mások kényszeríték, hanem mivel később maga is látta, hogy nagy tüze elkapta volt. Való, hogy Adelung nem lele nehezteleseiben sem határt, sem mértéket, hogy ezek a vakmerők, akik nem írtak sem lexikont, sem grammatikát, sem stilsztykát, mint ő, mégpedig vastag kötetekben, rontani merik, amit ő épített, s szent haragjában rájuk mérte a porkolábi botot.

Való, hogy Kotzebue nem állhatván az oly rossz író vétkei, mint Goethe, s talán azt még kevésbé, hogy az oly rossz író, mint Goethe, az egész nemzet nagyjai, azaz a legjobb írók s legjobb olvasók által a legelső német írónak, ő pedig egy genialis mázolóznak nézetett, jónak s szükségesnek ítélte, leckézési alá fogni ezt a csudált rossz író, hogy tanulja meg őtőle, mint kell jól írni; való, hogy Vossnak azt hánytorgatták szemére, hogy erőnek erejével göröggé akarja csinálni a németet. De viszont az is való, hogy amit a nemes vádlottak akarának, megleve, s a német nemzet, megértvén végre, amit elejénten nem értett, kimondá a soktudományú, de nem jóízű, s nem széptollú grammatikusnak, hogy a nyelvnek kell ugyan porkoláb, de a jobb író kinőtt a bot alól. Nem rettegte a német írókat az, hogy merni egynek nem szabad, hogy a nyelv a más birtoka, hogy az ízlés gyanús bíró, hogy a Vox Dei (Horác ennek más nevet ad) nem fogja javallni dolgozását, mert az igazi művész örül ugyan a jók tapsának, s mind ügye, mind dolgozása, mind személye szeretetéből örül; de ő nem tapsért dolgozik, hanem azon szép örömkért, melyeket neki ideáinak életbehozása s erejének gyakorlása s gyarapítása nyújt. Tout auteur, retenu par la crainte de ne pas plaire assez à son siècle, passe rarement aux siècles à venir.

Karamzin meglátogatója Herdert (Briefe eines reisenden Russen. Leipzig, 1802) s ez neki fölolvassa Goethének némely verseit, fel nevezetesen azt, mely Meine Götting címet visel, s magyarra fordítva Poétai berkem 195. lapján áll.

Das ist wahrhaftig griechisch! mondá Herder, végére érvén az ódának; Und welche Sprache! Welche Reinheit und Leichtigkeit! A tanult utazó még ezt mondja: Herder, Goethe und andere, die mit dem Geiste der alten Griechen vertraut sind, haben auch ihre Sprache nach der griechischen gebildet, wodurch sie die reichste und bequemste für den Dichter geworden ist. Darum haben auch weder Franzosen, noch Engländer so vortreffliche Übersetzungen der Griechen, als jetzt die Deutschen, Homer ist bei ihnen Homer.

A francia és angol fordítónak a dolog volt a dolog; pedig a klasszikusokban, mint a festőnél és a faragónál, nem a dolog a dolog.

A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásbafutó színeinek gyönyörű játékával. Elbontja a szép játékot, aki a színeket a magok nemeire akarja osztani. Hadd játsszák játékokat itt is a törvény, szokás, analógia, eufónia, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság s poétai szállongás, s hagyjuk a cirkalmat és lineát máshová. De minthogy ingó alapon építeni semmit sem lehet, s szükség, hogy a neológának az a legújabb iskolája, melyet Füredi Vida úr gyakorol a maga vádjával, elmondja a maga titkát: imhol vagy az, fátyol nélkül azoknak, akik megérteni tudják, s itt mondatik, amennyire tudnunk lehet, legelőször.

Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával. Hamisan lépni a táncban csak annak szabad, aki táncolni igen jól tud, és akit a grácia láthatatlanul lebeg körül. S mi szabad az írónak ezen iskola értelme szerint?

A fentebb nemben mindaz, amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol. Azon nemekben, ahol az író mindenhez szól, az szabad, amit minden olvasó javalhat.

Minekutána mindedig az ortológusok megtévedései felől szólánk, illő kimutatnunk a neológusok vétkeiket is. Ilyen, midőn a magyar nyelv tökéletes tudása nélkül írni merünk, s még a mestert játszuk; ilyen, midőn felejtjük, mely nemben s az olvasóknak mely osztályához szólunk, s ott, ahol elég volna tisztán, egyszerűen, csínnal szólani, tarka, cikornyás, csigázott, undokul cifra beszédet tartunk. Ilyen, midőn vadásszuk a xenologizmusokat s a magyarizmus gyönyörű virágait elmellőzzük. Ilyen, midőn azt a darabosságot, melyet a beszédnek az új szó és új szólás még akkor is ad, mikor ez szükséges, stílusunk szépsége s kezei által kedvességbe hozni nem tudjuk. Ilyen midőn messze vitt purizmusunk annyira ragad el, hogy mindent magyar névvel igyekezzünk adni, bár kétségesen, csonkán, nevetségesen. Az új szónak és az új szólásnak nem a mindennapi és az ahhoz hasonlító beszédben van helye; s még ahol van is, csak úgy van, ha a szó és a szólás érthető, kedves, használó.

Egy írónk az elmúlt század nyolcadik tizedében az itt kimutatott hiba által vont magára közönséges neheztelést, anélkül, hogy azt bizonyos tekintetekben érdemelte. Míg Siegwartot fordítá, megismerkedék az akkor mindent kacagató travesztált Eneidével, s az az idegen gondolat szállá meg, hogy a síkató románt síkató románnak hagyja, de csuda szavai s csuda stílje által nyerje el a Blumauer koszorúját. És mégis Barczafalvi kárt nem teve, hasznot teve, s igen nagyot: egy-két szavat elfogadánk, s akkor egy-kettő is nagy ajándék volt; a többit addig neveténk, míg felvilágosodék előttünk az a nagy titok, hogy a merés csak szerencsétlen volt, nem tilalmas.

Húsz esztendő múlva a Báróczy és Dayka biográfiája azt tanácslá, hogy ahol gyökérszót nem találunk az új szó származtatására, teremtsünk olyat, mert jobb szót csinálni s bírni, mint nem csinálni s nem bírni. Vakmerőnek nevezteték a tanács, mert vakmerő volt. A később idők, azt fogják mondani, hogy bár vakmerőknek adatott volna, mint a mi korunk, hogy bár atyáinknak, s akkor ne vakmerőtleneknek! Minél gazdagabb festékekben a mívész csupra, annál tökéletesebb lesz munkája; mert az igazi mívész olajfestékhez nem örömet veszen pasztelt.

A mi nyelvünk anya, leány s ismert rokon nélkül úgy áll a több nyelvek között, mint a fönix az ég madarainak számában; s emiatt, s azért is, hogy minden új nyelvek közt maga ez zengheti el egész tisztaságában a görög és a római lant mennyei zengzeteit, valamint azért, hogy ez a görög nyelv bájait, a rómainak méltóságát, az olasznak hevét, a franciának könnyűségét, az angolnak és németnek erejét igen nagy mértékben már most is utolérheti, méltó, hogy ha bennünket a halhatatlanok végzése valaha egy idegen győző járma alá hajtana is, azt ez a győző, ha nem barbarus, védelembe vegye, fenntartsa, virágzásra juttassa; s mi ezt a nyelvet szeretni tartoznánk, ha ily szép és a maga nemében egyetlen nem volna is, mert a mienk. Vizsgáljuk, mely szerek által gyarapodhatik: elmékedjünk, tanuljunk, s tekintsük, mit csináltak mások, s mi használ

nékünk. A maradék tanúja lesz tetteinknek; rettegjük ítéletét. Egyéberánt Füredi Vida úrral én is ezt mondom, s szájjal és szóval: In necessariis unitas, in non necessariis libertas; s ezt vetem mellé: in demicatione honesta arma.

Széphalom, 1819. aug. 15.

VIII. „A nemzet múzeuma”

Értéktár, szimbólum, kulturális mozgalom; a magyar világörökség

A címadó idézet általánosságban jelöli a Magyar Nemzeti Múzeumot megalapítása óta, nem kötődik egyetlen személyhez. A felvilágosodás korában megfogalmazódott a magyar nemzet modern eszméje, ami együtt járt a kulturális élet felpezsdülésével is, a magyar nyelv mellett a nemzeti műveltség fejlesztésének igényével, s a történelmi múlt iránti érdeklődéssel. Magánadományokból közintézmények, közgyűjtemények, könyvtárak, múzeumok jöttek létre. Az első országos mozgalom a Magyar Nemzeti Múzeum létrehozása volt. Gyűjteményeit az egész ország gyarapította, épületére adakoztak. A 18. század második felében megindult folyamat hozzájárult a 19. század legfontosabb kulturális- politikai törekvéseinek, eseményeinek kialakulásához. A magyar világörökség részei tágabb értelemben szintén a magyar nemzet múzeumának elemei. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.:* 7., 8., 9., 10. és *Ludoviceum I./2.:* 7., 8., 9., 10.

15. Fényes Elek: Magyar nemzeti museum

Első alapítója volt az elfelejtetetlen gróf Széchényi Ferencz, aki nagy becsű könyvtárát, 's régi pénzek gyűjteményét 1802-ben a' nemzetnek ajándékozta. Későbbben mind a' főherceg nádor, mint buzgó pártfogó. mind az ország rendei, mind más hazafiak bőkezűsége által tetemesen öregbedett; de főképen az 1832/6-iki országgyűlésen olly hatalmas gyarapodást nyert, hogy ezentul a' legelső europai nemzeti museumokkal méltán vetekedhetik. Ugyanis az említett országgyűlésen, egy nemzet méltóságához illő diszes épület létrehozására 500,000 pengő forint ajánlatott, 's ez már Pesten nagy részben készen áll; Jankovich Miklós urnak ritka jelességű 's érdekű könyv- oklevél-kézirat-régiségek és drágaságok gyűjteménye 125,000 p. forinton megvétetni rendeltetett; gr. Illésházy István, közel 8000 darabra menő könyvtárát 's okleveles gyűjteményét, valamint Pyrker László egri érsek, mintegy 300 darabból álló legjelesb művészi kezektől festett képgyűjteményét ezen hazai intézetnek ajándékozták.

Elosztatik edig 3 osztályra. Az elsőt teszi a' régi 's ujjab pénzek, régiségek 's drágaságok gyűjteménye; a' másodikat a' természet productumai különösen Magyarországot illetőleg; a' harmadik osztályt a' könyvtár képezi. Nevezetesebb említésre méltó tárgyak ezekben e' következők: Minden magyar fejedelemnek Etelétől kezdve a' mostanig időszerint elrendelt pénzgyűjteménye; a' számos görög, romai, 's más pénzek, mellyek közül csak az ezüstből valók 12,000 felülhaladnak. A' természeti osztályban figyelmet érdemlenek a' külön üveges szekrényekben vármegyék szerint

elrendezett magyarországi ásványok, érczek drágakövek, különösen pedig az ezernyi alakokban előtűnő vas érczek; egy igen nagy értékű opalkő; egy 138 fontnyi meteorokő, Sáros vármegyéből; a' 16,000 példányt felülhaladó szárított növények; minden honi fa- nem könyv alakban, mellynek belsejét levele, virága, magva foglalja el, egy rövid leirással. Ugyan itt vannak több honi kézműi és gyári ipar mutatványok.

A' könyvtár felette gazdag Magyarországot illető régi oklevelekben, kéziratokban, országgyűlési irományokban, földabroszokban, török firmanokban, 's különösen 'a magyar historiát, közjegyet és literaturát illető könyvekben és kéziratokban.

16. Magyarország világörökségi helyszínei 2019-ben

1. Budapest Duna-parti látképe, a Budai Várnegyed, az Andrásy út és történelmi környezete (1987 és 2002. Kulturális)

Nemcsak mi, magyarok értünk egyet abban, hogy hazánk fővárosa az egyik legszebb fekvésű város a világon. A Duna által kettészelt, hegyes-völgyes és síkvidéki oldalra osztott Budapest, ez a kétmillió, nyüzsgő nagyváros, egyedi panorámával bír. Mindez azonban még nem lett volna elegendő ahhoz, hogy az UNESCO Világörökség Bizottsága 1987-ben – Hollókővel egyidejűleg – világörökségi rangra emelje. Indoklásuk szerint a budapesti Dunapart jól szemlélteti a magyar főváros történelmének különböző időszakait, továbbá egyike a világ kiemelkedően szép urbanisztikai látképeinek. A város számos műemléke – Aquincum római kori városától a Budai Vár megszámlálhatatlan, kulturálisan fontos magán- és középületéig – jelentős hatással volt az egyes korok építészetére.

Az 1987-ben elfogadott világörökségi helyszín a budai oldalon a Lánchídtól (Clark Ádám tér) a Duna parton álló Műegyetemig terjed – magában foglalja a Gellért fürdőt, a Gellérthegyet a Szabadság-szoborral és a Citadellával, valamint a Budai Vár épületegyüttesét. A pesti oldalon védettséget élvez a Parlament és a Lánchíd előtti Roosevelt tér, valamint a Vigadó. Az e szakaszon található négy Duna-híd (Margit híd, Lánchíd, Erzsébet híd, Szabadság híd) szintén része a világörökségnek. Ezt az „első” helyszínt terjesztették ki a Bizottság 2002-es budapesti konferenciáján: a Világörökségi Listára került a már meglévő helyszínek kibővítéseként az Andrásy út és a Hősök tere a Millenniumi emlékművel, a Szépművészeti Múzeummal és a Múcsarnokkal, valamint a Millenniumi Földalatti Vasút, mely a maga nemében a legrégebbi a kontinensen.

A Buda nevű település egyidős a honfoglalással, ám csak IV. Béla király (1235–1270) uralkodása idején, a tatárjárást követően indult fejlődésnek és vált fontossá. Mivel IV. Béla felismerte, hogy a tatárok a hegyre épült erődítményeket nem tudták elfoglalni, országszerte várakat építtetett – így épült meg 1241 után Buda várának első épülete. Uralkodása alatt többek között németek, zsidók, olaszok és franciák találtak otthont a budai Várnegyedben, akik magukkal hozták kultúrájukat is, ami nyilvánvalóan befolyásolta a város művészetének és kézművességének fejlődését. Az udvar az Anjouk idején, 1347-ben költözött Budára, ekkor kezdték meg a vár palotává bővítését gótikus stílusban – és ekkor vált Buda az ország székhelyévé. Mátyás király uralkodása alatt

a budai Várkastélyt reneszánsz stílusban építették át, és Európa egyik leggyönyörűbb rezidenciájaként tartották számon.

Buda – mint a muzulmánok közép-kelet-európai székhelye – a török hódoltság idején is megtartotta vezető városi szerepét Magyarországon; templomait ebben az időben mecsetté építették át. 1686-ban, csaknem másfél évszázados török uralom után szabadult fel a város, ám a három hónapig tartó ostrom jelentős károkat okozott várban és városban egyaránt. Az újjáépítés a középkori romok felhasználásával már a barokk jegyében indult meg. Mai arculatát a budavári királyi palota és a Várnegyed, végül Buda, Óbuda és Pest 1873-ban történt egyesítése után, a millenniumi építkezések során nyerte el. A II. világháború alatt ugyan a Várhegy súlyos károkat szenvedett, a romok eltakarítása, a régészeti feltárás, valamint a középkori és későbbi maradványok helyreállítása azonban hamarosan megkezdődött.

A Vár legtöbb lakó- és középülete ma műemlék. A Várnegyed központjában áll a főváros egyik legismertebb épülete, a Nagyboldogasszony – népszerűbb nevén Mátyás – templom, mely nevezetes események színhelye volt: több magyar királyt is itt koronáztak meg, a templomot kibővítettő Mátyás király pedig itt tartotta esküvőjét. Később barokk, majd a 19. század végén neogót stílusban építették át. A középkori várfalakon 1903-ban épült meg a neoromán Halászbástya, mely a mögötte álló Mátyás-templommal együtt a város egyik szimbólumát jelenti.

A Budavári Palota az ország egyik legjelentősebb kulturális központja: épületei adnak otthont a középkori várrészeket magában foglaló Budapesti Történeti Múzeumnak, az Országos Széchényi Könyvtárnak, a Magyar Nemzeti Galériának és a Ludwig Múzeumnak. Az ország első kószínháza, a Várszínház is az épületegyütteshez tartozik. A Duna pesti oldalán, a Halászbástyával szemben áll a Parlament Steindl Imre által megálmodott impozáns neogót épülete, mely mintegy a Dunából emelkedik ki – és talán a világ egyik legszebb parlamentje. Szintén különleges értéket képvisel a Dunán elsőként megépített kőhíd, a Lánchíd és a lábánál található Gresham-palota, mint a magyarországi szecesszió műremeke, valamint a Magyar Tudományos Akadémia neoreneszánsz székháza. Déli irányban továbbhaladva még a Vigadót, a magyar romantikus építészet jelképét kell kiemelni.

Az Andrásy út és történelmi környezete – melyet 1872-ben kezdtek építeni és 1885-ben adták át ünnepélyesen – 2002-ben került fel a Világörökségi Listára. A sugárút a Budapestből világvárost alkotó korszak eklektikus építészeti csúcspontja, a 19. század második fele építészeti stílusainak galériája. A neoreneszánsz stílus dominál, de találunk neobarokk, klasszicista, szecessziós és romantikus épületeket is. Az Andrásy út jelenti az összeköttetést a dinamikus belváros és a Városliget zöldje között, amit hármas tagolásával is nagyon jól érzékeltet: bérpalotákkal, széles belvárosi főútként indul, majd fokozatosan tágul, lazul, zöldül, és villákkal szegélyezett fasorral terebélyesedve torkollik a Hősök terébe. A sugárút nevezetessége a Millenniumi Földalatti Vasút is, a kontinens első, a világ második földalattija.

2. Hollókő ófalu és táji környezete (1987. Kulturális)

A Világörökség Bizottság 1987-ben a magyarországi várományos helyszínek közül Budapest mellett elsőként a Nógrád megyei palóc falut, Hollókőt vette fel a Világörökségi Listára. A legfontosabb feltételnek, azaz az egyedi és egyetemes jelentőségnek Hollókő azzal tett – és tesz – eleget, hogy a 17–18. században kialakított falu a hagyományos településforma, a tradicionális építészet és a 20. századi mezőgazdasági forradalmat megelőző falusi élet páratlan példája, melyet sikerült eredeti állapotában megőrizni. Hollókő szelíd és harmonikus szimbiózisban fejlődött a természettel, és napjainkra sem vált szabadtéri múzeummá: mindmáig élő, lakott település, melynek hagyományőrző lakói az épületek egy részét jelenleg is rendeltetészerűen használják.

A falu története a 13. századig nyúlik vissza, mivel a tatárjárás után épült fel a Szár-hegyen a vár. A sziklára épített erődítményhez egy réges-régi legenda fűződik, mely a helyiek szerint a település nevére is magyarázatot ad. Történt egyszer, hogy bizonyos Kacsics András – a 12. századtól ténylegesen a Kacsics nemzetség tagjai voltak ezen a területen a földesurak – elrabolta a szomszédos földesúr szépséges asszonyát, s épülő várába zárta. Az asszony dajkája azonban, aki „mellékállásban” boszorkány volt, szövetkezett az ördöggel, és rávette őt, hogy fiai változzanak hollóvá, és az asszonyt körülvevő erődítményt kőről kőre lebontva szabadítsák ki őt. A hollófiak így is tettek, ám – becsületükre legyen mondva – nem szórták csak úgy szerteszét a köveket, hanem egy közeli bazaltsziklán új várat raktak belőlük.

Ez lett aztán Hollókő vára. Mivel a korabeli oklevelek jobbára csak a várat említik, a faluról a középkorból pusztán az a tény ismert, hogy már a 14. század első felében egyházas hely volt. A török hódoltság idején sok más településhez hasonlóan Hollókő is elnéptelenedett: 1715-ben mindössze három adóköteles háztartásról szólnak a vármegyei összeírások. Újratelepítése viszont hamarosan megtörténhetett, hiszen 1720-ban már nemes községként szerepelt a nyilvántartásban (ez azt jelentette, hogy lakói mentesültek az adófizetés kötelezettsége alól). A környék kedvezőtlen termőhelyi adottságai miatt hosszú időre megrekedt a település fejlődése.

A településen többször pusztított tűzvész, mivel a házakat fából építették, alapozás nélkül, és könnyen gyulladó zsúptetővel fedték, a szabad tűzhelyek felett pedig kémény helyett csak füstlyukakon szellőztettek. Az 1909-es nagy tűzvész jelentette a fordulópontot: az immár vályogfalú házakat kőalapra emelték, és szarufás tetőszerkezettel, cserépszindellyel fedték, megőrizve eredeti formájukat. A mind a századelő hangulatát, mind az ősi palóc népi építészeti stílus emlékeit magán viselő Ófalu 1911-re nyerte el mai arculatát.

Hollókő a régiót jellemző, egyutcás falutípust képviseli, melynek alapstruktúráját a központi útra merőlegesen, keskeny szalagtelkeken elhelyezkedő házak kettős vonala jelenti. A palóc településeken a nagycsaládok szokás szerint egyetlen telekre építkeztek, és a család létszámának növekedésével az utcára néző első ház mögött egyszerűen egy újat emeltek. A falu központjában, a domb tetején kialakított „szigeten” áll a kis fatornyos, zsindelemmel fedett templom, melyet 1889-ben közadakozásból építettek. Az épület kivételesen jó állapota és egyszerűségéből fakadó szépsége miatt valóságos kis ékkő.

A ma nem egészen 400 lelket számláló település közepén elhelyezkedő műemlékcsoport összesen 67 védett épületet foglal magába – ezek többnyire földszintes, kontyolt nyeregvetős parasztházak, melyek homlokfalát az utca és az udvar felől is áttört faragással díszített faoszlopos, deszkamellvédes tornácok („hambitusok”) szegélyezik. A hagyományos palóc házak többnyire három helyiségből állnak: a tornácról közvetlenül a pitvarba, azaz a konyhába lépett az érkező, ahonnan az utcafront felé a tisztaszoba nyílt, melyet a ház ura lakott családjával, hátrafelé pedig az éléskamra, melyben a gabonát tárolták, és ez volt az idősök hálólhelye is.

A falu lakói – 70 százaléuk nyugdíjas, az átlagéletkor 50 év felett van – a hollóközi hagyományok túlnyomó részét ma is gyakorolják. Ünnepi alkalmakkor (melyek közül a falu számára legfontosabb a húsvéti ünnepségek sorozata) ismét felöltik kézzel szőtt és hímzett népviseletüket. A tradicionális női öltözék a tarka színű szoknya, mely alatt munkához általában csak kettő, nagyobb ünnepeken viszont akár 20 alsósoknyát is viseltek. A fehér vászon ingváll fölé színes – az ünnepi viselethez gazdagon hímzett – „lajbit” öltöttek, de a palóc lányok és asszonyok legszembeütőbb ékessége a színes szalagokkal, gyöngybefűzéssel készített főkötő volt.

Hollóközi tehát mindmáig a múlt egy eredeti állapotában megőrzött szelete, és ez legértékesebb kulturális kincseink közé emeli. Kicsi és nagy, idős és fiatal számára egyaránt tanulságos, emlékezetes ellátogatni a kis palóc faluba.

3. Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai (1995. Természeti)

A Magyarország északkeleti és Szlovákia délkeleti határán elterülő Aggteleki- és Szlovák-karszt természeti és kultúrtörténeti értékekben egyedülállóan gazdag, összefüggő barlangrendszere a két ország közös felterjesztése alapján 1995-ben került az UNESCO Világörökség Listájára. A Világörökség Bizottság legfőbb szakmai érveként a felszín alatti világ természeti formáinak rendkívüli változatossága, komplexitása és viszonylagos érintetlensége szerepelt. (Természeti értéként egyébként eddig mindössze négy föld alatti barlangrendszer került fel a listára; a legtöbb barlangot kultúrtörténeti értéke révén – ősemberi leletek, falfestmények, vallási emlékek – nyilvánították a világörökség részévé).

A földrajzilag összefüggő egységet alkotó Aggteleki- és Szlovák-karszton jelenleg 7 változatos képződésű barlang ismert, melyek közül 273 nyílik a magyar állam területéről. A mintegy 220-240 millió éves középtriász korú mészkőben 2 millió évvel ezelőtt kialakult barlangok méretüket, formájukat és ökológiai állapotukat tekintve is sokszínűek. Legtöbb közülük folyóvizes eredetű, melyeket a mészkőterület peremén fekvő víznyelőkön át mélybe jutó vízfolyások oldó és koptató hatása alakított ki. E járatokon kívül találunk még itt a beszivárgó vizek oldásával kialakult zombolyokat (függőleges aknabarlangokat), valamint a mélyből feltörő meleg és langyos vizek által formázott barlangokat is. A barlangokat a csepegő vizek mésztartalmának kicsapódásával keletkezett, különböző alakú, méretű és színű álló- és függőcseppkövek, zászlók, lefolyások és egyéb cseppkőformák mellett barlangi gyöngyök, borsókőféleségek és kalcitlemezek díszítik.

Az Aggteleki- és Szlovák-karszt leghíresebb barlangja a Baradla-Domica barlangrendszer, melynek eddig feltárt oldalágaival együtt mért összhosszúsága 25 km – ezáltal Magyarország és a mérsékelt égöv leghosszabb barlangjának számít (A Szlovákiában fekvő 5,6 km-es rész a Domica-barlang). A karsztvidék további nevezetes barlangjai: a Földváry- és Rákóczi-barlang az Esztramoson, a légúti megbetegedésben szenvedők gyógyítására alkalmas Béke-barlang, a Vescsembükki hasadék, mely hazánk második legmélyebb barlangja és a hidrológiai jelentőségű Vass Imre-barlang.

A Baradla-barlangot az 1549-ben Baselben G. Wernher által megjelentetett írás említi először, majd Bél Mátyás 1742-ben Bécsben kiadott tanulmánya. Az első részletesebb leírás azonban csak 1781-ben jelent meg róla a bécsi *Ungarisches Magazin*ban, német nyelven. 1794-ben Sartory József készítette el az első felmérést (ez a rajz a világ első, mérnök által készített barlangtérképe), Farkas János pedig az első részletes leírást. Az első részletes leírás és nyomtatásban is megjelent térkép 1807-ből Raisz Keresztélynek köszönhető.

Az Aggteleki Nemzeti Park védett természeti területe összesen 20 170 ha. Hazánk nemzeti parkjai közül az első, melyet elsődlegesen az élettelen, földtani természeti értékek, a felszín formák és a felszín alatt húzódó barlangok – és csak másodsorban az ott élő természet értékeinek – megóvása érdekében hoztak létre. A karsztvidék barlangjainak geológiai jelentősége mellett azonban a térség biológiai, geológiai, őslénytani és régészeti értéke is jelentős.

A régészeti feltárások során talált számtalan lelet bizonyítja, hogy a barlangok némelyikét már az őskor embere is ismerte, sőt, lakhelyül használta. A több ezer lelet túlnyomórészt a csiszolt kőkorból, azaz 6000-7000 évvel ezelőttről származik – közöttük kőből és állati csontokból készített használati eszközök, illetve az ún. bükki kultúrához tartozó vonaldíszes cserépedények. De találtak számos leletet a korai vaskorból is (arany ékszerek, harci felszerelés).

Az Aggteleki- és Szlovák-karszt barlangjai egyedülálló ökoszisztémát alkotnak. A védelem alatt álló felszín alatti világ több mint 500 barlanglakó és barlangkedvelő állatfaj számára nyújt életteret. Néhány faj teljesen endemikus, azaz csak itt fordul elő, vagy elsőként innen került leírásra. A 28 európai denevérfaj közül 21-et regisztráltak itt, melyek közül kettő szerepel a veszélyeztetett fajok listáján. A barlangrendszeren keresztül folyó, föld alatti vizeket és forrásokat benépesítő halak között is található néhány ritka és védett faj. A páradús környezet ideális élőhely az olyan kétélűek számára, mint a tűzszalamandra.

Aggtelek és környéke tehát mind a földfelszín felett, mind a földfelszín alatt egyedi látnivalókat tartogat az odlátogatók számára. A Baradla-barlang kiváló akusztikájú, kivételes hangversenytermében egyedi élményt jelentő komolyzenei barlangkoncerteket rendeznek.

4. Az Ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és közvetlen természeti környezete (1996. Kulturális)

A valamikori „Pannónia szent hegyének” (Mons Sacer Pannoniae) monostora és a benne élő szerzetesközösség egyidős a magyar államisággal, ezért a magyar kultúra kivételes fontosságú részének tekinthető. Egy évezred lenyomata a Kisalföldből kiemelkedő, 282 m magas hegy tetején álló és a tájegységet uraló Főapátság történelmi épületegyüttese is: bemutatja hazánk 1000 éves történetének különböző építészeti stílusait.

A pannonhalmi Bencés Főapátság tehát mind építészeti struktúrájában, mind eszmevilágában az évezredek folyamatos használat alatt fejlődött, a még ma is aktív keresztény monostorok egyik egyedülálló példája, melynek szerzetesközössége tágabb környezetében, azaz egész Közép-Európában hozzájárult a kultúra fejlesztéséhez és a kereszténység terjedéséhez. Mivel a bencés szerzetesek mindenkor a térség országai és nemzetei közötti béke elérésére törekedtek, tulajdonképpen az UNESCO szellemisége korai harcosainak tekinthetők. Ezek azok a kiemelkedő, egyetemes értékek, melyekkel a Főapátság 1996-ban (alapításának 1000. évfordulóján) kiérdemelte felvételét az UNESCO Világörökségi Listájára.

996-ban Géza fejedelem meghívására a nyugati szerzetesség megalapítója, Szent Benedek követői érkeztek ide cseh s német földről, valamint Itáliából és alapították meg a monostort, melyet röviddel később Szent István látott el birtokokkal és privilégiumokkal. Az általa 1002-ben kiállított kiváltságlevélben nem csak az adományokat rögzítették, hanem a király szándékát is, mely a bencéseket arra szólítja fel, hogy naponta imádkozzanak „pro stabilitate regni nostri”, azaz az ország fennmaradásáért, sértetlenségéért – a szerzetesek mind a mai napig eleget tesznek első királyunk óhajának.

A tatárok ostromát ugyan sikerült visszaverni, a török hódoltság idején azonban többször kellett a szerzetesközösségnek hosszabb-rövidebb időre elmenekülnie. A romos monostorban Pálffy Mátyás főapát (1638–1646) kezdett új életet tíz szerzetessel. A következő „csapás” a felvilágosodás korában érte Pannonhalmát: II. József király 1786-ban beszüntette az összes bencés kolostor működését. 1802-ben viszont – ismét uralkodói parancsra – újjászervezték a rendeket, azzal a feltétellel, hogy részt vállalnak az oktatásban. Ily módon intézményesítették azt, amit a szerzetesek mindig is feladatuknak tekintettek és évszázadok óta gyakoroltak is.

A pannonhalmi főapátság hazánkban jelenleg a bencés hagyományokat követő, klasszikus monostorelrendezés egyetlen épen maradt példája. A templom déli oldalára épült a kerengő, mely körül a monostor élete zajlott. Ezt a két épületrészt köti össze a templom déli főkapuja, a különleges szépségű „Porta speciosa”. Az, hogy a templom „szép kapuja” nem a külső térbe, hanem a kerengő felé nyílik, azt bizonyítja, hogy a templomot elsősorban a szerzetesek és nem a zarándokok számára építették. A kerengő melletti keleti épületszárnyban lehetett a káptalanterem, a déli oldalon volt a refectorium (ebédlőterem), emellett pedig a melegedőszoba (mivel a középkori monostorokban nem fűtötték a lakószobákat). A nyugati szárnyban műhelyek és írószobák (scriptorium) voltak, a hálólhelyiségek pedig az emeleten helyezkedtek el.

Az apátsági templomban román, korai gót, késői gót és reneszánsz elemek egyaránt felfedezhetők. A 11. századi, első épület egy tűzvészben elpusztult és a 12. századi épület jelentős méretű maradványai is csak a mai templom falaiiban találhatók meg. A ma látható bazilika kialakulásának legjelentősebb korszaka a 13. században Uros apát (1207–1243) kormányzásának ideje. Hatalomra kerülésének első éveiben kezdődhetnek az építkezések, a befejezés a felszentelésről szóló oklevél alapján 1224-re tehető.

A monostor életében a következő jelentős építési időszak Mátyás király nevéhez fűződik: a 15. század végén épült többek között a mai kerengő, a Szent Benedek-kápolna és valamennyi szentély késői gót boltozata. A reneszánsz épületplasztika a Szűz Mária-kápolnán és a templom északi kapuján figyelhető meg. A török hódoltság után a 18. században Sajghó Benedek főapát (1722–1768) építtette fel a monostor ma is álló barokk épületeit – a kolostor jelenlegi kiszolgáló és lakóhelyiségeinek nagy részét, melyek közül művészettörténeti szempontból az új ebédlőterem érdemli a legnagyobb figyelmet. A 19. század első évtizedeiben épült a klasszicista torony és a könyvtár épülete, a 20. században pedig a gimnázium és a diákokthoz olaszos jellegű épülettömbje.

Az apátság tehát már kizárólag építészeti szempontból is megérne egy látogatást, gazdag művészeti és tudományos gyűjteményei pedig tovább emelik értékét. Könyvtára több mint 300 000 kötettel ma a világ legnagyobb bencés gyűjteménye. A Főapátsági Levéltár számos, értékes dokumentumának leghíresebb darabja a legrégebb magyar (és egyben finnugor) írásos nyelvemlék, a tihanyi apátság 1055-ös alapító oklevele. A monostor képtára, metszettára, numizmatikai gyűjteménye, régiségtára és kincstára szintén jelentős. Történelmi információkkal és művészeti benyomásokkal telve a monostor arborétumában kapcsolódhat ki a látogató, ahol közel 400 növényfajt gondoznak.

5. Hortobágyi Nemzeti Park – Pusztá (1999. Kulturális-kultúrtáj)

A Hortobágyon keresztül utazó avatatlan látogatónak a végeláthatatlan füves pusztá láttán az az első benyomása, hogy gyakorlatilag talán nincs itt semmi, csak a végtelen horizont. A tekintetet is csak ritkán akasztja meg egy gémeskút, csárda vagy tanya, kisebb fa- vagy bokorcsoport. Mégis mi az, ami miatt az UNESCO Világörökség Bizottsága 1999-ben a Nemzeti Parkot felvette a Világörökségi Listára? A Hortobágy egy olyan, a pásztorközösségek által megművelt kultúrtáj, mely az ember és a természet kétezer éves, hagyományos és kíméletes földhasználaton alapuló, harmonikus együttműködésének kiemelkedő példája. Európa legnagyobb összefüggő, természetes füves pusztája, mely nem az erdők kiirtása eredményeként jött létre, hanem emberi tevékenység révén, és képes volt megőrizni biológiai sokféleségét.

A leghíresebb magyar pusztá fogalommá vált, és nemzetközi szinten mondhatni régebb óta ismert és elismert mint hazánkban. 1967. decemberében a Pro Natura akció keretében 22 világhírű tudós memorandumban kérte a magyar kormányt, hogy a Hortobágy egyedülálló természeti és kultúrtörténeti értékeit nemzeti park formájában őrizze meg. Ennek eredményeként 1973-ban 51 ezer hektáron létrejött Magyarország első nemzeti parkja, melynek területe napjainkra már elérte a 82 ezer hektárt – ezzel

ma az ország legnagyobb összefüggő védett területe. A Hortobágyi Nemzeti Park teljes egészében UNESCO Bioszféra Rezervátum, közel egyharmada pedig nemzetközi jelentőségű vizes élőhely, melynek védelmét a Ramsari Egyezmény külön biztosítja. A kiaszott szikes puszták látván nehéz elhinni, hogy e táj arculatát döntően a vizek formálták. A Hortobágy sekély mélyedéseinek nagy része a jégkorszak végétől a 19. század közepéig a Tisza és a Berettyó szabad árterülete volt, melyek vize gyakran öntötte el a területet, hordalékával termékeny talajtakaró feltételeit biztosítva, míg néhány helyen a víz akár egész éven át megmaradt, vizenyős területeket, tocsogókat, mocsárrendszereket létrehozva. Honfoglaló őseink egy nagy kiterjedésű mocsarakkal, szikesekkel, rétekkel tarkított tájat találtak itt.

Az ember jelenléte e térségben már a fiatalabb kőkorszakban is bizonyítható: elsősorban a réz- és bronzkor folyamán emelték a (köznyelv által kunhalmoknak nevezett) kurgánok nagy részét. A kurgánok mesterséges eredetű, tájképi, régészeti, botanikai, zoológiai és kultúrtörténeti szempontból kiemelkedően fontos mesterséges eredetű képződmények – lakódombok, sírhalmok, őrhalmok és határhalmok. Méretük változó: átmérőjük 20-90 méter, relatív magasságuk 0,5-12 méter. Alaprajzuk többnyire a körhöz közelítő ovális.

A középkorban a falvak kialakítása jelentette e tájon az ember legmarkánsabb tájképi beavatkozását – erről ma már csak néhány templomrom tanúskodik. Az Alföldön keresztülvezető fontos kereskedelmi útvonalak (mint például az erdélyi sóbányák kincsét szállító „sótű”) mentén épültek fel 10-12 kilométerenként – többségében a 17. században – az utazókat kiszolgáló csárdák, valamint a vízborítás időszakában a közlekedést megkönnyítő hidak. Ezek egy híres utóda és legismertebb példája, mely a Hortobágy egyik szimbólumává is vált, az 1827-ben megépített Kilenclyukú híd. Szintén a magyar puszták szimbólumaként ismeretesek az eredetileg az állatok itatására szolgáló gémeskutak.

Az 1846-os év hozta meg a puszták életében a legjelentősebb változást: megkezdődött a Tisza szabályozása. Ezt követően a kanyarulataitól megfosztott, gátak közé kényszerített folyó egyrészt nem öntötte el többé termékeny iszapjával a Hortobágy laposait, másrészt pedig nem táplálhatta közvetlenül a holtágak és távolabbi területek mocsárvilágát sem. Ez a szikesek kiterjedéséhez vezetett. E gondon az 50-es évektől ismételt beavatkozással igyekeznek segíteni: a Hortobágyot csatornákkal hálózták be. A táj területének döntő hányadát ma természetes élőhelyek – sziki gyepek és sziki legelők, löszpuszták, ártéri erdők és ligetek – képezik, valamint egy mocsaraktól, tavaktól és holtágaktól álló „vízország» alkotja, a mozaikos talajviszonyoknak köszönhetően változatos és gazdag növény- és állatvilággal. A területnek viszonylag kisebb hányadát borítják mesterséges vizes élőhelyek (a halastavak összterülete 6 ezer hektár), ezek mégis nagy jelentőségűek, mivel együttesen a világ egyik legnagyobb mesterséges halastórendszerét alkotják.

Ha a Hortobágy állatvilágáról esik szó, először talán mindenkinek a szilaj állattenyésztéssel meghonosodó szürke marha és rackajuh, valamint a mangalica sertés és a nóniusz ló jut az eszébe. A Hortobágy azonban nemzetközileg is kiemelt fontosságát sajátos madárvilágának köszönheti. A mocsarak és halastavak a madarak fészkelésének és vonulásának európai jelentőségű helyszínei: eddig 342 madárfaj előfordulását regisztrálták itt, melyek közül ez idő tájt 152 fészkel is a Nemzeti Parkban.

A Magyarországon átvonuló darvak 95%-a a Hortobágyon megpihelve repül tovább, az eddig megfigyelt legnagyobb éjszakázó darutömeg 55 ezer madarat számlált. A daru- és vadlúdvonulás az itteni madárvilág életének egyik legszebb, nemzetközi hírű látványossága. Ez az élettere Közép-Európa legnagyobb kanalasgém-állományának és számos más gémfajnak, a batlának és kárókatónáknak, valamint igen fontos költő- és vonulóhelye számos énekesmadárfajnak.

6. Pécsi ókeresztény sírkamrák (2000. Kulturális)

A római kori Sopianae – a mai Pécs – 4. századi ókeresztény temetőjét a Világörökség Bizottság 2000-ben azzal az indokkal vette fel a kultúrtörténeti kincsek listájára, hogy a feltárt építményegyüttes építészetében és falfestészetében rendkívül sokoldalúan és összetetten szemlélteti az északi és nyugati római provinciák korai keresztény temetkezési építészetét és művészetét. A föld alatti sírkamrák és emlékkápolnák a késő római kori Európában élt keresztény közösségek kitartásáról és hitéről tanúskodnak, valamint bemutatják egy máig ható és napjainkig élő kultúra és civilizáció gyökereit. Sopianae a Kr. u. 2. század elején alapították a rómaiak. A 4. századra már virágzó tartományi székhelyé és a kereszténység egyik jelentős központjává vált – és maradt is keresztény kegyhely, hiszen Pécs 1009 óta püspöki székhely. Az ókori város ókeresztény közösségétől számos sírépítmény, sírkamra, épített sír, kápolna és mauzóleum maradt ránk. Többnyire a földfelszín alatt épített sírkamrák fölé emelték a kápolnákat, így a kétszintes építmények kettős feladatot láttak el: egyszerre szolgáltak temetkezési helyként és szertartások céljára. Annak ellenére azonban, hogy a föld alatt épültek, sosem voltak katakombák – lévén nagyrészt a 4. században emelték őket, amikor a kereszténységet a Római Birodalomban már nem üldözték.

Szórványos források már a 18. század elején is említést tesznek római kori leletekről, a tudományos feltárás azonban csak a Péter-Pál sírkamra 1782-es felfedezésével indult meg. A jelenleg legutolsó, az alaprajzilag egyedülálló nyolcszögű sírkamra feltárása 2000-ben kezdődött. A közben eltelt több mint két évszázad során a középkori városfalon belül összesen 16 sírkamrát és több száz sírt tártak fel, valamint több ezer későrómai lelet került napvilágra. A viszonylag kis területet átfogó ókeresztény temetői épületegyüttes az Olaszországon kívüli nekropoliszok közül a legnagyobb és legjelentősebb, falfestése csak a Róma városi katakombafestészethez hasonlítható. A nagyon jó minőségben megmaradt falképeken ikonográfiája egyszerre tükrözi a kor egyetemes gondolatvilágát és tartalmaz helyi, egyedi elemeket is.

A sírkamrákat eleinte római számozással azonosították a feltáró régészek, a bennük található festmények szerint azonban a köznyelv hamarosan elkeresztelte őket – az I. számú például Péter-Pál sírkamra néven ismert, a II. számú a Korsós sírkamra.

1975-ben, a Szent István tér átalakításakor került felszínre a 4. század végén épült Ókeresztény mauzóleum, egy nagy méretű, egyhajós, keletre tájolt kápolna. Alatta egy tőle szerkezetileg független, vele egy időben épített, kisebb méretű sírkamra található. Az épületegyüttest feltehetőleg egy fontos személy tiszteletére emelték, akinek 3. századi fehér márvány szarkofágja a sírkamra déli oldalán áll. A sírkamra többi falát falfestmények – bibliai tárgyú freskók és növényi ornamentika – borítja.

Az I. számú – Péter-Pál – sírkamra talán a legismertebb pannóniai ókeresztény építmény, hiszen már 1782 óta tudnak létezéséről. Nevét onnan kapta, hogy a bejárattal szembeni főfalon Péter és Pál apostolok mutatnak rá a Jézus jelenlétét szimbolizáló Krisztus-monogramra. E dongaboltozatos sírkamra teljes belső falfelületét is bibliai jeleneteket ábrázoló freskók, valamint gazdag növényi és állati ornamentika díszíti.

1939-ben tárták fel a II. számú, Korsós sírkamrát, bár már a 18–19. század fordulóján rábukkantak egy mélypince építéskor. Az észak-déli tájolású, kétszintes építmény itt is egy sírkamrából és a felette elhelyezkedő kápolnából áll, melyben szertartásokat is tartottak, vagy itt emlékeztek meg az elhunytól halála évfordulóján. A sírkamra északi felében egy kis fülkét alakítottak ki, melynek falán kancsó és pohár ábrázolása látható – ennek a képnek köszönheti nevét a sírkamra.

Az előbbiektől eltér a sírkamra az Apáca utcában. Különlegességét az adja, hogy itt nem épült sírkamra szint, a négy sír a padlószint alá mélyített üregekben található. Az épület északon apszissal zárul, melyben Kr. u. 390 körül egy félkör alakú ülőpadot alkítottak ki, és egy kőből készült oltárt helyeztek el, mely minden valószínűség szerint az itt nyugvó halottak halálának évfordulóján megtartott „lakoma” céljára szolgált.

Mindenképpen említést érdemel még a Cella trichora és a Cella septichora is. A Cella trichora, azaz a három apszisos temetői kápolna jellegzetes ókeresztény sírépület volt: téglalap alakú középterére északon, keleten és nyugaton apszisokat építettek, délen pedig egy előcsarnokot. A hétkaréjos temetői épület (Cella septichora) egyedi felépítésű: egy nyújtott nyolcszögű középteret hét, a kelet-nyugati irányú főtengely köré csoportosított karéj zár körül.

Az 1600 éves pécsi ókeresztény temető tehát csodálatosan mutatja a késő római temetkezési gyakorlatot és halotti kultuszt. Rómán kívül Pécsen maradt fenn a legnagyobb és legjobb minőségű, ilyen típusú korai keresztény együttes, melynek értékét még növeli, hogy a 4. században emelt kultikus épületek olyan állapotban maradtak meg, amilyenben a népvándorlás korában voltak.

7. Fertő/Neusiedlersee kultúrtáj (2001. Kulturális – kultúrtáj)

A Fertő-tavat az UNESCO 1979-ben egyedi természeti értékei miatt bioszféra-rezervátummá nyilvánította, hiszen Európa nemzetközi jelentőségű vadvíze és a kontinens legnagyobb sós vizű tava, az eurázsiai sztyeppe tavak legnyugatibb képviselője. A Világörökség Bizottság mindazonáltal – Magyarország és Ausztria példamutató együttműködésben és közös irányelvek szerinti előterjesztése alapján – a Fertő-tavat/Neusiedlersee-t az azt övező településekkel együtt 2001-ben mint kultúrtájat vette fel a Világörökségi Listára. Vitathatatlan: a tó környéke 8000 év óta különböző kultúrák találkozási pontja, melyen az emberi tevékenység és a földrajzi környezet evolúciós szimbiózisának eredményeként egy egyedi kulturális tájegység alakult ki. A vidéknek a természeti értékek mellett figyelemre méltó a népi építészete, több jelentős 18–19. századi kastélya pedig jelentős kulturális látnivalót jelent. A tó háromnegyede Ausztriában fekszik, a régiót azonban mégis olyan természeti egységnek tekinthetjük, amelyre nincs nagy hatással a földrajzi megosztottság.

A világörökségi felterjesztésben magyar oldalról a Fertő–Hanság Nemzeti Park Fertő-tavi részének teljes területe, valamint Fertőboz, Fertőrákos településközpont műemléki jelentőségű része és kőfejtője, a fertődi Esterházy-, a nagycenki Széchenyi-kastély és környezetük szerepelt (az ütközőzónához tartozó települések: Balf, Nagycenk, Hidegség, Fertőhomok, Hegykő, Fertőszéplak, Sarród, Fertőújlak). Az osztrák fél a Neusiedlersee Seewinkel Nationalpark vizes élőhelyeinek területét és a műemléki védelem alatt álló Rust szabad város belvárosát terjesztette fel.

A Fertő-tó/Neusiedlersee terület geológiai és geomorfológiai érdekességek egyedülálló változatosságát tárja elénk. Számos részre osztják a klimatikus határok, így a viszonylag kicsiny területen belül rendkívüli módon változatos állat- és növényvilág létezik: kontinentális alföldi sztyeppe-i tó, szubmediterrán dombok és szubalpin hegyek, értékes szikes puszták, valamint előfordulnak magashegységek is.

A klimatikus feltételek mellett a talaj és a víz magas sótartalma járul hozzá a mintegy 20 ezer éves Fertő-tó/Neusiedlersee és a környező tájegység biológiai sokféleségéhez. A sósvízi élőhelyeket egész Európában a tenger közelében lehet megtalálni, míg kontinentális sós vizek csak Európa keleti részén és a Kárpát-medencében fordulnak elő. A tó nagyon sekély: a vízmélység ugyan állandóan változik, de az átlag az egy métert sem éri el, és a legmélyebb részeken sem haladja meg a 180 cm-t. Emiatt nagyméretű a vízszintingadozás, sőt, már az is előfordult, hogy a tó kiszáradt (legutóbb 1865–1871 között). A Fertő-vidék sajátossága továbbá a sűrű náddal borított nagy felszín, a kb. 80 sós mocsárfolt és a dombvidéki szőlők, ugyanis a területet hosszú időre visszatekintő bortermelési hagyományok jellemzik.

A régészeti feltárások az i. e. VI. évezredig tudták visszakövetni a térség történetét: településmaradványok, a korai újkőkorszak embereinek nagy kiterjedésű, állandó falvai váltak ismertté. A terület későbbi lakói a kelták, majd a rómaiak voltak. 1900-ban a Fertő-tó déli vidékén egy Marcus Aurelius (161–180) idejéből származó gyógyfürdő maradványaira és egy rómaiak által használt forrásra leltek, Fertőrákoson pedig két római villa romjait tárták fel.

A középkor folyamán városok és falvak hálózata alakult ki, ideértve az osztrák oldalon például Rust, Purpach, Mörbischofen am See és Breitenbrunn településeket, magyar oldalon Fertőrákos, Balfot, Hidegséget, Fertőbozt és Hegykövet. A táj impresszív természeti változásai a helyi lakosok képzeletében ma is mondák, mesék és legendák formájában gazdagítják a terület kulturális örökségét.

A tó körüli települések főutcáján ma is dominál a 18. század építészeti öröksége. Ekkor épült a fertődi Esterházy- és a nagycenki Széchenyi-kastély is, melyek különleges értéket képviselnek e kulturális tájegységben.

A Fertő-tó/Neusiedlersee régió jelenlegi formájában tehát egy folyamatos és dinamikus fejlődés eredménye, mely szemléletes példája annak, hogy a különböző emberi kultúrák hogyan tudták lakótereiket ezzel a különleges és változatos természeti környezettel szimbiózisban kialakítani. Ez a természeti és földrajzi feltételek mellett a föld használatának, valamint az állattenyésztésnek és a szőlő kultúrájának az eredménye.

8. A tokaji történelmi borvidék (2002. Kulturális – kultúrtáj)

Mi tanúskodhatna jobban a közel ezeréves tokaji szőlő- és borkultúra világhíréről és rangjáról, mint az a tény, hogy sehol a világon nem képzelhető el egy magára valamit is adó borkereskedés kínálata néhány palack tokaji nélkül. Magyarországon már gyermekként megtanulja az ember a *Himnusz* soraival: „...Tokaj szőlővesszein / Nektárt csepegtettél”, valamint hallja a Napkirálynak, XIV. Lajosnak tulajdonított mondatot, miszerint a tokaji „a királyok bora és a borok királya” („Vinum regum – rex vinorum”). A tokaji aszú néven elterjedt borspecialitást az évszázadok során világszerte mindenütt megismerték.

Tokaj természetesen elsősorban névadója az e borvidéken iskolázott bornak, a szőlőtermelés nemcsak e város határának dűlőiben történik. Az 1997-es bortörvényben meghatározott Tokaj-hegyaljai borvidék területe magában foglalja a legkiemelkedőbb termőhelyeket, melyek összesen kilenc település – Tokaj, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Mád, Mezőzombor, Rátka, Szegi, Tarcal, Tállya – közigazgatási területének részét képezik, továbbá ide tartozik Sátoraljaújhelyen az Ungvári pince, Sárospatakon a Rákóczi pince, Hercegúton a Kóporosi és a Gomboshegyi pincék, valamint Tolcsván az Oremus és a Tolcsva Bormúzeum pincék. A borvidék 1561 óta dokumentált története bizonyítja, hogy a szőlőtermelés mindig a „három sátorhegy” (Tokaji-hegy, az abaújszántói Sátor-hegy és a sátoraljaújhelyi Sátor-hegy) által meghatározott háromszögön belül zajlott.

A Tokaji borvidék 1737 óta élvez védelemet, amikor is egy királyi rendelet – a világon elsőként – zárt borvidékké nyilvánította. Ez azonban kötelezettségekkel is járt: a bortermelés ezen a vidéken közel 3 évszázada szigorúan szabályozott törvényi keretek között zajlik. A kultúrtáj híven mutatja be az ebben a régióban meghonosodott bortermelés, egy borspecialitás készítésének történelmi hagyományait – hiszen ezek a speciális igények formáltak a pincék és pincészetek formai megjelenését, mely eltér Magyarország más tájaitól. A jellegzetes szőlőbirtokok, farmok, falvak és kisvárosok mélyen fekvő, ősi borpincéiben nyomon követhető a tokaji bor termelésének minden mozzanata. Az elmúlt ezer év alatt kialakult szőlőművelési hagyományok érintetlen, eredeti formában való továbbélése és a borvidék évezrede tartó egysége indokolta, hogy az UNESCO Világörökség Bizottsága a Tokaji borvidéket 2002-ben mint kultúrtájat felvette a Világörökségi Listára. A világörökségi helyszín összesen 132 555 négyzetkilométernyi (13 245 ha) magterülete megegyezik a magyar bortörvényben meghatározott Tokaj-hegyaljai borvidékkel, az ütközőzónába pedig 27 további település közigazgatási területe tartozik.

A szőlőművelés Tokajban ősidők óta van jelen, hiszen a leletek tanúsága szerint e tájon endemikus (őshonos) növényfajta: különös szerencse, hogy itt került elő a mai szőlőfajták közös őseinek tekinthető miocén kori ősszőlő (*vitis tokaiensis*) levelének lenyomata. A *vitis sylvestris* ősszőlő mind a mai napig vadon él Tokaj-Hegyalján.

A magyarság borkultúrája kettős eredetű: egyesíti a keleti, kaukázusi és a nyugati, római szőlőművelési hagyományokat. Ezek tükröződnek Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztésében és pinceépítési szokásaiban. A szőlőművelés és borkészítés meglétét itt már a honfoglalás korában valószínűsítik, bár erre vonatkozó tárgyi bizonyítékok nincsenek.

A 12. század második felétől, a vallon telepések megérkezésétől kezdve viszont már adatokkal bizonyítható a szőlőművelés elterjedése Hegyalján.

A terület mind földtörténetileg, mind földrajzilag egyedülálló adottságokkal rendelkezik. A mállékony, vulkanikus és posztvulkanikus tevékenységgel keletkezett kőzetek sokféle talajtípus kialakulását eredményezték – ez kihatással van a talaj termőerejére, ásványianyag-tartalmára, hőelnyelő, hőtároló és visszasugárzó képességére. A kedvező fekvésű lejtők, a nagy besugárzás, a Bodrog és a Tisza közelsége, valamint a hosszú őszen nagyon kedvező klimatikus viszonyokat eredményez: a *Botrytis cinera* penészgomba itt nem szürkerothadást, hanem nemesrothadást, vagyis a szőlőszemek aszúsodását váltja ki. Az aszúsodással töményedett szőlőszemek mustja literenként akár 850 gramm cukrot is tartalmazhat, ezzel együtt magas savtartalom és aromaanyag is koncentrálódik benne. Az aszúszemek kiválogatása a fűrtből már az 1600-as évek elejére gyakorlattá vált Hegyalján. A sajátos mikroklímának köszönhetően a pincék falán különleges pincepenész, a *Gladosporium cellare* telepedik meg, mely a bor érési folyamatára van jótékony hatással.

További különleges értéket jelent, hogy a közeli hegyek magasabb övezeteiben megtelepült kocsánytalan tölgy a hordókészítés kiváló alapanyaga. A hordó fája jelentősen befolyásolja a bor érési folyamatát (oxidatív érlelés), és kedvező hatással van aromájára és színére is. A „zempléni tölgy” régóta ismert a nemzetközi borvilágban, hiszen erdeinek fája közepesen kemény, kopásálló, és csersavtartalama révén kimondottan tartós.

Tokaj-Hegyalja természetes fehér édes bora, az aszú kiemelkedő minősége a felsorolt kedvező tényezők – úgymint természeti adottságok, termesztett szőlőfajták és az emberi tényezők, azaz a borászati kultúra – egyedülálló és különösen szerencsés találkozásának köszönhető. A borvidék méltán érdemli meg, hogy világörökségként tartsák számon.

*Várományos helyszínek**

1. Az esztergomi középkori vár (K) (1993)
(Visegráddal közösen „Dunakanyar kultúrtáj” munkacímmel.)
2. A Tihanyi-félsziget, a Tapolcai-medence tanúhegyei és a Hévízi-tó (K) (1993)
3. A budai termálkarszt-rendszer barlangjai (T) (1993)
A termálkarszt-rendszer barlangjai a meglévő Budapesti világörökségi helyszín (K) természeti kritérium alapján való bővítéseként terjeszthetők fel a Világörökség Listára. (Ezzel a kulturális helyszín ún. vegyes kategóriájú helyszínné alakulna át.)
4. Visegrádi királyi székhely és vadászterület (K) (2000)
(Esztergommal közösen „Dunakanyar kultúrtáj” munkacímmel.)
5. Tájhálózat Magyarországon (K) (2000)
6. Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok (K – kultúrtáj) (2000)
7. Az északkeleti Kárpát-medence fatemplomai (Kulturális) (2000)
Eredetileg „A Kárpátok Északkeleti ívének fatemplomai” megnevezéssel nemzetközi (Lengyelország, Románia, Szlovákia, Ukrajna és Magyarország részvételével tervezett) sorozathelyszín részeként felvett várományosi tétel.
8. A komáromi/komarnói erődrendszer a Duna és a Vág folyók összefolyásánál (K) (2007)
2008-ban szlovák-magyar közös felterjesztés történt a Világörökség Listára. A felterjesztést a partnerek visszavonták, továbbfejlesztése folyamatban van.
9. Tarnóc őslőhely (T) (2000)
2003-ban felterjesztve a Világörökség Listára. Felvételéről a döntés egyelőre elhalasztva.
(Eredeti név: Ipolytarnóci ősmaradványok)
10. Lechner Ödön független, premodern építésze (K) (2008)
11. A római limes magyarországi szakasza – A Ripa Pannonica Magyarországon (K) (2009), nemzetközi sorozatjelölés részeként.

* K = kulturális kategória; T = természeti kategória; (évszám) = a Várományos Listára történt magyar bejelentés nyilvántartásba vételének dátuma.

IX. „Tudós társaság”

Magyarország és az egyetemes tudományosság; a magyar géniusz

A tudós társaság kifejezés, létrehozásának igényével együtt a 17. század óta előfordul, alapításakor és azt követően egy darabig a Magyar Tudományos Akadémiára vonatkozott hivatalosan is, általánosan is. A magyarországi felsőoktatás és tudományosság több évszázados hagyományra tekintett vissza. A nemzeti ébredés magával hozta a tudomány szervezésének gondolatát is, ami a pesti egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia megalapításában öltött testet. Az Akadémia messzemenően hozzájárult a magyar tudományosság szisztematikus fejlődéséhez, világhírű tudósok szellemi háttéréhez és általában a nemzeti művelődéshez. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.: 7., 9., 10., 12., 13. és Ludoviceum I./2.: 6., 7., 8., 10.*

17. Fényes Elek: Magyar tudós társaság vagy academia

A görögöknek, a tudományokban és művészetekben a régiebb nemzetek örököseinek köszönhetjük főképp nem csak a tudomány és művészet hozzáink eljuthatását, hanem még nagyobb részben a tudományos műszavakat is, miután ezeket minden művelt európai nyelv megtartá, bár közülök némelyik eredeti jelentésének megnem felel. Ez az eset az academia nevezettel. Athenében egy téres, szép fasorokkal és friss vízzel ellátott helynek birtokosa bizonyos Academos nevű ember levén, mivel Plato ennek szomszédságában építteté musáknak szentelt templomát, hol tanítá s terjeszté az örök és halhatatlan igazságokat: oskolája academiának nevezteték, s e nevezet később minden tudományos egysületra kiterjesztetett. A középs századokban, midőn még a status nem vala minden polgárnak közanya, a status kisebb statusokra vagy is ugynevezet testületekre (Corporatio) szakadozott el. Az erősbek joga divatozván, az egyesek testületbe állottak, s a különböző polgárzati osztályok egymás ellen védelmül kiváltságokkal, testületi törvényekkel sánczolák be magukat. És ime ki gondolná, hogy az egész emberi nemzet sajátját, a tudományt ápoló egyesületek is ugyan azon gyökéroból származzanak, mely a nemesi, egyházi, városi testületeknek és czéheknek lételt ada. Illy tudományos egyesületek vagy academiák különösen Olaszországban terjedtek el, mert már a XVI század közepén 550 illynemű tudományos testület számláltatott. Később az angolok és francziák is megkedvelték ezeket, s Richelieu felállítá 1635-ben azon franczia academiát, mely a franczia nyelv kiművelésére, de a tudományok terjesztésére nézve is annyit tett, hogy e tekintetből a franczia academiának minden más academia közti elsősége elvitázhatatlan. A jó példa hatott, s mondhatni, hogy a berlini, pétersburgi, müncheni academiák, a XVIII. századnak

e szüleményei főképp a francia után valának utánozva; s általában a különféle nevű, czélzatú tudományos egyesületek és testületek a művelt Európában annyira elhatalmazának, hogy már Magyarországon is kezdték a nemzet értelmesei ebbeli hiányunkat átlátni.

Azonban míg a nemzeti műveltség s tudományosság barátai csaknem egy század lefolytáig csupán forró ohajtásukat fejezék ki egy magyar academia felállítása eránt: addig Széchenyi Istvány gróf, a cselekvés embere tettehez nyult, s az 1825-ki nevezetes országgyűlésen egész esztendei jövedelmét (60,000 pengő forint) e célra nagylelküleg felajánlván: e dicső példát mindjárt annyi rokon érzésű honfiak követék, hogy már 1830-ban, az alaprajz királyilag helybehagyatván, az ige, végre testté válhatott. Czélja ezen intézetnek: a tudományok és művészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimiveltetésén igyekezni. E végre az eredeti magyar munkák kijövetelét, s mind a régi, mind az új remek írások magyarra fordítását elősegíti; bármely oklevelet, „s rejtve levő kéziratot felkerestet; gondoskodik, hogy a’ nemzeti játékszin jó darabokban ne szenvedjen; megfejtés végett esztendőnként tudományos kérdéseket tesz, „s a legjobb feleleteket megjutalmazza: a nyomtatásban megjelent magyar munkák legjelesbikét 200 aranyal tisztelet meg; a beadott kéziratokat, ha helybenhagyást nyernek, tulajdon költségén és hasznára kinyomatja, szerzőiknek pedig illő jutalmat ad, a hazai nyelv természete megismerése végett, bel és külföldön utazásokat tétet. Fő pártfogója József cs. k. főherczeg’s Magyarország nádora. Első és második előlülőt az igazgató tanács választ, melly áll 25 e végre az ország 4 rendei közül kiszemelt tagokból, kik egyszersmind és főképen a társaság tőkepénzére „s költségeire felvigyáznak. Az előlülők választása minden egyes esetben, megerősítés végett a Felsőg eleibe terjesztetik. A tiszteletbeli tagok számszerint 29-en, megkülönböztetett tiszteletben állanak, székük és szavuk van, „s ezen megtiszteltetés az igazgatók közül csak nyolcznak adható. A rendes tagok száma 42-t meg nem haladhat; ezek a gyűlésekben szintén szavazattal bírnak. A’ levelező tagok száma, kik egyébiránt bel és külföldiek lehetnek, de belföldiek csak úgy, ha magyarul tudnak vagy irtak, meg határozva nincs; mind kis, mind nagy gyűlésekbe „s kivétel nélkül mindenikbe bejárhatnak, ott beszélhetnek is, de szavazatuk nincs.

A tudományok ez academiánál 6 osztályra szakítatnak, mellyek e’ következők: 1) nyelvtudományi, 2) philosophiai, 3) történetirási, 4) mathematicai, „s hadtudományi, 5) törvénytudományi, 6) természettudományi. A tiszteletbeli és levelező tagok osztályokra elkülönözve nincsenek; hanem a rendes tagokból mindenik osztálynál 7 vagyon alkalmazásban, olly formán, hogy ezek közül 3-nak szükségesképen Pesten, vagy szomszédságban (helybeliek); 4-nek az ország különböző részeiben (vidékiek) kellek lakni. Alapterv szerint a tisztviselők, és mindenik rendes tag fizetést huzna, de az intézet szegénysége miatt a tisztviselőség s minden osztálynál csak az első helybeli és első vidéki (az elsőség ugyan azon osztályban a választási vagy kineveztetési időtől számítatván) tag kap felette mérsékelt fizetést, t. i. évenként 500 és 300 ezüst forintot. Minden rendű tagok örökösök és el nem mozdíthatók. Az egész academiái személyzet 1842-ben e következő: az igazgatótanács az elnökökkel együtt áll 25 egyénből, tiszteletbeli tag 23, rendes tag 39, honi levelező tag 98, külföldi levelező tag 10, személyes szavazatu tisztviselő 1, titoknok és tisztviselőség (köztök 3 rendes és 2 lev. tag) 11, összesen 171. Mind ezen tagok elválasztásuk vagy kineveztetésük alkalmával

oklevéllel tiszteltettek meg. A társaság gyűlései kétfélék, u. m. kis gyűlések, és nagy gyűlések. Kis gyűlések hetenként egyszer, u. m. hétfőn tartanak. Tárgyai: 1) tudományos és szépművészeti előadások és közlések, mik köz érdekre tarthatnak számot, a tudomány jelen állapotjához mértek, s mennyire lehet új adatokon és combinatiokon alapulók; 2) hivatalos dolgok. A nyomtatás végett beküldött kéziratok megvizsgálására innen küldetnek ki bírák a tiszteletbeli, rendes és levelező tagok soraiból, s a jelentések is ide adandók, a midőn az elfogadott munkák szerzőinek ivenként jutalomdíj határoztatik. A nagy gyűlések, mellyek minden évben egyszer tartanak, tárgyai más mellékéseken s kisebb fontosságúakon kívül: az új tagok választása, és a' jutalmak elítélése és kiadása. Oly helyekre, mellyek még az academia felállítása óta betöltve nem valának, e nagy gyűlés kijelölése mellett az igazgató tanács szabadon nevez ki tagokat; de a mellyek már egyszer betöltve levén, megüresedtek, olyanokra a nagy gyűlés választ. Tagot ajánlani minden tiszteletbeli és rendes tagnak joga van, de szükséges is hogy bármely rendű megválasztandó tag, legalább egy tiszt, vagy rendes által ajánltassék, 's választás előtt néhány napokkal neve egy táblára kifüggesztessék; minden rendű választás pedig titkos szavazattal történik. Mi a jutalmakat illeti: minden esztendőben sorban 2 tudományosztály tesz fel 2 pályakérdést, melyek többek közül a nagy gyűlésben kiválasztatván és elfogadtatván, kitűzetnek, s a harmadik évi nagygyűlésen, az osztálybeli sorban következő 3 rendes bírálótag által legjobbnak ítélt feleletek 100 arannyal jutalmaztatnak meg. Drámai jutalmak vig és szomorú szindarabokra évenként felváltva következnek, s a drámai jutalom a többiek közt legjobb munkának mindég kijár, kivévén, ha köztök egy sem találtatnék, melly bármi tekintetben legkisebb figyelmet is érdemlene; melly megszorítás a tudomány osztályi pályafeleletekre nem alkalmaztatik, hanem az aránylag legjobb, bár ennek általános becse csekély legyen is, a jutalmat mindég elnyeri. A társaság 200 aranyból álló nagy jutalma az egy esztendőben nyomtatásban megjelent legjelesebb magyar munkát illeti, s ez nagy gyűlésen titkos szavazattal döntetik el. Mind a kis, mind a nagy gyűlések szabály szerint nem nyilvánosak; hanem a bemenetel akarkinek is elnöki engedelem mellett nem tiltatik. – A társaság, mint társaság ad ki évkönyveket, egy hónaponként megjelenő folyóiratot. Tudománytár czime alatt, s a régi magyar nyelvemlékek kiadására különös ügyelőt tart. Könyvtára, a Teleki grófi nemzetség és Batthyáni Kazmér gróf által ajándékozott könyvtárakkal együtt közel 60,000 kötetre megy, de ez sincs felállítva, újabb könyvekre pedig semmi fundus; hanem a magyar literatura újabb művei, mivel ezeket a szerzők törvény szerint ingyen tartoznak adni, kevés híján mind meg kaphatók. Pénzgyűjteménye meglehetősen; de physicalai, chemiai, stb. gyűjteményekre és készületekre valóban egy tudós társaságnak nagy szüksége volna.

A társaság egész gyümölcsöző tőkepénz alapja 1840 végével tett 353,659 fr. 56 kr. ezüst pénzben; ezenkívül 798 pengő fr, holtig ajánlat évenként.

18. Hargittai István: Világhírű magyar tudósok

Bevezetés

A magyar tudomány hungarikumai a magyar mezőgazdaság hungarikumaitól abban különböznek, hogy bár mindkettő itthonról indul, a tudományos hungarikumok gyakran csak külföldön fordulnak termőre. A világhír említésével nem pillanatnyi felfolbanásra, az anekdotikus 15 perces népszerűsége gondolok, hanem tartós jelenlétre a tudomány képzeletbeli dicsőségcsarnokában. Sajnos a „világhírű” jelző pontos tartalma nem definiálható. A tudományban szerzett hírnév jellegét és természetét mulandóságának hangsúlyozásával érthetjük meg a legjobban. Ha Kertész Imre ír egy könyvet, Munkácsy Mihály fest egy képet, és Bartók Béla komponál egy zongoraversenyt, azt senki más nem alkothatta volna meg. Ha nem alkották volna meg, akármeddig várhatunk, soha nem jönnek létre ezek az alkotások. Ha viszont Wigner Jenő nem alkalmazza a szimmetriaelveket az atomfizikában, Hevesy György nem jön rá arra, hogy izotópos mintákkal követhető egy metabolizmus a szervezetben, és Békésy György nem deríti fel a fül csigájában létrejövő ingerület fizikai mechanizmusát, előbb vagy utóbb valaki más megtette volna. Lehet, hogy nem pontosan úgy történt volna a felfedezés, lehet, hogy egy csapásra, vagy éppen sokkal kisebb lépésenként, és lehet, hogy a felfedezés közzététele is másképpen történt volna. Azonban a felfedezés mindenképpen létrejött volna. A tudományos felfedezők közül csak nagyon kevésnek a neve marad meg huzamosan a köztudatban, és azok sem mindig a konkrét tudományos felfedezésért. Albert Einstein nevét sokan emlegetik, de az emlegetők többségének fogalma sincs a relativitáselméletéről. Einstein a közbeszéd része, mert szimbolizálja a tudományt és a tudósokat. Kevés más tudós neve szerepel hozzá hasonló gyakorisággal a közbeszédben.

A természettudományok fejlődésében a tudomány épületét inkább egy sokemeletes épületnek tekinthetjük, semmint egy nagy kiterjedésű földszintesnek. Gyarapodása inkább vertikális, mint horizontális. A korábbi eredmények beépülnek az alapokba, és az újabb eredmények iránti érdeklődés egyre jobban elfedi a korábbiak iránti érdeklődést. Ezért is nevezik a tudományos felfedezések dicsőségét tiszavirág-életűnek, és ez a tiszavirág-élettartam az elmúlt évtizedekben tovább rövidült. A kutatások felgyorsultak, amit nemcsak a kutatási eszközök hatalmas fejlődése segít, hanem az is, hogy a kommunikálás fénysebességgel történik. Korábban egy-egy témán akár évtizedekig is dolgozhatott valaki, abbahagyhatta, majd visszatérhetett hozzá. Ma, ha a kutatás tárgya valóban érdeklődést vált ki, versengés alakul ki akkor is, ha a résztvevőknek nem volt szándékuk versenyezni. Ez tovább növeli a kutatások sebességét.

Előadásomban nem foglalkozom a címben szereplő „magyar” jelző definiálásával sem. Témám szempontjából magyarnak tekintek minden olyan tudóst, akit általában magyarnak szoktunk tekinteni. Ebben van túlzás. Ugyanakkor ahhoz sem érzek jogot, hogy bárkit kizárjak ebből a körből. Lehet vitatkozni azon, hogy kit tekinthetünk magyarnak, amikor a Nobel-díjasaink számát próbáljuk megállapítani. Ilyen viták nemcsak nálunk vannak, de talán nálunk nagyobb jelentőségűek, mint sok más helyen. Az ok az, hogy nagyon sokan az emigrációt választották, vagy menekülésre kényszerültek, és eredményeiket külföldön érték el. Az identitás kérdésének

bizonytalanságára jellemző, hogy ha összehasonlítjuk a Nobel-díjasok számát azzal a számmal, amit akkor kapunk, ha összeadjuk az egyes országok által „elszámolt” Nobel-díjasok számát, a különbség óriási.

Az identitás kérdésével és ennek megfelelően a magyar Nobel-díjasok számának kérdésével csak egyetlen vonatkozásban foglalkozom. Gyakran emlegetjük, hogy milyen sok magyar Nobel-díjas van. Ha ezt a tudomány iránti szeretetből tesszük, az rendben van. Ha ezt azért tesszük, hogy indokoljuk, miért nem kell nagyobb anyagi áldozatot hozni a tudományért, hiszen már így is kiválóak vagyunk, az nincs rendben. Ha a sok magyar Nobel-díjas emlegetésével örömmünket fejezzük ki, az rendben van. Ha ezt azért tesszük, hogy kultúrfölényt igazoljunk a szomszédos népekkel szemben, az nincs rendben. Ha emlegetjük a sok magyar Nobel-díjast, de nem szólunk arról, miért kellett távozniuk az országból, az sincs rendben. Szóval a magyar Nobel-díjasok egyébként is nehezen meghatározható számának emlegetése nem függetleníthető attól a szándéktól, hogy miért emlegetjük őket és azt, hogy sokan vannak.

Az előbbieken említettek adják meg a hátteret ahhoz, amiről ma beszélni fogok, amennyiben egy impresszionista képet vázolok fel a magyar tudós világhírességekről. Ez a kép ugyanúgy nem lehet teljes, mint ahogy nem lehet mélyreszántó sem, de adhat egy benyomást, és elég provokatív lehet ahhoz, hogy továbbgondolkodásra és érdeklődésre ösztönözzön. Előadásom célját ebben a továbbgondolkodásban és érdeklődésben látom.

Főleg a huszadik századot veszem célba, és bátrabban nyúlok az elmúlt idők tudósaihoz, mint a ma is élőkhez. Azt is hangsúlyozom, hogy az előadás címének megfelelően a híresség szempontját előbbre helyezem, mint a felfedezések és a teljesítmény valódi nagyságát. A híresség és a valódi nagyság összhangban kellene hogy legyenek, de a való világban ez nem mindig érvényesül. Tekintsük néhány felfedező-utazó példáját. Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) szerette volna felfedezni a magyarok őshazáját. Hatalmas utakat tett meg, sokszor gyalog. Tevékenysége során tibetológiával is foglalkozott, és ezen a területen érte el legmaradandóbb és hírnevet hozó eredményeit. Vámbéry Ármin (1832–1913) elsősorban a török világ kulturális emlékeinek felkutatásában ért el elismert eredményeket. Lehet azonban, hogy a leghíresebb magyar utazó-felfedező Almásy László (1895–1951) Afrika-kutató, akinek ismertsége a róla szóló gazdag irodalomnak és főleg *Az angol beteg* című filmnek köszönhető.

A 19. századból

Nagy tudósaink közül három olyat említek meg, akik méltán ismertek a nagyvilágban. Bolyai János (1802–1860) a nemeuklideszi geometria egyik felfedezője, akinek nagyságát a szintén nemzetközileg ismert orosz Nyikolaj Lobacsevszkijéhez szokták hasonlítani. Semmelweis Ignác (1818–1865) nagyságát az angol Joseph Listeréhez mérik, de Semmelweis felfedezése a fertőtlenítés fontosságáról jóval megelőzte az angol tudósét. Lister 1867-ben a *The Lancet* orvosi folyóiratban publikálta Semmelweiséhez hasonló ajánlásait hat dolgozatban. Addigra Semmelweis már halott volt, elmeegógyintézetben hunyt el tragikus körülmények között. Magyarországon

méltó kultusza van, és ebben az évben születésének 200. évfordulójára emlékezünk. Semmelweis nemzetközi elismerésének egyik apró megnyilvánulása, hogy nevét bevették New Yorkban a manhattani Egészségügyi Központ (Worth Street 125.) homlokzatára más híres orvosok nevével együtt. A Bécsi Egyetemen elhelyezett emléktáblája a Bécsi Egyetem volt professzoraként emlékezik meg róla.

Nemzetközileg elismert fizikus Eötvös Loránd (1848–1919), akinek gravitációs kutatásait gyakran emlegetik Albert Einstein relativitáselméletének előfutáraként. Eötvös Loránd apja, Eötvös József (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi miniszter, és élete utolsó öt évében egyben az MTA elnöke is, tudatosan terelte a hazai mérnökképzést a tudományosság irányába. Amikor minisztersége alatt létrejött a Budapesti Műszaki Egyetem, hangsúlyozta, hogy a mérnökképzés professzorainak ugyanúgy feladata a kutatás, mint a más területeken működő professzoroknak. Az Országgyűlésnek tett 1870. április 7-i előterjesztésében a következők szerepelnek: „Miután a műegyetemen a matematikai és természettani tudományok a vizsgálódás épp oly magaslatán és épp oly szabad tudományos módszerrel adatnak elő, mint általában minden tudomány az egyetemen, miután a mérnöki és technikai életpályára épp olyan tudományos képzettséget és képesítettséget kell az illetőnek szerezni a Műegyetemen, mint például a jogi és orvosi pályákra készülőknek az egyetemen, [...] célszerűnek látom, hogy a törvényben mondassék ki a Műegyetemnek az állam többi egyetemeivel egyenlő állása: és hogy azután az mint egyetemi főtanoda szerveztessék.” (Németh J.: *A Műegyetemtől a világhírig: Képes egyetemtörténet*. Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2007. 36.)

Mérnökök és feltalálók

A Műegyetem számos kiváló, nemzetközileg elismert mérnököt és feltalálót adott. Rubik Ernő bűvös kockája meghódította a világot. Különleges emlékműve a Graphisoft parkban áll. Rubik ma az egyik leghíresebb magyar, azért is, mert alkotását nem annyira bűvös kocka, mint inkább Rubik-kocka néven ismerik világszerte. Más feltalálók szűkebb területeken lettek ismertek, de ugyancsak nemzetközileg értékelt teljesítményt nyújtottak, mint például Bay Zoltán a holdkutatásban itthon és az Egyesült Államokban, Kandó Kálmán a vasútvillamosításban itthon és Olaszországban, és Puskás Tivadar a telefonközponttal Párizsban és Budapesten. A nem mérnök Bíró László József golyóstollát nemcsak itthon és Argentínában használják mind a mai napig, hanem az egész világon. Nemzetközileg nagy feltűnést keltett a Domokos Gábor (1961–) és Várkonyi Péter (1979–) által közösen alkotott „Gömböc”, amely mindeddig az egyetlen olyan ismert homogén test, amely összesen két egyensúlyi ponttal rendelkezik (az egyik stabilis, a másik instabil).

Fizikusok

Néhány fizikus példája. Tisza László (1907–2009) magyar-amerikai fizikus, a cseppfolyós hélium különleges tulajdonságainak úttörő kutatója Budapesten tanult,

majd Lev Landau mellett dolgozott, mielőtt 1941-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol a Massachusetts Institute of Technology professzoraként ment nyugdíjba. Gombás Pál (1909–1971) atomfizikus a fémek statisztikus elméletével foglalkozott. A Műegyetem professzoraként lett öngyilkos. Jánossy Lajos (1912–1978) sokoldalú fizikus és asztrofizikus volt, aki Bécsben és Berlinben tanult, és dublini professzorként a kozmikus sugárzást kutatta, amikor 1950-ben hazatért. Magas akadémiai tisztségek és aktív politikai szerepvállalás jellemezte tevékenységét. Laurie Brown (1923–) részecskefizikus, majd tudománytörténész magyar bevándorló szülők gyermekeként született New Yorkban, és Richard Feynman volt a doktoránsvezetője a Cornell Egyetemen. A Northwestern Egyetem professor emeritusa. Krausz Ferenc (1962–) az ELTE-n elméleti fizikát, a Műegyetemen villamosmérnökséget tanult. Közel két évtizedig kutatott és volt professzor a Bécsi Egyetemen, mielőtt Münchenben Max Planck intézeti igazgató és a Ludwig Maximilian Egyetem kísérleti fizika professzora lett. Lézertechnológiában tett felfedezéseket, és elsőként valósított meg attoszekundumos (10^{-18} s) pulzusokat kutatásaiban. A molekulán belüli elektronviselkedést befolyásoló módszert dolgozott ki.

További különleges teljesítmények

A következő öt nevet a különleges teljesítményekért említem meg. A magyar-amerikai Kepes György (1906–2001) 1937-től élt Amerikában, a Massachusetts Institute of Technology dizájnprofesszoraként új irányokat hozott létre a tervezésben és fotográfiában. Andy Grove (Gróf András, 1936–2016) Budapesten kezdte tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kara vegyész szakán, és az 1956-os forradalmat követően emigrált Amerikába. Tanulmányait a City College-ban folytatta New Yorkban, majd doktorátust szerzett Berkeley-ben. Komputertechnológiában elért eredményei a legismertebbek, az Intel egyik alapítója. Marx György (1925–2002) fizikus és asztrofizikus, tudománytörténész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora visszahozta a magyar köztudatba az elszármazott, elüldözött nagy magyar fizikusokat. Barabási Albert-László (1967–) magyar-amerikai fizikus hálózat kutatásai nemzetközileg ismertek. Romániában született, Bukarestben, majd Budapesten, végül Bostonban tanult, és az Egyesült Államokban él, a Northeastern University professzora.

Talán a különleges teljesítmények között is még különlegesebb Polányi Mihály (Michael Polanyi, 1891–1976) magyar-brit tudósé; orvosból lett fizikai kémikus, majd filozófus. Előremutató felfedezéseket tett az adszorpció kutatásában, úttörően fejlesztette tovább a röntgenkristallográfiát, és legismertebb kémiai felfedezései a reakciók mechanizmusának kutatásában születtek. Pályája egy pontján átnyergelt a filozófiához, és legismertebb műve a *Személyes tudás* című episztemológiai könyv. Kiemelkedő tudósokat mentorált, köztük későbbi Nobel-díjasokat – Wigner Jenőt (Berlinben) és Melvin Calvint (az angliai Manchesterben). Késéssel, de a nemzetközi tudományos közvélemény elismeri többszörös úttörő tevékenységét. Ha valakire, rá érvényes a tudományos felfedező magányossága, amit Robert Frosttal így jellemezhetünk: „Két út vitt át a fák sűrűjén, / S a ritkábban járt lett az enyém” (Hárs Ernő fordítása).

Humaniórák etc.

Előadásomban kis súllyal szerepelnek a nem a természettudományban alkotó tudósok, de hangsúlyozom, hogy a zenetudományban, művészettörténetben, filmtudományban, hebraisztikában, filozófiában, közgazdaságtanban, szociológiában, episztemológiában és számos más területen is vannak világnagyságaink. Bartók Béla nemcsak zeneszerzésben, hanem zenetudósként is világhíres. Emlékművei állnak Londonban, Brüsszelben, New Yorkban és másutt. Még néhány név a nemzetközileg is jegyzett zenetudósok közül: Kodály Zoltán, Bartha Dénes, Lendvai Ernő, Szabolcsi Bence. Egy-egy névvel szimbolizáljuk a művészettörténetet, Hauser Arnoldéval, a filmesztétikát Balázs Béliéval és a hebraisztikát Komoróczy Gézáéval. A filozófus Lukács György iskolát teremtett olyan képviselőkkel, mint Heller Ágnes. A közgazdaságban nagy nevek Kornai János, Polányi Károly, a szociológiában Mannheim Károly, Szalai Sándor, az ismeretelméletben Polányi Mihály, Lakatos Imre.

A „marslakók”

A „marslakók” azok a kiemelkedő tudósok voltak, akik tudományos pályájukat is alárendelték a szabad világ és benne új hazájuk, az Egyesült Államok védelmének előbb a német nemzetiszocializmussal – náciizmussal –, majd a szovjet kommunizmussal szemben. A „marslakók” elnevezés onnan ered, hogy a Manhattan-tervben feltűnt, hogy sok a magyar résztvevő, és amikor Enrico Fermi ezt megjegyezte, Szilárd Leó azt válaszolta, hogy azok nem is magyarok, hanem a Marsról származnak, és csak álcázásul beszélnek magyarul. Az utóbbi időben volt az elnevezésnek tágabb értelmezése is. Marx György úgy tartotta, hogy a „marslakók” a Nyugaton sikeres hazánkfiai. Ez azonban eufemisztikus értelmezés, és elkeni az eredeti jelentést. Ugyancsak eufemisztikus jellege van annak, amikor a „marslakók” kifejezést a csoport zsidó eredetének álcázására használják. Teller Ede egyértelműen felsorolta az öt „marslakót”, és ez megfelel a fenti meghatározásnak: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő, Neumann János és Teller Ede.

A „marslakók az autokrata” és antiszemita Magyarországról Németországba emigráltak, majd onnan tovább az Egyesült Államokba. Ismerték egymást, de nem voltak közeli barátok. Kapcsolatukat inkább laza hálózatként lehet jellemezni. Maradandót alkottak a tudományban, de amiért igazán híresek lettek, és bennünket most elsősorban ez érdekel, az a tudományos felfedezések alkalmazása volt. Kármán teremtette meg az amerikai légierő tudományos alapjait, de polgári gyakorlati kérdéseket is megoldott, mint amikor felderítette egy híd összeomlásának okait, vagy kidolgozta a leggazdaságosabb erdősávtelepítés módjait. Szilárd jutott el először a maghasadáson alapuló atomrobbantás gondolatáig, de újszerű hűtőgépre is volt (Albert Einsteinnel közös) szabadalma, sok minden egyéb mellett. A vegyész-mérnök végzettségű Wigner Jenő volt a világ első nukleáris mérnöke, és a nukleáris fegyverek kifejlesztése során neki is sok szabadalma született. Wigner az akkori Clinton Laboratóriumok igazgatójaként (ma Oak Ridge Nemzeti Laboratórium) elsőként adott át radioaktív izotópotokat kórházak számára orvosi felhasználásra.

Neumann János, akinek szintén volt vegyész mérnöki diplomája, úttörő szerepet játszott a tárolható programokkal működő számítógép kifejlesztésében, és maga is részt vett számítógép-építésben. Részes volt az atombomba és a hidrogénbomba kifejlesztésének. Megfigyelőként jelen volt az első atomrobbantáskor, és a robbantás után azonnal a helyszínre sietett (valószínűleg túl korán, ami egészségét károsan befolyásolhatta). Végül Teller Ede meghatározó munkát végzett a reaktorbiztonság megteremtésében, és egyik legfontosabb tudományos eredménye, a széles körben alkalmazott BET-egyenlet szintén gyakorlati célokat szolgál.

Teller Edét méltán tekinthetjük világhíres tudósnak. Ehhez is kell bizonyos kvalifikáló megjegyzést fűzni. Még akkor is, amikor Teller a legismertebb volt, elsősorban a fegyverkezéssel kapcsolatos tevékenysége és politikai szereplése tette híressé, egyesek szerint hírhedté, és nem a tudományban tett, egyébként szintén jelentős felfedezései. Teller legfontosabb tudományos felfedezései az atomfizikában születtek, de fizikai kémiaiban tett felfedezései több idézetet hoztak számára, mint az atomfizikaiak. Teller maga is úgy nyilatkozott, hogy ha valamiért Nobel-díjat kellett volna kapnia, az a BET-egyenlet volt. Ezt az egyenletet alkotóiról, Brunauer Istvánról (Stephen Brunauer, 1903–1986), Paul Emmetről (1900–1985) és Tellerről nevezték el. Gázok felületen történő adszorpcióját adja meg, és például felületek meghatározására kiterjedten alkalmazzák. Egy marék talaj teljes felülete akkora, mint egy focipálya. És hogy mennyire fontos a felület nagyságának ismerete? A szénben nagy mennyiségű metángáz van, ami a szén kibányászása során azzal párhuzamosan, ahogy megnő a szénfelület, szabadul ki. Ezért fontos a felület nagyságának meghatározása, mert a kiszabaduló nagy mennyiségű metán robbanáshoz vezethet, és a múltban sok bányásztragédiát okozott.

A „marslakók” tevékenységéről kötetek szólnak, itt most egyetlen kérdést teszek fel. Hogyan alakult ki, hogy prominens szerephez jutottak az amerikai védelemben? Amikor szóba került, hogy bekapcsolódjanak az amerikai háborús felkészülésbe, már minden addig ismert védelmi munkában jócskán dolgoztak jeles fizikusok, matematikusok és kémikusok. Az atomprogram volt az, amely akkor alakult, amikor a „marslakók” részvétele a védelemben felmerült. Részvételük a programban annál is kézenfekvőbb volt, mert kezdeményező szerepet játszottak benne. Akkor még inkább idegennek, mint amerikaiak számítottak, és az atomprogram első bizottságába nem is akarták bevenni őket, mígnem kiderült, hogy nélkülük nem lenne mivel foglalkoznia a bizottságnak.

Ha volt valaha meghatározó szerepe valamiben magyar tudósoknak, akkor az amerikai atomprogramban való részvételük valóban az volt. Ezért is helytelen ennek a szerepnek az alábecslése oly módon, hogy még a valóságosnál is nagyobb szerepet tulajdonítanak a magyar tudósoknak. Arra az anekdotára utalok, amely szerint, amikor az egyik alkalommal az USA Atomenergia Bizottsága ülésezett, és az egyik tag elhagyta az üléstermet, valaki felvetette, hogy most már magyarul folytathatják a megbeszélést. Az anekdota ezzel arra utal, hogy egy kivételével a bizottság minden tagja magyar volt. A valóságban az Atomenergia Bizottságnak több évtizedes működése során összesen csak egyszer volt magyar tagja, Neumann János személyében, és az ő működését tragikusan lerövidítette betegsége. A bizottság mellett működő Általános Tanácsadó Testületnek, amely inkább tudósokból állt, inkább lehetett volna több magyar tagja, de annak is egy-egy időszakban legfeljebb egyetlen magyar tagja volt.

A magyar tudósok részvétele az amerikai atomprogramban világhírt hozott számukra, és ezt nem csorbítja sem a politikájuk, sem pedig az a tragikus esemény, hogy a segítségükkel létrehozott atombombákat 1945 augusztusában bevetették. A magyar tudósok teljesítményéről még Japánban, Hirosimában is tisztelettel és elismeréssel nyilatkoztak személyes tapasztalatom szerint. Bármilyen meggondolások szerepelhetnek ma különféle revizionista elképzelésekben, az akkori tények szerint több százezer amerikai és szövetséges katona életét és több millió japán katona és polgár életét mentette meg az, hogy nem került sor a japán szigetek inváziójára.

Nobel-díjasok

A magyar Nobel-díjasokat két csoportban sorolom fel. A felsorolás inkluzív, mindenkit megemlít, aki valamilyen szempontból itt felsorolható. (Herta Müller nevét csak azért említem meg, kivételként, mert szerepel az MTESZ székházának falán látható, 2002-ben felavatott márványtáblán: „Nobel-díjasaink a XXI. században”. Semmilyen ok nincs arra, hogy magyar vagy akár magyar származású Nobel-díjasnak tekintsük.)

Magyarországi születésű Nobel-díjasok Lénárd Fülöp, fizika 1905; Szent-Györgyi Albert, élettan vagy orvostudomány 1937; Hevesy György, kémia 1943; Békésy György, élettan vagy orvostudomány 1961; Wigner Jenő, fizika 1963; Gábor Dénes, fizika 1971; Oláh György, kémia 1994; Kertész Imre, irodalom 2002; Avram Hershko, kémia 2004.

Itt most csak egy-egy példát emelek ki, de természetesen minden kitüntetett külön fejezetet érdemelne, viszont megemlítek néhány nem Nobel-díjas tudóst is a teljesebb benyomás kialakítása céljából.

Szent-Györgyi volt az egyetlen tudományos díjazott, aki Budapestről indult el Stockholmba, hogy átvegye a Nobel-díjat, és kutatásainak nagy részét is Magyarországon végezte. A többiek mind választott másik hazájukban éltek a kitüntetés idején. Viszont érdemes azt is számontartani, hogy Békésy György (1899–1972) Nobel-díjas felfedezéséhez vezető kutatásaival már itthon eljegyezte magát. Budapesten született, de gyermekkorát főleg külföldön töltötte – édesapja diplomata volt. Békésy Németországban, Svájcban, Törökországban és itthon tanult, és fizikai doktorátusát a Budapesti Tudományegyetemen szerezte. 1924-től 1946-ig a Magyar Posta kísérleti laboratóriumában kutató, és 1939-től a kísérleti fizika professzora is volt a Tudományegyetemen. 1946-tól élt külföldön, Svédországban, majd az Egyesült Államokban, ahol a Harvard Egyetem, majd a Hawaii Egyetem professzoraként dolgozott. Nobel-díját a fül csigájában létrejövő ingerület fizikai mechanizmusának felderítéséért kapta.

Még pályája kezdeti szakaszában a fül anatómiájának tanulmányozásához az orvostanhallgatók által használt modelleket Békésy nem találta elég részletesnek, ezért Kiss Ferenc anatómiaprofesszortól kapott egy emberi fejet. Egy sebész kért meg, hogy a fej egyik felét darabolja fel, hogy eljussanak a fület alkotó csontokig. Ekkorra azonban szinte semmi sem maradt, amiből Békésy tájékozódhatott volna. A fej másik felét Békésy maga darabolta szét, és ez a kísérlet már azonosítható csontocskákat eredményezett. Ezek szépsége ragadta meg annyira, hogy egy életre elkötelezte magát a vizsgálatok folytatására. Felfedezései döntő hatással voltak az audiológia és a klinikai gyakorlat továbbfejlesztésére.

Orvosbiológusok

Szent-Györgyi Albert leghíresebb felfedezése a C-vitamin azonosítása volt az aszkorbinsavval, és ebben meghatározó szerepet játszott egy hungarikum, a szegedi paprika. Szent-Györgyi munkatársai is a nemzetközi kutatói közösség elismert tagjai lettek: Banga Ilona, Straub F. Brunó, Laki Kálmán, Guba Ferenc. Szent-Györgyi csak 1937-es Nobel-díja után lett 1938-ban az MTA rendes tagja, de már előtte is nagy nemzetközi tekintélynek örvendett.

Szent-Györgyi jelenléte is erősítette azt a nemzetközi konferenciát, amelyet Huzella Tivadar (1886–1950) rendezett 1932-ben Budapesten a sejt felfedezésének centenáriuma emlékeztetője. Huzella a szövettan professzora volt, és nemzetközi tekintélyű tudós, aki úttörő szerepet játszott a sejtközötti állomány kutatásában. Mellette indult el a világsiker felé Balázs Endre (1920–2015), aki idővel a hialuronsav fizikai-kémiai módszerekkel történő tisztításával tette elérhetővé ezt a poliszacharidot többféle orvosi és kozmetikai alkalmazásokra. Az alkalmazás egyik első példája volt, amikor egy lesérült milliódolláros versenyló nem sokkal egy nagy verseny előtt nem tudott lábra állni. A tulajdonos és a zsoke több hónapos várakozásra és lassú gyógyulásra számíthatott. Egyetlen hialuronsav-injekció azonban „csodát művelt”. A ló két napon belül lábra állt, és hamarosan folytathatta az edzéseket is, hogy még idejében felkészüljön a versenyre. Ma milliók ízületeit kezelik hialuronsavas készítményekkel, elsősorban térdfájdalmakon segítve, de további ízületek kezelését is fokozatosan engedélyezik. Tíz éven keresztül Balázs Endre volt a New York-i Columbia Egyetem szemészeti intézetének kutatási igazgatója. Ebben az intézetben dolgozta ki Bitó László az ugyancsak világsikert hozó Xalatan cseppeket a glaukóma kezelésére. Orvosi vonalon még két nevet említek meg, mindkettőhöz világhírű felfedezés tartozik, Kaposi Mór nevéhez a Kaposi-szarkóma, Selye János nevéhez a stressz felismerése. Szentágothai János nemcsak nemzetközi sikereket ért el agykutató volt, hanem ugyancsak nemzetközileg elismert iskolát teremtett. Ennek az iskolának a hatása is ott volt abban a kitüntetésben, amelyet egy háromtagú magyar tudóscsoport kapott 2011-ben. A dán alapítású ún. Agy-díjjal az első alkalommal kitüntettek: Buzsáki György a New York Egyetemen, Freund Tamás az MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézetében, Somogyi Péter az Oxfordi Egyetemen dolgozik. Buzsáki tanítómestere Grastyán Endre volt.

Kuffler Vilmos (Stephen W. Kuffler, 1913–1980) az idegtudományok nagy úttörője volt, pályájának csúcán a Harvard Egyetem professzora. Tápon született, és Bécsben tanult. Két tanítványa 1981-ben, egy harmadik 2000-ben kapott Nobel-díjat. Ha Kuffler egy évvel tovább él, ma eggyel több Nobel-díjasunk lenne.

Klein György (1925–2016) korának egyik legelismertebb rákkutatója és immunológusa volt. Sokak szerint csak azért nem lett Nobel-díjas, mert évtizedekig fontos szerepet játszott abban, kik kapjanak élettani vagy orvosi Nobel-díjat, és ezzel kizárta önmagát a lehetséges jelöltek közül.

Pető András (1893–1967) nemzetközi hírű és nemzetközileg elterjedt módszere reményt ad a mozgásszervi problémáktól szenvedő gyerekeknek és szüleiknek. Tanításait az egész világon követik.

Kémikusok

Szakmai körökben méltán tekintik Oláh György kémiai Nobel-díjast híresnek, de ez a híresség szűkebb körökre korlátozódik, mint amilyen például Teller hírneve. Oláh a karbónium-kémia terén elért eredményeiért kapta a Nobel-díjat 1994-ben. Eredetileg azonban híressége onnan eredt, hogy eldöntött egy nagy érdeklődés mellett sok évig húzódoó vitát két ismert amerikai kémikus között. Ez a vita arra vonatkozott, hogy egy fontos kémiai reakció milyen mechanizmussal játszódik le. Ismertek voltak a kiindulási anyagok, és ismertek voltak azok a termékek, amelyek a reakció során keletkeztek. A két tudós azon vitatkozott, hogy a kiindulás és a reakció befejezése között mi játszódik le. Olyan volt ez, mintha látnánk a Hamlet nyitó- és zárójelenetét, és ki kellene találnunk, hogy közben mi történik. Nem volt vita arról, hogy miből indul a reakció, és mire jut, mert ezt mind kísérletileg észlelték. Felvetődhet a kérdés, hogy miért fontos azt kideríteni, hogy mi történik közben. Azért fontos, mert ha tudjuk, hogy mi történik közben, akkor képesek lehetünk befolyásolni a történéseket, és olyan más anyagokhoz jutni, amelyekre szükségünk van. Oláhnak sikerült a reakció közti termékeinek élettartamát meghosszabbítani, és ezzel felderíteni azok mibenlétét. Mivel a két vitatkozó ismertsége az egész vitát sok ezer kémikus figyelmének középpontjába állította, a vitát megoldó Oláh is a figyelem középpontjába került. Ez volt a kiindulása az egyébként alig ismert, menekült kémikus hírnevének. Ebből az eredeti munkából fejlesztette tovább Oláh azokat a felfedezéseit, amelyekből egy új kémia született, a reakcióképes szénhidrogének kémiája, és amelyért Nobel-díjat kapott.

Zechmeister László (1889–1972) Győrött járt iskolába, egyetemi tanulmányokat a zürichi ETH-n végzett. Olyan kiválóságok mellett dolgozott, mint a Nobel-díjas Richard Willstätter és a későbbi Nobel-díjas Hevesy György. Nemzetközi hírneve elsősorban a kromatográfiai módszerek fejlesztéséből származik. Sokáig a Pécsi Egyetem szerves kémia professzora volt, de 1940-ben az USA-ba távozott, és a California Institute of Technology szerves kémia professzoraként dolgozott nyugdíjazásáig.

Somorjai Gábor (1935–) a felületi kémia úttörő kutatója, akinek mind az elméleti felfedezéseit, mind az alkalmazásokat fontos díjakkal jutalmazták. Amikor 2007-ben Gerhard Ertl kémiai Nobel-díjat kapott a szilárd felületen lejátszódó kémiai folyamatok tanulmányozásáért, a szakmai közösség rosszul fogadta, hogy Somorjai kimaradt az elismerésből.

Szejtli József (1933–2004) vegyészmérnök a ciklodextrin nemzetközileg elismert vezető kutatója alapította meg a ma is virágzó Cyclolab kutatási-fejlesztési laboratóriumot. Furka Árpád (1931–) szerves kémikus ugyancsak híres tudós, ráadásul tudományos kérdésekben az egyik legeredetibb gondolkodó, akivel valaha is találkoztam. Indulása nehéz volt, a körülményei majdnem megakadályozták abban, hogy egyáltalán elinduljon tudományos pályán. Szakértetségizett, és végül az ELTE szerves kémia professzoraként ment nyugdíjba. Az 1980-as években feltalálta a kombinatorikus kémia módszerét, amely szinte korlátlan számú peptid vagy fehérje egyidejű előállítását teszi lehetővé. A hazai támogatás hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy érdemeit csak lassan és nehezen ismerték el. Prioritását egyértelműen biztosította, de eredményének lassú nemzetközi publikálása idején mások szabadalmaztatták az általa leírt módszert. Amikor sikeres „külföldre szakadt” tudósainktól megkérdezzük, hogyan alakulhatott volna pályájuk itthon,

Furka Árpádét lehetne kontrollkísérletnek tekinteni. Legnagyobb akadálya szakmabeli kollégáinak jobb esetben értetlensége, rosszabb esetben féltékenysége volt.

A Nobel-díjat Alfred Nobel eredeti szándéka és végrendelete szerint egy-egy jól meghatározott felfedezésért adják, amely az emberiséget szolgálja. Ez lehet nemcsak alkalmazott felfedezés, lehet alapkutatói eredmény is, amely előreviszi a tudományt. Ritka esetben életműért ítélik oda a Nobel-díjat, de ilyen esetben is igyekeznek valamilyen jól körülhatárolható eredményhez vagy felfedezéshez rendelni a kitüntetést. Ilyen életmű jellegű volt Wigner Jenő Nobel-díja 1963-ban.

További Nobel-díjasok

A következő névsor olyan Nobel-díjasok neveit tartalmazza, akik nem Magyarországon születtek, de legalább egyik szülőjük magyar volt.

Bárány Róbert, élettan vagy orvostudomány 1915; Zsigmondy Richárd, kémia 1925; D. Carleton Gajdusek, élettan vagy orvostudomány 1976; John C. Polanyi, kémia 1986; Eli Wiesel, béke 1986.

Előfordul, hogy a díjazott nem azt a felfedezést tartja legfontosabb teljesítményének, amiért a díjat kapta. Erre példa Carleton Gajdusek (1923–2008). Az élettani vagy orvosi Nobel-díjat 1976-ban kapta meg Baruch S. Blumberggel megosztva a fertőző betegségek eredetére és terjedésére vonatkozó új mechanizmusok felfedezéséért. Gajdusek idegrendszeri betegséget fedezett fel, a kurut, Új-Guinea kőkorszaki fejlettségű közösségében. A kuru a kannibalizmus miatt a halott rokonok tetemének elfogyasztása révén terjed. A kór sokban hasonlít világszerte elterjedt demenciás betegségekhez, amelyeket új típusú vírus okoz. Eredményei értékesek voltak a modern orvostudomány számára. Gajdusek viszont legalább annyira értékesnek tartotta azokat a megfigyeléseit, amelyeket akkor tett, amikor először látogatott meg kőkorszaki kultúrájú közösségeket, amelyek persze az ő megjelenésével azonnal meg is változtak. Ezek olyan megfigyelések voltak, mint a csillagászatban egy rejtélyes kozmikus esemény megfigyelése. Egyik sem reprodukálható esemény, tehát kivételes felfedezés, mert a tudományos felfedezésekkel szemben általában követelmény, hogy reprodukálhatók legyenek.

Matematikusok

A matematikában nincs Nobel-díj, de vannak más magas rangú kitüntetések. Talán a norvég kormány által a Norvég Tudományos Akadémia döntése alapján adományozott Abel-díj van a Nobel-díjhoz legközelebb. Az első Abel-díjat 2003-ban adták ki, és azóta két esetben is magyar matematikus nyerte el, Lax Péter 2005-ben és Szemerédi Endre 2012-ben. Matematikai Wolf-díjat kapott Erdős Pál (1983), Lax Péter (1984), Lovász László (1999) és 2000-ben a budapesti születésű, részben magyar származású amerikai matematikus, Raoul Bott (1923–2005). (Fizikai Wolf-díjat kapott Telegdi Bálint 1991-ben és kémiai Somorjai Gábor 1998-ban.)

Az örökmozgó Erdős Pál matematikus híressége nem kitüntetéseknek köszönhető. A matematika sok területén dolgozott, és nagyon sok matematikussal volt közös munkája. Az Erdős-szám rangot jelent a matematikusok között. Erdős Erdős-száma 0, azok Erdős-száma 1, akik társszerzői voltak. Az Erdős-szám 2 azoké, akik társszerzők 1-es Erdős-számú matematikussal, és így tovább. Kimutatták, hogy a világ vezető matematikusai általában alacsonyabb Erdős-számmal rendelkeznek, mint azoknak a matematikusoknak a többsége, akikhez egyáltalán rendeltek Erdős-számot (268 ezer ilyen matematikus van). Lax Péter sohasem volt társszerző Erdőssel, de Erdős egyik cikkében lábjegyzet hivatkozik Lax valamelyik eredményére. Lax szerint ennek megfelelően Lax Erdős-száma $\frac{1}{2}$, ami egyedülálló. Erdős hírnevét embersége is növelte, könyveket írtak és díjakat neveztek el róla.

Sok más magyar matematikus is híres elsősorban matematikus körökben; íme néhány további név: Fejér Lipót, Fejes Tóth László, Fuchs László, Haar Alfréd, König Gyula, Lánczos Kornél, Rényi Alfréd, Riesz Frigyes, Szegő Gábor, Turán Pál, T. Sós Vera. Pólya György és Péter Rózsa hírnevét sikeres könyveik valószínűleg hosszabb távon biztosítják, mint a matematikát kutatók tudományos felfedezései.

Nők

Legalább szimbolikus elismerésként megemlítek négy kiemelkedő női tudóst, már csak azért is, mert a Magyar Tudományos Akadémia rosszul áll a nők tudományos teljesítményének elismerésében. A magyar-amerikai Telkes Mária (1900–1995), fizikus, fizikai kémikus, a napelemek és alkalmazásuk kutatásában tűnt ki. Banga Ilona (1906–1998), biokémikus, az izomfehérjéket kutatta, és tett felfedezéseket. Heller Ágnes (1929–[2019 – *A szerk.*]), filozófus, az etika, esztétika és filozófiatörténet kutatója. T. Sós Vera (1930–), matematikus, számelméleti és kombinatorikai kutatásai világszerte elismertek.

Mártírok

Megint csak szimbolikus elismerésként, mert ezen a területen is vannak Akadémiáknak adósságai, megemlítek három olyan kutatót, akik már eljutottak határainkon túlnyúló hírnévhez, hogy aztán a zsidóüldözés összetörje reményeiket, tudományos ígéretüket, és kioltsa az életüket. Richter Gedeon a nemzetközi gyógyszerkutatás és gyógyszergyártás jelentős tényezője volt. A Horthy-idők utolsó éveiben megfosztották munkájától, a nyilasok pedig az életétől. Bródy Imre fizikust Max Born a legtehetségesebb fiatal munkatársának tekintette. Auschwitzban végezte. König Dénes matematikus a gráfelmélet úttörője volt, akinek 1936-ban megjelent könyvét még 1990-ben is érdemesnek tartották angolul kiadni. A nyilas hatalomátvétel után öngyilkos lett.

Könyvek

Néhány olyan könyvet is megemlítek, amelyek túlmennek a speciális tudományos monográfiákon és széles olvasóközönséget értek el (természetesen angol nyelven, akár eredetiben, akár fordításban). Ezek a könyvek szerzőiknek esetenként akár a tudományos felfedezésekkel megszerzett hírnevüknél tartósabb hírnevet biztosíthatnak. A felsoroltak között van két könyv, amelyek szerzői nem tudósok voltak, hanem írók, de az itt említett könyvek ismertté váltak, és a tudományos közösség számára is nagy értéket képviselnek.

Karinthy Frigyes, *Utazás a koponyám körül* (1937). Oliver Sacks, neurológus szerint „az első önéletrajzi elbeszélés, amely agybeli utazásról szól, és továbbra is az egyik legjobb”. A könyv angolul 2008-ban jelent meg. Arthur Koestler, *Alvajárók* (magyarul 1996, angol eredeti 1959), *Teremtés* (magyarul 1998, angol eredeti 1964). Polányi Mihály, *Személyes tudás* (magyarul 1994, angol eredeti 1958). Simonyi Károly, *A fizika kultúrtörténete* (1978). Szilárd Leó, *A delfinek hangja* (magyarul 2005, angol eredeti 1961).

Tanulságok?

Az előbbieken, messze a teljesség igénye nélkül sok világhírességet említettem meg, de azért felvetődik a kérdés, hogy indokolt-e külön beszélni világhírű magyar tudósokról? Élesebben megfogalmazva: több világhírű magyar tudós van-e, mint amennyi világhírű tudós van hasonló helyzetű és nagyságú országokban? Lehetséges, hogy nálunk többen mennek olyan pályákra, amelyek nemzetközileg beválthatók, és a tudomány ebből a szempontból privilegizált. Lehet, hogy ebben szerepet játszik a magyar történelemben gyakori bizonytalan gazdasági és politikai helyzet, amelyben mindent el lehet veszíteni egyik napról a másikra, amikor csak az igazán a miénk, ami bennünk van, ami a tudásunk?

A nagyszámú tudományos tehetség megjelenésében tényező lehet az ország olvasztótégely jellege. A sokféle kultúra találkozása elősegíti a kreativitást. Bár az országon belül nagyfokú az immobilitás, egy jelentős réteget a mobilitás jellemez. Ez a réteg készen áll arra, hogy elhagyja az országot, és másutt érvényesüljön. És ezt sokan meg is teszik. Ez a nemzetközi mobilitás hasznukra van az egyéneknek, és hasznára válik a nemzetközi tudományosságnak is. Hasznára lehetne az országnak is, ha a mozgás kétirányú lenne, de általában nem az, így csak a dicsőségből részesülhetünk olyan mértékben, amilyen mértékben magunkénak tekintjük azoknak a teljesítményét, akik elmentek.

Wigner Jenő megjegyezte, hogy az emigráns lét hatalmas mozgósító erő. Wigner a kiváló budapesti középiskolákat is fontos tényezőnek tartotta, de még náluknál is inkább meghatározónak az emigráns létet: „Budapest kiváló középiskolái nagyszerű indítást nyújtottak. Még nagyobb szerepe volt kényszerű emigrálásunknak. Emigrálni fájdalmas dolog, de egy tehetséges fiatalra ösztönzőleg hat.” (Hargittai B. – Hargittai I.: *A marslakók bölcsessége*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016. 124.)

Az emigráns gyökeret akar eresztetni, érvényesülni akar, és ez az ambíció a siker ígéretét hordozza. A kisebbségi lét a legjobbakra ösztönzőleg hat, a kisebbségi lét óriási felhajtóerő. Ehhez nem is kell külföldre menni, és ez a kisebbségi lét az, amit a zsidó értelmiségiek már Magyarországon megtapasztaltak. Amikor külföldre kerültek, könnyebben vették az akadályokat. Ez lehet az oka annak, hogy a fentiekben említett tudósok között olyan sok a zsidó és zsidó származású.

Soktényezős, sokváltozós kérdéssel van dolgunk, ami nem ritka a tudományos kutatásban. A modellalkotás lényege, hogy a sok tényező közül egyet kiválasztunk, azt, amit a legfontosabbnak tartunk, és a többit elhanyagoljuk, legalábbis a modell első változatában. Én ezt a kisebbségi létet választom ki döntő tényezőnek ebben az egyszerűsítő modellben. A kisebbségi létnek is sok tényezője van, és köztük van a nyelvi kisebbségi lét. A magyar nyelv elszigetelt, ami ugyanakkor hatalmas, gyönyörű irodalommal párosul. Lehet ebben a megállapításban elfogultság. Ezen a ponton Szilárd Leót hívom segítségül. Szilárdtól távol állt mindenféle magyarkodás, és felháborította, amikor magyar hátterére hivatkoztak vele kapcsolatban. Világpolgárnak, európainak és csak aztán magyarnak érezte/tartotta magát. Viszont Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve volt az, amely számára sok vonatkozásban iránytűt jelentett. Az okokat, hogy miért van olyan sok világhírű magyar tudós, érdekes és érdemes vizsgálni, mert tanulságosak. Legalább annyira fontos, hogy itthon is megbecsüljük a tehetségeket, támogassuk a kibontakozásukat. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy a tudósmobilitás kétirányúvá váljék.

Az előadás anyagának összeállításában a következők tanácsaira támaszkodtam: Buzsáki György, Fenyvesi Tamás, Heller Ágnes, Radnóti Sándor, Simonovits András, Somorjai Gábor, Spät András, Szász Domokos, Szemerédi Endre és Kepes Anna, Tóth László, Ungvári Tamás, Vámos Tibor, Venetianer Pál, Wiegandt Richárd. A hiányosságokért és az esetleges hibákért csak engem illethet jogos kritika.

X. „Secessio”

Magyar képzőművészet és korszerűség

A cím a 19. század vége felé terjedő új művészeti stílus Magyarországon elterjedt neve, jelentése kivonulás. Szemben a megelőző korokkal, amelyeknek építészeti és képzőművészeti stílusai egyeznek az európai irányzatokkal, a korábbi korszakoktól elváló művészeti mozgalom újat és egyedit hozott a művészeti ágazatokban. A mozgalom minden nemzeti kultúrkörben kialakította a maga sajátos vonásait, amelyek önálló meghatározásokkal bírnak (*Art Nouveau, Jugendstil, Tiffany style, modernismo, stile floreale* stb.). A kivonulás a múlt művészeti stílusával való szakítást jelentett, egyúttal egy önálló magyar stílusirányzatot is eredményezett. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 10., 11., 12. és *Ludoviceum I./2.*: 10., 11.

19. Ignotus: Szeccesszió. Még egyszer a szeccesszióról

Szeccesszió

A múlt esztendőben még minden bútoros bolt kirakatában ott terpeszkedett a jól ismert barokk mosdószeckrény, szemben a bizonyos gót pfeilend, melynek a rendeltetésével sohasem fogok tisztába jönni, csak azt tudom, hogy az ebédlőben áll, és kifizetetlen számlákon kezdve a Laczika fehérneműjéig mindent tartogatnak benne. Mindezek mintegy varázsütésre eltűntek, s végig a Nádor-utczán, a Fürdő-utczán, ki a Dunasorra, a kirakatok mind megteltek különös, hosszú, vékony bútorokkal, meg viszont széles és lapos felületekkel, amelyek így egy csoportban azt a phaedrusi lakomát juttatják eszembe, mikor a róka a gólyát meghívta ebédre. Más gyanús jeleket is látni. A Váczi-utczában, akármilyen legyek, ha nem egy harminczas évekbeli angol trainer sétál karonfogva a Louis Philippe mellényével és nyakkendőjével, míg a szerkesztőségekben mind csupa kis Chateaubriandok és Alfred de Mussetk írják a Vízállást és a Különféleket. A Marcsi bácsi is az Esztike hűgától olyan pár gyönyörű papucsot kapott – képzeljék: az egész egy szál virág, melynek a szirmai szerelmesen fonódnak a bácsi bokája köré, míg a szára mintha éppen a fő tyúkszemből sarjadt volna elé – hogy a Marcsi bácsi egy próba után sajnálta a lábától ezt a kis remeket, s odatette az Íróasztalára dísznek. Ha még megemlítem, hogy a szobalyányok mind csupa opálüveg kutyákat törnek el, s ők, a kisaszszony, a nagysága meg nagymama mind Rippl-Rónaiba szerelmesek – amiben különben igazuk van – körülbelül kimerítettem azt a valamit, amit intimus mosolylyal s afféle hiszen tudod miről van szavas telegramm-stilusban szeccessziónak neveznek.

A dolog persze úgy áll, hogy épp azt nem tudják, amiről szó van. Egy új, szép, kedves és excentrikus divat, amelynek révén újjal lehet fölvaltani a megunt kis aranygarnitúrát, át lehet pártolni egy új kézimunka üzlethez, le lehet főzni a legjobb barátnőjüket, meg lehet híni egy más csomó embert és ki lehet nevetni azokat a tudatlanokat, akiknek sejtelmük sincs az idők megfordulásáról. Ez különben már a második lépése. Az első a vicczelődés korszaka, amikor liliom szárára rárajzolnak egy vereshagymát, s aláírják: szecsesszió. A második lépése a mostani: mikor a megvilágosodtak gúnyos mosolylyal nézik le azokat a szegény hülyéket, akiknek elméjét még át nem hatotta az új fény. A harmadik korszak is nemsokára beköszönt majd: mikor a susztertől az aranyművesig, a koronás bazártól Keleti Gusztávig s a lírai költőtől a sárga kutyáig akárki akármit csinál, az hosszú vékony, széles és lapos lesz, karcsú gerendákkal és nagy felületekkel. Ez lesz az a nap, melyen a mi igazán zseniális barátunk, Rippl-Rónai József, az ő széles karimájú puha kalapját a bal füléről a jobb fölére huzza, és kijelenti, hogy szakítani kell ezzel az ostoba suszter-stílussal, szakítani kell egyáltalában minden stílussal és divattal, és vissza kell térni – a természethez? vagy a művészethez? nem tudom, mi lesz az a legeslegújabb divat.

Ha ezek után azt hinnék, hogy én csak az első lépésnél tartok, s tudatlan, ostoba mód vicczölődöm azokon az igazán fényes és istenien művészi dolgokon, amiket a műiparban a kézzel való munka régóta készülő renaissancesza, a művészetben pedig a szintén nem új keletű szecsesszió produkált: erre nekem volna az a bizonyos gúnyos mosolyom. Nem, én csak előre látom a harmadik lépést, mikor a mai renaissance káprázatos sokféleségéből a véletlen találkozások és ismétlődések leszűrnek egy állandó schémát, s ennek a révén kötelező, művészieden s a fejlődést megbénító divattá és stílussá válik az, ami ma eredetiség, szabadság, bilincstörés és forradalom. Ez a fejlődés természetes rendje, s nekem eszem ágában sincs, hogy a szecsesszió ellen érveljek velem. Csak éppen hogy türelmesebbé tesz az elaggott formák és módok iránt, melyek valaha éppily frissek, fiatalok, hasznosak és fölzsabadítóak voltak.

Ha azt mondom: nincs nagyobb művész a természetnél s a művész legyen az ő engedelmes tanítványa – ki ne mondaná erre, hogy: ó mily igaz! De azt is mondhatnám, hogy a művész souverain ur; a természet megadja az adatokat, s ő a maga fejedelmi szeszélye szerint alakíthatja ezeket. Ki ne mondaná erre is, hogy: ó mily igaz! Hasonlóképpen: mondhatom, hogy minden művészetnek megvan a maga külön anyaga, minden anyagnak a maga külön természete, minden tárgynak a maga külön rendeltetése – ilyenformán hát minden dolognak a struktúrája, a megcsinálása és a fölépítése hozzásimul a tárgyához, az anyagához és a rendeltetéséhez. Ó mily igaz! Igen, igen – de hát a művész nem teremte-e, aki a maga lelkét leheli a holt anyagba, a maga akaratát szabja rá törvényül, a Szépség örök schémái szerint? Ó mily igaz ez is – és ne genirozzon bennünket, hogy ezek az igazságok egymásnak homlokegyenest ellentmondanak, s ma az egyik igazabb, mint tegnap volt. Holnap, úgy lehet, a másik lesz igazabb – azon az egyszerű okon, mert a művészet nem tudomány, ahol csak egy igazság van; a művészetben annyi az igazság, ahány a művész, ahány az ember s ahány a kor, mely az embert megszülte. Mikor a renaissance egyszerű nagy vonásai komplikálódni kezdtek s a rablókat fölvaltották a diplomaták, a barokk lett az igazság, az ő hajlásaival és hullámaival. Mily igaz volt a rococo a szentimentális, a gyengéd, a cifrázkodó időkben, az odalehelt bűnök, a virágos gázságok idejében! Mikor Napoleon

egy álomarasznyi időre föltámasztja a régi Róma hideg számító rabló-matematikáját, az empire-stilusa is igazság, az ő matematikus lelketlen hidegségével. Mikor Hegel kimondta, hogy csak eszme van, az igazság az ideális festészet volt, az ő kinyalt erdőivel, csukott levegőjével és hosszú lábú embereivel. Mikor Büchner kimondta, hogy csak anyag van, a naturalizmus volt igaz, az ő szabad fényével, plein airjével, impresszionizmusával. És így tovább és így tovább – s ha ma, hetedfélszáz évvel Aquinói Szent Tamás után, belátjuk, hogy a cél teremti a törvényeket s az anyagból fakadnak az eszmék: ma örök igazság a szecsesszió, mely a művészi formákat az anyagok természetéből és a dolgok rendeltetéséből fakasztja ki. Vagy hogy ne beszéljek ilyen akadémikusán: a szecsesszionista nem felejt el, hogy a festészet a szín, a vonal s az árnyékfokokozatok birodalma, s hogy a szék első sorban arra való, hogy egy emberi test helyezkedjék el benne kényelmesen.

A szecsesszió tehát darwinizmus a művészetben: a körülmények produkálják a formákat. Persze: ez tulajdonképpen minden időben így volt, csakúgy, mint ahogy a halból kifejlett a béka, még mielőtt Darwin megmagyarázta volna, hogy hogyan. A téglá, a kő és a fa; a havas, az esős és a szeles éghajlatok; a nyilvános istentisztelet vagy a magános lakás természete, szüksége vagy rendeltetése szerint fejlődik a román stílus vagy a gótika, a lapos háztető vagy a menedékes, a tarka díszítés vagy a geometrikus, a templom vagy a magánház. Az ostobaság ott kezdődik ahol a malter palotákat a természet törvényei szerint formálják; ahol a nagysága mínusz tíz fokos közép éghajlat alatt olyan balkonon sóhajt, amilyen Julia sóhajtott Veronában; mikor gipszből ugyanazt a diszítést csinálják, amit a norvég hajós faragott fából, s a párisi jobber egy ó-görög templomban ül a spanyol papírok romjain. Ez tehát nem stílus, hanem számárság, viszont ami a mai szecsesszióban frissesség és kitalálás, időfolytával stílussá fog megállapodni. Az új építő stílus bizonyára onnan fog kiindulni, hogy ma már vassal építenek, tehát nincs értelme azoknak a formáknak, melyek a kő s a téglá teherviselő módjából és képességéből fakadnak. Szemünk előtt kezd kifejlődni a Squareokon, a Boulevardokon, a Leipziger Strassén, a Salzgriesen s a Kossuth Lajos-utcában a nagy áruházak külön formája. Bécsben a szecsesszió egy új műcsarnokot épített, melynek a formái aszerint alakultak, hogy ide mindenekelőtt világosság kell s a nap hol keleten süt, hol nyugaton, s eszerint a képeknek, tehát a falaknak is másfelé kell fordulniok. A híres Chippendale-butorok úgy épültek és konstruálódtak, akárcsak egy hid: a fa teherviselési törvényei szerint. A díszítésnél kezdenek rájönni, hogy nincs értelme egy budapesti szobasarokban álló hasas vázát azzal a rajzzal diszíteni, melylyel egy mór királynak a mozaik padlója volt kirakva. Ha például a vázára egy tableaut festek: azt a faktumot, hogy a felületének egyes pontjai a domborúsága vagy a homorúsága szerint közelebb vagy távolabb fekszenek a szememhez, szépen fölhasználhatom arra, hogy a perspektíva elhelyezkedése szerint a kép közelebbi vagy távolabbi részeit fessek a megfelelő helyre. Ha valami fölül nyitott, nem diszitem bimbókkal, hanem ellenkezőleg, az egészből kiformálok például egy kinyílt virágot. Abból, hogy bizonyos égetési módokat csak bizonyos színek bírnak el, kifejlődik a skandináv porcellán finom, tompa szürkés-kék színe, mely kínálkozik az ő téli pusztáik vagy ködös tengereik ábrázolására. Az olasz hegytetők vibráló napos levegőjéből fakad a Segantini pontozó manírja, melylyel örültség például egy téli csukott szobát megfesteni. És így tovább.

Valahol s valahányszor az embereknek megjő az esze, a lelkiismerete s a jóízlése: politikában, művészetben szecsesszió támad. Tartani addig tart, míg megint elveszítik az eszüket, a lelkiismeretüket meg a jóízlésüket is. Mert ez is megtörténik néha, ugyanazokkal, akik megtalálták.
(Anchio.)

Még egyszer a szecsesszióról

Közömbösen mentem tegnap a tárlatba, s dühösen mentem ki belőle. Százszor megfogadtam, hogy amihez igazán nem értek, nem beszélek képekről – és százegyedszer sem tudok ellentállani a kísértésnek. Hiába, ahhoz a szokráteszi bölcsességhez, mely tudja, hogy nem tud, kevesen jutunk el.

Igaz: kihija a hozzászólást, hogy olyan siralmas tárlatra, mint ez a tavaszi, a legöregebb kritikusok sem emlékeznek. Láthatlanban ki merem mondani, hogy ilyen gyatra képkiállításunk sohasem volt - nem még a régi Pesti Képvásárló Egyesület idejében sem, vagy minek hitták anno dazumal a mai képzőművészeti társulat magját. Sőt akkor éppen nem. Nincs adatom róla, miket állítottak ki akkor, de tudom, mert látom a Múzeumban, hogy miket festettek - s merem állítani, hogy ezek az ósdi Barabások vagy éppen Markók relative, sőt tán nemcsak relative magasabban állottak sok mai zseniálisoknál. Olyan tehetségek, mint az elkedvetlenített Madarász Viktor, ma sem teremnek minden bokorban. De kisebbek vagy nagyobbak: mindannyian egyformán javát adták annak, amit tudtak, hú tükrei voltak annak, amit mi magyarok tudtunk, s érzékeny fokmérői annak, amit a külföld tudott. Ahogy festettek, amit festettek: ám ítélik meg tetszésük szerint. De két dolgot nem mondhatni róluk: azt, hogy jobbat is tudtak volna, s azt, hogy rosszhiszeműek lettek volna. Sajnos, a mi zseniálisainkról ezt nem mindig lehet elmondani.

Ez az idej tárlat az ő roppant termeivel, szőnyegeivel, világításával s utolérhetetlen fapadlójával csak úgy tátong a rosszhiszeműségtől. Hasonlít azokhoz a szegénységi bizonyítványokhoz, amiket gazdag urak adatnak maguknak, hogy megpumpolhassák a hatóságokat. Nem mondom, hogy a mi művészetünk gazdag ur, de ennél már csakugyan gazdagabb. Annál az őrzöngő szobapikturánál, ahogy itt a mai magyar művészet bemutatkozik, már harmincz esztendő előtt is többet tudtunk. Ki meri azt állítani, hogy a Zala György érdekes állapotban levő Gábor arkangyala fokmérője annak, ameddig a magyar szobrászat eljutott? Ki hiszi el, hogy a nagy nyugati áramlatokkal nincs más összefűzőnk, mint a Vaszary János gáláns betegségben szenvedő nimfája? A nagy műpártolás, a síppal, dobbal és trombitaszóval való nagy állami pumpok idejében érthetetlen elkedvetlenedés sáppasztja ezeket a nagy falakat. Benczúrnak, úgy látszik, egészen elvették a kedvét a munkától – legalább erre a tárlatra már nem is küldött képet. Én nem védem Benczúrt a kritika ellen, de védem az ellen az inszinuáció ellen, hogy most, megállapodott kiforrottságában egyszerre kibújjon a bőréből, és másképp fessen, mint ahogy tud. Mért nem jut eszébe senkinek, analista regényt követelni Jókaitól? Ha így bánnak az öregekkel, tudnak-e majd másképpen bánni a fiatalokkal? Reméllem, hogy nincs igazam, de tartok tőle, hogy azok a jelentkező modern tehetségek, azok a Ferenczyek, Fényesek, Mendlikek és Rippl-Rónaiak, akiknek

néma ékesszólását az édes anyjuk, szülő hazájuk, nem akarja megérteni, egy pár esztendő múlva épp ily elkedvetlenedve tűnnek le a Múcsarnok falairól, mint ahogy sorra letűntek a külföldiek, s ami eléggé nem méltott jóbarátunkon Bunnyn kívül kutyába se veszik a magyar tárlatot. S méltán, mert míg a régiek iránt kegyetlenek vagyunk, az új irányokkal szemben tele vagyunk bizalmatlansággal. Elvégre azért, hogy jó tanácsokat kapjanak, nem érdemes a képeiket Budapestre küldeni.

A magam tapasztalatából tudom, hogy nincs elkedvetlenítőbb a jó tanácsoknál. A művész megértést keres, nem pedig jó tanácsokat. Szabadságot és nem utasítást. A lelkét önti bele a munkájába, a lelkét, amely éppen mert művészi, más minden egyéb lelkeknél; mások az életföltételei, mások a megnyilatkozása módjai, a szabályai magából adódnak, s jelentkezésében nem simulhat más lelkek struktúrájából fakadó szabályokhoz. Azt jogom van megmondani, hogy ez vagy az a kép rossz vagy legalább is nekem nem tetszik. De már abba nem szólhatok bele, hogy és mint csinálja a piktör az ő képét. Ha nekem kritikusként erre jogom volna, ez nemcsak jog volna, hanem még inkább kötelesség; a legnagyobb, a legsúlyosabb kötelesség: a besser machen. Mondhatom, például, amit különben éppenséggel nem mondom, hogy a Rippl-Rónai képei nekem nem tetszenek. De mondhatnám - ám azt nem kívánhatom, hogy úgy fessen, mint ahogy én festettem volna. Jogom van megállapítani, hogy nem tudta megcsinálni, amit akart. De hogy mit és hogy akarjon, abba nem szólhatok bele. Ez a művészet teljesen szubjektív természetéből következik; abból, hogy a művészet szubjektív magyarázata a világnak, ellentétben a tudománnyal, amely a világot objektíve magyarázza. A tudományban nincs helye az egyéniségnek, mert a tudományban csak egy igazság van. A művészetben annyi igazság van, ahány ember. Ha Rippl-Rónainak tetszik a világot hupikéknek fölfogni, én csak abba szólhatok bele: megtudta-e csinálni. Szidhatom a piktort, de az irány fölötte áll a pouvoiroznak. A művészetben kivétel nélkül minden irány jogosult.

Ezt az örök igazságot, csakis ezt hirdeti az a művészi forradalom, melyet szecsesszióknak neveznek, - ezt az örök törvényt, melynek eleven ereje nélkül a művészet ott csontosodott volna meg, haladás és fejlődés nélkül, az egyiptomi hieroglifeknél. Mindazok a nagy mesterek, azok a Rafaelek és Rembrandtok, akiket ma a szecsesszió fejéhez vagdalnak, e törvény jogán nőttek bele a halhatatlanságba. Rembrandttól megkérdezhették volna: mért látod te a világot aranyárgának? Michel Angelótól megkérdezhették volna: mért áll a világ atlétákból és hermafroditákból? Tintorettonak megmagyarázhatták volna, hogy olyan színek, mint amilyeneket ő lát, még a Siriuson sincsenek. Rafaelnek kifejthették volna, hogy a művésznek a való életet kell ellesnie, a hollandusok pedig privatissimumot hallgathattak volna arról, hogy minden képek egy eszmét kell kifejeznie. A Rembradt holttestes vagy mézárszékes képét épp úgy külön kabinetben kellett volna szemérmatosan mutogatni, mint ahogy most dugdossák nálunk az Anyaság képet, s az emberi érzés megbotránkozik a Vérivók brutalitásán. Bolondság: az anatómiás portrait-csoport örök mintája marad a művészi tudásnak, az Anyaság s a Vérivók pedig gyenge képek, mert a megcsinálásuk erőtlen a témájuk nagyszerűségéhez vagy borzalmasságához képest.

Igenis, Rembradt, Velasquez, Rafael - mind valamennyi örök mintája marad a művésznek; mintája annak, hogy ki-ki azt csinálja meg, amit tud, és azzal csinálja meg, amit tudunk. Mondom, ezeket a nagy neveket vagdalják a szecsesszió fejéhez - mintha

a szecsesszió (amely különben mint ilyen nem is exisztál, s csakis a művészek abbéli törekvését jelenti, hogy azt csinálják, amit ők akarnak, s ne azt, amit más akar vagy akart vagy fog akarni) mintha, mondom, a szecsesszió valaha vén hülyének, elavult pamacsolónak nevezte volna Van Dyckot vagy Michel Angelot. Nem, a szecsesszió ilyesmit sohasem cselekedett, csakúgy, mint ahogy Goethe nem nevezte soha vén hülyének sem Homéroszt, sem Dantét. De ha akkor jöttek volna - mit mondok: jöttek is, maga a nagy Lessing jött, maga a geniális Nagy Frigyes nem átalította idegenül, értetlenül, más nagy példákra gondolva elfordulni a Götz von Berlichingen írójától, s ha Goethe hallgatott volna rájuk, Herderben az önbizalma kongeniális fejlesztőjét meg nem találja, a német litteratúrában egy Klopstokkal több lett volna, aki agyonuntatja az emberiséget az ő ódái mogyorózsákjaival. Goethe és Dante, éppúgy, mint Rafael és Rembrandt, azért halhatatlan, mert teljes erővel fejezi ki a saját egyéniségének s a saját korának tudását és tartalmát. Azok az irodalmi műveltségű férfiak, akik most a festészetben a nagy mestereket vagdalják a szegény modernnek fejéhez, nézzenek egy kicsit körül a maguk irodalmi műveltségében. Gondoljanak a Baróti Szabókra s a Kazinczyakra, akik szintén a nagy mesterektől vonták le a költészet »örök« szabályait, s a tekintélyük súlyával megbénítottak egy olyan magában nem eléggé bizó hatalmas tehetséget, mint Berzsenyi Dániel. Micsoda szecsesszió volt erre az a hóbortos Petőfi Sándor, akin eleget szomorkodtak is a finom Császár Ferenczek! Micsoda új szavak, micsoda hallatlan formák, micsoda – elrajzolt rímek! Mikor aztán jöttek a Petőfi-utánczók és írták a gyatra verseket, a kritikának joga volt megállapítani, hogy ezek a versek gyalázatosak. De ez nem bizonyította azt, hogy a Petőfi szecsessziójában nem volt jogosultság s nem volt igazság. Ő meg tudta csinálni, amit akart, ezek meg nem tudják, ennyi az egész. Más szóval, ha Vaszary Jánosnak egy képe nem sikerül vagy akár ha csupa üres képet fest, az csak Vaszary ellen bizonyít, s nem a szecsesszió ellen. Főképpen pedig azt nem bizonyítja, hogy mi nem vagyunk eléggé érettek a szecsesszióra.

Vagyok annyira spenczeriánus, hogy megértsem a természetes fejlődés parancsait. De más a kezdetlegesség s más az informátlanság. Akik azon panaszkodnak, hogy a mi zenei fejlődésünket csirájában megölte a wagnerség, s a mi zsenge pikturánknak erős levegő a szecsesszió, megint csak mesterséges határokat akarnak a tudásunk elé szabni, s ha a magyar művészet az ő utasításaik szerint fejlődne, maguk ijednének meg legjobban azon a mesterkélt naivságon, ami itt lábra kapna. A mi elmaradottságunkra való hivatkozással azt követelni, hogy a zenészeink csak Mozartig menjenek el, s a festőink ne emelkedjenek föl Böcklinig, teljesen olyan kívánság, mint azt követelni, hogy gazdasági elmaradtságunkra való tekintettel csak delizsánszon járjunk, ne pedig gyorsvonaton. Megint irodalmi példát mondok. Arany János idejében a külföldi tudomány már megismerte a pszihikum s a fizikum közt való összefüggést, s ez a nagy művész a kora tudásának minden adatát belevitte az ő költészetébe – ugyanakkor, mikor a pesti egyetemen még az életerő, a fényanyag, a testi-lelki kettősség fokáig jutottak csak el. Mit szólt volna Arany János, ha ráparancsolnak, hogy ne vegye tudomásul, amit odakinn már tudnak, simuljon a mi fejlődésünk fokához, s írjon a Horvát Istvánok világfölfogása szerint s az ő nyelvbéli készségükkel!? Pedig az a wagnerség s az a szecsesszió, melyre minket még eléggé éretteknek nem ítélnék, valósággal gazdagítása a fül és a szem ismereteinek; tágítása a zenének

s a festészetnek azokkal a hang, fény és színbeli tapasztalatokkal, melyeket sem a Mozartok, sem a Velasquezek nem ismertek. El tudok képzelni Homérosz idejében is akkora tehetségű festőket, mint Böcklin s akkora tehetségű muzsikust, mint Wagner – de az akkori festő csak négy szint ismert, az akkori muzsikos csak az akkord-hangokat hallotta, s az ő lehetséges nagyságukban megalkotott lehetséges remekműveik fokra lesznek épp oly magasak, de gazdagságra mégis csakúgy haloványak lesznek, mint ahogy Homérosz fokra van olyan, mint Goethe, de gazdagságra elfakulóan halovány a modern géniusz mellett. Beethovenen kezdve Helmholtzon át Wagnerig az elmélet s a gyakorlat óriási módon kitágította a hang birodalmát. Payer és Nansen olyan színeket látott, amelyeket senki előttük. Olyan világítási effektusokat tudunk, amelyenkről Rembrandt nem is álmodhatott. A fény természetét, a megtörését s elszóródását, különböző médiumokban való különböző jelentkezését jobban ismerjük Van Dycknél, aki pedig szintén tudott a plein airhez - s mi nálánál csakúgy több szín- és fényfokozatot látunk, mint ahogy elméleti számítások alapján megláttunk az égen olyan csillagokat, amiket Kepler nézett, de nem látott. Mint a Wagner gyakorlata a zenei formákét, a prerafaelista festők gyakorlata a vonalak művészetét olyan adatokkal gazdagította, aminőkig még a régi német rajzoló-mesterek sem jutottak el. S mindezt ne vegyük tudomásul, amikor tudjuk?

Csak éppen tudnunk kell. Aki egy pár zseniálisainknak azt vetné szemére, hogy csak míveli a tudást, s épp úgy nem tanul a mai nagy mesterektől, csak kapkodva utánozza őket, mint ahogy nem tanulna Velasqueztól, csak kapkodva utánozná: annak a vádjában volna igazság. Am erről nem tehet az az irány, mely a művész souverain szabadságát hirdeti – azon a korláton belül, hogy legyen min souverainkednie, vagyis birtokában legyenek a művészete mesterségbeli készségei. De épp ebben a tekintetben azt a tizenhétféleséget, amit minálunk mind a szecsesszió kalapja alá fognak, váddal illetni igazságtalanság. Avagy sokan tudnak úgy rajzolni, mint Rippl-Rónai? Sokan oly lelkiismeretesek, mint Karlovsky? Sokaknak van olyan szeme, mint Fényesnek, sokaknak vannak oly légiesen finom színárnyalatai, oly megtalálhatatlanul jellemző vonalai, mint Ferenczynek? Vagy, minden prestidigitátorsága mellett: a fényhatásokat sokan ismerik úgy, mint Márk Lajos? S ha azt mondják, hogy utánoznak – nem kérdem, joggal mondják-e, de kérdem, hogy: édes istenem, Pilotyt szabad utánozni minálunk, hogy az ember magyar maradjon? A tavaszi tárlat gyatra, mert kapkodva van összeállítva, kedvetlenség uralkodik rajta, s nem hü képe annak, amit tudunk s amit a művészeink tudnak. De magát ezt a tudást ne kicsinyeljük vagy ha megmértük s könnyűnek találtuk, e teljesen szubjektív véltenségből ne konstatáljunk halálos ítéletet arra a megváltó új irányra, mely épp a tudás hatalmát, szabadságát s korlátlanágát hirdeti. A tudás, mint az asszony, szent, mert termékeny.

(Piktor)

20. Lechner Ödön: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz

Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. Mert kell lennie. Ez a meggyőződés vezet életpályámon, amelynek egyetlen célja utat vágni a magyar formanyelv megalakítása felé, – és mialatt törhetetlen hittel és minden buzgalommal azon vagyok, hogy napról-napra szaporodó bajtársaim segedelmével ezt az eszményt elérjem, erőt keresek és találok nemcsak hazafias lelkesedésemben, hanem művészi meggyőződésemben is. Ez az a pont, ahol művészet és politika találkozik.

A legrégebb kortól kezdve egészen napjainkig minden népnek, vagy legalább is minden kulturnépnek megvolt a maga formanyelve. Elannyira, hogy művészi kulturnépnek ma már csak azokat nevezhetjük s művészi nyomokat csakis azok hagytak hátra, amelyek saját formaviláguk megalkotására elegendő idővel és képességgel bírtak. A többieknek kulturális hatását ma már nem is érezzük. Nyomtalanul tűntek el ezek a népevolúciók zajában. Még akkor is, ha bár külön formanyelvet tudtak teremteni, de ebből napjainkra igen kevés, vagy semmi sem maradt. (Etruszkok, föníciaiak, mexikóiak stb.) De már az asszíroknak, a görögöknek, az indusoknak, a rómaiaknak megvolt és megmaradt a maguk sajátos jellegzetes formanyelvük. És ami több-kevesebb e formanyelvekből reánk jutott, az elegendő volt arra, hogy éppen olyan művészi kultúrát fejlesszen, mint amilyen szellemi és tudományos kultúrát fejlesztett az ő irodalmi nyelvezetük.

A kulturnépeknek ez a formanyelve az, amit a késői kor szobatudósai „stílus“-nak neveztek el. E formanyelv az egyszerű konstrukciók díszítéséből eredt és a felhasznált anyagok, valamint az illető népfaj formaérzése szerint változott. De ezek a népfajok soha öntudatosan nem másolták le már meglévő idegen népek formanyelvét. Hanem igenis a sajátjukból alkottak valami újat és jellegzetesét, vagy pedig a maguk ízlése és vonalérzése szerint alakították át azt, amit készen kaptak. Röviden: a régi kulturnépek sohasem csináltak más formanyelvet, mint a magukét.

Csak a XVIII. és még inkább a XIX. század szobatudósai és szobaművészei kezdtek „stílusokkal“ dolgozni. Vagyis azzal, ami nem az övék, nem az ő koruké volt, hanem másoké. Művészet helyett történelmet akartak csinálni, jobban mondva visszacsinálni. Nem a saját szükségletük, nem a saját építő- és díszítőanyaguk számára kerestek művészi ruhát, hanem a régi görögök, rómaiak és egyiptomiak köntösében jártak. S nem érezték, hogy a görög perisztílből milyen furcsán fest az angol frakban vagy modern dreszben járó-kelő mai ember. Történelmi vegyszerek retortájában akarták megalkotni az új művészi „homunkulust“.

És ebben a hazugságban nevelték fel az építészeket, a festőket és a szobrászokat. A jelszó mintha ez lett volna: „Mindig csak a másét, csak a régi népek formáit használni! Csak ne a mait, ne a magunkét és ne a mi népünkét! Hiszen »a magunké« úgy sincsen még és ami van, az rossz! Hát akkor maradjunk inkább csak annál, ami már 500 év előtt jó volt, kipróbált volt, szép volt». Ezt a nagy művészi hazugságot, az önmegtagadásnak, a sajátosság megölésének ezt a korát „klasszicizmusnak“ keresztelték el. A ma, a holnap, a lüktető ezerszínű élet ki volt közösítve. Nemzeti érzést, modernizmust kitaláltak a művészetből, a formanyelvből.

Nemzeti nyelvünk hamarabb rázta le az idegen nyelveket, mint a nemzeti formanyelv az idegen formanyelvet. Ezeket még ma is erősen oltogatják a fiatal művészekbe. Még pedig nemcsak mint szükséges előtanulmányt, mint – helyén való – művészettörténelmi,

iskolai stúdiumot. Óh korántsem! Az életbe, a modern művészi alkotásokba akarják a régi beszédmódot beplántálni És mindezt egy évszázados kudarc dacára! Hiszen még a legelsőök sem tudták „stílus”-művészetükkel megközelíteni azt a kort, amelyikben az új stílus virágzott, mert azt akkor a saját kora, a saját népe csinálta. Vajjon mennyire maradnak el a legjobb utánczó az eredetitől? Menynyire van Semper reneszánszja, Hansen görögössége, Schmidt gótikája (hogy a legelsőket említsem) a régi – részben – névtelenek művészetétől?

Recept szerint, utólag, évszázadokkal egy stílus elvirágzása, egy formanyelv kialakulása után művészi értékűt ugyanabban a formanyelvben alkotni többé nem lehet. Csak azok a népek fejleszthették a reneszánszt, a gótikát, a barokkot, amelyeknek művészi érettsége már akkor olyan volt, hogy idejekorán belevihették sajátosságaikat e nagy stílusok termőföldjébe. És az akkori formanyelvüket fejlesztették azok is, akik azt saját maguk alkották meg (pl. a franciák az ő gótikájukkal, mely az ő eredeti formanyelvük), de azok is, akik bár átvették a formanyelv szerkezeti és tudományos részét, de akik azonnal átgyúrták ezeket a saját formanyelvükké s egészen mást, jellegzetest alakítottak az átvett gyökökből. (Pl. az angolok, a németek stb. a gótikából.) De mindegyik mindenkori magáét, a sajátját hozta bele.

Magyar gótikát, magyar reneszánszt és barokkot hiába keresünk ez időkben. Mert amikor e formanyelveken beszélt a nyugati világ, akkor mi a török hordákkal viaskodtunk és így minden előfeltétel hiányzott ahhoz, hogy fejlesztésükben a magyar géniuszt idejekorán részt vegyen. E mulasztás örök művészi és kulturális veszteségünk, amint azt a Mátyás korabeli sokat ígérő, de sajnos rögtön megszakadt magyar reneszánsz első lépései is bizonyítanak. De ma már lehetetlen volna pótolnunk e veszteséget. Hiú erőlködés lenne a rég kialakult stílusokba régi idők, idegen emberek formanyelvébe mai magyar (vagy akár mai angol, vagy német) motívumokat belepérselni. De kinek is jutna eszébe – hogy analógiát mondjak – valamely holt nyelvnek: a latinnak, a zsidónak, vagy a görögnek további fejlesztése? Pedig éppen ilyen abszurdumra törekszik az – és sokan törekednek az ilyesmire – aki az elmúlt századok formanyelveinek befejezett, régi kijegecesedett kincseibe a modern, vagy a modern magyar géniuszt szellemét akarná beoltani.

Színes, beszédes és kifejező nyelve van a néma kőnek, a művészi formáknak, az építészet alkotásainak. A régi Görögország politikailag megszűnt, nyelve kihalt, de az egész világ mégis elzarándokol a régi Hellászba, melynek építészeti műemlékei nagyszerű kultúráról regélnek: örök életet biztosít ennek az eltűnt kultúrának formanyelvének számos emléke, amelyből a modern emberiség eleven erőben tudja magának rekonstruálni a görög szépség világát. Ha Magyarországon járna hasonló körülmények között egy régiségkutató: az bizony csak kompilációk, csak utánczók, csak idegenszerűségnek a nyomaira akadna. Ha az idegen végig megy Budapest utcáin, a világ minden nemzetének stílusát megtalálja, csak a magyar nemzeti vonást nem látja építészetünkben.

Már pedig, ha valahol, úgy különösen Magyarországra nézve fontos a formanyelv, mert mi, akik teljesen idegen nyelvünkkel nem tudjuk magunkat megértetni, csupán a külön formanyelv segédelmével vagyunk képesek magunknak külön kulturpozíciót és egyéni érvényesülést teremteni az európai népcsaládok ölében. Külön formanyelvünket

megérte rögtön akár az olasz, akár a német, akár az angol, mert érzékeléséhez csak szem kell.

Érdekes, hogy sovinizmusunk, amely már annyi téren lobogtatja diadalmas zászlaját, éppen a magyar formanyelv érvényrejuttatásában kénytelen annyi nehézséggel és ellenséges hangulattal szembeszállni. A Kárpátoktól az Adriáig azon vagyunk, hogy a nemzeti kultúrát érvényre juttassuk és az idegentől, aki zászlajával Fiúmét üdvözli, elvárjuk: érezze, tudja, vallja, hogy magyar területre lép a lába. De nem találni egész Fiúmében egy épületet, egy házat, egy ablakot, amely tanúságot tenne az idegen előtt: Vándor, itt kezdődik Magyarország!

Avagy azt hiszik, hogy a magyar kultúrát érvényre juttatták, hogy egy-egy hajóra aranyos betűkkel ráírják: „Árpád” vagy „Zrínyi Miklós”?! Ezek a betűk belepottyannak a tengerbe és a névtelen hajó nem hirdet több magyar vonatkozást. Lám, Aquincumban csak néhány római légió feküdt, de imhol hosszú századok után a kevés romból a római kultúra egész dicsősége rekonstruálható! Nos hát, hol a magyar stílus? – kérdezi gúnyosan a naiv kételkedés avagy a kaján impotencia, mely többnyire üzletileg zseniális szokott lenni. – Hol van ez a magyar formanyelv?

Nos tehát, a magyar nemzeti stílus igenis megvan a magyar népnél; még pedig határozottan felismerhetően. A járatos szem hamar megtalálja jellegzetes vonásait. Abban a szűk körben, ahol a nép az ő kis szükségleteit elégíti ki, bámulatosan kifejlődött és meghatóan konzerválódott e formanyelv mind a mai napig. Nekünk ezt a magyar népstílust meg kell tanulnunk, mint valamely nyelvet; mint ahogy megtanultuk a görög népstílust. Ki kell találnunk szabályait, bele kell mélyednünk sajátos szellemébe, hogy majdan mint kulturemberek belevigyük e formák szellemét a mai kor nagyobb, fejlettebb, sőt monumentális építő feladataiba. És innét a többi művészetbe. Ezen nincs nevetni, gúnyolni, kicsinyelni való, s nem is olyan lehetetlenség, amilyennek feltűntetik. Példa rá: a magyar nemzeti díszruha. A nép kezdetleges formanyelvéből vétetett és ma már egy annyira kifejlesztett, tökéletes öltözési műforma, hogy nemcsak a magunk, de a világ összes kulturnépeinek ruházkodásában bizonyos meghatározott művészi igényeket elégíti ki. Még a japán huszárság is átvette ezt a magyar díszítő motívumot, amikor erről a speciális műformáról volt náluk szó. Vagyis a magyar díszruha ma már egy megérett, kifejlett, recipiált művészi világfogalom. Pedig ugyanazon kezdetleges formákból eredt, mint amelyekből más téren (építészet, festészet, iparművészet terén) hasonló eredményeket iparkodnának céltudatosan, lassan kifejteni.

Ez a példa azt is bizonyítja, hogy a formanyelvnek milyen óriási szuggeráló, hódító ereje van. Sokkal nagyobb, mint az irodalmi nyelvnek. És ezért ránk nézve majdnem fontosabb a formanyelv az irodalmi nyelvénél. A mi magyar nyelvünk alig képes a tőle idegen nyelvek tengerében gyorsan gyarapodni, vagy asszimilálni. Nem értik meg és nem is akarják megérteni – politikai okokból. A felvidék – hogy közeli példát vegyek – lassan-lassan eltótosodik, a székelység eloláhosodik. A magyar nyelvet fel nem szívják, mert idegen nekik, és akarják, hogy idegen maradjon. S ezért kell okos előrelátással a magyar néplyelvnek a magyar formanyelvvvel segítségére jönnünk. Ez a szemem keresztül könnyen asszimilál. Behizelgő, kecses formái észrevétlenül terjednek, hiszen ehhez nem kell iskolázás, tanítás, állami presszió – csak annyi szem és formai érzés, amennyi a tóban, az oláhban bőven megvan. S éppen ezért evvel még az európai kulturnépek ölében is külön pozíciónk lesz. A mi formanyelvünket sajátossága révén

azonnal meg fogják ismerni és különböztetni, akár csak a zenénket. Sokkal hamarább, mint Arany János, Petőfi Sándor irodalmi nyelvét, mely előlük örökre el van zárva. De meg a politikai ellenzékeskedés sem létezik a formanyelv terjedése ellen.

A népnyelv terjesztése a világon mindenütt harcra való kihívást jelent és öntudatos ellenállást szül. De a formanyelvé soha. Sőt ellenkezőleg. Észrevétlenül, csendesen kapacitálja a szemet, a művészi és iparművészi hajlandóságot, mankót nyújt a kezdőnek, a kulturálisan alacsonyabban állónak, aki abba akarva, nem akarva belekapaszkodik. És ezért, bár végső hatásaiban ezerszer erősebb eredményeket nyújt, soha olyan ellenkezést nem szülhet, mint aminőt a magyar nyelv naponta előidéz (pl. a magyar iskolával, avagy kommandószóval), pedig például a mi sváb parasztjaink, akik féltékenyek anyanyelvükre, szó nélkül átvették a magyar ruhaformát, a zsinóros viseletet.

Hogy a magyar formanyelv ma még ki nem forrott, művészileg ki nem alakult és még sokkal inkább magán hordja eredetének – a népies síkdíszítésnek – nyomait, semhogy az építészet terén már is kész és szépségükben a reneszánszszal egyenrangú elemeket nyújthatna, az bizonyos. De aki ennek a kézenfekvő igazságnak örökös hangoztatásával akarja a továbbfejlesztés törekvését agyonsujtani, az soha semmiféle haladás processzusán nem gondolkzott még. Az új formanyelv megalakulása mindenkor és minden népnél küzdelemmel, vajúdással, áldozatokkal, sőt csalódásokkal is járt. És pedig nemcsak a művész, de a mecénás részéről is. Azonban egy céltudatos kultúrpolitika előre számol e bekövetkező bajokkal, mint gyermeke felnevelésével a szülő. Igaz, hogy ehhez olyan nagy szeretet és sovinizmus kell, aminővel például az angol bír, akit még 30 évvel ezelőtt az ilyen újító, nemzetieskedő törekvéseért kinevettek, de aki ma az ő öntudatosan megcsinált formanyelvét világuralomra juttatta. Még pedig úgy a festészet, mint a szobrászat, iparművészet terén egyaránt.

Ide vág a finn nép példája is. Finn stílus, finn művészi irány tíz év előtt ismeretlen volt Európában. Ma pedig öntudatos munkájuk árán ott tartanak, hogy sajátos, népies formanyelvüket elfogadja az egész világ s annak jellegzetes formáit azonnal mint finn stílust, mint finn művészetet ismeri fel és különbözteti meg, akár az építészetben, akár a festészetben. Ezek a művészek öntudatosan, az ő pompás népies motívumaik feldolgozásával, stilizálásával, az első bajoktól és éretlenségek-től meg nem ijedve alkották és alkotják ma is az új finn formanyelvét. És ebben az egyben erősebbek lesznek az oroszoknál, ezzel a hatalmas kulturális fegyverrel visszavervén az erősebbik fél támadását.

Nálunk hiányzik ez az öntudatos sovinizmus. A leghihetlenebb szkepszis buzdítja az uralmát féltő régi irányt és vezetőiket, hogy ne engedjenek. Az aggodalom a rég használt formák elértéktelenedése miatt, az evvel járó morális és üzleti veszteség miatt egyesül a minden újításnak örökös ellenségével: a gondolkozási röstséggel. És ez a laikusoknál tárt karokra lel, amikor – érdekeit megvédendő – azt kiáltja, hogy: „szecesszió, szecesszió”! Ami új, az mind rossz, vad, durva, éretlen, idegenszerű, a régi pedig íme milyen szép, nyugodt, biztos és ismeretes! Tehát le az újjal, a szecesszióval! Le az új magyar formanyelvvel, amely nem is létezik, nem is létezhetik – ne is próbáljon létezni!

Magyar formanyelv! Még az is, akiben jóakarát lenne, a köztudatlanság behatása alatt gúnyosan mosolyog és rámondja, hogy: szecesszió! A kik így beszélnek, merő

tudálékosságukban a stílszerűséget emlegetik, jóllehet a fogalmat a maga mivoltában nem igen ismerik. De nem is tudom, hogy ugyan mit is értenek ezek az urak e szó alatt, hogy: szecesszió? Az egész világon észlelhető modern, avagy csak a mi speciális magyar törekvéseinket? Azt az elemi erővel érvényesülő evolúciót, a mely jelenleg – úgyszólván szemünk előtt – az egész világművészetet átalakítja? Ebből az általános fejlődésből ki akarják kapcsolni a magyar kultúrát? Azt kell felelnem ezeknek, hogy mindaz, ami most klasszikus vagy legalább is történelmi, és ami előtt most ők dogmatikus hittel meghajolnak, valaha modern volt és szecesszióból származott – akár disszidenciából, akár forradalomból. Csak a szó nem volt meg, de a szecesszió fogalma igen. Ennek a folytonos művészi újjászületésnek, újjáfejlődésnek és kialakulásnak – mert ez a szecesszió – köszönhetjük a régi stílusokat, és az újat is, az eljövendőt is. Mert az az őserő, amely minden kornak megadta a maga stílusát, lehetetlen, hogy elveszett volna az emberiség számára.

Fájdalom, be kell vallanom, hogy ez a hit hiányzik a közmeggyőződésből, csupán a legridegebb szkepszis uralkodik a magyar formanyelv fejlődésével szemben a tömegekben, olyan körökben pedig, amelyek művészi dolgokat illetően sokszor döntenek, átkunk nemcsak a dilettantizmus, hanem az egyoldalú történelmi tudás is. Helyzetünk jellemzése gyanánt legyen szabad például idéznem a Rákóczi-émlék esetét, a melynél a bizottság a barokk-stílus mellett tört lándzsát az egész értelmes világ hahotája mellett.

Tessék nekem csak egyetlenegy példát fölhozni a múltból, amikor a művészetek virágoztak, vagyis saját korukat fejezték ki, tehát az igazi asszír, az igazi egyiptomi, az igazi görög, az igazi román, az igazi gótika, az igazi reneszánsz, az igazi rokokó, az igazi empire művészei, (kivéve a korcs epochát, amely napjainkig mindent üzleti szempontból utánoz pénzért, akár a kínait is, de hogyan?) mondom, illetőleg kérdelem: eszükbe jutott-e valaha ezeknek a művészeknek, hogy hasonló föladatnál visszanyuljanak-e a múltba. Soha! Sem a földönak, sem az alkotó művészeknek. A pályázatot kiíró bizottságnak csupán akkor lett volna igazsága, ha a barokk kor művészei – a barokk korral együtt – kiszállnának sírjukból és pályáznának. Szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy éppen a barokkstílus szempontjából bárkivel szemben fölvehetem a versenyt, megmutattam a szegedi városházánál, hogy otthon vagyok és pedig alaposan, ennek a kornak rekonstrukciójában. De nem tartom művészi feladatnak és perhorreszkálom, hogy ha ma, amikor már tisztán látunk, ok nélkül egy egészen új műremek megalkotásánál ne a magunkét csináljuk, hanem más kornak a kihalt formanyelvét próbáljuk utána dadogni. Választanunk kell egy aggkorban kiművelendő idegen irány és a mi reményteljes, erőteljes kezdeményezésünk között, – hogyan habozhatik csak egy pillanatig is olyan magyar ember, aki tudja, miről van itt szó? A história igen fontos, hasznos és érdekes tanulmány és főleg arra való, hogy tanuljunk belőle, de még egyszer eljátszani a históriát, az ethikai tényezők és körülmények nélkül, még elgondolni is képtelenség.

Az építészet története is fontos, sőt a leghamisíthatatlanabb kiegészítő része az egész emberiség történelmének. Ha tehát megismételni akarnók a múlt századok építészeti történetét, hamisítást követünk el a jövővel szemközt. Kire háramlik a feladat: a jelenkor művészeire, avagy a Rákóczi-kor már nem élő művészeire, hogy Rákóczinak emléket emeljenek? Ha mindenáron igaz művészetű barokkemléket akarnak, ám

öntessenek le avagy vásároljanak egy régi barokkempléket és kereszteljék el Rákóczi-empléknek, mert ekkor legalább csak a história és nem a barokk művészet ellen vétkéznenek. Ezek azok az urak, akik tudálékosságból a stílszerűségből smokkságot csinálnak.

Egy történettudósunk, aki a különösen a Rákóczi-kutatás terén szerzett nevet magának, szintén részt vett a Rákóczi-emplék-bizottság ülésein és nagy emfázissal kardoskodott a barokk stíl mellett, küzdvén minden modern törekvés ellen. Nagy konsternációt idézett elő a bizottság egyik tagja, mikor ehhez a történettudóshoz a következő kérdést intézte:

– Miért írta Rákócziról szóló munkáit mai magyar nyelven és nem a Rákóczi-kor nyelvén?

Csupán azért foglalkoztam hosszasan a Rákóczi-emplék már elintézett kérdésével, hogy jellemezzem, miképpen gondolkodnak nálunk művészi kérdésekről és hogy mennyi félremagyarázással és tudatlansággal kell megküzdenie annak, aki az új, modern és magyar formanyelv úttörője gyanánt lép föl.

Pedig ha valaha, úgy éppen mostanság kedvező az alkalom, hogy a magyar formanyelv megkeresésére komolyan törekedjünk: a technika szédületes fejlődése, bámulatos vívmányai, a cement és vaskonstrukciók előtérbe való nyomulása természetszerűen forrongást idéztek elő az építészetben. Az új szerkezetek lehetősége új formákat fejleszt, így ebben az új evolúcióban idő és alkalom kínálkozik, hogy nemzeti egyéniségünket belevigyük az új formanyelv megalkotásába, s első sorban az építészetbe, abba a művészetbe, a melybe ez ideig mindent a másokéból adtunk, de a magunkéból semmit se.

Egy építészeti mesteriskola létesítése tehát a magyar építészeti formanyelv szempontjából okvetlen szükséges. De éppen ilyen fontos egy más tekintetben, tudniillik a testvérművészetek tekintetében is. Az építőművészet volt mindenkor az összes művészetek anyja, fejlesztője. Minden művészember vallja, hogy a magyar művészet reformja, magyarosítása csak az építőművészet reformációjának, magyarosításának keretében lehetséges. Ez mindig így volt. A többi művészet hozzá alakult, idomult az építészethez és ebben működési területet, applikációjukat s úgyszólván fogyasztási piacukat találták. Ezen a helyes piac- és terület-nyújtáson múlik az összes művészetek jövője nálunk és máshol is. Lám, a történelmi stílusok a templomépítésben érték el tetőpontjukat s ehhez kapcsoltan a festészet és a szobrászat, mint az építészet kiegészítő művészetei, ugyancsak ekkor és ezen a téren virágoztak. Csak Michel Angelo freskóira utalok a Sixtus-kápolnában és Rafael architektúra-festészetére a vatikáni stanzákban. Ez a kőhöz, falhoz, architektúrához kötött, vagyis ez a stabilis művészet volt mindenkor és minden nagy művésznél a faji, a nemzeti formanyelv igazi bizonyítéka. Ahol a stabilis művészet kifejlődhetett, ott rögtön hozzája simult a helyhez nem kötött, vagyis a mobilis művészet is. Soha a mobilis művészet (tehát a kisplasztika, a „staffeleikép”, az iparművészet) nem volt képes önmagától nemzeties formanyelvet, faji jellegű nagy stílust létrehozni. Nemzeti irányt csakis a stabilis, az architektúrához simuló és általa kötött művészet teremthet, ellentétben a játszi, témáiban bizonytalan, ide-oda ugró és folyton idegen behatások szerint változó mobilis művészettel, mely nem az építészetből nőtt ki. Ha a képzőművészetek a magyaros építészet keretében fognak fejlődni, akkor meglesz a magyar festészet, a magyar szobrászat és a magyar

iparművészet is, mert akkor megvan működésüknek előfeltétele: a magyar ház, a templomtól a gunyhóig. Akkor majd magyar témákat és magyar feladatokat és a térben egységesen komponált magyar megoldásokat fogunk a művészekről követelni és kaphatni. Akkor nem fog az egyik német, a másik francia, a harmadik hollandus „genre”-képeket a végtelenségig variálni és kapkodva utánozni.

Nálunk azonban azt az abszurdumot követik, hogy folyton ezt a mobilis művészetet, ezt a részben cél és nemzeti tartalom nélküli ingadozó, témákat kereső művészetet pártolják, még pedig külön-külön, egységes összefoglalás, irányítás, tetőzet nélkül. Külön-külön mindegyiket támogatták, mindegyiket elősegítették.

Van iparművészeti iskolánk, van mesteriskolánk festők és szobrászok számára, de mindez egységes végcél nélkül. Csak az, ami a fő ami mindezeket összekapcsolná s egyidejűleg, egymásra való hatásuk által vezetné, fejlesztené, csak a magyar építőstílus, a magyar ház megteremtésére irányuló törekvés, a nemzeti építőművészeti iskola, csak ez nincsen sehol! Ezt a magyar stílus örökös lelkisínységével, letagadásával, a szecesszió rémének folytonos hangoztatásával talán még sem lehet egészen – és örök időkre – pótolni. A közös és nemzeti keret nélkül való mai művészetpártolás fordított sorrendje a dolgoknak és soha nemzeti eredményre nem vihet, csupán egyéni eredményekre.

A helyes stílusfejlesztés példájául szolgálhat az empirestílus keletkezése. Ezt a stílust Napóleon hatalmi szava varázsolta elő. De vajjon a staffelei-képeken, az ülőbútorokon kezdték-e el az alkotást? Korántsem, hanem először is az architektúrába vitték bele az új elemet; először is az empire-házat teremtették meg. Azután illesztették a nagy mesterek, mint Dávid stb. festményeket, szobrokat és bútorzatot, ugyanabban a szellemben és stílusban az épületbe. És így jött létre a céltudatos, sajátos és világra szóló új stílus, nem pedig fordítva.

De nálunk éppen fordítva iparkodnak. Nyakrafőre termelik az iparművészeti iskolában – sok szorgalommal és odaadással – a magyar stíliú bútort és kis plasztikát. De hová e sok termeléssel? Hol van e sok szép magyaros bútornak művészi piaca, vagyis szakkifejezéssel élve: milióje? Sehol sincs. Ezek csak a bel-és főleg a külföldi kiállítások díjainak kedvéért készülnek. Ott azt a látszatot keltik, mintha itthon a magyar közönség ilyen bútorokat használna a lakásában, pedig nem használ és nem is használhat. Csak kifelé szóló, mutatós parádé ez pályadíjak elnyerésére, úgy mint az a díszmagyar, amelyben a magyar mágnások az udvari bálon, vagy mint követek a külföldön megjelennek. Itthon nem lehet ezeket az élet szükségleteibe harmonikusan beleilleszteni, mert ugyan ki venne magyarstíliú bútort, ha nincs meg hozzá a teljes magyar interiőr, a magyar ház, a magyar architektúra? Az iparművészetnek egyedül álló, külön választott túlfejlesztése nem is lehet önmagában a helyes cél. Ez csak a japánizmus túlhajtott divatjából eredhet. Csak a magyar házból, a magyar építészettől kiindulva s avval szükséglet szerint összefüggve keletkezhetik oly iparművészet, amely bensőleg igaz és valódi és nemcsak üres vasárnapi díszruha, mint ahogy Angliában is így keletkezett.

Ezek után felmerül a kérdés: miért nem létesülhetett eddig az építészeti mesteriskola? Dacára annak, hogy az összes magyar művészek és képzőművészeti eszthetikusok, továbbá a Magyar Építőművészek Szövetsége memorandumban és – kivétel nélkül az egész sajtó javallása mellett – kérelmezték azt? Ez onnét van, hogy a döntő művészi

forumokon nem művészek, hanem inkább tudósok vagy üzletemberek szerepelnek. Vagy konzervatívak ezek vagy úgy gondolják, hogy a kezdetleges magyaros stílus nem lévén még tetszetős sablon, üzletileg nagy építkezések tervezésénél a szokott könnyűséggel ki nem használható.

Nálunk ma a legfőbb építészeti tanfórum a műegyetem, tehát olyan főiskolai fakultás, amely tisztán tudományos jellegű. Ezért az építészetnek – szintén fontos – tudományos és történelmi részét kultiválja elsősorban. Annak művészeti részével csak annyiban foglalkozik, amennyire (tehát mellékesen) azt egy ilyen intézmény szelleme megkívánja. Ahol azonban igazán művészi élet folyik és céltudatos művészi törekvés uralkodik, ott mindenütt művészi, nem pedig tudományos fórumra van bízva, az építészet vezetése, így például – hogy csak Bécsset említsen – a tudományos, szerkezeti előtanulmányokra ott is fontos a politechnikum, amely legalább is olyan elismert, mint a mienk. De az építőművészet tanítását az akadémiának kénytelen átengedni. Ide nem tudósokat, műtörténészeket, hanem kiváló, független és szabad művészeket hívnak meg mesterekül. Így például Hansen, Schmidt és most legutóbb a modern bécsi irány vezetője: Wagner Ottó elsősorban mint elismert, szabadon működő művészek hívtak meg. És ezek a mesterek alapították meg a modern Bécs építészeti hegemoniáját, pedig még nem is egy emberöltő, hogy működni kezdtek. Ez a legújabb speciális modern bécsi stílus az építészetből kiindulva már teljesen áthatotta a festészetet, az iparművészetet és olyan fényes művészi eredményeket ért el, hogy ma már az egész világ elismeri és jellemzően „bécsi stílusnak” nevezi azt. Pedig kezdetben éppen úgy gúnyolták, kicsinyelték, letagadták a jó oldalait és felfújták a kezdetleges hibáit, mint ahogyan azt most a mi magyar törekvésünkkel tették. Az egész udvar, a főhercegek, az érdekelt művészet-professzorok mind ellene támadtak, de viszont támadtak olyan lelkes és kitartó férfiak is, mint Olbrich, Hoffmann és Hartel, az akkori kultuszminiszter, aki halhatatlan nevet szerzett azáltal, hogy exponálta magát e törekvések mellett, stb. is, akik mind evvel dacolva keresztülvitték zászlajukat a legkonzervatívabb, leghatalmasabb körök ellenállásán is. Ma a bécsi modernizmus egy a maga nemében tökéletesedő, jellegzetes művészi irány, melyet már az egész világ recipiált. Elannyira, hogy már bennünket is kezd meghódítani, mint minden erősebb kultúra a gyöngébbet. Van akárhány építőművész itt Budapesten és Magyarországon, aki nem képes ellenállni a bécsi irány fejlettebb, immár a szigorúak által is recipiált hatásának s másolja ezeket a bécsi formákat, úgy amint öt-hat évvel ezelőtt még a barokkot és az empíret másolta.

A mesteriskoláknak ezen eredményei bizonyítják, hogy nálunk sem a politechnikum – ez a konzervatív, tudományos fórum – lesz az, amely az építőművészet szellemében nagy fejlődést fog valaha előidézhetni. A mesteriskola hiánya nemcsak azért okoz nagy magyar művészi vérvesztést, mert nem keletkezhettek magyar irányban dolgozó építőművészeink. Hanem duplán károsodunk e hiány révén azért, mert a fiatal tehetségekből ma német, francia avagy bécsi művészek lesznek.

Ez a processzus igen természetes. Aki a műegyetemet itthon elvégezte és művészi irányban még tanulni óhajt, az másutt művészeti iskolát nem találhat, mint külföldön. Elmegy tehát Bécsbe, Parisba, Londonba, Berlinbe. Néhány év múlva hazajön, telítve az ottani magas nivójú építőművészeti szellemmel és annak formanyelvével. Természetes, hogy itthon is arra esküszik, amit ott tanult. Azt gyakorolja, azt akarja fejleszteni,

amit ott már megtanult, annál inkább, mert itthon a miénkből, a magyarosból nem nyújthatunk neki tökéletesebbet, vagyis művészileg, kulturálisan nehezebb ellensúlyt. S evvel készen van nálunk a művészeti babiloni torony, úgy az építészetben, mint akár a festészetben is.

A külföldi tanuláshoz ez a hátránya csak a nemzetileg gyöngye fajoknál lehetséges. Ott, ahol a külföldön tanult művészi elemeket nemzetivé átgújni nem képesek, vagy azt nem akarják. Bizony a japánok is végig járnak a világ összes tudományos és művészi tanfórumait. De vajjon hazatérve csinálnak-e német, angol vagy bécsi másolatokat? S nem formálják-e át a külföldön felvett formakincset egy teljesen önálló, rendkívül bájos, egyéni japáni formanyelvvé, elannyira, hogy abban az idegen tanulmánynak még nyomait is alig lehet megtalálni?

Ez volna az én ideálom is a magyar építészeti mesteriskola révén. Annak létesítését egyszerű eszközökkel képzelem megpróbálhatni. Az új kultuszminiszteriumi palota építését akarnám kiindulásul felhasználni a mesteriskola számára, amelynek nem a theória, hanem a praxis alapján kell nyugodnia. Az ilyen nagyobb építkezés keretében azonnal eleven praxisban létesülhetne a mesteriskola, melyben nem gyermekek, hanem már kész építésszek egyesülnének művészi összmunkára festőkkel, szobrászokkal és iparművészekkel. Én a célnak és az útnak ma már teljesen biztos tudatában vagyok s azt hiszem, a művészvilág engem a cél elérésére úgy mint eddig, ezentúl is alkalmasnak fog vélni.

Az államra nevezetesebb teher vagy kiadás az ilyképpen tervezett praktikus iskolákból nem fog háramlani. Elegendő e célra évenként 2-3-4 kisebb-nagyobb épület tervezésének az átengedése. Ennek a tervezésnek a költségei mindaddig is szerepeltek a kiadások között s érettük az állam a mesteriskola révén is teljes anyagi egyenértéket kap. De ha még ezenfelül az évi húsz-harminc tanítvány közül csak egyetlen egy is találkozik, aki e szent ügyet mint mester képes majdan továbbfejleszteni, úgy már evvel is óriási morális nyeresége lesz a magyar kultúrának.

Mikor harmincéves koromban, már régóta elvégezvén iskoláimat és önálló kész praxissal bírván beláttam, hogy tudásom nem elegendő igazi magyar építőművész számára, újra a külföldre mentem, nem azért, hogy a külföld művészetét vérkeringésembe átvegyem, hanem hogy tanulmányozzam, minő feltételek között fejlődtek ott az önálló, személyi építészeti törekvések.

Tanulmányaimat nagy művészeknél iparkodtam tökéletesíteni, – mialatt kollégáim – megelégedve az én akkori tudásommal, műegyetemi tanári és más fontos stallumokban ültek. Valamint tanulmányaimat állami támogatás nélkül végeztem, úgy később és ez is köztudomású, nagy vagyont áldoztam fel művészi, de sohasem üzleti célok szolgálatában. Művészet sohasem létesült még mecénás nélkül: voltam tehát jómagam mecénása addig, amíg polgári viszonyaim azt megengedték. Sohasem panaszkodtam, sohasem kértem semmit sem, amíg a cél előttem homályban volt, de most, amikor tisztán áll előttem az út, mely a magyar művészi törekvések megvalósításához vezet, most hivatásomat és kötelességemet teljesen átérezve óhajtom, vajha a kultuszminisztérium építésének keretében a jelzett modalitások között létesíthetném a mesteriskolát. Ajánlom ezt a szent ügyet kultuszminiszterünk jóakarátába, aki a legadázabb politikai küzdelmek közepette számos tényével, mint a magyar kultúrának

hivatott őrre és a művészet jelentőségét teljesen átértő és érző esztétikus egyéniség még ellenfeleit is elismerésre ragadta.

A magyar formanyelv ma ott tart, ahol százötven év előtt tulajdon édes anyanyelvünk. El volt hanyagolva, elhagyatva, főuraink megvetették és németül beszéltek, nemeseink és az országgyűlés nyelve latin volt és íme most?! Nyelvünk és irodalmunk bármely nyugateurópai nyelv és irodalom színvonalán áll. Pedig a magyar nyelv első vállalkozásait szakasztott úgy gúnyolták és nevelték, mint most a magyar formanyelv első megnyilatkozásait. Mi lett volna a magyar irodalomból, ha Mária Terézia idején a gárdisták megadják magukat? És miért hagynók el a magyar formanyelvet, amikor az maga sokkal könnyebben érvényesülhet, mint maga a nyelv?!

De a magyar formanyelvnek is megvannak a maga gárdistái. És a gárda meghal, de nem adja meg magát.

XI. „Nyugat”

Irodalmi reflexiók és fordulópont

A *Nyugat* folyóirat (1908–1941) a magyar irodalmi élet fordulópontját jelentette a 20. század elejétől. Címválasztása egyfajta programot is jelzett. A szerkesztőség és a munkatársak a megelőző korszakhoz képest mutatottak és hoztak újat a magyar irodalmi életbe. A *Nyugat* szerzői eközben folyamatosan reflektáltak a magyar és a magyarországi irodalom minden korábbi korszakára. A *Nyugat* szerzői közt a modern magyar irodalom közel minden képviselője és alapító egyénisége megtalálható. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 8., 9., 10., 11., 12. és *Ludoviceum I./2.*: 10., 11., 12.

21. Kemény Gábor: A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében

1. Nem irodalomtörténész, hanem a zenetudós Szabolcsi Bence volt az, aki a legpontosabban jellemezte azt a helyzetet, amelyben az előző századforduló a magyar szellemi életet találta: „A [huszadik] század elején a magyarság szellemi életének egy nagy, világos perce következett, mikor tiszta szemmel tudott önmagával számot vetni, számba vette képességeit, ráeszmélt a döbbenetes hiányokra, s feszült figyelemmel kezdett hallgatózni a mélyebben háborgó évszázados erőkre; az esedékessé vált polgári forradalom, az ország szociális átalakulása egyre sürgetőbb igény formájában jelentkezett.”

Ennek a helyzetnek a szülötte a *Nyugat*, a legnagyobb hatású magyar irodalmi folyóirat. A *Nyugat* jelentőségét száz év elteltével nem szükséges külön méltatni. Hadd idézzek mégis három állásfoglalást, két régebbit és egy egészen frisset. A *Nyugat* „nekünk magyaroknak [...] a reformkor után a legnagyobb erkölcsi és szellemi megújulásunk” (Ottlík Géza). „A Nyugat több volt, mint folyóirat; egész mozgalom, úgyszólván egész korszak volt, a magyar irodalmi kultúra gyönyörű megújulása” (Komlós Aladár). „A Nyugat az érték mindenkori megfelelője, amelyet nem lehet egyetlen irányzat számára sem kisajátítani. A Nyugat végképp eszmévé finomult, örök időkre szóló példázattá. Az érték mértékegységévé” (Kabdebó Lóránt). A *Nyugat* jelentősége rendkívül nagy stílustörténeti szempontból is. Szabó Zoltán a *Nyugat* „stílusújítását” a magyar szépirodalmi stílus történetét négy szakaszra tagoló három nagy fordulat egyikéként tartja számon: 1. Kazinczyék stílusreformja; 2. Petőfi és Arany népies stílusforradalma; 3. a *Nyugat* stílusújítása.

Ennek a periodizációnak a helyességét aligha lehet kétségbe vonni, legfeljebb az a kérdés vetődik fel, hogy még mindig a *Nyugat* „stílusforradalma” által meghatározott korszakban élünk, illetőleg írunk-e (erre majd a tanulmány végén térek vissza). Azon viszont érdemes elgondolkodnunk, hogy valójában mikor is kezdődött a *Nyugat* „stílusújításának” kora, hol húzódik a korszakhatár a „nyugatos” stílus és a *Nyugat* előtti korszak stílusa között. 1908. január 1-je csupán irodalom- és sajtótörténeti határkő, nem pedig stílustörténeti. A stílustörténeti határvonal valamivel korábban húzandó meg, de mennyivel korábban? Ady, a korszak kezdetének minden tekintetben meghatározó alakja két évvel azelőtt „tört be Dévénynél” „új időknek új dalaival” (Új versek, 1906), maga a kötetet bevezető vers, a *Góg és Magóg fia vagyok én* pedig már az előző év karácsonyán napvilágot látott a *Budapesti Napló*ban. Sőt a kötetzáró vers, az Új vizeken járok ennél is háromnegyed évvel korábban, 1905. március 25-én jelent meg ugyanebben a lapban. Ebben az évben, 1905-ben alapítja meg Osvát Ernő a *Figyelőt*, amely csak tizenegy számot ért meg, de jelentősége igen nagy, mert elsőként gyűjtötte táborba az új irodalom legjobbjait, és a szerkesztő *Motívumok* című bevezető cikke már lényegében azt a helyzetelemzést és programot fogalmazta meg, amelynek jegyében három évvel később a *Nyugat* megindult: „Sehol több tehetség el nem pusztul, mint Magyarországon. [...] a mi irodalmunkban oly sokan vannak, akik csak voltak. Száz kezdetet látunk és száz közül egy egész pályát. [...] Törekvések, melyek megbecsülik egymást, egyéniségek, kik békében élnek, és nem kívánják, hogy mindenki az ő módjukon legyen boldog, vagy inkább boldogtalan: ezek a jövő emberei és törekvései. A folytonosságot az is jelzi, hogy a *Nyugat* első tizenöt számának borítóján a folyóirat címe alatt ez olvasható: „A »Figyelő« új folyama”. Ezt csak akkor hagyták el, amikor 1908. augusztus 16-ával a folyóirat nyomdát (és ezzel formátumot és betűtípust) váltott: a Márkus Nyomdától, ahol az egykori *Figyelő* is készült, a Jókai Nyomdához került.

Ennek megfelelően tekinthetjük az új stílusorszak kezdőpontjának 1905-öt, amely bővelkedett politikai fordulatokban is (a Szabadelvű Párt választási veresége, az első orosz forradalom), és amelyet a magyar irodalomtörténeti kézikönyv is korszakhatárnak minősít (az 5. kötet az 1905 és 1919 közötti időszakot tárgyalja). De pillanthatunk még távolabbra, egészen 1890-ig, amikor *A Hét* megindultával az a városi polgári réteg jutott állandó irodalmi fórumhoz, amely később a *Nyugat*nak is olvasói és támogatói bázisa lett. A Kiss József költő szerkesztette folyóirat első tíz évfolyamában Németh G. Béla szerint nincs „sem igazán új és jó novella, sem igazán új és jó líra. Ellenben van csodálatosan új és hatékony irodalmi publicisztika, [...] amelynek Ignotus a fő-fő inventora és pápája.” Ignotus kritikusai és publicisztikai tevékenysége révén ez a folyóirat és ez a korszak közvetlenül kapcsolódik a *Nyugat* korszakához, és stílusában is annak előzményének tekinthető. Sőt van olyan kutató (például a fiatalon elhunyt nagy tehetségű irodalomtörténész, Diószegi András), aki a korszakhatárt még előbbre, egészen az 1880-as évekre helyezi, amikor Bródy pályakezdő novelláskötete és Justh Zsigmond első regényei megjelentek. Végül Németh László *A Nyugat elődei* című esszéjében Justh és Ambruson kívül Vajdát, Tolnait, Péterfyt és Zilahy Károlyt is a nyugatosok elődei közé sorolja, amivel a periódus határa a kiegyezés körüli évekre, sőt még korábbra tolódik ki: „A Nyugat korát a Vajda és Ambrus közé eső írói lánc nélkül nem lehet megérteni.” A periodizáció tisztázatlanságának hátterében annak a

két felfogásnak a küzdelme húzódik meg, amelyek lényegében ellentétesen ítélik meg az Aranyék és a *Nyugat* közötti negyedszázad irodalom- és stílustörténeti jelentőségét. Az egyik értékelés szerint – amelyet főként a *Nyugat* első nemzedékének nagyjai képviseltek – ez az időszak a pangás kora volt, szellemi senkiföldje, valóságos irodalmi Szahara, amelybe a csodák váratlanságával robbant be az új irodalom folyóirata, a *Nyugat*. A legtöbbet idézett ilyen értelmű nyilatkozat Móricznak abban a beszédében található, amelyet az Osvát negyedszázados írói jubileuma alkalmából rendezett ünnepségen tartott: „1900-ban, mikor Budapestre jöttem, az itteni irodalmi életet a Prém József neve karakterizálta, mellette költők voltak Lampérth Géza s Jakab Ödön... Irodalmi nívó az Új Idők, szerkesztette Herczeg Ferenc... Jókai, Mikszáth s Gárdonyi, mint az utolsó bölények a kiirtásra ítélt rengetegben, valami egészen magános jelenségek voltak. Szürkék és tehetségtelenek iskolakönyvpoézisa a színen, önképzőkori verselmények, március 15-i ódák, soha egyetlen új hang, Petőfi Társaság ülést tart minden hónap első vasárnapján, Kisfaludy Társaság minden hónap második szerdáján, ingyen, de üres teremben... S kint, az élet rétvén lebunkóztak véres tetemei, Reviczky hullája, Vajda János erdei ágakra kifeszített bőre, Tolnai Lajos börtönből alig menthetett roszhírú cégére... s pláne a bélyegesek, az újságok által felfalt talentumok külön szektája; Ignótus izzása; a Bródy Sándor új utakon csapázó, hallatlan erőfeszítése, valami új Szépért, jóért s igazért, aminek jönnie kellett; a nagyszerően elvetélt s befulladt Kóbor Tamás; a pusztában elpendülő rímek Makai Emilje, a nekünk idegen mámorban felvillanó kedves Heltai Jenő... felszikkasztó fényfoltok egy rothadó világ színén, amely még nem érett meg arra, hogy megteremje s kidajkálja az újat. [...] vágjátok ki a Nyugat tizenöt esztendejét a magyar irodalomból, s mehettek vissza megfulladni a Szaharában.” Eszerint tizenöt évvel azelőtt, a *Nyugat* indulásakor a hazai irodalom helyzete pusztaságra, sivatagra emlékeztetett. Móricznak ebbe az értékelésébe nyilván belejártott az ünnepelt Osvát Ernő, egykori felfedezője iránti pozitív elfogultsága, a folyóirat érdemeinek az előzmények rovására való kidomborítása. De nem sokban különbözik ettől az a helyzetkép sem, amelyet Babits rajzolt 1935-ben, *A mai Vörösmarty* című esszéjében arról a szellemi környezetről, amely gimnazistaként a magyar vidéken körülvette: „A Váradi Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pószaké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költészetről. Nem volt ez a mi szemünkben más, mint üres szónoklat vagy útszéli érzélgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! De a közönség általában el is szokott már attól, hogy a versben mást keressen, mint frázist vagy nótát. A versolvasás mindjobban kiment a divatból. Verset legfeljebb szavalni vagy dalolni lehetett. S az átlagízlés nem tett különbséget: Petőfi is csak nóta volt, és Vörösmarty is csak szavalmány.” A *Nyugat* nagy írói tehát úgy tudták, hogy – Czine Mihály szavaival – „egy néma kor után lett hangos az irodalom ligete”. A századforduló irodalmi teljesítményének és ízlésének ez az elmarasztalása érezhetően nyomot hagyott a szakirodalmi értékeléseken is. Komlós Aladár a hatkötetes irodalomtörténet Komjáthy fejezetében azt írja a századelő magyar irodalmi életéről, hogy abban „Szabolcska Mihály jámbor egyszerűsége, Ábrányi Emil szépen csengő közhelyei, Makai Emil és Farkas Imre zsúr-poézise és – igényesebb körökben – Reviczky dús érzelmessége és Kiss József artisztikus lírája voltak az ünnepelt értékek”. Érdekes, hogy Reviczky és Kiss József itt nem *Nyugat*-előzményként, hanem épp ellenkezőleg:

kontrasztként jelenik meg. A másik felfogás szerint a *Nyugat* nagy korszakához vezető fejlődés már jóval korábban elkezdődött. Németh László ezzel a mondattal zárja a *Nyugat* elődeiről szóló tanulmányát: „A *Nyugat* úgy viszonylik elődeihez, mint a cinquecento a quattrocentóhoz, nem forradalom, hanem a forradalom gyümölcse.” A századvég irodalma és a *Nyugat* közötti folytonosság mozzanatát Diószegi András emelte ki a leghatározottabban. A *Nyugat* irodalma – és vele párhuzamosan az építészet, képző- és iparművészet, zene századeleji forradalma – „nem váratlanul, a semmiből ugrik elő, [...] gyökerei a 80-as évek [é. az 1880-as évek] elejéig nyúlnak vissza”. (Ebben az idézetben különösen az „elejéig” vitatható, hiszen még a *Nyugat*-elődnek csak tág értelemben tekinthető Justh Zsigmondnak is csak 1887 és 1889 között jelent meg az első három regénye.) Hasonlóan vélekedett a századvég és a *Nyugat* viszonyáról Bori Imre, a nagy hatású délvidéki irodalomtörténész, aki egy konferencián ezt mondta: „a *Nyugat* [...] nem a kezdés, hanem a folytatása egy már megkezdett törekvésnek”. Ez az irodalmi folyamat a 19. század utolsó két évtizedében kezdődött a „dekadencia”, illetőleg „a romantika agóniája” (naturalizmus, szimbolizmus, szecesszió) jegyében. Vagyis Bori szerint is 1880 táján veszi kezdetét az a folyamat, amely szerves fejlődéssel vezet a *Nyugat* irodalmi újításáig. Gyakorlatilag ehhez a felfogáshoz csatlakozott a századvég irodalmi stílusának egyik legjobb ismerője, Szabó Zoltán, aki magyar stílustörténetének első változatában a szecessziót még a *Nyugat* előtti korszakhoz sorolta, később viszont a *Nyugat*-korszak bevezető szakaszaként tárgyalta. Ezzel a *Nyugat* „stílusújításának” időbeli határát legalább másfél évtizeddel előbbre hozta. Mindezek után teljes joggal vetődik fel a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán a *Nyugat* stílusáról, „nyugatos” stílusról? Lehet-e többé-kevésbé egységes stílusa egy harminchárom és fél éven keresztül megjelenő, a könyvtárak polcain száznál is több (az MTA könyvtárában például 136) vaskos kötetben sorakozó folyóiratnak? Olyan értelemben, persze, nem volt stílusa a *Nyugat*nak, mint egy irodalmi műnek (szövegstílus) vagy akár egy szerzőnek (egyéni szépirói stílus). De ha kimondjuk, hogy például ez a vers vagy cikk jellegzetesen nyugatos stílusban van írva, ez jelent valamit, nem értelmetlen kijelentés, mert intuitíve (vagy ha így jobban tetszik: tapasztalati alapon) birtokában vagyunk egy olyan képességnek, amellyel ezt a stílust mint sajátos kifejezőmódot más stílusoktól, mondjuk az avantgarde vagy a posztmodern jellegű stílusoktól meg tudjuk különböztetni. Próbaképpen beírtam a www.google.hu internetes keresőbe a *Nyugat* stílusa kifejezést, de csupán két találatom volt, és ezek sem a folyóiratra vonatkoztak. A *Nyugat*-stílus összetételnek három adatára bukkantam rá, ami azt tanúsítja, hogy a fogalom létezik, de nagyon ritkán használják. Az időben legkorábbi adat a folyóirat megjelenésének első évéből való. Benedek Marcell 1908. július 21-én ezt írja Lukács Györgynek: „Kezd kialakulni egy *Nyugat*-stílus, melynek bizonyos fordulatai már »közkinccsek«... Ha lelkesedtek, majd mind egyformán írtok...”¹ Tehát alig fél évvel a *Nyugat* létrejötte után egy művelt, érzékeny olvasó már felfigyel egy olyan írásmódnak a meglétére, amely a folyóirat bizonyos műfajú szövegeiben (feltehetően: esszéiben és kritikáiban) markánsan ismétlődik. A másik két példa a közelmúltból való: „éppen a hiány miatt megnőni látszik az irodalom, a művészet igénye. Igen, a versé is. Sőt talán éppen az nő meg, méghozzá a *Nyugat*-stílus után,

¹ <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/Tarsfil/ktar/Bendl/Lukacs6.htm>

és az én korosztályom után, meggondolkoztató újsággal” (Lengyel Balázs*); „[Lakatos István] Indulása pillanatában megírja egyik levelében Szabó Lőrincnek hadüzenetét a Nyugat-stílus egészét illetően” (Kabdebó Lóránt**). Mind a két utóbbi adat azt szemlélteti, hogy az irodalmi publicisztika szóhasználatában előfordul ‘a Nyugat folyóirat stílusára emlékeztető stílus’, illetőleg ‘magának a Nyugat folyóiratnak a stílusá’ értelemben a *Nyugat*-stílus szóösszetétel.

Ugyanilyen jelentésben három adatot találtam a nyugatos stílus jelzős szerkezetre, ezek azonban végeredményben egyetlen szövegből, Láng Gusztáv irodalomtörténész Szemlér-tanulmányából származnak: „Kötött forma és szabadvers egyben kétféle tematikát is jelent Szemlér költészetében. A nyugatos stílus a borongós, befelé forduló, a szubjektumra összpontosító költemények hangneme, az expresszionista harsányság a kollektivitás keresését s a társadalmi elégedetlenséget szóalattatja meg” (Láng Gusztáv***); „[Szemlér Ferencnél] a nyugatos stílus a szubjektum világára figyelő, borongós hangulatú versekkel társul, míg az expresszionista dinamikájú szabadversek többnyire a közösségi, társadalmi elégedetlenséget szóalattatják meg” (Vallasek Júlia****). Ez a szöveg a következő címen is megtalálható az interneten: http://www.federatio.org/mi_per/Mikes_International_0203.pdf. Az idézetek arról tanúskodnak, hogy létezik a magyar szépirodalomban (például Szemlér Ferenc költészetében) olyan stílus, amely a *Nyugat* stílusára emlékeztet. 2. A továbbiakban azt szándékozom bemutatni, mik a legfőbb jellemzői ennek a „nyugatos” stílusnak. Ezt azzal a – deduktív – módszerrel fogom végezni, hogy sorra veszem a századvég és a századelő legfontosabb stílusirányzatait, „stílusfejlődési tendenciáit” abból a szempontból, hogy mennyire és hogyan érvényesülnek a folyóirat stílusában, és ennek megfelelően mennyire alkalmasak annak jellemzésére. A naturalizmus és a (jelző nélküli) realizmus problémáját nem érintem, mivel ezek elsősorban nem stílusirányzatok, hanem irodalom-, művelődés- és (jobb híján folyamodom ehhez a neologizmushoz) szemlélettörténeti kategóriák. Szabó Zoltán magyar stílustörténetének fejezet- és alfejezetcímeiben nem is fordulnak elő. Ebben őt követem.

2.1. A *Nyugat* költőinek stílusát (elsősorban Adyét) legkorábban a szimbolizmus stílusirányzatával hozták összefüggésbe. Horváth János *Ady s a legújabb magyar lyra* című könyvének a költői kifejezésről szóló fejezetében a metafora és a szimbólum közötti különbséget a *Lelkek a pányván* című Ady-vers példáján szemlélteti, és két ízben a szimbolizmus megjelölést is használja. Ady és a *Nyugat* szimbolizmusának fogalma azóta általánosan elterjedt a magyar irodalomtörténetben, sőt az iskolai gyakorlatban is gyökeret vert. Ennek ellenére a szimbolizmusnak mint korstílusnak a feltételezése még a folyóirat első nagy korszakára nézve is vitathatónak mondható. A továbbiakban csak néhány problematikus mozzanatot érintek.

2.1.1. Az induló *Nyugat* lírikusaira köztudomás szerint erősen ható Baudelaire és Verlaine, továbbá Rimbaud és Mallarmé a francia irodalomtörténetben és irodalomoktatásban nem minősülnek szimbolistának. Például Lagarde és Michard

* <http://www.es.hu/old/9949/publi/htm>

** <http://www.es.hu/old/0030/kritika.htm>

*** <http://lato.adatbank.transindex.ro/print.php?cid=56%22>

**** <http://epa.oszk.hu/00000/00007/00007/pdf/00007.pdf>

nagy elterjedtségű antológiájában Baudelaire külön fejezetet kap, Verlaine, Rimbaud és Mallarmé együtt alkotnak egy fejezetet, s egyikükkel kapcsolatban sem jelenik meg a szimbolista minősítés. Az antológia szerkesztői alighanem úgy vélekedtek, hogy a legnagyobbak kívül és felül állnak az irodalmi iskolákon, irányzatokon, ennél fogva nem határozhatók meg egyetlen jelzővel. A szimbolizmus nem hiányzik ugyan a kötetből, de csupán egy nyolccoldalas alfejezet jut neki Mallarmé után, s ebben a „szimbolista iskolát” Jules Laforgue, Samain és Moréas képviseli egy-egy verssel.

2.1.2. Ady költészetére a közhiedelemmel ellentétben nem gyakorolt érdemi hatást a 19. századi francia líra: ezt hiányos franciatudása nem is tette volna lehetővé (jó műfordítások pedig ekkor még nem voltak). Az Új versek kötetnek *A daloló Páris* ciklusába beiktatott Baudelaire- és Verlaine-fordítások inkább átdolgozásnak, mint mai értelemben vett műfordításnak tekintendők. Mallarmét, mint Bölönitől tudjuk, Ady nem méltányolta különösebben, s talán nem is ismerte elég jól. Mallarmé érdemi recepciója csak jóval a *Nyugat* kora után, az 1960-as években bontakozott ki, amikor Weöres Sándor elkészítette verseinek és prózaverseinek kongeniális fordítását, és a *Tűzkút* kötet Átváltozások szonettciklusával mindjárt példát is adott a mallarméi kifejezőmód magyar nyelvbeli megvalósíthatóságára. Aki Adyra filológiai bizonyíthatóan hatott, az inkább Jean Moréas volt, a szimbolisták mozgalmának szervezése körül tevékenykedő másodvonalbeli költő. Komlós Aladár a francia szimbolizmus és a magyar líra kapcsolatáról szóló könyvében tartalmi összefüggést mutat ki Moréasnak *Az ősz és a szatírok (L'automne et les satyres)* című költeménye és a *Párisban járt az Ősz* között. Ady valóban ismerhette Moréas versét egy akkor közkezen forgó antológiából, de a két művet legfeljebb az ősz és a sárguló falevelek említése kapcsolja össze. Adynál éppen az a lényeg, hogy az ősz kísértete egy forró nyári napon („Kánikulában, halk lombok alatt...”) sejjik fel egy pillanatra, míg Moréasnál a kopasz fák alatt, az őszi erdőben tánca perdülő szatírok görbe lábai alatt röpködnek a holt falevelek. Talán enniből is megítélhető, hogy a motívumbeli hasonlóság ellenére a két költeménynek alapjában véve semmi köze sincs egymáshoz, és az is, hogy Ady verse mennyivel jobb. A „hivatalos” szimbolisták közül Albert Samain is hatott némiképp a magyar lírára, mégpedig Tóth Árpádra, de neki is inkább csak a pályakezdő, úgynevezett dekadens műveire.

2.1.3. Ady már évekkal a *Nyugat* indulása előtt publikált olyan verseket, amelyeket hagyományosan a szimbolizmus példáiként tartanak számon: *Harc a Nagyúrral*, *Őzvegylegények tánca*, *Jó Csönd-herceg előtt*, *Az ős Kaján*. Pedig már Horváth János rámutatott, hogy Ady némelyik „szimbolista” verse közelebb áll az allegóriához, mint a szimbólumhoz (például *A vár fehér asszonya*, bár nincs meg benne a tartalmi és a képi sík pontról pontra való megfelelése, mint a klasszikus allegóriában). Király István első Ady-monográfiája az ilyen típusú jelképeket nem is szimbólumnak, hanem látomásos allegóriának nevezi. Az efféle mitikus alakok köré szerveződő vers típusa éppen a *Nyugat* indulása körüli időben kezd háttérbe szorulni Ady lírájában. Az 1908-ban, a *Nyugat* első évfolyamában megjelent 47 Ady-vers közül csupán ez az öt minősíthető bizonyos mértékig szimbólumnak: *A mi násznagyunk* (= a halál), *Fekete pillangók fogatján* (Halálvirág = Léda), *A Muszáj-Herkules* (= saját maga), *A nagy Cethalhoz* (= Isten), *Seregély és galamb* (kettős önarckép: züllöttség és tisztaság). De ezek is inkább allegóriák, mint szimbólumok, az allegóriának a fenti, lazább értelmében.

2.1.4. Komlós Aladár a Gondolat Kiadó „izmusok”-sorozatának általa szerkesztett szimbolizmus kötetébe Adytól két, Juhász Gyulától, Kosztolányitól és Balázs Bélától egy-egy verset vett fel. Ugyanebben az évben megjelent, már említett könyvében a szimbolizmus magyarországi képviselőiként a következőket sorolja fel és tárgyalja többé-kevésbé részletesen: Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula, Balázs Béla, Oláh Gábor, Lesznai Anna, Nagy Zoltán, Tóth Árpád, Szép Ernő, Kemény Simon. Eszerint tehát az összes nagy nyugatos költő szimbolista (is) volt, kivéve Babitsot. Pedig Babitsnak is vannak olyan versei, amelyek a szimbolizmus körébe (vagy oda is) sorolhatók: *A halál automobilon*, *Az örök folyosó (Levelek...)*, *Szimbolumok 1-5.*, *Csipkerózsa*, *Két nővér (Herceg, ...)*, *Őszi harangozó (Recitatív)*, *A gyémántszóró asszony (Sziget és tenger)*, *Psychoanalysis Christiana (Az Istenek halnak, ...)*. S ha a szimbolizmus meglétének nem nélkülözhetetlen feltétele a szimbólumnak mint kifejezőeszköznek az alkalmazása (erről lásd később), akkor még több, sőt igen sok a szimbolista stílushoz köthető Babits-mű, többek között a zeneiségével (alliterációival) szinte tüntető *Egy szomorú vers*. A PIM egykori Nyugat-ankétján a költő későbbi monográfiája, Rába György is állást foglalt Babits szimbolizmusa mellett. Babitsnak ószerint számos verse kifejtett vagy kifejtetlen szimbólum, mint a *Szóllóhegy télen*, a *Régi szálloda*, a *Városvég*, a *Fekete ország*, *Az örök folyosó*, a *Kútban*, a *Darutörpeharc* (ez mind fiataalkori vers), de később is vannak ilyenek, például a *Mint különös hírmondó*, amelyben a trópus (helyesebben: a hasonlat) „szimbólummá terebélyesedve önállósul”. Ha mindezek ellenére Babits kiszorul a szimbolizmus kategóriájából, akkor a baj nem övele, hanem a szimbolista stílus meghatározásával van.

2.1.5. A szimbólumnak mint költői eszköznek a használata nem korlátozódik a századforduló korára: jóval korábban és jóval a *Nyugat* korszaka után is találkozhatunk szimbólumokkal a magyar lírában. Maga Komlós hivatkozott a fenti konferencián Arany Jánosnak a *Pusztai fűz* című versére és Tompa allegóriáira, amelyek „közel vannak a szimbólumhoz”. Szimbólumra épül Vajdának *Az üstökös* és Reviczkynek *Pálma a Hortobágyon* című ismert költeménye is. Jóval később a pályakezdő Weöres Sándor jelentkezik nagyívű szimbólumokkal (*A holdkóros biciklista*, *Fekete malom*). Sőt még a 20. század második felében is találhatunk példát erre a költői kifejezőmódra (Nagy László: *Zöld Angyal*).

2.1.6. Szabó Zoltán magyar stílustörténete úgy tudja, hogy a szimbolista stílusnak a szimbólum a fő kifejezőeszköze, s emellett „jelentős még” a zeneiség. Az irányzat 19. századi megalapítói és későbbi művelői ezt éppen fordítva gondolták. Komlós idézi Rémy de Gourmont-tól a következőket: „a szimbolizmus nem az öreg »allegorizmus«, mint a szó etimológiai értelméből következtetni lehetne, hanem jelenti »az egyéniség elvét az irodalomban, a művészet szabadságát, a betanított formulák elhagyását, a törekvést arra, ami új, különös és bizarr«”. Mallarmé a sejtetésben véli felismerni a szimbolista stílus fő sajátosságát: „Egy tárgyat megnevezni annyi, mint háromnegyed részét megsemmisíteni a költemény okozta élvezetnek, amely a lassan kitalálás örömeiből áll: szuggerálni, ez a törekvésünk.” Másutt: „Szuggerálni, ez a mi álmunk. A titokzatosság tökéletes használata teremti a szimbólumot.” Ennek a sejtetésnek, szuggerációnak a vers hangzása válik a legfőbb eszközévé. Paul Valéry magától Mallarmétól tanulta meg, hogy a szimbolizmus lényege a költeménynek zeneiséggel való telítése. Röviden: a vers ne közölgjön (szavakkal), hanem sugalljon (zenéjével).

Egyébként már a szimbólumot ritkán használó Verlaine-nek is ez volt az ars poeticája: „De la musique avant toutes choses”, azaz: „Zenét minékünk, csak zenét!” (Kosztolányi fordításában).

2.1.7. Ha azonban a szimbolizmus lényege nem a szimbólumok alkalmazásában van, akkor mi a kritériuma annak, hogy egy művet, szerzőt, irányzatot szimbolistának nevezhessünk? A zeneiség mozzanatának kiemelése inkább ront, mint javít a helyzeten, minthogy a zeneiség egy másik közel egykorú stílustörekvésnek, az impresszionizmusnak is egyik sajátossága a szakirodalom szerint. Ha ezt tennénk meg fő kritériumnak, a két irányzatot alig lehetne elhatárolni egymástól.

2.1.8. A lírával ellentétben a prózában – most a magyar prózáról beszélek – nem is igen volt szimbolizmus. Baránszky-Jób László terjedelmes antológiájának, amely a magyar széppróza történetét mutatja be szemelvényekben nincs is szimbolizmus fejezete. Szimbolista dráma viszont létezett ebben a korszakban, például Balázs Béla: *A kékszakállú herceg vára*, ez azonban nem a *Nyugat*-ban jelent meg, így témánk szempontjából figyelmen kívül kell hagyni. Mindezek alapján egyet kell értenünk Baróti Dezső véleményével, aki a már többször is említett *Nyugat*-vitán úgy foglalt állást, hogy „a szimbolizmus a Nyugat első nemzedékének lírájában [...] csak az egyik és nem is domináns összetevő gyanánt van jelen”. Kevésbé tapintatos megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy a *Nyugat* stílusa nem jellemezhető kielégítően a szimbolizmus stílustörténeti fogalmával.

2.2. A másik stílusfejlődési tendencia, amely a *Nyugat* stílusát – különösen a folyóirat első, háború előtti korszakában – befolyásolta, az impresszionizmus volt. Az impresszionizmust mint stílusirányzatot nem könnyű meghatározni és a vele részben párhuzamos irányzatoktól, a szimbolizmustól és a szecessziótól elhatárolni, mivel az impresszionista stílus fogalma művészettörténeti analógiák alapján, bizonyos képzőművészeti sajátosságoknak a nyelvi stílusra való adaptálásával keletkezett (ebben a később tárgyalandó szecesszióra emlékeztet). Az impresszionizmus a maga korában sem lépett fel olyan karakteres, aránylag jól körvonalazható irányzatként, mint a naturalizmus, a szimbolizmus vagy akár a szecesszió. A festészetben és az irodalmon kívül a zenében nyilvánultak meg impresszionista törekvések (Debussy és Ravel), impresszionista építészet és színház viszont tudtommal nem volt. Talán nem egészen véletlen, hogy az „izmusok” már említett könyvsorozatának nincs impresszionizmus kötete. Az impresszionista stílusnak a hozzá időben is, jellegben is közel álló irányzatoktól, például a szecessziótól való megkülönböztetése olykor leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Az 1960-as évek második felétől a magyar nyelvű szakirodalomban – Diószegi András kezdeményezésének hatására – a szecessziós stílus megjelölés kezd háttérbe szorítani a hagyományosabb impresszionista stílus elnevezést. Tanulságos, egyben korjelző adalék erre, hogy Szabó Zoltánnak a *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról* című, általa szerkesztett kötetben publikált *Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában* című terjedelmes tanulmánya címe ellenére lényegében mindvégig a szecesszióról szól, annak stilisztikai jellemzését végzi el. Egy másik példa: az 1989-ben megjelentetett, kutatási céljaként a magyar impresszionista stílus vizsgálatát megjelölő tanulmánykötet (Fábián Pál – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*) címében nem tartalmazza az impresszionizmus elnevezést, hanem „a századforduló

stílustörekvései” formulához folyamodik. A kötet 26 tanulmánya közül csak hétnek a címében fordul elő az impresszionizmus vagy az impresszionista kifejezés.

2.2.1. Ezek után tekintsük át vázlatosan, kiket sorol a szakirodalom a magyar impresszionista stílus képviselői közé. Baránszky-Jób László antológiájának az impresszionizmust bemutató fejezete többek között Bródy Sándor, Kosztolányi, Szomory, Ignóty, Kaffka, Tömörkény, Krúdy, Babits és Prohászka Ottokár prózájából közöl szemelvényeket. Ebben a névsorban figyelemre méltó az inkább realista vagy naturalista prózáíróként számon tartott Tömörkény, valamint a keresztényszocialista hitszónok Prohászka szerepeltetése. Tömörkény „táji impresszionizmusáról” az antológia szerkesztője több mint harminc évvel ezután alapos tanulmányt tett közzé, amellyel utólag is igazolja Tömörkény ide sorolását. Ami pedig Prohászkat illeti, őrá még visszatérünk az impresszionista és a szecessziós stílus viszonya kapcsán. Még a második világháború éveiben jelent meg – és ennek következtében maradt visszhangtalanul – Pelyvás-Ferencik Istvánnak Krúdy impresszionizmusáról, illetőleg Lovas Rózsának a magyar impresszionista költészet stílusformáiról szóló munkája. A háború után évtizedekre lehetetlenné vált a rendszeres stílustörténeti kutatás. A stílusirányzatok, köztük az impresszionizmus vizsgálata csupán a hatvanas évektől lendült fel. Herczeg Gyula 1975-ben adta ki a magyar prózastílus fejlődését bemutató trilógiájának első kötetét, amelyben főleg Kaffka, Babits, Szomory és Krúdy műveiből vett példák elemzése útján jellemzi az impresszionizmust. A fejezetnek több mint a fele Krúdyról szól. Babits *Kártyavár* című regénye kapcsán azt jegyzi meg a szerző, hogy a magyar impresszionizmus e regény első felének a *Nyugatban* való megjelenése idején, 1915–16-ban „állott delelőjén”. A Szabó Zoltán szerkesztette bukaresti tanulmánykötetben külön tanulmány foglalkozik Kaffka, Kosztolányi és Áprily Lajos impresszionizmusával (ő mint „utó-impresszionista” kapott helyet a kötetben). P. Dombi Erzsébet a színek, színnevek használatát vizsgálja a századforduló prózájában Justh Zsigmond és Malonyai Dezső regényei, valamint Justh, Pekár, Malonyai, Ambrus, Czóbel Minka, Szini Gyula és Elek Artúr novellái alapján. Ezek az impresszionisták többségükben még nem a *Nyugat* írói, bár tevékenységük – Justhé kivételével – átnyúlik a *Nyugat* korszakába. Tágabban értelmezi a századforduló fogalmát Szabó Zoltán, akinek már említett tanulmánya két szakaszt különböztet meg: egy korábbi (az 1890-es éveket) és egy későbbi (1900-tól 1912-ig). Az elsőben Ambrus, Bródy, Iványi, Justh, Malonyai és Pekár szolgáltatják a vizsgálat anyagát, a másodikban már nyugatos írók (Ady, Babits, Kaffka, Kosztolányi) impresszionizmusát – vagy inkább szecesszióját – jellemzi példák tükrében. A *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről* című kötet tanulmányai 14 író impresszionizmusát, illetve azzal összefüggésbe hozható stilisztikai törekvéseit tárgyalják. Ezek az írók többségükben nyugatosok (Ignóty, Juhász Gyula, Elek Artúr, Osvát Ernő, Tóth Árpád) vagy a *Nyugatban* több-kevesebb rendszerességgel publikáló szerzők (Révész Béla, Csáth Géza, Lengyel Géza, Krúdy, Áprily Lajos, Szabó Lőrinc). Stílustörténeti előzményként itt is Justh Zsigmond szerepel. Érdekessége a kötetnek, hogy két olyan író is elemzés tárgyává tesz, akit sem a *Nyugattal*, sem az impresszionizmussal nem szoktak kapcsolatba hozni: Herczeg Ferencet és Molnár Ferencet. A fenti szakirodalom alapján a magyar impresszionista stílus főbb alakjai mind nyugatosok vagy legalábbis a folyóirathoz egy időben közel állók: Ady, Babits, Krúdy, Kosztolányi, Kaffka, Szomory, Áprily, Szabó Lőrinc. Ennek

megfelelően az impresszionizmus (a szimbolizmussal összefonódva) a *Nyugat* stílusának meghatározóan fontos összetevője volt, elsősorban a háború előtti korszakban, de nyomaiban azután is.

2.2.2. Az irodalmi impresszionizmus fő ismérvei az érzetkultusz és az összképzetegység. Az előbbi az érzeteket megnevező szók, különösen a színnevek kedvelésében, a szinesztézia gyakori alkalmazásában és a jelzőhalmozásban nyilvánul meg. (Emiatt nevezik az impresszionizmust „jelzőstílusnak”). Az összképzet egységére, a szintézisalkotásra való törekvés vonja maga után a nominális mondatszerkesztést és a szemlélet egységét kifejező szinesztéziát. Róka Jolán tanulmánya az impresszionista stílus sajátosságait a *Nyugat* főszerkesztőjének, Ignotusnak a prózájából vett példákon szemlélteti: képszerűség (különösen festészeti analógiák mozgósításával), halmozás (főként jelzőké), a mondat szerkesztés felsoroló, halmozó jellege, a mellérendelés túlsúlya (Ignotus mondatainak szerkesztettségi mutatója, azaz a mondat egység/mondat egység hányados feltűnően nagy: 3,68; mondat hosszúsága átlagosan 27,7 szóalak, ami szintén igen magas, csak Krúdynál találhatunk ehhez hasonló értékeket). Herczeg Gyula vizsgálatai kimutatták, hogy az impresszionista prózastílusban a névszók (főnevek, melléknevek) jutnak uralkodó szerephez. Ennek oka a szerző szerint „a kor idegesebb ritmusa”. Ennek nyomán az egyszóly megbomlik: a névszók (mindenekelőtt az elvont főnevek) száma megnő, a kapcsolóelemek (határozóragok, névutók) eltűnnek vagy háttérbe szorulnak. Az impresszionizmus másik feltűnő formai jegye a halmozás (például az Őszi versenyek című Krúdy-mű egyik részletében 9 + 5 halmozott főmondatot számol meg). Krúdy az impresszionista festők módjára láttatni akart, „apró, de jellemző külső részekkel tette megfoghatóvá a belső gondolatot. [...] az író apró részletek mozaikkockáiból állítja össze a valóságot, amelyet mindenekelőtt vizuálisan ragad meg”. Krúdynak ez az eljárása a pointillista festészetére emlékeztet. Így alakulnak ki a lazán mellérendelt, elsősorban nem logikai, hanem asszociatív felépítésű mondatok. Az impresszionista szórend a mondat megnyújtása, a lényegi mozzanatok hatás kereső késleltetése, a lassítás irányában hat. A mondat bipoláris jellegűvé válik: elején halmozott, illetve szerkezetes határozók állnak, míg az alany, csattanószerűen, a mondat végére kerül (a kettő között általában szemantikai kapcsolat van). Az impresszionista szórend és a halmozás összefüggnek egymással: a mondat elején gyakoriak a halmozott határozók, de a mondat végi alanyak is lehetnek halmozott jelzői. Az állítmány háttérbe szorul, szemantikailag színtelennek kell lennie, mert a mondatnak nem lehet egy harmadik csúcspontja is. Az impresszionizmusnak lényeges stílus eszköze a helyettesítés, pontosabban a referenciális egyedítő (*pars pro toto* típusú) szinekdoché. Az elbeszélő az élő személy (az alany) nevét valamely élettelen tárggyal (a szereplő ruhadarabjával vagy testrészével) helyettesíti. „A film *pars pro toto* elve érvényesül itt” – jegyzi meg Radnóti Kaffka Margit stílusáról szólva. Az összképzetegységből kiemelt részlet az egésznek képviselőjévé, már-már szimbólumává válik: „Az államtitkár úr előszobájában ül Fehér Nyakkendő mindenféle más nyakkendő között” (Szép Ernőtől idézi Herczeg Gyula). Az impresszionista ábrázolás ily módon erősen összefonódik a szimbolizmussal. Szini Gyulának ezt a még a *Figyelő*ben közölt gondolatát Komlós „kitűnő megjegyzés”-ként idézi.

2.2.3. A *Nyugat* és az impresszionizmus viszonyát Baróti Dezső a hetvenes évekbeli *Nyugat*-vitán azzal jellemezte, hogy a folyóirat első nemzedékéhez tartozó írók

stílusában „kétségtelenül vannak impresszionista beütések, de nem ez a domináns, ez is csak egyik összetevő, és talán maga az impresszionizmus elnevezés sem különösen alkalmas arra, hogy egy általánosabb irodalmi mozgalmat vagy stílusirányt jelöljünk meg vele». Valójában inkább a képzőművészeti posztimpresszionizmussal rokon ez a stílusirányzat: határozottabb kontúrú képek, hangsúlyozottabb kompozíció, valamely szintézisre való törekvés a lényegi vonásai.

2.3. A harmadik stílusirányzat, amelynek keretébe a századelő stílusát beilleszteni próbálták: a szecesszió. A szecesszió stílusának az irodalomra való kiterjesztése és átfogó korstílusként való értelmezése olyan elgondolás, amelynek helyességéről annak idején, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján elég heves vita folyt, és ez a vita azóta sem zárult le megnyugtatóan. A stílustörténeti kutatás szempontjából ennek a vitának abban rejlik a jelentősége, hogy mivel a szimbolizmus és az impresszionizmus nem bizonyult elég rugalmas kategóriának a *Nyugat*-korszak szépirodalmi stílusának átfogására, felvetődik az a lehetőség, hogy ezt a stíluskorszakot a szecesszió jegyében és keretében próbáljuk jellemezni. Ennek a megközelítési módnak az alkalmazhatóságáról kívánok véleményt mondani az alábbiakban.

2.3.1. A szecesszió, szecessziós (stílus) kifejezéseket e stílus virágkorában, az 1900-as években jobbra képző- és iparművészeti, építészeti vonatkozásban használták, irodalmi jelenségekre szinte soha. Még Adynak ez a rengeteget idézett mondata: „Az én szecesszióm a haladás harca a vaskalap ellen” sem elsősorban irodalmi, stílusbeli dolgokra vonatkozik, hanem a fennálló társadalmi viszonyokkal való szembehelyezkedésre, az azokból való „kivonulásra”. Amikor Ignotus – még *A Hétben* – a szecesszióról ír (*Még egyszer a szecesszióról*, 1899), akkor ezt a szecessziós festők: Rippl-Rónai, Karlovsky, Fényes, Ferenczy és Márk Lajos védelmében teszi. Az *Olvasás közben* egyik gondolatfutama (*Művészi dolgokról*, 1906) a szecesszió stílusával foglalkozik ugyan, de ezen nem az irodalom, hanem az építő- és bútorművészet stílusát érti: „ami a mai szecesszióban frissesség és kitalálás, időfolytával stílussá fog megállapodni. Az új építő stílus onnan indul ki, hogy ma már vassal építenek, tehát nincs értelme azoknak a formáknak, melyek a kő, a fa s a téglá teherviselő módjából s képességéből fakadnak. [...] A bútorok úgy épülnek, akár csak a híd: a fa teherviselő törvényei szerint.”. Irodalmi stílusról, az irodalom szecessziójáról egyik cikkében sem tesz említést. Az ifjú Kosztolányi is csak képzőművészeti vonatkozásban használja a szecesszió szót egy bécsi tárlatról írva. A fogalomnak ez a leszűkített értelmezése még évtizedekig fennmarad. Radnóti bölcsészdoktori értekezésében, amely Kaffka Margit művészi fejlődését tárgyalja 1934-ben, szóba sem kerül a szecesszió. Kaffka írásművészetét az (egyébként a naturalizmusból levezetett) impresszionizmus kategóriájával jellemzi. Az értekezés első fejezetében hétszer fordul elő az impresszionizmus/impresszionista szó, a szecesszió pedig egyszer sem. A szecesszió fogalmának értelmezésében és a szó használatában csak a harmincas évek végén, Halász Gábor fellépésének hatására következik be némi változás. Halász 1939-ben a *Magyar Könyvszemlében* számolt be Justh Zsigmond naplójának előkerüléséről, és még ugyanebben az évben a *Nyugatban* tette közzé *Vázlat a szecesszióról* című esszéjét (amely egyébként idéz is Justh párizsi naplójából). Két évvel később bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva vaskos kötetben publikálta Justh naplóit, a párizsit és a hazait. A kiadványt többek között Bóka László, Féja Géza, Illés Endre, Kárpáti Aurél, Sőtér

István ismertette (Bóka és Illés Endre a *Nyugatban, Disputa* rovatcím alatt polemizálva egymással). Halász Gábor szerint a szecesszió átfogó korszellemként uralkodott az 1890-es évektől az első világháború kitöréséig tartó időszakban. Hatása az élet minden területén érvényesült: a művészetekben, a filozófiában, sőt a gazdasági életben is. A szecesszióban nem szabad átmeneti kisiklást látnunk, hanem „zárt és teljes ízlésirányt, amely a szellem minden területén érvényesíti uralmát”, például Bergson filozófiájában vagy a modern gazdaságban. Néhány évvel később – meglehetősen, Halász Gábor cikkeinek hatására – a *Magyar Csillag* hasábjain is feltűnik a szecesszió fogalmának az irodalmi stílusra való vonatkoztatása, mégpedig Örley István Kosztolányi-esszéjében, amely elsősorban Kosztolányi novellisztikájáról nyújt átfogó értékelést. Figyelemre méltó, hogy a tanulmányban több ízben is előforduló szecesszió(s) szót Örley következetesen pejoratív értelemben használja: a *Bolondok* című novelláskötet *szecessziós kirakat*; *a szecessziós képzelet gőzei*; *a szecesszió bíborló gőzei*; Kosztolányinak *„Legjobb barátja a szecesszió hóhérja, Karinthy volt”* (utalásként arra, hogy Karinthy paródiái neveltségessé tették a nyugatos írók stílusának „szecessziós” túlzásait).

2.3.2. A háború után közel két évtizedre abbamaradt a szecesszióval való foglalkozás (a stílustörténeti kutatások „szellemtörténet-gyanúsak” voltak). Csak a hatvanas évek elejétől veszi fel Halász Gábor egykori gondolatmenetének fonalát Diószegi András, aki a századforduló korát mint „vég és kezdet” egységét mutatja be előbb a Gondolat Kiadó magyar irodalomtörténetében, majd a hatkötetes magyar irodalomtörténet 4. kötetében. Az *ItK.*-ban közölt cikke és a magyar századvég modern prózai törekvéseit bemutató, 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációja egyaránt nagy szakmai érdeklődést keltett azzal, hogy a szecessziót az egész korszak (kb. az 1880-as évektől az első világháború végéig tartó időszak) vezető stílusirányzataként, átfogó korstílusként tárgyalta: a századfordulón a szecesszió „valamennyi művészeti ágazat szempontjából tekintve a korszak vezető stílusirányzata lesz, amelynek nemzetközi eredetű hatásai az irodalomban is ugrásszerűen megerősödnek”. Diószegi szerint „nem csupán Ady, Kaffka, Krúdy, Csáth és Szomory prózája szecessziós, hanem Móricz Zsigmondé is”. Bródy és Móricz naturalizmusa, Kaffka és Krúdy impresszionizmusa, Ady és Balázs Béla szimbolizmusa nem elkülönülten, hanem a szecesszió belül, azzal kölcsönhatásban érvényesülnek.

A szecesszió mint egyetemes érvényű korstílus három alapelve támaszkodik: 1. dekorativitás (díszítő hajlam), 2. stilizálás (a lényeg kiemelése, a jelenségeknek lényegükre való egyszerűsítése, például a stilizált indavonalakban, ami a szerző szerint az absztrakt irányzatokat előlegezi), 3. konstrukció (a házat és a bútort nem dekorálni, hanem konstruálni kell, de ezen az elvi alapon később a mondatot, sőt az egész műalkotást is; ez is az avantgarde, nevezetesen a konstruktivizmus felé mutat előre). Diószeginek ez a hipotézise a szakma részéről élénk ellenállásba ütközött. Elsőként egyik opponense, Czine Mihály hangoztatta fenntartásait. Majd megszólaltak a korszak nagy tanúi, Lukács György és Komlós Aladár, akik bár eltérő hangnemben, de tartalmilag egybehangozón elutasították a szecesszió fogalmának az irodalom- és stílustörténetre való kiterjesztését. Komlós ezt a véleményét a PIM Nyugat-konferenciáján is megismételte, ebben az egyben egyetértve Rába Györggyel, aki az irodalmi szecesszió terminusának használatát önkényesnek, szakmailag igazolhatatlannak minősítette.

2.3.3. Az említett Nyugat-vitán Diószegi András nem szólalt fel (még lehet, részt sem vett rajta), de az ott elhangzott bírálatok a korszak légkörében tilalomként hatottak. A szecesszió körüli irodalomtörténeti vita ezzel elnapolódott, különösen azután, hogy Diószegi 1979-ben (ötvenévesen) meghalt. Közben azonban Szabó Zoltán kolozsvári nyelvészprofesszor és tanítványai egyre intenzívebben kezdtek foglalkozni a magyar századforduló irodalmi stílusával, köztük a szecesszióval. Már jeleztem, hogy az impresszionista stílusról szóló kötet egyik tanulmányának szerzője (nem mellékesen a kötetet szerkesztő Szabó Zoltán) valójában a magyar szecesszió stílusának nyelvi jegyeit tárta fel. Ezután Ady stílusának, majd Kosztolányi prózájának szecessziós vonásairól tett közzé tanulmányt. Az ELTE Stíluskutató csoportjának Fábíán és Szathmári szerkesztette tanulmánykötetében, amely „hivatalosan” a magyar impresszionista stílus jellemzését tűzte ki célul, az egyik legsikerültebb tanulmány, Bencze Lóránté már a szecesszió nyelvi stílusjegyeit vizsgálta Lengyel Géának a *Nyugat* első számában megjelent képzőművészeti tárgyú cikke alapján. Szabó Zoltán tanítványai is megkezdték kutatási eredményeik publikálását: Sajter Laura a magyar szecessziós dráma stílusáról, Ajtay-Horváth Magda a századforduló magyar és angol irodalmának szecessziós stílusjegyeiről adott ki könyvet. Szabó Zoltán szerkesztésében Budapesten is megjelent egy tanulmánygyűjtemény a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. E kutatások a szecesszió előzményeként Justh, Czöbel Minka, Malonyai Dezső stílusáig nyúltak vissza, „utójátékként” pedig elmentek egészen az 1930-as évek végéig, Bánffy Miklós erdélyi regénytrilógiájáig. Hozzátehetjük azonban, hogy akár napjaink posztmodernje is tekinthető valamiféle neoszecesszióknak. Az építészetben bizonyosan (Hundertwasser, Makovecz, Rajk László), de talán az irodalomban is (például Fábíán László). A szecessziós stílus két fő sajátossága Szabó Zoltán Kosztolányi-tanulmánya szerint a díszítettség és a zeneiség. Az előbbi háromféleképpen, három szinten nyilatkozik meg: 1. díszítő motívumok, 2. díszítő stilizáció, 3. indázó mondat- és szövegszerkezetek. Lényegében ugyanezt a felsorolást kapjuk a szerző magyar stílustörténeti szintézisében is, kiegészítve néhány nem stilisztikai, de tartalmilag szorosan idetartozó mozzanattal: a művésztémával, a természetlirizmussal, az illúzióval és az álommal, végül az érzetkultusszal. A díszítő stilizáció elsősorban bizonyos szavaknak az ismétlődésében érhető tetten: ezeknek az ismétlődő szavaknak szövegösszetartó, kohéziós erejük van. Igen jellemző a szecesszióra a színek, színnevek, színnévi jelzők bőséges használata is. Az ismétlődő színnevek a szöveg összefüggésében szimbolikus értékre tehetnek szert. Például Kosztolányinak *Egy régi-régi tárca* című elbeszélésében a kék és a fekete szín, vagy Csáth Géza novellájában a kék csónak. A stilizáció a stílust alapvető vonásaira egyszerűsíti, ugyanúgy, mint a növényzet látványát a szecessziós ornamentika hullámvonalai. A szecessziós mondat szerkesztésnek Bencze Lóránt három sajátosságát emeli ki: 1. beékelődés: az alany és az állítmány közé egy hosszabb alárendelt tagmondat vagy határozós szerkezet ékelődik be; 2. halmozás (nemcsak mondatrészeké, hanem kötőszóké is); 3. ellipszis (ez részben ellene hat a halmozásnak, mert megvéd a pleonazmustól). A szecessziós szöveg – mind a szépirodalmi, mind a publicisztikai – bővelkedik nyelvi képekben: Lengyel Géa cikkének majdnem 25%-a tartozik „a képek régiójába”.

2.3.4. Ha összesítjük a szecessziós stílus fő ismertetőjegyeit, ezt a felsorolást kapjuk: – mellérendelő mondat szerkesztés, a mellérendelt (tag)mondatok túlsúlya

az alárendeltekkel szemben; – halmozás a szövegnek mindegyik szintjén (hangok, szó szerkezetek, tagmondatok, mondatok, bekezdések); – nyelvi képekben való gazdagság (köztük különösen fontosak az emberi és a természeti szféra kapcsolatán alapuló); – a jelzők, különösen a szín- és anyagnévi jelzők nagy száma; – a stílus iróniája és öniróniája. Szembeötlő, hogy az impresszionista stílusnak az ismertetőjegyei majdnem ugyanezek: az első, a második és a negyedik (az ötből három!) lényegében azonos. Szabó Zoltán meg is állapítja, hogy Kosztolányi szecessziója szorosan összefügg az impresszionizmussal, egyben azonban a szimbolizmussal is. Az impresszionizmus és a szecesszió összefonódását – illetőleg a szakirodalomban tapasztalható összemosódását – jól szemlélteti az a tény, hogy Baránszky-Jób antológiája Prohászka Ottokárt az impresszionizmus fejezetében szerepelteti, sőt e fejezetben ő kapja a legnagyobb terjedelmet és a legmelegebb méltatást, az *Arany-alapra arannyal* című tanulmánykötet egyik dolgozata viszont a szecessziós stílus és a barokk eszmény viszonyát taglalja Prohászka írásművészetében. A szecesszió és az impresszionizmus stílus eszközeinek majdnem teljes azonosságával számot vetve ugyanennek a kötetnek egy másik szerzője azt az új kritériumot javasolja megkülönböztetésükre, hogy míg a szecesszió az álló képet kedveli, az impresszionista stílusban a mozgó kép dominál. Az itt bemutatott példa (Krúdy *Szindbád őszi útja* című novellája női főszereplőjének, Málcsinak a kettős portréja) meggyőzi az olvasót az álló-mozgó megkülönböztetés használhatóságáról. Málcsi egyik portréja, a „külső”, a szem logikáját követi, a másik, a „belső”, az asszociáció logikáját. Az előbbi álló kép (szecessziós), az utóbbi mozgó kép (impresszionista). Persze, még jó néhány szövegen és szerzőn ki kell próbálni ezt a módszert, hogy ugyanolyan jól működik-e, mint ebben az esetben.

2.3.5. Végül is tehát ki tekinthető igazi szecessziós stílusú írónak a nagy nyugatosok közül? Talán mindegyik? Vagy egyik sem? Pók Lajos például egy ilyen szemelvényt sem vett fel kötetébe. Szabó Zoltán, mint láthattuk, Ady és Kosztolányi stílusának szecessziós vonásairól készített tanulmányokat. Halász Gábor abban a bizonyos nagy hatású esszéjében a szecessziós líra egyik példjaként Babits versét, a *Csipkerózsát* említi („skófiúm és brokát”). Babits első kötetében Pók Lajos szerint is „átfutott a szecesszió hulláma”, azaz nyomot hagyott Rilke és Stefan George költészete. Itt meg kell jegyezni, hogy az egyetlen korabeli költő, akinek „dekoratív” voltát még Lukács is elismerte, s ezzel közvetve az általa egyébként megkérdőjelezett irodalmi szecesszió körébe utalta, éppen Babits volt. Szerb Antal pedig *Az intellektuális költő* című esszéjében a fiatal Babits stílusát az angol preraffaelitákkal és Swinburne-nel állítja párhuzamba tizenkét évvel Halász Gábornak a szecesszióval foglalkozó „vázlata” előtt. A *Csipkerózska* (amely a *Nyugat* 1910. március 1-i számában jelent meg első ízben, a következő versek társaságában: *Klasszikus álmok*, *Két nővér*, *A sorshoz*, *A Danaidák*), ha ilyen szemmel tekintek rá, valóban minősíthető szecessziósnak: „egészen olyan, mint egy Klimt-kép”. De mondhatom azt is, hogy érzéki hatásai, erős zeneisége az impresszionizmushoz közelítik. Sőt akár a szimbolizmussal is kapcsolatba hozható, ha *Csipkerózsát* szimbolikus alakként értelmezem. Valójában azonban a három stílusirányzat ebben a versben tökéletesen egybefonódik. Hangsúlyozom: ebben a versben, ami nem bizonyítja, hogy ezen a versen kívül is létezik egy egységes, „századfordulós” vagy „nyugatos” stílus.

3. A szakirodalom egy része kétségbe vonja egy ilyen egységes korstílusnak a meglétét. A *Nyugat*nak pedig már csak azért sem lehetett egyöntetű stílusa, mivel nem programfolyóirat volt (mint Kassák folyóiratai), hanem befogadó folyóirat. Ezt Schöpflin már 1921-ben világosan kifejtette: „A Nyugat nem volt soha irodalmi iskola, sem egységes irány, amely valamely közös program elérésére szövetkezett volna. Éppen szerkesztési elvénél, az írói szabadság tiszteleténél fogva otthont adott mindenkinek, akit tehetségnek ismert fel vagy vélt felismerni, program, irodalmi elv, ízlésbeli elérendő cél mindennemű korlátja nélkül.” A folyóirat munkatársait sem pártpolitikai, sem stilisztikai előírások nem korlátozták, ahogy Kenyeres Zoltán fogalmazott: „Sem pártok fegyelmét, sem stílusmozgalmak egyenruháját nem kellett magára öltenie annak, aki leült a Bristol Kávéházban a folyóirat asztalához.” Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a *Nyugattal* valami minőségileg új kezdődött stilisztikailag is: „a Nyugat első nemzedékének stílusát sok közös vonás fűzi egybe. Különösen az első korszakban joggal egy »nyugatos« stílusról beszélhetünk. Ennek megközelítésére azonban [...] sem a szimbolizmus, sem az impresszionizmus, sem a szecesszió önmagában nem látszik alkalmasnak. Sajátos ötvözettről van szó.” Baróti Dezsőnek ezt a Nyugat-vitán elhangzott fontos megállapítását véleményem szerint nem úgy kell érteni, hogy a folyóirat szerzőinek, illetve az ott megjelent műveknek a stílusa ötvözte magába ennek a három stílusirányzatnak a sajátosságait, hanem úgy, hogy a szimbolista stb. stílusműveket szerzők, illetve művek ötvöződtek a bizonyos „*Nyugat*-stílussá”, legalábbis a folyóirat első évtizedében, abban az időszakban, amelyet Móricz Zsigmond így jellemezett Osvát-köszöntőjében: „Teremtő korszak. Szép tíz év.” Szabó Zoltán ebben a stílustörténeti kérdésben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szecesszió, az impresszionizmus és a szimbolizmus nem korstílusok, hanem csupán egymással összefonódó, kereszteződő stílusfejlődési tendenciák. Feltehetőleg ugyanígy vélekedik erről Kenyeres Zoltán irodalomtörténész is, mert a *Nyugat* történetét „rövid előadásokban” összefoglaló sorozatában „a szimbolizmus, impresszionizmus és szecesszió egymást átfonó mozgalmairól” beszél. Az kétségtelen, hogy – Bóka László metaforáját kölcsönvéve – „egy új stílus bölcsőjénél” állunk. Ennek az új stílusnak (stílusötvözetnek) a jelölésére Komlós Aladár a modern stílus, modernség megnevezést javasolta: „A mieink modernnek érezték magukat, nem szecessziósnak, s a »modern« szót olyan széles értelemben használták, hogy Ady szimbolizmusa éppoly modernnek számíthatott, mint Móricz naturalista vonásai, Babits ideges parnasszizmusa, Kosztolányi festőisége, Szomory áriázása, Szép Ernő dekadens impresszionizmusa stb.” A modern használata ellen legfeljebb az szól, hogy ez a jelző a két világháború közötti időszakban eléggé diszkreditálódott, gondoljunk Chaplin filmjére, a *Modern idők*re vagy Babitsnak erre a megnyilatkozására: „semmi közöm ehhez a századhoz; már régtől fogva nem érzem magam modern embernek. Bár keserűséggel s aggályokkal tölt meg, ha ez a barbár ízü modernség betör a mi magyar életünkbe is, s ujjlenyomatot hagy szentségeinken. Mostanáig szerettem azt hinni, hogy nemzetem se modern nemzet, higgadtan őrzi tisztelt hagyományait, s nem kapkod politikai divatok után.” Mellette szól viszont az, hogy a szó kellően tág értelmű ahhoz, hogy a századelő egész stílári sokfélesége beleférjen. Itt jegyzem meg, hogy az újabb magyar irodalomtörténetírásnak Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő nevével fémjelvezhető irányzata is alkalmazza a klasszikus modernség, a modernség első hulláma megjelölést,

megkülönböztetésül az 1930-as évek elejétől kibontakozó második modernségtől vagy a modernség második hullámától, amelyet e szerint az elgondolás szerint a magyar irodalomban főként Szabó Lőrinc munkássága képvisel. Az avantgarde nem olvad bele a (klasszikus) modernségbe, hanem azzal időben párhuzamos másik vonulatot alkot. Ez is amellett szól, hogy a „*Nyugat*-stílust” modernnek nevezzük, hiszen akármilyen sokrétű volt is, az avantgarde stílusokat nem foglalta magában. Rába György utal arra, hogy Babitsnak van néhány „elő-expresszionista” verse, mint a *Haza a telepre*, ezt kiegészíthetjük a *Húsvét előtt* vagy a *Csonka Magyarország* expresszionizmusba hajló ditirambikusságával, ezek azonban mindvégig megmaradtak színező elemnek az alapján véve nem avantgarde jellegű nyugatos modernségen belül.

4. Arról, hogy mit is jelent stilisztikailag modernnek lenni, legfeljebb azt a negatív meghatározást adhatom, hogy a modern stílus nem olyan, mint az őt megelőző, nem modern stílus(ok). Ez tautológiának látszik, de ha megtöltjük némi tartalommal, talán értelmet kap. Miben különbözik tehát a *Nyugattal* kiteljesedő klasszikus modernség stílusa a korábbi stílusoktól?

4.1. A verselés változatosabbá válik, megszűnik a gépies jambus uralma. A jambus fellazításával és a magyaros (hangsúlyos) versformák előtérbe kerülésével erőteljesen megnő a szimultán ritmusú, magyarosan és időmértékesen egyaránt ütemezhető versek száma. Füst Milán még a tízes években megteszi az első lépéseket a metrikus dallamemlékeket is tartalmazó, ezért olykor a mértékes vers méltóságával hömpölygő magyar szabad vers megteremtésére. Az újszerű zeneiséget más eszközök is szolgálják, például az alliteráció vagy az addiginál markánsabb rímelés.

4.2. A szókincs merítési köre és mélysége érezhetően kibővül, kezd megszűnni a „költői” és a „nem költői” szavak közötti hagyományos különbségtétel. Köznapi szavak, a nagyvárosi élet, a modern technika szavai, műveltségyszavak, tájnyelvi zamató szavak, régiességek nyomulnak be a szépirodalmi szövegbe. A városi népnyelv alacsonyabb stílusértékű elemei és a ritkább, csak szótárból tisztázható jelentésű idegen szavak egyaránt divatosná válnak. A fiatal Kosztolányi egy ilyen hasonlattal indítja Április bolondja című elbeszélésének második részét: „az ég, mint egy hisztérika, kacagva hullatta eszelős könnyeit”. Kemény Simon a *Lamentációk* címet adja első kötetének (a borítón *cz*-vel, a belső címlapon *c*-vel). Ignotus egy kis pajzánkodás kedvéért francia szakszavakat vegyít „Emma asszony” csevegésébe: „Nézze: hiszen csoda, hogy a szerelmet mennyire ismeri [Arany János]. De csak a mienket, asszonyokét. Azt is csak a feltétlen imádót, azét a lányét vagy asszonyét, aki maga-magát nem is érzi, csak lobog vagy titokban hervad a szeretett férfiért, vagy vetélkedik az ura szerelméért. A férfi-szerelem pedig az a *patrice*, az a *poignon*, ami ennek a *matrice*-nak megfelel.”

4.3. Az új stílus merészen eredeti szókapcsolatok, különösen jelzős szerkezetek alkotásával aknázza ki a szavak társításában rejlő lehetőségeket. Különösen divatos az oximoronnak az a fajtája, amely a jelzett szóhoz tartalmilag hozzá nem illő jelzőt kapcsol. Tudatos választás volt tehát Kosztolányi részéről, hogy *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című cikkében ezt a stílust az ájult bánatok szókapcsolattal szemléltette, szemben az újnapiesség szerzőivel és üszőivel.

4.4. A szintaxis terén a fő tendencia a zárt mondat szerkezet fellazulása, majd felbomlása: a szecessziós „idegesség” a mondat ismételt újraindítására készlet, a névszói szerkezeteket kiemeli, és a mondat elejére helyezi.

4.5. Az alakzatok közül az ismétlés és a halmozás emelkedik ki gyakoriságával, divatosságával. Krúdy halmozásairól Pethő József írt alapos monográfiát. Ignotus a publicisztikában és a kritikában is meghonosítja a többszörös szóismétlést: „Ebben a versben nincs szivárványszínű turbán, nincsenek váltakozó foltok, árnyék nem játszik benne fényvel, fejek és vállak nem futnak össze benne hullámvonalba, s mégis ugyanaz, ugyanaz, ugyanaz, mint a Rembrandt Saul és Dávid képe.”

4.6. Utolsóként a modern költői stílusnak azzal a sajátosságával foglalkozom, amelyet Karátson Endre Ady szavával „életesség”-nek nevez. Az újabb költői nyelv a verselés és a szintaxis fellazításán kívül elsősorban abban különbözik a régebbitől, hogy „telivér képekben” fejezi ki magát, visszatérve az Arany János-i plaszticitáshoz. Ady stílusának „életessége” kiválóan megfelel a magyar nyelv konkrétabb, a tapasztalati valóságba lehorgonyzott természetének. „A gondolatiság nyelvi szempontból akkor igazán magyar – állapítja meg Karátson Endre Ady szimbolizmusáról és a magyar költői nyelv megújulásáról szóló előadásában –, ha az érzékletesség köntösében jelenik meg.” Hasonlítsuk össze ebből a szempontból az egyébként *Nyugat*-előfutárnak tekintett Komjáthy Jenő *Repülj dalom* című versének első és utolsó versszakát Ady Új verseinek záródarabjával, az Új vizeken járokkal! Komjáthy verséből hiányzik minden plasztikus konkrétság: „Repülj dalom a messzeségbe! / Hallgassátok meg dalomat! / Árnyból, sugárból összetéve / Milyen bűbajos hangot ad! [...] Repülj dalom a messzeségbe! / Hallgatnotok kell dalomat! / Lelkem zenéje, szárnyütése / Mindig merészebb hangot ad.” Ady ezzel szemben a hajó motívumára építi versét. A hajó metonimikusan a hajóst, az „új vizeken járó” lírai ént is kifejezi, aki előtt „új horizontok libegnek”. Ez a nyelvi kép nem valami modern lelemény, hanem ősi toposz, mégis jelentékenyen megkönnyíti a költői üzenet átadását, illetve befogadását: „Ne félj, hajóm, rajtad a Holnap hőse, / Röhögjenek a részeg evezősre. / Röpülj hajóm, / Ne félj hajóm: rajtad a Holnap hőse.” A téma harmadik variációjaként *Esti Kornél énekének* kezdetét idézem Kosztolányitól (a *Számadás* kötetből): „Indulj dalom, / bátor dalom, / sápadva nézze röptöd, / aki nyomodba köpköd: / a fájdalom.” Ebben a versben – néhány évvel az Ady elleni méltatlan támadás után – az ars poeticáját író Kosztolányiban öntudatlan (?) Ady-reminiszcenciák szólnak meg. A hajó képe hiányzik, de forma és modalitás egyaránt Adyt idézi. Végül József Attilánál (*Tudod, hogy nincs bocsnat*) a versnek már csak a dallama él tovább. A költői plaszticitás igénye azonban fennmarad a második modernségben, például Szabó Lőrincnél (*A földvári mólón*). A versnek ezt a sajátosságát Parti Nagy Lajos méltatta 2008. május 9-én a Bartók rádióban: „a víznek testet adni, nyelvben, [...] hatalmas bravúr”; „Szabó Lőrincen keresztül mintha [...] a költői plaszticitás zsenije szólalna meg.”

5. Amilyen vitatott, hogy mikor kezdődött a jobb szó híján „modern”-nek nevezett stíluskorszak, olyan kétséges az is, hogy meddig tartott. Bóka már az 1910-es évek második felében, a búcsúzó Adynál és Kaffkánál is felfigyel egy puritánabb stílus felé mutató tendenciára (a Csinszka-versek stilisztikai visszafogottságában, illetve a *Vasúton* című novella riportszerűen közvetlen valóságbrázolásában).

Az igazi stílusváltkozás azonban csak a háború után, a húszas évek elejétől-közepétől bontakozik ki. Babits 1925-ben Új klasszicizmus felé címmel teszi közzé a *Nyugatban* egy „teljes, elfogulatlan, a Kor érzelmeivel és irányaival nem törődő” művészetnek a programját: „Klasszicizmus: az inga visszatérése a kilengések után. Nem új kilengés ellenkező irányban: nem reakció. Klasszicizmus, túl már minden modernségen; túl a Jónak és Rossznak tudásán. Ez a törekvés nyilvánul meg a következő évek „esztergomi” verseiben (*Mint a kutya silány házában...*, *A vetkőző lelkek*, *Vers a csirkeház mellől* stb.) és a korszak termését egybegyűjtő *Versenyt az esztendőkkel!* kötetben, Babitsnak talán legjobb (és egyben utolsó) verseskönyvében.

Kosztolányi ugyanekkor, a *Meztelenül* kötet nyitóversében (*Csomagold be mind*) tesz hitet egy újfajta, a „csengő ríme” és „ékes igék” díszreit levető költői kifejezésmód mellett: „[...] a kincseim csomagold be, / régi szavam, az aranyt, kevélyen / csengő rímeim [...] s ékes igéim, / mind-mind csomagold e batyuba, / [...] s hagyd az úton másnak, / hogy hősi-igazul járjak egyedül, / egyszerű ember az egyszerű földön, / s meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok.”

E program jegyében változtat prózastílusán is. Az *Esti Kornél* első fejezetében az író alteregőja így jellemzi a kettejük stílusa közötti különbséget: „Te újabban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat. Ezt nem engedem elsikkasztani.” Kosztolányi ebben a „másik énjével” folytatott diskurzusban az Esti képviselte századeleji modernséget az elbeszélői énjének tulajdonított „új klasszicizmus” vagy „második modernség” stíluseszményével ütközteti. A két stíluseszmény (egyben stílusorszak) közötti különbség érzékeltetésére hasonlítsuk össze két Kosztolányi-novella, az Április bolondja és *A kulcs* felütését! Az előbbinek a 2. része így kezdődik: „Másnap fehér, bolond reggelre virradtunk. Éles szelek zúgtak. Virágokat sodort a tavaszi vihar. Sütött a nap, esett az eső, az ég, mint egy hisztérika, kacagva hullatta eszelős könnyeit. Bizsergő viszketés bujkált a mellünkben, s mi is szerettünk volna sírni és nevetni.” Hát ez az a bizonyos „ájult bánat”-stílus, amelyről Örley és – önironikusan – maga Kosztolányi is írt. Ehhez képest szinte meghökkentő a jóval későbbi másik elbeszélés, *A kulcs* kezdetének puritán összefogottsága: „Egy tízéves kisfiú odalépett a kapushoz.

– Hol van kérem az illetményosztály?

– Harmadik emelet, 578.

– Köszönöm szépen – mondta a kisfiú.”

De maradt azért az egykori nyelvi gazdagságból erre a korszakára is Kosztolányinak. Gondoljunk csupán a Krúdy-vers jelző tűzijátékára (ugyanabban a kötetben, amely a *Csomagold be mind* felszólításával kezdődött): „deresedő, tékoz, mámoros, nábob, / ábrándozó, részeg, zokogó cimbalmos” (Krúdy Gyula). A *Hajnali részegségből* meg a *Szeptemberi áhítatból* pedig talán nem is kell idéznem. A régifajta modernség úgy megy át a másikfajta modernségbe, hogy a költői és a stilisztikai személyiség integritása csorbítatlan marad. A húszas évektől Krúdy Gyula nyelvhasználata is egyszerűsödik, csökken nála a nyelvi képek száma, mondatszerkesztése áttekinthetőbbé válik.

6. Akármilyen hamar felbomlott is a klasszikus modernség stílusa, Bóka Lászlóval elmondhatjuk, hogy Ady és a *Nyugat* mozgalma „stilisztikailag is győzött”, mert eredményeinek lényege (nem a nyelvi külsőségek, hanem a nyelvhez való megváltozott viszony) maradandónak bizonyult. Király István szavaival: „A Nyugat után nem lehetett úgy írni többé, ahogyan előtte.” A nevétségessé válás kockázata nélkül nem lehetett többé a „népieskedő epigonizmus”, a „problémátlan simaság” vagy a „tartalmatlan pátosz” hangján megszólalni. Góg és Magóg fiának kapudöngetése után a Szabolcska Mihály-i döngicsélés nem hallik meg többé. Ebben a tekintetben a *Nyugat* stílusa kétségtelenül vízvázasztónak bizonyult.

7. A *Nyugat* egy olyan szépirodalmi (és nem csupán szépirodalmi!) stílusnormát teremtett, amely majdnem egy évszázadra meghatározta nyelvi eszményünket és ezzel összefonódott gondolkodási formáinkat. E korszak, meglehetősen épp mostanában ér véget a posztmodernnel, a nyelvnek önmagát (le)romboló használatával. Miközben tehát a százéves *Nyugat*ot ünnepeljük, ez az ünnepelés a megszűnőben levő „nyugatos” stíluseszmenytől való búcsúvételnek a gesztusává is válhat.

22. Görömbei András: Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában

1. A köztudatban az utóbbi évtizedekben az irodalom közösségformáló szerepe leértékelődött. Pedig a művekben megnyilatkozó közösségi, nemzeti felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával, hanem egyenesen abból következik. A művészet autonómiája azt is jelenti, hogy ha az alkotót nemzeti közösségének sorsa izgatja, akkor arról kell vallania, azzal kell szembesülnie.

Ez a nemzetféltő, nemzeti sorskérdésekkel szembesülő magatartás fontos vonása irodalmunknak. A magyar irodalom legjobbjai mindenkor felelősnek érezték magukat nemzetük sorsáért és jövőjéért.

A nemzet kollektív identitás, azaz közös azonosságtudat. Közös emlék a múlttól, közös helytállás a jelenben és közös terv a jövőre.

Az utóbbi években a szakirodalom alaposan föltárta a nemzetfogalom rendkívül összetett történetét és bemutatta mai sokféleségét. Európában ma nincs általánosan elfogadott jogi definíciója a „nemzet” fogalmának.*

Ez azonban egyáltalán nem csökkenti e fogalom jelentőségét, hanem körültekintő szemléletre kötelez. Mindenütt olyan nemzetfogalmat kell érvényesíteni, amelyik figyelembe veszi a helyi sajátosságokat, és tiszteletben tartja az alapvető emberi jogokat.

„Trianon megtanított arra, hogy nem az állam, hanem a nemzet az a nagyobb összekovácsoló történelmi fogalom, amelyben mindenki elfér, aki magyarnak vallja magát, függetlenül attól, hogy milyen határok húzta keretben kell élnie.”

* De azóta ld. Frunda György (előterjesztő): A nemzet fogalma, Fundamentum 2. Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1735 (2006) sz. ajánlás. (<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/208.pdf>) (A szerk.)

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti tudat és nemzeti önismeret. „Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója nélkül nincs nemzet.”

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást igényel. Ha a nemzet elveszti önazonosságának alapelemeit, nyelvét, történelmi tudatát, kultúráját, akkor megszűnik létezni.

Az azonosságtudat folyton alakul és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy formálja, mint a kultúrák szembesülésének tapasztalata.

2. Nemzeti önazonosságunknak anyanyelvünk a legfontosabb tényezője. Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között mély kapcsolat van. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, gondolkodásmód, sajátos logika is. Az anyanyelv „az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója”. Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát. Az anyanyelvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak is birtokába jut az ember.

A 18. század végén jelentős változás ment végbe a magyar nemzettudatban: a nemesi előjogokra épülő nemzettudattal szemben az értelmiség ekkor kidolgozott egy nyelvi alapon elgondolt egységesítő nemzeteszmet. A modern nemzeteszme alapkritériuma így a nyelvi egységesség lett.

Magyarország történelmével magyarázható, hogy íróink és költőink a régi korokban és a huszadik században egyaránt sokszor érezték veszélyben a magyar nyelvet, a magyar identitást, ezért a magyar irodalomnak a magyar nyelv igen gyakori témája. Irodalmunk a nemzeti kibontakozás idején szinte „szakralizálta” a magyar nyelvet, azonosította a nemzeti identitással.

Trianon után ez a szakralizáció újra megerősödött, egyúttal azonban archaikus, sőt anakronisztikus jelleget is kapott, hiszen az anyanyelvet védő, értékeit tudatosító irodalomnak a reformkor, a nemzeti kibontakozás, az anyanyelvűség megteremtésének korszaka volt a természetes ideje. Ez az archaizmus és anakronizmus azonban nem az irodalom bűne, hanem a történelemé.

A világban ma több mint hatszáz millió ember él nemzeti kisebbségben. A kisebbségi sorsú nemzetrészek esetében egzisztenciális kérdés az anyanyelv, a kommunikáció folyamatait biztosító jelrendszer karbantartása, minőségének megőrzése.

„Az emberi jogok korszerű értelmezésének tudománypolitikai konzekvenciája nem lehet más, mint hogy a kisebbségek igényt tartanak a kultúra egészének birtoklására, úgy is, mint az egyetemes műveltség eredményeinek befogadói és úgy is, mint annak további gazdagítói.”

A magyarság anyanyelvvédő és az anyanyelv értékeit tanúsító irodalma az emberi szabadságigény és otthonosság-igény egyetemes érvényű megnyilatkozása is.

3. Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot. Irodalmunk egyik fő vonulatának minden időben a nemzeti felelősségtudat volt az ösztönzője. A régi századokban is ez vetette föl újra és újra a nemzeti lét „lenni vagy nem lenni”

kérdését, amellyel Mohács óta folyton szembesül irodalmunk. A kiegyezés után némiképp háttérbe szorult ez a gond, Trianon azonban új dimenziókkal súlyosbítva tette újra tragikusan időszerűvé.

Íróink mindenkor tudták és tudatosították azt, hogy a nemzet helyettesíthetetlen érték, melyet állandóan óvni és alakítani kell. Hittek abban, hogy az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony eszköze.

Irodalmunk időről időre nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

A magyar nemzeti tudat formálásában kitüntetett szerepe volt annak a közéleti erkölcsi igényességnek, amely a gyarlóságainkkal szembenező nemzeti önbírálatban nyilatkozott meg.

Czesław Miłosz szerint a közép-európai irodalmak legszembeűnőbb sajátossága a történelem állandó jelenléte. Ez a megállapítása reánk nézve különösen igaz.

A magyar történelem egyik jellegzetessége az, hogy Mohács óta az országot irányító politikai hatalom és a nemzet szellemiségét, lelkeségét kifejező irodalom csak egy-egy kivételes pillanatban találkozott, általában azonban szemben állt egymással.

Emellett Trianon óta a magyarság egyharmada az ország határain kívül él. Ezek a tények telítették és telítik ma is nemzeti sorskérdésekkel a magyar irodalmat.

Történelmünkkel szorosan összefügg az is, hogy a nemzetben feloldhatatlannak látszó ellentétek feszülnek egymásnak századok óta. A magyar irodalom gyakran vált a nemzeti azonosság mértékévé. Csak példaképpen utalok itt klasszikus irodalmunk egy-két alakjára.

A keresztény egységtudat és a teljes magyar magárahagyottság érzése talált feloldást a 15. századi magyar irodalomban abban az eszmében, hogy a magyarság a kereszténység védőbástyája. A haza és a kereszténység első összekapcsolása Janus Pannonius költészetében tűnik fel, majd magyar nyelven Balassi Bálint műveiben kap világirodalmi rangú kifejezést.

Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposza közösségformáló és cselekvésre mozgósító történelemértelmezés. Zrínyi írói életműve „a kora újkori nemzeti önismeretnek és identitástudatnak legmélyebb forrása.» Eposza „*a concordia Christiana*” szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudatot tükrözi. Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg. A jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz*, a hazához való hűség *Szózata* és a szabadságküzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal*. Katona József *Bánk bánját* a nemzeti függetlenséget, nemzeti érdekegyesítést szorgalmazó eszméje emelte nemzeti drámává. A magyar nyelv egyik legnagyobb mesterének, Arany Jánosnak az organikus nemzeti kultúra és történelmi tudat megteremtése volt a fő művészi törekvése.

Jellemző a magyar irodalom nemzeti felelősségtudatára, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát is a sajátosan magyar nemzeti sorskérdések felől szemlélte, nem törekedett idealizálásra, hanem olyan problémát látott a Monarchiában mint valóságban, amelyre a saját nemzeti nézőpontja felől kell választ adnia.

4. A magyar irodalom és a nemzeti önismeret a 20. században is szorosan összekapcsolódik, bemutatására csak monográfiák vállalkozhatnának. Itt csupán jelzésszerűen utalok néhány modell értékű példára.

A magyar nemzeti tudat és önismeret történetében a 20. század legelején Ady Endre nyitott új horizontot. Egymaga érvénytelenítette a hivatalos magyar önszemléletet. Nemzetfogalmának nem az eredet, hanem a magyar sors vállalásának minősége adta tartalmát: „Kitárul afelé karom, / Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom.” Ady művészete máig ható érvényű modellje annak a szellemi-erkölcsi szuverenitásnak, amely a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja. A Trianonban bekövetkezett nemzeti tragédia ösztönözte a húszas-harmincas évek fiatal nemzedékének tagjait arra, hogy az addig a nemzet fogalmából kihagyott népréteget is a nemzetbe emeljék. A népi írók számára a nép az egész nemzetet jelentette. A népi jelzöt annak a politikai gondolkodásnak és cselekvésnek a jelölésére használták, amelyik egyszerre irányult a magyarság szociális és nemzeti problémáinak megoldására.

Ady nemzeti felelősségérzését leginkább közvetlenül Németh László és Illyés Gyula örökölte.

Németh László írói életművének összefogó, szervező elve a magyarság felemelésének szándéka. Enciklopédikus műveltségét a magyarság erkölcsi minőségének javítására mozgósította. Az új magyar irodalom küldetését a nemzeti történelem, sors alakítására méltó és alkalmas erkölcsiség kialakításában jelölte meg. Regényeiben és drámáiban ennek a nagy tervnek, szándéknak az emberi akadályaival vetett számot. Esszéiben és tanulmányaiban a „minőség forradalmá”-t hirdette meg. A tragikus magyar sorsot pozitív feladattá, más nemzetek számára is példaadó küldetéssé akarta változtatni.

Közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és művészi minőség találkozásának eredménye, hogy Illyés Gyula „korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét”. A 20. század körülményei között is képes volt érvényt szerezni annak a közösségért cselekvő költői magatartásnak, melynek nagy példáit a klasszikus magyar irodalom olyan alakjaiban látta, mint Zrínyi és Petőfi. Nagy versei – *Nem menekülhetsz, A kacsalábonforgó vár, Haza a magasban, Nem volt elég, A reformáció genfi emlékműve előtt, Egy mondat a zsarnokságról, Árpád, Bartók, Koszorú* - a magyar történelem egy-egy korszakának, egy-egy problémájának a nemzeti tudatot fölíráló megítélései. Nem egy esetben a magyar kultúra becsületének is védjegyei. Prózaí művei önéletrajza vonalán haladva adnak átfogó képet a huszadik századi magyar történelemről. Drámáiban sorra veszi a magyar történelem sorsdöntő helyzetait, hogy az elmulasztott lehetőségek elemzésével új értelmű hazafiságra ösztönözzön.

A 20. század első felében a magyar irodalom nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

5. Súlyos vesztesége a magyarságnak, hogy a második világháború utáni korszakváltás nem a magyar szellemiségben kimunkált szellemi-erkölcsi értékek alapján történt, hanem a nemzetet elnyomó idegen nagyhatalom érdekei szerint.

A kommunista diktatúra betiltotta a nemzeti irodalom sokszínűségét: minden polgári értéket száműzött, a nemzeti érzést, nemzeti gondolatot pedig nacionalizmusnak

bélyegezte és üldözte. Kirekesztette a nemzetből a Trianonban elszakított magyar nemzetrészeket éppúgy, mint a nyugati magyarságot.

A diktatúra azonban nemcsak mérhetetlen szellemi-erkölcsi károkat okozott irodalmunkban, hanem ellenállást is kiváltott. Az 1950-es évek elejétől a rendszerváltozásig tartó évtizedek irodalma úgy is olvasható, mint a magyarság szellemi-erkölcsi szabadságharcának esztétikai foglalata.

Illyés 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című verse elementáris erővel nevezi meg a zsarnoki uralom alá kényszerített ember alapélményét, a teljes kiszolgáltatottságot. Ez a vers csak az 1956-os forradalom idején jelenhetett meg, s utána harminc éven keresztül, ameddig a hatalom önmagára ismerhetett benne, újra tiltott mű volt, de már benne élt a nemzet tudatában.

A magyarság megalázása ellen már az ötvenes évek első felében remekművek tiltakoztak: *Tékozló ország*, *Gyöngyszoknya*, *Galilei*, *Bartók*, *Szerelem*, *Niki*. Elemi emberi jogokat és értékeket vettek védelmükbe a diktatúrával szemben. „Mert növeli, ki elfödi a bajt” – idézhetjük Illyés versének szállóigévé vált szavait. Juhász Ferenc történelmi tárgyú eposza azt tanúsította, hogy „a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség”. Déry kutyatörténetének nemzeti tudatot formáló üzenete pedig az volt, hogy „a szabadságot nem lehet semmivel sem helyettesíteni vagy pótolni”.

Irodalmunk így készítette elő a nemzet szellemiségében az 1956-os forradalmat és nemzeti szabadságharcot, melynek legjobb íróink műveikkel is cselekvő résztvevői voltak.

Az 1956-os forradalom leverése után Magyarországon az irodalom a hatalom harmonikázó prése alatt folytatta küzdelmét az emberhez méltó életért. Megtartó szellemi-erkölcsi erőt sugárzó művek sorát idézhetjük emlékezetünkbe ezekből az évtizedekből is.

Itt most csupán utalni tudok három fő tendenciára, amelyek a hazugságra épült diktatórikus és nemzetellenes politikai rendszerrel szemben erősítették, tisztították a nemzeti önismeretet és öntudatot. Ez a három fő tendencia: a személyiség autonómiájának, szabadságának védelme; a szétdarabolt, szétszórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása és a magyar nemzetellenes történelmi tudat korrekciója.

Ezt a három problémakört veszem most sorra, mindegyiket művek sokaságával kellene bemutatni. Itt azonban most csak jelzést adhatok róluk.

A személyiség autonómiájának védelme

A diktatúra fő ellenfele az autonóm személyiség volt. Az irodalom az elemi erkölcsi normákat is semmibe vevő politikával szembeszállva védte az emberi méltóságot, igényességet, az autonóm személyiség értékeit. Sok-sok változatban mutatta meg azt, hogy „az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni”.

Nagy László költészetének fő iránya a társadalmi zülléssel szembeforduló művészi küzdelem. A *Menyegző*, a *Medvezsoltár*, a *Balassi Bálint lázbeszéde*, a *Gyászom a Színészkirályért* és még oly sok nagy verse a társadalmi züllés leleplezése és a fenséges emberi magatartás példája.

Csoóri Sándor írói világgépét áthatja a nemzeti felelősségtudat. Küldetésének vallja a fölismert és a kimondott igazságok közötti távolság megszüntetését. Művei szemléleti tágasságot, hangulati, érzelmi, gondolati gazdagságot sugároznak. Személyessége életművének hitelesítő középpontja. Írásai mindig eszméltető hírekkel, fölrazó gondolatokkal, érzésekkel lepnek meg. Művészetének vallomásos közvetlenségével is ösztönzi olvasóit a teljes belső szabadságra, a nemzeti, közösségi ügyekben való tájékozódásra és felelősségteljes cselekvésre.

Nagy Gáspár szerint a költőnek emlékeznie „esküdt kötelesség”, s nem lehet kisebb ambíciója, mint hogy éppen azt nevezze néven, amit a megfontolás, a gyávaság, az önmagát túlélő hatalom elhallgatni parancsol. Emlékezni, látni, megnevezni és sohasem félni – eme szemléleti alapelvek szerint épül költészetének morális és poétikai rendje. A hazugság, a történelmi tudatzavar, a történelmi és kulturális nemzetszűkítés, öncsonkítás ellen küzdve adott és ad példát arra, hogy modernség és közösségi küldetés, hagyományok gazdag sokféleségéhez való kötődés és korszerűség, erkölcs és esztétikum nem kizárják, hanem feltételezik egymást. Nemcsak néhány történelmi jelentőségűvé vált versével járt ösztönzőn, eszméltetőn előtte a magyarországi és kelet-közép-európai változásoknak, hanem egész habitusával, tisztaságot sugárzó és követelő magatartásával.

A szétszórórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása

A kommunista diktatúra kirekesztette a magyar nemzetismeretből és nemzeti önismeretből a határon túli magyarságot. A kisebbségi magyarságot kiszolgáltatta a többségi államok asszimilációs törekvéseinek, a nyugati magyarságot pedig ellenségnek minősítette.

Ezt a példátlan önszemléleti korlátoltságot, nemzetszűkítést a magyar irodalom soha sem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hetvenes évek elejétől kezdve azonban – a diktatúra lágyulásával párhuzamosan – irodalmunk folytonos küzdelemben kiharcolta a magyarság szellemi összetartozásának, egységes szemléletének lehetőségét.

A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. A hetvenes-nyolcvanas évektől irodalmunk élvonalához tartozó művek sora világította meg – gazdag esztétikai változatokban – a kisebbségi léthelyzet sajátos dimenzióit, mindenekelőtt a kisebbségi személyiség és közösség önvédelmi küzdelmét. Ez előbb a kisebbségi magyarság sajátosságának, nemzeti identitásának védelmében, majd a szétszóródás és a kisebbségi elidegenedés groteszk fantasztkummal elegyített bemutatásában nyilvánult meg.

Művek tucatjait idézhetjük, amelyek az elemi emberi normák megsértését panaszolják, a kiszolgáltatott ember keserűségéről adnak számot. S változatos esztétikai formákban keresik a kisebbségi személyiség és közösség emberhez méltó létlehetőségeit, más közösségekkel egyenlő létesélyeit.

Sütő András – *Erdélyi változatlanságok* című könyvében – sokszor idézi a svájci kantonok, finn, olasz, spanyol autonómiák példáját. Ezek azt bizonyítják, hogy

a kisebbségek emberhez méltó élete nem illúzió csupán, hanem megvalósítható lehetőség.

A kisebbségi és a nyugati magyar irodalmak természetes integrálása a magyar irodalomba teljessé és összetetté tette a magyar irodalom nemzeti önismereti képét.

A történelmi tudat korrekciója

A kommunista hatalom történelmi amnéziát parancsolt a nemzetre. Eltiltotta a nemzetet saját történelmétől, eltiltotta önmagától. Gátolta a nemzet történelmi önismeretét, nemzeti létehez szükséges azonosságtudatának kialakítását. A történelmi amnéziával és ködösítéssel szállt szembe irodalmunk sok-sok maradandó alkotása.

A világháborús szerepünkről kialakított torz tudatot olyan művek korrigálták, mint a *Magyarok*, a *Kompország katonái*, a *Magyar apokalipszis*. Hosszan folytatható lenne a sor, most azonban, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc félévszázados évfordulóján inkább erről szólok néhány szót.

1956 a forradalmak világtörténetében vált fordulóponttá, mert nem egyetlen kizsákmányolt osztály, nem egyetlen elnyomott népréteg kereste benne a maga igazát, hanem a totális emberi kiszolgáltatottság ellen lázadt fel egységesen egy egész nemzet. Ebben a forradalomban a megnyomorított, kiszolgáltatott tömegeből újra megszületett a magyar nemzet. Nem véletlen, hogy az *Irodalmi Újság* forradalmi száma 1956. november 2-án Petőfi *Ismét magyar lett a magyar* című versével indult. A nemzet szabadság-akarata kapcsolta össze a magyar történelemnek ezt a két eszményi pillanatát: 1848. március 15-ét és 1956. október 23-át. 1956 november 2-án íróink arról tanúskodtak az *Irodalmi Újságban*, hogy csodát művelt az „emelkedő nemzet” (Németh László), kivívta történelmének „legnagyobb és első győztes forradalmát” (Déry Tibor), a magyarság „az emberi fajta csillagfénye lett” (Örkény István).

Aztán 1956. november 4-én a szovjet hatalom fegyvereivel uralomra segített áruló vette át az ország irányítását. Kormányprogrammá lett a forradalom ellenforradalommal nyilvánítása és iszonyú megtorlása, a nemzeti érzés, önismeret, öntudat megsemmisítése. 1956 novemberében száznál több neves magyar értelmiségi – köztük Kodály Zoltán, Németh László, Déry Tibor, Veres Péter – nyilatkozatban vallotta meg – ezért, ha kell, a halált is vállalva – teljes egyetértését a magyar szabadságharc hőseivel, s tiltakozott a forradalmárok letartóztatása és deportálása ellen.

Az Írószövetség 1956. december 28-i közgyűlése pedig Tamási Áron *Gond és hitvallás* című memorandumával fogadott hűséget „a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett».

A hatalmas idegen túlerő és az azt szolgamód kiszolgálók tömege azonban elérte azt, hogy a népesség legnagyobb részében hamarosan mélyre szálltak a forradalom eszméi. Morális nemzetvesztés történt, a többség csöndes kiegyezése a hatalommal. „Átváltak a béklyók cukorral cifra pereccé.”

Mégis, a szabadságnak a forradalomban átélt nagyszerű pillanatai és a forradalom soha meg nem cáfolt eszméi a nemzet belső, megtartó erejévé váltak az újabb hódoltság évtizedeiben. S egyre visszafoghatatlanabban szólaltak meg, követelték igazságukat.

A nyugati magyar írók hivatásuknak tekintették és tekintik ma is a forradalom eszméinek őrzését, dokumentumainak összegyűjtését, történetének tárgyilagos értelmezését. A forradalomról szóló műveik a rendszerváltozásig legális úton nem kerültek be Magyarországra, a nemzeti tudat formálásában mégis fontos szerepet játszottak, mert sokféle módon eljutottak a magyarországi értelmiség legjobbjaihoz. Magyarországon évtizedekig csak metaforikus költői áttételekben, rejtjeles beszéddel lehetett szóba hozni a forradalom emlékét és eszméit. Az értelmezők nem világíthatták meg az „erős metaforák” üzenetét, mert az az írók elleni följelentés lett volna. Március vagy Petőfi szólítása az októberi forradalom szólítása is volt a magyar irodalomban. A prózairodalom az okkereső tárgyilagos számbavétel módszerével, a hatalom által okozott sérelmek megmutatásával próbált először tárgyilagosan számot vetni 1956-tal, de ennek a törekvésnek is gátat szabott a politika.

1956 három évtizeden keresztül tabutémának számított Magyarországon. Ez pedig lehetetlenné tette a reális történelmi tudat kialakítását. „Olyan ez, mintha egy drámában csakis a mellékszereplők mondatai hangoznának el, csak fojtott, részleges utalásokból sejthetnénk, hogy a főszereplők miféle vélt vagy valóságos eszmék nevében csaptak össze. Holott annak, amit félig írtak meg, amit félig mondtak csak el, a másik fele elintézetlenül ott iszaposodik a valóság alján, a tudatunkban, a történelemben” – írta Csoóri Sándor 1968-ban *A kiegyensúlyozottság ára* című esszéjében.

A „fölsimerhetetlenre pofozott őszi hónap” sokféle áttételben, utalásban kért szót irodalmunkban.

Petri György titokban terjesztett verse (*Személytelen voltál, mint a többi*) már a mártír miniszterelnök alakját és sorsát idézte föl: „De emlékezni szabad / a vonakodó, sértett, tétova férfira, / akibe mégis / fölszivároghatott / düh, káprázat, országos vak remény, / mikor arra ébredt / a város: lövik szét.”

1984-ben pedig Nagy Gáspárnak a cenzúrán véletlenül átcsúszott verse antigonéi parancsként mondta ki azt, hogy a forradalom mártírjait: „egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI”

A hatalom megfoszthatta állásától a bátor költőt, a kimondott igazsággal szemben már tehetetlen volt. „Ez a vers egy szál virág egy ma még nem létező síron, de meglesz a sír, s rajta lesz a virág” – mondta Csoóri Sándor 1985. március 12-én Nagy Gáspár írószövetségi perén. A következő évben egy másik Nagy Gáspár-versben Kádár János Júdás szerepében ismert magára.

1956 októberének igazsága már kiiktathatatlanul helyet kért az ország nyilvánosságában is, s egyre egyértelműbben és egyre gyakrabban kérdőjelezte meg a forradalom elárulására épített rendszert.

A rendszerváltozás utáni időszak politikai küzdelmei háttérbe szorították a nemzet tudatában irodalmunk magasabb nézőpontú értékeit. Pedig a globalizálódó világban a személyiség és közösség legfontosabb védelme a nemzeti összetartozás érzése lehetne. Az egészséges nemzeti tudat létszüksége minden olyan közösségnek, amelyik meg akar maradni. A globalizáció megsemmisítő tendenciáinak csak olyan nemzet tud ellenállni, amelyik nem végletesen különböző, egymással szemben álló részekből áll, hanem amelyik nemzeti közösségként tud dönteni létének legalapvetőbb kérdéseiben.

XII. „Magyar játékszínről”

A Nemzeti Színház; társadalmi nézetek kifejezése a színházban

A címadó idézet Széchenyi István ugyanezen című, a magyar nyelvű színjátszásban és a Nemzeti Színház létrejöttében fordulópontot hozó, 1832-ben megjelent művére utal. A színjátszás az újkori oktatás tananyagának része volt, főleg egyházi vonalon. A világi színjátszásra való művészi és közönségigény a 18. század végére öltött testet a magyar nyelv és a nemzeti műveltség fejlesztésének igényével. A korszakban a színház ügye azonos súlyú és érdekű volt a Nemzeti Múzeum és a Tudományos Akadémia ügyével, a nemzet kulturális emelésének tárgyában. Az országban több helyen alakultak színtársulatok, azonban a Nemzeti Színház megalapítása jelentette a színház méltó helyének kialakítását a magyar közéletben. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 9., 10., 11., 12. és *Ludoviceum I./2.*: 6., 7., 8., 10., 11., 12.

23. Viszota Gyula: Széchenyi és a pesti állandó magyar színház

A magyar színház eszméje, éppúgy mint a magyar akadémiaé, szorosan összefügg a nemzeti eszme és a magyar nyelv fejlesztésével, csinosításával és terjesztésével. Ha e tekintetben visszatekintünk a múltba, mély szomorúság fogja el lelkünket és érthetetlennek látjuk, miért kellett a magyarnak 1790-től 1844-ig, tehát 54 évig, 12 országgyűlésen át nyelve természetes jogaiért szívós küzdelmet folytatnia és szívós küzdelme közben oly sokszor csak parányi eredménnyel megelégednie. Visszas az is, hogy e harcban nemcsak a kormány ellen kellett küzdeni, de itt a magyar hazában a másajkúakon kívül magyarok is védelmükbe vették a hivatalos latin nyelvet a magyar ellenében. Gróf Cziráky Antal országbíró például, aki ifjúkorában az egyetemi Magyar Társaság elnöke volt, 1827-ben károsnak tartotta a magyar akadémiaét, mert azt fogja eredményezni, hogy a latin nyelvet egészen elhanyagoljuk és nagyon a magyarra adjuk magunkat, s ha nem tudunk latinul, az udvarral németül kell beszélünk, mivel ez nem fog sohasem magyarul megtanulni.

Mohácsnál fejlődik ki a magyar tragédia. Nem volt elég egy, két királyt is választottak őseink és ez az egymásnak meg nem értése volt a bajok alapoka. A megnemértés századokon át sok véráldozat árán folyt tovább a magyar függetlenség rovására. A mult e hibájáról kemény ítéletet mond Széchenyi 1829-i német útjában, hogy őseink megfeledeztek a leglényegesebből, „a nemzeti függetlenségről; fennáll Hollandia, Dánia, Svédország és sok kis német fejedelemség, csak Magyarország nem tudott vagy nem akart egyedül fennállani”. Nem tudta ezt a megnemértést megakasztani a legideálisabb magyarnak, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek példája sem, aki végül is

nem tudván kivívni a magyarság függetlenségét, itthagya egymilliónál több holdnyi birtokát, minden vagyonát és eltávozott idegenbe, kegyelemkenyérre. Az ő csillaga letűntével békésebb napok derültek reánk ugyan, de haszon nélkül, mert a főrangú magyarok lassankint egészen a bécsi légkörhöz szoktak, erkölcsaikben, viseletükben és nyelvükben egyaránt. Ezt a példát a nemesség egy része is utánozta, ők is, asszonyaik és gyermekeik is idegen szellemben nevelődtek fel. Lassankint elalélt a magyar, vele nyelve, irodalma is; és minthogy a bécsi kormány a kipusztult vidékekre sok idegent telepített le, a magyarság számaránya nagyon lecsökkent.

A II. József alatt 1778-ban tartott népszámláláskor 2,36 millió (26,2%) magyarral szemben 6,64 millió (73,8%) idegenajkú lakott az országban, s így, sajnos, nem volt alap nélküli Herder János német költő 1790-ben *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című művében (IV. r. 6. könyv 2. fejezet) közzétett jóslása, hogy a magyar nyelv el fog enyészni, mert szerinte a kisebbségben levő magyarság századok múlva el fog tűnni. Minden magyarnak mélyen szívébe kellene vésnie e jóslást, hogy sohase feledje el, mivel tartozik magyar hazájának! A Gondviselés másként irányította a magyarság jövőjét. II. József császár intézkedéseire mégis felocsúdott a magyarság és az 1790-i országgyűlésen megindult a harc a magyar alkotmány és nyelv védelmére és megmentésére. A magyar nyelvet fejleszteni, csinosítani és terjeszteni kell, fejtik ki latin nyelven az alsó tábla rendei és erre többféle eszközt sorolnak fel. Itt találjuk az utolsó érvek közt a magyar theatrumot is.

Ennek hatása alatt keletkezik az első magyar színjátszó társaság Budán, az országgyűlés színhelyén, Kelemen László vezetése alatt. Nehéz helyzete volt, mert fel kell vennie a versenyt, mint kezdőnek, a magasabb fokon álló német színészettel; és alig tudja megállani helyét, mert a belső egyenetlenség, készülletlenség elsorvasztja a lelkesedést, helyzetük mind rosszabb lesz, úgyhogy 1796-ban a pártfogó Pest megye kénytelen szétosztani őket és az adósság némi törlesztésére felszereléseiket elárvereztetni. Tízévi szünet állott be. 1796–1807-ig szó sem esik Pesten vagy Budán a magyar színészetről.

Két körülmény irányítja reá a figyelmet: az egyik Kultsár Istvánnak, a *Hazai Tudósítások* buzgó szerkesztőjének pályakérdése és az ebben pályanyertes Kis János és Pántzél Pál, továbbá gróf Teleki László Buzgó esdeklései című műve; a másik az 1807-i budai országgyűlés. E két körülmény hozza létre az ország középpontjában a második színjátszó társaságot, amely nyolc éven át működött. Működése idejére esik 1812-ben az az esemény, hogy a pesti német színészek számára a magyar helytartótanács állandó színházépületet építtetett fel. A második magyar színjátszó társaság az elsőnél minden tekintetben magasabban állott, de mégsem tarthatta fenn magát, mert nem volt műértő vezetője, nem volt kellő mősora, nem volt elég közönsége, s így jövedelme sem volt elegendő a fenntartásra, továbbá sokat kellett küzdenie azért is, mert állandó épület hiányában folyton változtatnia kellett működése helyét. Pest megye és felhívására Borsod, Veszprém, Fejér, Tolna, Győr, Komárom, Bács, Szatmár, Temes, Szabolcs és Nógrád megyék hathatós erkölcsi támogatásban részesítették felirataikban az eszmét, de a vége mégis csak az lett, hogy tetemes adósság hátrahagyásával 1815-ben a társaság eltávozott Pestről. Igaz, hogy az 1790-i általános felbuzdulás elég hamar lelohadt, de azért sok buzgó szívben benmaradt a honi nyelv művelésére, érvényesítésére törekvő vágy, s ezt nem tudta ellankasztani sem a napoleoni idők

veszedelme, sem a politikai mesterkedés. Az 1790-i országgyűlésen beadott Révai-féle akadémiai tervezet külön akadémiai igazgatót jelöl ki, azzal a kötelességgel, hogy állandóan gondoskodjék elegendő magyar drámai műről a magyar színház számára. Ezt felveszik Luby Károly és Vay István is az 1792-i országgyűlésre beadott akadémiai tervezetükbe. Ez a terv azonban csak az 1807-i országgyűlésen kerül szóba. Ugyancsak ezen az országgyűlésen olvashatjuk a sérelmek közt (86. p.), hogyha a magyar színház kellő alap híján nem volna felállítható, a magyar tudós társaság keretében kell a magyar színházról gondoskodni.

Gróf Széchenyi Ferenc gyűjteményét és könyvtárát 1802-ben a nemzetnek ajándékozva, e tényt az 1807-i országgyűlés törvénybe iktatja, s ennek alapján a nádor a megyéket és törvényhatóságokat önkéntes adakozásra hívta fel. Az adakozó megyék és törvényhatóságok egy része adakozásánál egybekötötte a Múzeumot a magyar színházzal s e két célra közösen tette meg ajánlatát. Ezek az ajánlatok az 1808-i országgyűlésen kerültek tárgyalásra. Az október 18-i ülésen az alsó tábla rendi sérelmeik keretében a felállítandó katonai akadémiára, majd a Nemzeti Múzeumra tett ajánlatokról, majd a magyar literaturáról, a nyelv pallérozásához szükséges játszótársaságról tanácskoztak. Ez utóbbira Márjássy István gömöri követ bejelentette, hogy kész 2000 ezüstforint évi kamatját haláláig fizetni. A gyűlés azonban a tanácskozást későbbre halasztotta. Erre az október 28-i ülésen került a sor, a Nemzeti Múzeumra vonatkozó izenet tárgyalása alkalmával. A rendek azt kívánták a tervezett törvényben, hogy a nádort a magyar játék nézőhelyi iránt pártfogásra keressék meg, a Múzeumra és theatrumra ajánlott pénzeket a törvényhatóságokra bekebelezzék s a nagyobb hatás kedvéért az eddigi ajánlatok törvénybe iktattassanak. A theatrum a leghathatósabb eszköz lévén a nép erkölcsének szelidítésére és nemesebb példára való ösztönzésre, azt kívánták, hogy a múzeumi törvényben a nemzeti kultúráról is szó legyen s ebbe beleértendődjék a theatrum is; azt is kívánták, hogy a helytartótanács a fennálló magyar theatrumokat pártfogolja, nehogy a német színházak bérlői elnyomják vagy háttérbe szorítsák. A főrendek azt felelték, hogy a múzeumi ajánlásokat nem lehet a nemzeti theatrumra fordítani, továbbá, hogy nem látszik illendőnek, hogy a theatrumról törvénycikkelyt hozzanak, más nemzeteknél sincs ily törvény. A rendek véleménye erre megoszlott. Voltak, akik helyeselték a főrendek választát s kijelentették, hogy ez országgyűlés fő tárgya a haza védelme, minden más nem sürgetős, azért halasztassék ez az ügy a következő országgyűlésre, akkor majd részletesen meg lehet tárgyalni mindazokat a kívánatos eszközöket, hogy melyek illendők és alkalmasak a nyelv előmozdítására. Figyelembe kell venni azt is – érveltek tovább ezek –, nem fognak-e megítélni bennünket, ha a nemzeti öltözetet magyar alakosokra adjuk; azután mit használnak az ország többi részeinek, ha Pesten játszószínt felállítanak; sokkal tanácsosabb volna a magyar nyelv előmozdítására, ha mindenütt magyar nemzeti iskolát (elemi) állítanának fel. Az adakozások nagy része a Nemzeti Múzeumra szól. Önmagunkat ítéljük el, ha az ország sérelmeit és törvényes kívánságait elhalasztanók és a játékszínről hoznánk törvényt, annál inkább, mert kérdéses, hogy többet használnak-e vagy inkább ártanak-e az erkölcsöknek. A theatrum ázsiai szülemény, csak az elpuhult nemzetek pártolták és azok a nemzetek, amelyek a legnagyobb tökéletességre vitték, elenyésztek. Mások viszont azt vitatták, hogy minden művelt nemzet tudja, hogy a theatrum nemcsak a nyelvet, de az erkölcsöket is csinosítja. A

tapasztalás bizonyítja, hogy ez a legsikeresebb eszköz a nemzeti nyelv előmozdítására. A törvényhatóságok a Nemzeti Múzeumra való ajánlást egybekapcsolták a nemzeti theatrummal és előbbre is való annál. A nemzet dicsőségére válik, ha a háborús veszedelmek közt a nemzeti erkölcs és nyelv csinosításáról gondoskodik. Ha más nemzetnek vannak theatrumai, miért ne legyen nekünk; miért menjenek hazánkfiaink idegennyelvű theatrumba. A mult országgyűlésen az ország rendei a theatrum mellett voltak, tehát nem kezdenek most semmi újságot. Amikor kijelentették, hogy a főrendek beleegyeznek, hogy amit ezután adnak, mind a theatrumra fordítottassák, a rendek azt kívánták, hogy amit eddig erre felajánlottak, az is ide tartozzék. Erre nézve azután az október 29-i ülés azt határozta, hogy az ajánlók határozzák meg, hogy az ajánlásból mennyit rendelnek a Múzeumra és mennyit a theatrumra. Így keletkezett az 1808: 8. törvénycikk „a Nemzeti Múzeumról és a magyar nyelv művelését előmozdító más intézkedésekről”, anélkül azonban, hogy a nemzeti játékszínt megemlítené; ez beleértődött a „más intézkedések” kifejezésbe. Az 1811–2. évi országgyűlésen szintén a sérelmek közt a magyar nyelv előmozdításának eszközeinél van szó a magyar színházról. A rendek azt kérik, hogy mivel az új pesti színház 1812-ben a magyar Pest város különböző alapjainak terhére épült fel, azért mindaddig, amíg a drámai művészet magyar nyelven eléri a remélt tökéletesedést, addig magyar és német drámai műveket felváltva adjanak elő a pesti nemzeti színházban, különben az új pesti színház nem érdemelne meg a nemzeti nevet; ha pedig ez nem lehetséges, engedjék meg, hogy az 1791: 16. törvénycikk értelmében a német színház köteles legyen helyt adni a magyarnak. Bizonyos, hogy Pest megye közbenjárására foglaltak ilyen állást a rendek, mint ahogy Pest megye mindent elkövetett, hogy a pesti új német színház a magyar színészeknek is rendelkezésre álljon. Játszottak is benne, de a nagy költséget nem bírták el, mert a jövedelem nem volt elegendő; az adósság folyton gyarapodott, úgyhogy 1815-ben a második magyar színjátszó társulatnak is el kellett távoznia Pestről.

1815 után 1832-ig nem játszottak állandóan sem Pesten, sem Budán a magyar színészek. Több vidéki társaság jött ez idő alatt vendégszereplésre, s ezek közt a székesfehérvári társulat 1819–20-i szereplése a legnevezetesebb, mert ehhez fűződik Kisfaludy Károly drámaírói munkássága és sikere. Érdekes adatot jegyez fel Széchenyi az erdélyi daljátékos társaságnak 1827 december 18-án Bellini A tolvaj szarka című operája előadásáról örömmel jegyzi fel, hogy olyan lelkes volt az előadás, mint ahogy Párizsban vagy Londonban hallotta. Ezen időszak alatt egyébként két országgyűlés volt (1825/7 és 1830-ban). Mind a kettőben nyomát látjuk annak, hogy a magyar nyelvvel vonatkozó sérelmek közt foglalkoztak a magyar színészet ügyével is. Az 1825 november 2. és 3-i kerületi ülés, amelyen Széchenyi a magyar tudós társaság sokáig vajudó eszméjét egy csapással megvalósította, szó volt a magyar színészetéről is. Marczibányi János bácsi követ november 2-án megemlítette, hogy a színészet a magyar nyelv fejlesztésének hathatós eszközlője, s ha nincs Pesten megfelelő épülete, miért ne lehetne a pesti német színházat a magyarnak átadni, hiszen magyar pénzen épült. S az ugyane napi vita alapján a Platthy Mihály által fogalmazott határozat egyik pontja arról szól, hogy a magyar színház különös támogatásban részesüljön. Amikor az 1826 február 14-én a sérelmek országos tárgyalásakor e pontra került a sor, az elnök kijelentette, hogy a magyar játszószínházról még eddig törvényben sehol sincs semmiféle nyom s hogy

tekintettel kell lenni Pest város jogaira. Pest város követe felszólalásában kijelentette, hogy a város nem akarja a magyar nyelv közönségessé tételét gátolni; megengedte, hogy a magyar színésztársaság a jelenlegi bérlővel való megegyezés esetén szintén játszhasson a német színházban, de a már megkötött szerződést ennek lejártáig nem lehet megszegni, a kikötött évek elteltével azonban hasonló feltételek alatt kész a város a színházat a magyar társaságnak átadni. Borsod és Szatmár megyék követei azt vitatták, hogy ha igaz az, hogy a játszószínek befolyása van a nemzetiségre és a magyar nyelvre, akkor joga van a nemzetnek a magyar színészet elsőségét követelni, sőt örökre be is zárhatja a német színházat; ők azonban inkább a német játszószín megtagadását kimondó törvényt javasolják és nem a magyar színészetet megparancsolót, mert bizonyos, hogy nem sok ízlés van most a játszószínekhez, de ha a német együtt áll fenn a magyarral, akkor a magyar sohasem fog előmenetelt találni, s így ha nem lehet megparancsolni, hogy valaki a magyarba menjen, el kell tiltani a németet, hogy abba se mehessen. Pozsony követe nem akart törvényt erre nézve és utalt az 1817-i országgyűlésre, mikor is a király elé terjesztették az ügyet és a törvényt mellőzték. Komárom követe az 1807-i országgyűlésre hivatkozva, szintén a törvény mellőzését kívánta, végül is tényleg mellőzték s megmaradtak az eredeti izenet mellett. A másnapi (febr. 15.) ülésen (a tudós társaságról) Pest megye követe a magyar nyelv pallérozására nézve kérte a magyar játszószín előmozdítását és a múzeummal és a társasággal való kapcsolatát. Gömör meg éppen a magyar játszószín felállítását kívánta. Szatmár követe azonban ellene volt, hogy a tudós társasággal egybekössék, mert a játszószín fenntartása a nézők kedvétől és ízlésétől függ, előbb kell tehát az ízlést felállítani (a tudós társaságot); ha más alapot fordítunk e célra, valószínűleg azt érzük el, hogy az egyik elnyeli a másikat. A színház hasznos a nyelv tökéletesítésére, de elterjesztésére nem, sőt amíg a német fennáll, mellette minden igyekezet sikertelen lesz. Győr követe Pest követéhez csatlakozott; a színészetre szükséges alapra nézve hangsúlyozta, hogy több megye adakozását elküldötte Pest megyének, ezt a további adakozási kedv fokozására ki kellene nyomtatni és a megyéknek megküldeni. Borsod, Torna és Sopron követei is a kapcsolat mellett emeltek szót, utalva Révai 1790-i, Luby és Vay 1807-i véleményére, akik szintén a kapcsolat mellett voltak, de csak akkor, ha elég nagy lesz a tudós társaság pénzalapja. S tényleg a t. társaságra kiküldött orsz. bizottság az alapintézetben (7. p.) a t. társaság foglalatosságai közé felveszi a magyar színház feletti gondoskodást, hogy elég (eredeti és fordított) dráma legyen rendelkezésre s ezt megtartotta a nádor által 1828-ban egybehívott küldöttség is a kidolgozott alapintézetben.

Az 1830-i országgyűlés a magyar színházzal az 1830 december 7-i alsótáblai ülésen foglalkozott. Szabolcs megye követe bejelentette, hogy megyéje a magyar nyelv előmozdítása végett kívánja a T. Társaság alapjának növelését és hajlandó e célra 1 millió ezüstforintot vagy még többet is megszavazni olyképen, hogy ez összegnek 2/10 része a társaságnak a magyarnyelv intenzív, 4/10 része az extenzív művelésére, a harmadik, tehát 4/10 része a Pesten építendő nemzeti színházra és a színészek képzésére fordíttassék. Ehhez a javaslathoz Szatmár, Zemplén és Pest is hozzájárult.

Ilyen volt a világi magyar színészet fejlődése a kezdettől, 1790-től 1832-ig, amikor Széchenyi figyelme ráirányult.

Két kísérlet volt az állandósításra. Az egyik – mint említettük – a felbuzdulás korában kezdődött, 1790-ben és 1796-ig tartott. Csoda volt, hogy eddig tartott, mert maga a színtársulat kezdetleges állapotában, szervezetlenségében, pártoskodásában és szegénységében nem tudott helytállani. Tízévi szünet kellett hozzá, hogy újabb kísérlet bekövetkezhessen. A második állandó színtársulat (1807-1815) minden tekintetben az első felett állott ugyan, mert volt soraiban több tehetséges színész, de összetételében még mindig gyenge volt, nem fejlődhetett ki harmonikus együttműködés. Így érthető meg, hogy a felbuzdulás, amellyel a közönség fogadta őket, lassankint csökkent, vele együtt a jövedelem is, az adósság viszont gyarapodott, helyzetük mind nyomasztóbb lett, nyomorogniok kellett, végül ők is eltávoztak Pestről. Bizonyos, hogyha van állandó magyar színház, tovább működhettek volna egy-két évvel, de ez a körülmény még nem biztosította volna állandó megmaradásukat Pesten. Igaz, hogy a hozzáértő vezetés is előnyösebbé tette volna helyzetüket. A leglényegesebb baj mégis az volt, hogy Pest és Buda akkori magyarságának csekély száma egyáltalán nem biztosíthatta fennmaradásukat. Nincs ugyan oly feljegyzés, amely a pesti és budai lakosság nyelvi tagozódását számokban pontosan kifejezné, de azért a feljegyzésekből következtethetünk a magyarság akkori számára.

Budán 1821-ben körülbelül 27 ezer lakos van, de ezek közt csak az 1500 nemes és 500 pap beszél magyarul. 1830-ban az egyházi összeírás szerint kb. 30 ezer lakosa van, de a magyarság aránya még olyan, mint 1821-ben. Pest a XIX. század elején gyorsan fejlődik. Míg 1780-ban 13,1/2 ezer. 1809-ben 35 ezer, 1819-ben 47 ezer, 1829-ben 62 ezer, 1835-ben kb. 67 ezer a lakosok száma. Fényes Elek szerint a megholtak neveiből következtetve, a magyarok a lakosok egyötöd részét teszik. Dollinger Wegweiser von Pest című műve szerint 1827-ben a német nyelv a honos Pesten s minden idegen csodálkozni fog, szerinte, hogy Magyarország első kereskedelmi városában a kávéházakban és korcsmákban, a színházban és minden nyilvános mulatóhelyen, valamint a polgárság legnagyobb része közt a német nyelv az általános, úgyhogy az ember azt hiszi, nem magyar földön, hanem németországi városban van. A magyar nyelv a művelt emberek értekező nyelve. Ha dr. Kádár Jolán, a pesti német színház történetének írója azt találja, hogy Pestnek (Sehams szerint 1810-ben 33 ezer) lakossága nem volt képes naponta 3500 nézőt adni a pesti állandó színháznak, a budaiak meg a maguk kis várszínházát sem töltötték meg, akkor ez ötszörösen áll a magyar próbálkozásokra. Ha a német színháznak gondot okozott a nézők elelmaradozása, mennyivel inkább áll ez a minden tekintetben hátrányban levő magyar színészetre. Pesten 1830 körül legfeljebb 10 ezer magyar lakhatott, nemes, pap, honoratior, polgár, tanuló, kézműves és munkás együttesen, ez a szám fölülte kevés arra, hogy egy magyar állandó színházat huzamos ideig fentarthasson.

Széchenyi előtt a helyzet tehát az volt, hogy Pest megye 1790 óta sokat tevékenykedett a pesti állandó magyar színház létesítésén, ebben több megye anyagi és erkölcsi támogatásban is részesítette, de Pest megye 1830-ig nem tudott célt érni. Ekkor kellemetlen helyzetbe jutott, mert az adakozó megyék adományaitak visszakövetelték. Széchenyi a magyar színház ügyével 1830 elején foglalkozik először. Felsőbüki Nagy Pállal (I. 30-án) közli, hogy most „hídrul s a magyar theatrumrul van szó”, Wesselényinek meg (II. 8) azt írja, hogy „minden oldalrul szólítnak és írnak, magyar theatrumot hozzak életbe”. A főúri társaságban is szó volt e kérdéstről. Naplójában

(1830 II. 22) feljegyzi, hogy özv. gróf Teleki Lászlónénál sok képtelenséget beszéltek egy magyar színház ügyében. Ez is sarkalhatta, mert még ez év decemberében nyilatkozik elfoglaltságáról, hogy írni akar a Kaszinóról, a gyepről, de lehet, hogy előbb dunai útjáról és még előbb a magyar színházról. És tényleg így is történt. Pest megye az 1830-i országgyűlés után a magyar nyelv terjesztése tárgyában külön bizottságot küldött ki javaslatlételre. Széchenynek több barátja tagja volt e küldöttségnek, s mikor a magyar nyelv terjesztésére szolgáló eszközöket megállapították (köztük a magyar színházat is), barátai tudván, hogy Széchenyi foglalkozik e kérdéssel, őt is belevonták a bizottság munkálatába. 1831 december 18-án azt írja a naplójában, hogy ülésen van a vármegyén a magyar nyelv ügyében, amelyből a színház fog keletkezni. Wesselényinek meg már azt írja (1832 I. 5-én), hogy sok a foglalatossága, Pest megye bizottsága felkérte, tenne javaslatot egy magyar theatrum felállítására. Kétségtelen tehát, hogy Széchenyi a megyének azon bizottsági ülésén már résztvett, amelynek javaslatáról a megye 1832 január 14-i közgyűlésén határoz. A bizottsági ülésen először is azt vitatták meg, hogy nem lehetne-e a magyar és német színészetet a pesti színházban egyesíteni, majd azon vitakoztak, országos költségen vagy a törvényhatóságokhoz intézett új adakozási felhívásból egybegyűlt összegből építsenek-e magyar színházat. Be kellett látniok azonban, hogy egyik út sem kecsegtet reménnyel, azért részvénytársaság alakítását javasolták, amit a megye el is fogadott és a bizottságot a terv kidolgozásával meg is bízta. A bizottság Széchenyit kérte fel a javaslat elkészítésére. Széchenyi 1832 február 23-án hozzáfog munkájához, március 29-én be is fejezi, április 9-én nyomtatás alá adja, április 18-án meg is jelenik. Így keletkezett *Magyar Játékszínürül* c. műve*, amelyet Pest vármegye rendelihez intéz, s már mottójával elárulja célzatát: Biztos alap nélkül tartóslag semmi nem állhat!

Széchenyi művének jelentősége sokkal nagyobb, mint gondolnók. Nemcsak a magyar színházról szól, de határozottan támadja Magyarország akkori pénzügyi állapotát. Szoros kapcsolatban van a *Hittel* és a *Világgal*. Továbbfolytatja a *Hitel*ben kezdett támadást, gyakorlati példával bizonyítva állításait és magyarázza a *Világra* hivatkozva, mi is az egyesületi szellem.

Művében először is rámutat arra, hogy eddig sokan fáradoztak ez ügyben, nagy volt a buzgóság, de annál nagyobb és hosszabb az elhidegülés az ügy iránt. Sokan és több ízben törekedtek a színészet állandósítására, de szintén sikertelenül. Az erdélyi és a székesfehérvári színtársulatra például egyesek sokat áldoztak, de nem bírták sokáig és a pillanati felbuzdulást sok évi sötétség követte, mert a legjobb egyesítő a siker, a legnagyobb szétbontó a sikertelenség. Csak abba szabad belekezdeni, ami hihető sikerrel jár. Ha tehát Pesten állandósítani akarjuk a színészetet, pontosan annak ellenkezőjét kell tennünk, mint amit eddig tettünk. Eddig felbuzdultunk, tervezgettünk, gyűjtöttünk mindenfelé, sokat tanácskoztunk, de mivel nem volt egyesítő terv, sőt ellenkezőleg rendszertelenül jártunk el, azért nem is volt sehol és sohasem siker. Egyetlen színházat alapítani, az törpe kívánság, a végső cél az, hogy minden nagyobb városban legyen magyar színház. Ezt azonban csak úgy érhetjük el, ha nem – mint eddig – egyszerre többet segítünk, hanem egyesülünk egyetlen színészársaság fenntartására és csak aztán, ha ez sikerült, segítünk egy másikat. Kétségtelen, hogy

* Széchenyi István: Magyar játékszínürül, Pest vármegye rendelihez, Pesten 1832. (<https://mek.oszk.hu/09700/09707/09707.pdf>)

először az ország szívében, Pesten kell színházat létesíteni, hogy azután innen, a központból sugározzék az eszme a vidékre, ha már főhelyre emelkedett. A színház nem anyagi, hanem csak erkölcsi sikerrel jár. Tetemes áldozatokat kell hozni, ha sikert akarunk. A külföldön ily célokra áldoz a fejedelem vagy a kormány, erre azonban mi most nem számíthatunk; nekünk viszont sem pénzünk, sem hitelünk nincs, azért Buda és Pest népességét, központi fekvését és azt, hogy az első városok az országban, kell felhasználnunk a sikerre. Eddig nem volt központ, tegyük azzá a két várost, de ne járjunk el úgy, mint eddig, tudniillik, ha volt egy kis alapunk, a jó reménység fejében azonnal munkához fogtunk. Ezek a fellobbanások nem tartottak sokáig. Csak akkor fogjunk tehát munkához, ha elegendő pénz áll rendelkezésünkre; ha ezt a pénzt a legnagyobb biztonságba helyeztük, továbbá, ha olyanokra bíztuk az ügyet, akik nemcsak hallomás és képzelet szerint értenek az ügyhöz, hanem azt praktikusán képesek vezetni.

Széchenyi ezeket az elvi kijelentéseket gyakorlati kivitelben is előadja. A pesti játékszín felépítésére aláírást kell megindítani részvénytársasági alapon. 400 részvényt tervez 500 ezüsförintjával, ami 200 ezer forintnak felel meg. Ha ez az összeg az utolsó fillérig biztosítva van, egybegyűlnek a részvényesek (annyi szavazat van, ahány a részvény), megalakul a társaság, hogy egy igazgatót és hét megbízottat válasszon, s ezeknek pontosan megállapítja teendőit. Ezek felelet terhe alatt a tőke felét biztos helyre kiadják kamatra, hogy a játékszínnek legyen a veszteség pótlására fenntartási alapja. A tőke másik feléből kicsi, de csinos és alkalmas színházat építtet, berendezi és ruhatárral is felszereli; de ebből az összegből mindig csak annyit tartson a pénztárban, amennyi a folyó kiadásokra szükséges, a többit 14 napi felmondásra biztos helyre adja ki. Ha elkészült a színház, ezzel megszűnik az egy igazgató és hét megbízott munkája, megint egybegyűl az egész társaság és három felügyelő tagot választ a színház vezetésére. A gyakorlati kivitel fejtegetésére és megvilágítására példákat sorol fel és az ország pénzügyi rendszerére, a nemesi privilégiumok visszásságának feltüntetésére valóban keserű karikatúrát rajzol viszonyainkról. Így például nem tartja elégnek, hogy az alapösszeg aláírással biztosítva legyen, meg kell azt is vizsgálni, hogy biztos-e az aláírás, mert, mint írja, minél több nemes vagy mágnás van az aláírók közt, annál bizonytalanabb az aláírt összeg, minthogy őket törvényeink szerint fizetésre senki sem kötelezheti; éppen azért szükségesnek tartja, hogy minden nemes és mágnás valamely nem privilegiált kereskedővel vagy külföldivel biztosítsa az aláírt összeget. A pénz biztonságba helyezésére azt ajánlja, hogy ne nemesnek vagy mágnásnak adassék kölcsönként – mert ha be is táblázzák birtokára, a végtelenségig húzódhatik a per –, hanem nem-nemes polgárnak vagy városnak. Ezekkel a példákkal kívánja bizonyítani a nemzet nyomorult pénzügyi rendszerét és nevetségesnek tartja, hogy ily rendszer bilincseit nem törjük azonnal ketté, sőt inkább képzelt szabadságunk oszlopának tartjuk. A terv végrehajtásáról szólva, fontosnak tartja, hol épüljön a színház és milyen legyen. A lehető legjobb helyre kell építeni, a leghelyesebb ízlés szerint, hogy a város szépségét előmozdítsa, mert a példa vonz. Különös figyelemmel kell lenni a tisztaságra, mert ez is vonz. E tekintetben Széchenyi szintén a koncentrikus eljárást ajánlja. Egy városban először egy városrészt kell ily elvek szerint építeni, s csak azután a többire térni. E szempontból a József-teret ajánlja, mert ez már a tisztaság bizonyos lépcsőjén áll; legrosszabbnak tartja a kecskeméti kapunál levő városrészt. Az ízlést

a pénz határozza meg, s mivel kevés áll rendelkezésre, szerényen (bocskorban) kell kezdeni. Fényes színház ugrás volna a természetben, itt is összhang kell: a színészek és közönség számához, az előkészületekhez kell alkalmazkodni. Az építést hozzáértőkre kell bízni, sőt tanácsos volna valakit Párizsba küldeni, hogy hozzon onnan megfelelő rajzokat választásra. Széchenyi kijelenti, hogy akar áldozni e célra, de két feltétele van: teljes személyi (itt egy megtörtént botrányból kifolyólag az ifjúság lármás viselkedését rója meg) és vagyoni biztonságot követel a társaság pénzére, s ha e két elvből csak egy is elmarad, semmit sem ad.

Ha figyelembe vesszük, hogy Széchenyi ezt Pest megye nemes rendjeinek írta, tisztában lehetünk, hogy művét nagyon vegyes érzelmekkel fogadták. Ezt érezte maga is. Amikor nyomtatás alá adja művét, azt jegyzi naplójába, hogy műve sok ellenséget szerez majd neki, de Isten neki, úgy sincs barátja. Széchenyinek ily feljegyzéseit általában félreértik, idegességére, határozatlanságára következtetnek belőle, holott ezek természetes, a dolog lényegével összefüggő megnyilvánulások. Széchenyinek minden műve támadó jellegű vagy az országnak elavult állapota, vagy egyesek ellen, akiknek működése az ő véleménye szerint az országra nézve káros. A Magyar Játékszínről írt műve kettős célt szolgál: a pesti állandó színház érdekében írta és a magyar pénzügyi rendszert támadta. Nem alap nélküli sejtése szerint valóban sok ellenséget szerzett neki Pest megye rendei közt, és nagy része volt abban, hogy a pesti állandó színház nem az ő tervei szerint valósult meg. A megye színházi küldöttsége ugyanis albizottságot küldött ki a Széchenyi művében kifejezett elvek célravezetőségének elbírálására, hogy mit lehet felhasználni tervéből. 1832 decemberében azonban változás állott be a színházi bizottság vezetésében, mert az országgyűlésre távozó Dubraviczky Simon alispán helyett Földváry Gábor másodalispán lett az elnöke. Minden jel arra mutat, hogy a büszke, hajthatatlan Földváryt, aki Széchenyinek az éppen akkor napirenden levő hídmozgalmát is ellenezte, éppen a nemességre rótt fizetés elve miatt, a színházi mozgalomban is sértette Széchenyinek támadása a nemesség ellen. Egyáltalán nem tetszettek neki Széchenyi elvei. A hídnál nem tudta megakadályozni Széchenyi sikerét, tehát a színháznál próbálkozott meg, hogy megmutassa, nem Széchenyi valósít meg egyik eszmét a másik után, nemcsak ő, más is tud alkotni. Ezenkívül még egy körülmény játszott közre arranézve, hogy Földváry, mint Pest megye alispánja ragadja kezébe a színházi mozgalom irányítását. Több megye (így Borsod, Fejér, Somogy, Gömör és Kis-Hont, Vas, Nógrád, Heves) Pest megye felhívására a pesti állandó magyar színház létesítésére régebben pénzt gyűjtött és küldött a megyének. Ezt a pénzt Pest a színház számára vásárolt házba fektette, de később eladván a házat, ennek hírére, és mivel Pest nem tudott állandó magyar színházat létesíteni, a megyék egymásután számadásra szólították Pest megyét, sőt annyi év után visszakövetelték pénzüket. Ez mindenesetre kellemetlen volt Pestnek. Ez a sikertelenség is buzdította Földváryt, hogy ő, mint a megye exponense létesítse a pesti magyar színházat, ne más. Tervéhez 1834 februárjában fog hozzá. Ismét napirendre kerül az 1832-ben felvetett kérdés, hogyan lehetne a magyar színészetet Pesten állandósítani. Abban állapodtak meg, hogy részvénytársasággal vagy sorsjáték útján szerzendő nyereségből igyekeznek a célt megvalósítani, belevonván mozgalmukba Pest városát is, amelytől a színházra ingyen telket vártak. Ezek a tervek azonban csak átmenetiek voltak, részvénytársaság nem alakult, a sorsjátékot a kormány nem engedélyezte, telket Pest városa nem adott,

mert maga akart magyar színházat építeni. A telek kérdése mégis hirtelen elintézését nyert olyképen, hogy hg Grassalkovich Antal odaajándékozta a hatvani kapun kívül fekvő faraktárának egy részét. Erre Földváry és követői már elérkezettnek látták az időt arra, hogy a magyar színház építéséhez fogjanak, de éppen Széchenyi felszólására – amelynek veleje az volt, hogy hátha még más, jobb és szebb telket lehetne szerezni és össze lehetne gyűjteni annyit, amennyi az építésre szükséges – elhalasztotta a Grassalkovich-telken való építés megkezdését 1835, vagy legkésőbb 1836 tavaszára. Széchenyi naplója (1834 aug. 22 és 27) azt bizonyítja, hogy éppen ezidőben volt a két férfi közt a viszony a legfeszültebb. Földváry ridegen és gőgösen viselkedett Széchenyivel szemben, Széchenyi viszont érezvén a megyei hatalmas tisztviselő ellenszenvét (lehetőleg ki akarta Széchenyit rekeszteni a kiildöttségi tanácskozásból), naplójába jegyzi, mennyire megalázkodott az ügy érdekében a hatalmaskodó alispán előtt. Egyelőre azonban csak annyit ért el, hogy az építést elhalasztották. Ekkor már Széchenyi terve is ismeretes volt. Ő nagyobb, díszesebb színházat akart Pestnek nem külső, sáros, poros részén, hanem központjában, a Duna mellett, hogy Pest város szépítéséhez is hozzájáruljon. Ilyképen három színházi terv kezdett kibontakozni: Széchenyié a Dunaparton, Földváryé a Grassalkovich-telken és Pest városé, amely szintén a Dunaparton akart egy kisebb színházat építeni. Így bonyolódott a helyzet. Széchenyi egyelőre nem foglalkozhatott az üggyel, mert az Alduna-szabályozás foglalta el, de azért voltak hívei (Fáy András, Szógyény László), akik résen állottak és híven tudósították az ügy állásáról. A megye 1834 november 11-i ülésén végül azt határozta el, hogy ha 1835 tavaszáig Széchenyi nem kezd a, díszesebb vagy Pest város kisebb színháza építéséhez, megkezdji az ő magyar játékszínének építését a Grassalkovich-telken. Pest városa tényleg előterjesztést tett a nádorhoz, hogy egy dunaparti telken magyar színházat építhessen. Széchenyi viszont hazatérve, többször tájékoztatja a nádort a magyar színházi mozgalomról és kéri, jelölje ki az ügy érdekében az Ullmann-házzal szemben levő telket a Dunaparton, amelyen az új 30-ad épület mellett egy díszes magyar színház épülhessen, mert csak ezzel lehet a kerepesiúti színház felépítését megakadályozni. Ezt azonban Széchenyi nem tudta megakadályozni, mert a megye az 1835 augusztus 26-i ülésén, azzal a megokolással, hogy az építésre szükséges pénzt kölcsön útján meg lehet szerezni, szeptember 28-án hozzákezdett az építéshez, azt is okul adva, hogy ezzel nem gátolja az országosan tervezett díszesebb és nagyobb színház létesítését. Így azután a nádor döntése a dunaparti telek ügyében megkésett. Széchenyi mégsem adta fel eszméjét. Sürgetésére azután a nádor október 15-i iratában tudtára adta, hogy a kért dunaparti telket a Pesten esetleg építendő magyar színház részére ingyen engedélyezi. Rendelete azonban később kételyekre adott okot. A város azt vitatta, hogy a nádor a város felterjesztésére a városnak adta a telket; másrészről meg az esetleg szó adott kételyre alkalmat. Széchenyi a nádor rendelete birtokában Dubraviczky és Fáy pestmegyei követek útján azt akarta elérni, hogy Földváry az építést függessze fel. Földváryval egyébként, ennek felszólítására, kész volt megegyezni.

Hozzáfog az előmunkálatokhoz. Maga 10.000 p. frtot ajánl fel e célra, kieszközli gr. Teleki József tudós társasági elnökénél, hogy ő is 1000 frtot ajánlott, sőt kilátásba helyezte, hogy a Tudós Társaság is néhány ezer frtot áldoz e célra; felhívja titkárát, Tasner Antalt, adjon ő is és buzdítsa a magyar írókat és pestieket az adakozásra.

Reméli, hogyha Pest nem rontja meg, 1836 tavaszán hozzáfoghat a dunaparti magyar színház felépítéséhez. Hild József építész szemeli ki e célra, gr. Apponyi Antal párizsi követet meg felkéri, készíttessen valamely párizsi művésszel terveket. A kibékítés érdekében cikket is közöl október 31-én a *Társalkodóban* (Néhány szó a magyar játékszín körül), amelyben mentegetőzik és felfedi, miért lett 1832-ben írt könyve oly keserű, megdicséri a megyét és tisztviselőit buzgóságukért, de a jobb megfontolás érdekében felveti a kérdést, mi tanácsosabb: a mostani -pillanatot tekinteni vagy a jövőt is számba venni, mert ha a Kerepesi-úton épül a színház, ez félszázadra visszaveti a nádor által engedélyezett telken épülő színházat. Cikkével a megegyezést szolgálja, de Földváry és pártja nem akart megegyezni. 1835 október 28-án azt írj a Széchenyi Tasnernak, hogy Földváry megcsalta őt. El volt keseredve, már arra gondolt, hogy felhagy tervével, de még bízott abban, hogy a *Társalkodóban* megjelent cikkének meglesz a kellő hatása. Álhírek is terjengtek, hogy a dunaparti telken ő maga akar építeni színházat (október 30), de Széchenyi hallgatott, mert nem akarta, hogy ily kelepçébe csípjék. A város sem hallgatott a telek kérdésében, úgy nyilatkozott a megyei színházi küldöttség ülésén, hogy az engedélyezett telken a város épít magyar színházat. Erre Széchenyi újra a nádorhoz fordul (november 6 és 9) és kérésére a nádor megengedi, hogy nevében kijelenthesse, hogy a telket nem a városnak, megyének vagy valamely pártnak adta, hanem az ügynek, t. i. a magyar színháznak adta és az esetleg szó azt jelenti, hogyha van pénz, terv, azonnal hozzá lehet fogni az építéshez. Széchenyi Ráday Gedeont akarja felkérni, hogy a megyegyűlésen e nyilatkozatot előterjessze. Tasner útján azonban értesül a pesti helyzetről, hogy általában ellene vannak, színházi cikkét bántónak tartják, sőt azt híresztelik, hogy a magyar színház megakasztására törekszik. Erre nem nyilatkozatot, csak jelentést küld, s ezt Ráday Pest megye gyűlésén be is mutatja. Az 1835 nov. 17-i gyűlésen már a követi jelentésből köztudomású volt a terv (erre izgatott Széchenyi), hogy a dunaparti telken országos költségen díszes, a nemzethez méltó színházat kell építeni és erre 400.000 p. frtot kell megszavazni. Pest megye pártolta e tervet és ilyenemű utasítással látta el követeit, de emellett Földváry és pártja izgatására a Grassalkovich-telken épülő színház folytatását és mihamarabbi befejezését is kívánták és erre a helyszínén kezdett gyűjtéssel kb. 8000 v. frtot adtak össze. Ezalatt a magyar színház ügye az országgyűlésen is előtérbe került. A sérelmek összeírására kiküldött országos küldöttség még 1834 március 15-én beterjesztett munkájában (V. osztály, 7. p.) foglalkozik a magyar színházzal. Felsorolja Szabolcs megyének fentebb ismertetett javaslatát, amelyet Arad, Zemplén, Veszprém, Borsod, Csanád, Torontál, Krassó megyék is pártoltak, de a Pest részére régebben gyűjtött adományok hova fordításának tisztázását is kérték. Torontál kérte Pest városának kérdőre-vonását, hogy a magyar színház a némettel legalább egyenlő igazba helyeztessék hazájában, de az elnök felvilágosítása után, hogy itt szerződésről van szó, amelyet nem lehet felbontani, odamódosította javaslatát, hogy a magyar színház felépítéséig, hasonló feltételek mellett, a kibérlésnél a magyar előnyben részesíttessék. E sérelmek egyelőre háttérbe kerültek és csak 1835 második felében kezdtek a rendek a színházzal foglalkozni. Széchenyi állandó összeköttetésben volt a rendi tábla tagjaival. Sikerült is neki Beöthy Ödön bihari követ útján 1835 november elején követi konferenciát egybehívni. Itt elhatározták, hogy gyorsfutár útján megyéjüktől utasítást kérnek, hogy a Dunaparton országosan építendő színház számára 400.000 p. frtot ajánlhassanak

fel. Ennek eredménye az volt, hogy csakhamar 29 megye ily utasítást küldött követeinek. Hozzájárult ehhez, hogy gr. Apponyi Antal elküldötte Széchenyinek Ciceri francia művész színházterveit, ami Széchenyit a Pest megye november 17-i határozata ellenére is reménnyel töltötte el. A magyar színház ügyét az 1836 január 30-i kerületi ülés tárgyalta legelőször. 33 megye 8 ellen 400.000 p. frtot szavazott meg a Dunaparton építendő színházra. A rendi tábla 1836 február 17-i ülésén ikenetbe foglalta és kifejtette, hogy a színház nemcsak a nép pallérozását, erkölcsi fejlesztését, hanem a magyar nyelv nagyobb kiművelését és terjesztését eszközi, azért a Dunaparton, a nádor által kijelölt telken, a nemzethez méltó színházat kíván felépíttetni; erre a munkára országos választmányt kíván kijelölni azzal, hogy hallgassa meg a pesti színházra adományozott és kezelésében levő összegekre nézve Pest megyét, az egyes ajánlókat, egyesítse a két tervet és mindezeokról tegyen aztán jelentést. A választmány elnökségére a nádort kérték fel és kifejezték azon óhajukat, hogy Széchenyi István jeles és gyakorlati ismeretei és általánosan ismert hazafiúi buzgósága miatt a választmány tagja legyen. A vita folyamán Pest követe kérte a város és adakozók meghallgatását is, Fejér, Bács és Borsod többet is hajlandók voltak megszavazni. A követei érdekelt része viszont Pest megyéből számadást kívánt a küldött összegekről. így került az ügy a főrendekhez. A február 23-i előértekezleten Cziráky és társai (együttal a híd elszánt ellenzői) határozottan az országos költségen való építés ellen nyilatkoztak. Széchenyi látván a nagy ellenzést, sorra járta azokat, akiket meg lehetne nyerni; de gondoskodott arról is, hogy Pest megye február 29-i ülésén barátai résen legyenek ez ügyben. Arról volt szó ugyanis, hogy az országgyűlési tárgyalás tartamára felfüggeszse Pest a Grassalkovich-telken megkezdett építkezést. Földváry kiaknázta a helyzetet; késznek nyilatkozott az egyezsége, de azt kívánta, hogy az eddigi terheket vegye át az országos választmány, a megkezdett színház színészi iskola legyen és ennek fenntartására 100.000 frt és a működő színészek fenntartására újabb 100.000 frt évi kamata fordíttassák. E feltételek alatt négy hétre felfüggesztette az építést. Most már Széchenyi abban bízott, hogy ez az állásfoglalás reakciót szül és mégis győzelemre viszi tervét. Akit lehetett, rábeszél a pártfogásra, meg is nyeri Pyrker egri érseket, hg Esterházy Pált. Március 27-én azt írja Széchenyi: „Ha Isten és kis taktikánk nem segít, elbukik a színház.” Helyesen állapítja meg, mint látni fogjuk, hogy egy-két vokson dül el a dolog a főrendeknél, mert a rendi táblán a többség biztos volt. Éppen ezért barátait levélben hívja az országgyűlésre. Zavarta a helyzetet az adó ügye, amelyben éppen a híd, a színház miatt Széchenyi a kormány mellett és a rendi javaslat ellen nyilatkozott. A rendek megnehezteltek reá, annál simább volt azonban hozzá a nádor; remélte is, hogy ez úton mégis kivívja a sikert. A főrendeknél azonban az ellenzők kiaknázták Pest megye állásfoglalását. Azzal érveltek, hogy Pest épít színházat, nem kell még egy magyar színház. Az április 14-i főrendi ülés 18 szavazattal 17 ellenében nem fogadta el a rendek javaslatát. Nem tagadták ugyan, hogy a jól elrendelt játékszín nagy hatással van a nemzetiség kifejlődésére, a nyelv kiművelésére és terjesztésére, lelkesednek ők is a magyar színházért, de a folytonos országos ajánlatok nagyon is igénybe veszik az adózókat, azért a szabad ajánlás mellett foglaltak állást. Hozzájárultak ahhoz, hogy a nádor elnöklete alatt országos választmány küldessék ki, amely vegye figyelembe Pest megye által építés alatt levő színház körülményeit, dolgoztasson ki tervet, költségvetést, szólítsa fel a törvényhatóságok

útján önkéntes adományozásra az ország lakóit, s ha elég pénz gyűl egybe, hajtsa végre a tervet; ha nem gyűl be elegendő összeg, tegyen a jövő országgyűlésnek jelentést, hogy hogyan lehetne a tervet a legcélrányosabban végrehajtani.

Igaza volt Széchenyinek, egy-két vokson mult a siker. Ha például gr. Ráday Gedeon eljön az országgyűlésre, 18-18 lett volna az arány s az elnöklő nádor Széchenyi tervére mondta volna ki a többséget. Csodálatos, még ezután is van Széchenyinek reménye! Ezzel az ügy visszakerült a rendi táblára. Itt az április 23-i ülésen a rendek második üzenetükben kifejtették, hogy a cél jótékonyágát a főrendek is elismerik, a különbség a két tábla közt csak az, hogy a főrendek hosszabb, a rendek rövidebb és biztosabb utat mutatnak a sikerre. A szabad ajánlatok ugyanis kevesebb sikert ígérnek (látható volt a Ludoviceumnál és Múzeumnál), azért ajánlották az országos hozzájárulást. Bihar követe utalt arra, hogy a főrendek sokszor ellenzik a rendi tábla kezdeményezését, de ezt az ellenzésüket veszik legkedvetlenebbül. Senki sem ajánlott közülök, így nem lesz az ügyből semmi. Pest követe megismételte a megye február 29-i határozatát. Több megye vagy a főrendi javaslatot pártolta, vagy egyáltalán nem szavazott meg semmit; a többség azonban megmaradt az első izenet elvei mellett. Így került az ügy ismét a főrendek elé. A nádor, Széchenyi kívánságára, külön értekezletet is tartott április 26-án, de itt Cziráky, mint Széchenyi naplójában feljegyezi, e szavakkal mondta ki véleményét: „Ego nolo ex minis constitutionis nostrae theatrum edificare.” Az a kellemetlen meglepetés is érte Széchenyit, hogy Pyrker is cserben hagyta. A nádor támogatása ellenére az április 28-i főrendi ülés megmaradt előző állásfoglalása (a szabad ajánlás) mellett. Harmadszor a rendek az április 29-i ülésen tárgyalták a színház ügyét. Továbbra is megmaradtak annál, hogy az általuk kijelölt út biztosabb, de bizonyítani akarván a szent cél iránti buzgalmukat, elfogadták a főrendek előleges lépését. Egyesek azonban keserűen kifakadtak a főrendek ellen. Sopron követe például kijelentette, hogy a főrendek a rendek minden nemzeti jólétre (különösen a nemzeti nyelvre) vonatkozó lépését meggátolják; ők a vagyonosak, de zsugoriak, megtagadják a pénzt. Kemény beszéde ellen az elnök védte meg a főrendeket. A főrendek még aznap hozzájárultak a rendi harmadik izenethez, a törvényjavaslatot a király elé terjesztették és némi stiláris javítás után, mint 1836: XLI. t.-c., kihirdettetett. Így tehát Széchenyi terve megbukott.

Földváry ellenben tovább folytatta a Grassalkovich-telken a színház építését és 1837 augusztus 22-én meg is nyitotta. Eleinte Pesti magyar színház volt a neve, majd Pesti nemzeti magyar színház, később Nemzeti színház. Kétségtelen, hogy Földváry Gábor pestmegyei alispán nagy buzgósággal, szívós kitartással valósította meg Pest megyének magár a vállalt köteletségét, hogy Pesten, az ország központi városában magyar színházat építen. Becsületbeli kötelesség volt ez azon megyék iránt, akik e célra adományokat küldtek. Földváry előtt egyik tisztviselő sem tudta a színház ügyét előbbre vinni. Földváry lelkesedést tudott kelteni a megyében, városban az ügy iránt. Bámulatos az a lelkesedés, amellyel a közönség a magyar színház ügyét felkarolta. Többször adakozott a célra, az építésnél meg egyenesen megható az a lelkeség, amellyel több munkás, kézműves igyekezett ingyenmunkával az ügyet előbbre vinni. De mind e körülményeket figyelembe véve bizonyos az is, hogy Földváry erélyét, kitartását a Széchenyi iránt érzett ellenszenv élesztette és tartotta felszínén, és az a dac, hogy megmutassa, Széchenyi nélkül is meglesz a magyar színház. Nyáry

Pál az egyik pestmegyei gyűlésen nyersen és gúnyosan meg is mondta, hogy igenis meglesz a pesti magyar színház és ezt a nemzet Széchenyinek köszönheti folytonos akadékoskodása miatt. A pesti magyar színház létesülése pontosan azon terv szerint készült, amelyet Széchenyi a Magyar játékszinrúl című művében mint olyat említ, amelynek az ellenkezőjét kell tenni. Földváry olyan területen épített, amely a városon kívül sáros, poros helyen feküdt. Pontosan kidolgozott pénzügyi tervről egyáltalán nem lehet beszélni. Azt lehet mondani, vakmerően, sokszor pénz nélkül végeztette a munkákat, de a megye által engedélyezett hitelek nem voltak elegendők, úgyhogy amikor a színház elkészült, meglehetősen nagy adósság is terhelte. Csak ezután kísérelte meg a terheket egy részvénytársaságra hárítani, de ennek oly csekély volt a tőkéje (40.100 v. frt), hogy nem sokat jelentett a színház jövőjére nézve. Így tehát volt magyar színház, de nemcsak jövője nem volt biztosítva, de jelene is kétséges volt. Hitelből épült, adósságtól sorvadt. Ha nincs Széchenyi, bizonyára kudarc lett volna a vége. Pontosan ezt bizonyítják Széchenyi feljegyzései és az 1839/40. és 1843/4-i országgyűlés iratai. A színház megnyitásakor Széchenyi ezt jegyezte fel naplójába: „Ismét és utoljára el van hibázva.” 1838 november 30-án Széchenyi jelen van a színházban és azt írja, hogy a színház nem tudja magát fenntartani, nemsokára be kell zárni. 1839 december 7-én az országgyűlésen levő Széchenyi levelet kap báró Prónay Albert pestmegyei főispáni helytartótól, hogy a magyar színháznak 95.000 v. frt adóssága van (a fennállás második évében), már agonizál, azért kéri, segítsen rajta. És Széchenyi, akit annyiszor vádoltak éppen a pestmegyeiek, hogy ő csak azt pártolja, amit maga csinált, azt, amit más, nem; rögtön munkához lát. Azt válaszolja Prónaynak december 10-én: „Nemezis ül színházunkon, mert itt oly hidegen van iránta mindenki, hogy alig remélek jó sikert. Legtöbb követnek nincs utasítása... vagy akinek van, nem a mostaninak fenntartására, hanem a Dunaparton építendőre van.” Széchenyi feladta saját tervét és segítségére sietett a pesti kész színháznak. 1839 december 23-án már a pozsonyi Kiskaszinóban (a főrendi ellenzék tanácskozóhelye) megteszi előterjesztését, hogy a főrendi táblán támogassák a színházat. 1840 január 16. és 31-én mellette agitál. Az előző országgyűlésen kiküldött orsz. választmány (tagja volt Széchenyi is) azt ajánlotta, hogy vegye az országgyűlés a fennálló színházat pártfogásába és jelöljön ki méltányos alapot a fenntartásához. S ugyanitt olvashatjuk Földváry alispán jelentését 1839 augusztus 30-áról, amelyben röviden előadta a keletkezés történetét, bevallja, hogy az előleges költségek nem voltak elegendők, így a részvénytársaság által egybegyűlt 40.100 v. frt sem. A mellékelt számadásból pedig kitűnik, hogy a megye még építés közben 40.000 frt kölcsön felvételét engedélyezte, nehogy az építés fennakadjon, de ez az összeg sem volt elég, 59.500 frtot kellett kölcsönvenni. Széchenyi fellépésének, pártolásának megvolt a kellő eredménye. Az alsó tábla 1840 április 7-i ülésén rámutatott, hogy a törvényhatóságok gyűjtéséből a pesti magyar színház felépült, ez a mostani körülményekhez képest a célnak megfelel, ezt kell pártfogásba venni. 39.882 p. frtot szavaznak meg az adósság kifizetésére, 50000 p. frtot az első felszerelésre és 400.000-et olyképp, hogy a kamatok 2/3 része a színház fenntartására, 1/3-a a tőke szaporítására fordíttassék. A pénz kezelésére és a színház igazgatására országos választmányt rendeltek ki, hogy ez először is az adósságot fizesse ki, a tőkét pedig adja ki biztos kamatra. A főrendek 1840 április 21-én ehhez hozzájárultak s így keletkezett az 1840: XLIV. t.-c. Az 1843/4-i országgyűlésen

az országos választmány elnöke, gróf Teleki József jelentette, hogy Pest megye és a részvényes társaság pénziány miatt nem kezelhette tovább a magyar színházat és sürgette az átvételt. A rendek 1844 november 8-i ülésükön a jelentést és az átvételt jóváhagyták, de megjegyezték, hogy Pest megye építő társaságának adóssága 49.700 p. frtra, a részvénytársaságé pedig 13.000-re emelkedett, s így a kiutalt pénz nem volt elegendő. Főfelügyelőnek Széchenyit szerették volna kijelölni, de nem vállalta, s így Ráday Gedeon lett.

Mind e tények beszédes bizonyítékok Széchenyi érdemei mellett. Joggal írhatta Ráday Gedeonnak 1839 december 14-én: „Emlékezel barátom, mennyire rontotta meg (az) indulatosság magyar színházunkat.” Ha az ő tervei szerint készül el a Dunaparton a magyar színház, ma is méltó szép színházunk volna. A vázolt elkeseredett harcok száz év előtt folytak le, elégtételt illő szolgáltatni Széchenyi Istvánnak a magyar színházi eszme körüli fáradozásáért.

Ezzel a megemlékezéssel nyitom meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlését.

24. Hóman Bálint: Indokolás „a Nemzeti Színházról” szóló törvényjavaslathoz – részletek

I. Általános indoklás

A Nemzeti Színház e törvényjavaslatom benyújtását megelőző napon ünnepelte fennállásának századik évfordulóját.

A magyar törvényhozásnak meg kell ragadnia ezt az alkalmat arra, hogy egyfelől a hálás kegyelet érzésével emlékezzék meg azokról, akik a magyar közművelődés szempontjából felbecsülhetetlen értékű ennek az intézménynek életrehívását elősegítették, másfelől, hogy törvénybe iktassa a Nemzeti Színháznak a nemzeti eszme ébrentartása és a magyar művelődés gyarapítása körül fennállása óta szerzett kimagasló érdemeit, végül, hogy megtegye az intézménynek – jelentőségéhez méltó – jövőbeli elhelyezéséhez szükséges rendelkezéseket és egyben szabályozzon a Nemzeti Színházzal kapcsolatos néhány más olyan kérdést is, amely már hosszabb idő óta rendezésre vár.

Ezek a szempontok indítottak a százéves múltra visszatekintő Nemzeti Színházról szóló ennek a törvényjavaslatnak előkészítésére és benyújtására.

Nemzeti Színházunk keletkezésétől kezdve olyan szerepet töltött be a nemzet kultúrájában, amilyenre talán sehol sem volt példa. Az állami színházak Európaszerte elsősorban az igazi irodalmi értékeket igyekeznek megőrizni s a színházművészet terén a legbecsesebb hagyományokat igyekeznek ápolni. A magyar Nemzeti Színház azonban még ennél is magasabbrendű, nemesebb küldetést vállalt magára és töltött be. Ezt a színházat a honában felvirágozásáért küzdeni kényszerült magyar nyelv és nemzetiség védelme hívta életre. Az egész nemzet átérezte, hogy nem pusztán szórakozási helyet létesít a Nemzeti Színházban, hanem bevehetetlen mentsvárat, amely minden időben arra lesz hivatva, hogy fellángoltassa a magyar érzést és ébrentartsa a rendületlen magyar hitet.

A legnemesebb és legelőrelátóbb magyar elmék nemzeti életünk szorongattatása idejében a magyar nyelvben tudták és érezték nemzetiségünk palládiumát s a magyar játékszín felépítését azért sürgették, hogy ennek a palládiumnak őriző temploma legyen. A megyék a magyar színészet kezdő korszakától fogva felismerték annak nyelv védelmi jelentőségét és már a XVIII. század végén buzgólkodtak a honi nyelvű színjátszás istápolása érdekében.

Bessenyei és testőrtársai, akik annakidején felserkentették a magyar irodalmi öntudatot, szintén tisztában voltak azzal, hogy mit tehetne a színpad a magyar nyelv kipallérozása érdekében. Az állandó fővárosi színház eszméje már az 1779. évben megjelenik egy németnyelvű röpiratban s a pozsonyi országgyűlés évében – az 1790. évben – már minden oldalról élénken propagálják a »nemzeti theátrum« megszervezésének terveit. A magyar fővárosban az 1790. évben, a Várszínházban hangzott el az első magyar szó, szinte jelképiesen: egy templomból átalakított múzsahajlékban.

Ettől kezdve a vármegyék felirataikban állandóan sürgetik a magyar játékszín megalakítását; de míg Erdélyben és több vidéki városban gyökeret kezdett verni a magyar színészet, addig az ország fővárosában nem tudtak hajlékhoz jutni a magyar theatristák, bár kétségtelen, hogy Pest vármegye mindig pártfogásába vette a nemzet »napszamosait«, akik a magyar nyelv védelmét és ékesítését, másfelől a nemesebb erkölcsök formálását írták zászlajukra. A kezdő magyar színészet mindig a Karok és Rendek részéről tapasztalta a leghathatósabb pártfogást, de meleg pártfogásába fogadta a színészet ügyét az ország nádora is. Mindezek ellenére hosszú időbe került, míg a magyar színművészet az idegennyelvű művészek által részükre vendéggjáték céljaira olykor-olykor átengedett színpad helyett állandó hajlékhoz jutott.

Az 1833. évben a kiváló kassai színészegyüttes Budára került s Pest vármegye rövidesen szárnyai alá vette azt és bőkezűen megnyitotta előtte anyagi forrásait. Ennek az együttesnek magas művészi képességei sarkalták a vármegyét, hogy régi kedvenc tervét, a pesti állandó magyar színházat megvalósítsa. A megye a maga követői útján állandóan felszínen tartotta a diétán a magyar játékszín kérdését, országos gyűjtést is indított a színház felépítésének céljára és telket kért Pest városától.

A városi polgárság többet adott, mint amennyit a vármegye kért. A város az 1834. évi április hó 12-én tartott ülésében kijelentette, hogy nemcsak telket hajlandó adni, hanem a telken színházat is kész felépíteni. A városi tanács még ebben a hónapban bizottságot is küldött ki az ígért telek kijelölésére. Ennek a bizottságnak a munkája azonban különböző okokból elhúzódott. A nádor, mint a Szépítési Bizottság elnöke hozzájárult ugyanegy 600 négyszögölnyi dunaparti terület ingyenes átengedéséhez, a színház helyének végleges kijelölését azonban attól tette függővé, hogy a dunai rakpartot folytatólagosan mily módon fogják kiépíteni. A telek helye végre akként határozott meg, hogy azt a Dunaparton a kereskedelmi társaság épületével szemben kell kihasítani.

A város által felajánlott telek kijelölésének ez az elhúzódása azt az aggodalmat keltette Pest vármegyében, hogy mire a város által tervezett színház felépül, addig a vármegye által nagy áldozattal fenntartott magyar színtársulat elszéledhet.

Ilyen körülmények között a vármegye úgy látta, hogy egyelőre nem valósulhat meg azok elgondolása, akik a színházat a Dunaparton, az épülő új híd közelében, a nagy

célhoz méltó díszes alakban kívánták felépíteni. Ennek a tervnek számos akadálya volt, aminek magyarázatát részben a nemzet akkori politikai helyzete is szolgáltatja. A birodalmi centralisták nem jó szemmel nézték a mozgalmat s a terv anyagilag sem volt kellően megalapozva. Széchenyi István is a dunaparti megoldás mellett foglalt állást, de óvta a közvéleményt az elhamarkodott végrehajtástól s különösen attól, hogy az építkezés a szükséges költségek s az intézmény állandó fennmaradását biztosító anyagi fedezetnek a teljes előteremtése előtt megkezdessék. A nemzeti közvélemény azonban a sürgős megvalósítás után áhítozott és ezért bizalommal és lelkesedéssel fordult Pest vármegye akkori jeles alispánjának, Földváry Gábornak a buzgólkodása felé, aki ernyedetlen fáradozással és szívós kitartással csüggött a magyar játékszín minél sürgősebb, bár egyszerűbb kivitelű megépítésének gondolatán s akinek közbenjárására a dúsgazdag Grassalkovich Antal herceg az 1834. évben »a hatvani kapun kívül levő major fundusának mintegy 900 négyszögölnyi részét« odaajándékozta a vármegyének magyar játékszín építésének céljára.

Ezen a Grassalkovich-féle telken kezdték el tehát az ideiglenes színház felépítését az 1835. év szeptember havában. Ezt a színházat oly értelemben tervezték már eleve ideiglenesnek, hogy amennyiben a város által tervezett »nagyobb színház felállítatik, kevés változtatással akár konzervatóriumnak, akár pedig más színészeti használatnak szolgálhasson és azon nagyobb színháznak kiegészítő része legyen«.

Ebben az állapotban találta a magyar nyelvű színház ügyét az 1836. évi országgyűlés, amely a vármegye és a város törekvéseit »nemzeti kívánsággá« nyilvánította s e törekvéseknek megvalósítását most már maga kívánta a kezébe venni. Evégből a törvényhozás a Buda és Pest között építendő híd tárgyában kirendelt országos küldöttséget az 1836: XLI. törvénycikkben azzal is megbízta, hogy dolgozza ki »egy nemzeti díszes játékszín tervét«, annak költségeire rendezzen országos gyűjtést s ha ez kellő eredménnyel jár, hozza létre a nemzeti játékszínt az ország nádora által kijelölt dunaparti telken, amelyet az országgyűlés örömmel fogadott el »nemzeti tulajdonná«. Ugyanez a törvénycikk felhívta az országos küldöttséget arra is, hogy munkájában legyen figyelemmel a Grassalkovich-féle telken »építésben lévő színház körülményeire« is.

Időközben – tengernyi nehézség árán, – tovább folyt az építkezés az országos gyűjtésből befolyt tekintélyes összegből a Grassalkovich-féle telken. A kis színház felépítésében meghatározható módon vett részt a nemzet társadalmának minden rétege. A gazdagok aránya mellé, a szegények fillérei közé odakerült még az idegennyelvű napszámosok verejtékes munkájának becse is, úgyhogy a nemzet érzése ezt az ideiglenesnek szánt, szerény műzsahajlékot az első ásonyomtól kezdve az épület felbokrétázásáig mindig szívvel-lélekkel nemzetinek érezte. Bár a magyarnyelvű színház felépítésének nagy ellenségei is voltak és bár egyidőben anyagi nehézségek miatt már-már a félbeszakadás veszélye fenyegette az építkezést, végre az 1837. évben felépült a színház és meg lehetett hirdetni a megnyitó előadást.

A nemzet a színház ügyét és magát a színházat ekkor már teljesen a magáénak érezte. Ezt a közhangulatot fejezi ki az 1839/40. évi országgyűlés, amely az 1836: XLI. t.-c. által kitűzött célok további megvalósítására az 1840: XLIV. törvénycikket alkotta. Ez a törvény a vármegye által felépített magyar színházat, mint nemzeti tulajdont »országos pártolás« alá vette, de kimondotta, hogy egyelőre eredeti céljára megtartja a város

által adományozott s már az 1836: XLI. törvénycikkkel nemzeti tulajdonná nyilvánított dunaparti telket is. Ugyanez a törvénycikk a színház létesítésére 450.000 forintban megszavazott »országos ajánlatot« tett, ebből az összegből 50.000 forintot a színházon levő építési terhek kifizetésére, 400.000 forintot pedig a színház céljaira szolgáló alapítvány létesítésére rendelt fordítani.

Ezzel a főemelő törvényalkotással indult el a Nemzeti Színház nagyszerű útjára, amelyen száz év alatt odáig jutott, hogy teljesítményeit ma már joggal lehet a magyar művelődés legnagyobb értékei közé sorozni.

II. Részletes indoklás

Az 7. §-hoz. Az általános indokolásban kifejtett okokból úgy vélem, nem múlhat el ez az ünnepi alkalom anélkül, hogy a törvényhozás Nemzeti Színházunk létrehozóinak elévülhetetlen érdemeit törvénybe ne iktassa. Javaslatom bevezető szakasza tehát mindenekelőtt azokról a nagy elődökről emlékezik meg, akik az intézményt életrehozni segítették.

Ugyanakkor azonban, amikor a magyar nemzet lerója háláját az intézmény létrehozóival szemben, nem feledkezhetik meg magának az intézménynek kiváló érdemeiről sem. A Nemzeti Színház ugyanis mindig mentsvára volt a magyar szónak, a magyar gondolatnak, melegágya a magyar dráma első biztató csiráinak, otthona a nagy lendülettel felfelé törekvő magyar színpadi irodalomnak és legjelesebb iskolája európaszerte elismert színművészetünknek. Hivatását minden tekintetben hiánytalanul töltötte be. Megerősítette a magyar lelket, megnemesítette a magyar nyelvet, főlészárnyaltatta a magyar drámát. Nemzetnevelő szerepét az emelkedett művészi ízlés szolgálatában teljesítette. Munkájában elérte a legtöbbet és legszebbet: igazi nemzeti színház lett.

A nemzet ma úgy érzi, hogy ez a dicsőmultú intézményünk egyik alapköve a magyar művelődésnek, amely arra van hivatva, hogy tovább egyengesse a fejlődés útjait a boldogabb magyar jövő felé.

A 2. §-hoz. A lelkes és áldozatra kész elődöknek javaslatom általános indokolásában vázolt fáradozásai nem érték el maradéktalanul a céljukat; mindaddig nem vált valóssá az a nemes terv, hogy Nemzeti Színházunknak olyan hajléka legyen, amely méltó ennek az intézménynek felbecsülhetetlen jelentőségéhez.

Az első egyszerű épület, amely az általános indokolásban kifejtettek szerint a Grassalkovich-féle telken épült, rövidesen szűknek és elégtelennek bizonyult, úgy hogy megfelelőbb épület emelésének kérdése a kiegyezés utáni korszakot újból foglalkoztatta. Egyelőre a színházi épület külső és belső átalakítását hajtották végre s azt a telek jobb kihasználása végett bérházzal kapcsolták össze, részben a hozzávászorolt Wesztermayer-féle saroktelek felhasználásával ; az erre vonatkozó törvényhozási felhatalmazást az 1875: XXXIV. t.-c. adta meg. Az épület fogyatékoságai és különösen annak tűzveszélyessége azonban mindinkább megéreltették azt az elhatározást, hogy a színház épületének lerombolása után ugyanazon a telken a kor követelményeinek minden szempontból megfelelő más épület emeltessek.

A világháborús események megakasztották e terv megvalósítását. Az elavult és tűzveszélyes épület még a háború előtt leromboltatott ugyan s a Nemzeti Színház ideiglenesen a székesfővárosi Népszínház épületében folytatta működését, az új épület emelésére azonban mindeddig nem kerülhetett sor. A világháború alatt az ily természetű feladatoknak háttérbe kellett szorulniok ; a világháború után pedig az államháztartás súlyos helyzete gátolta a jelentékeny költséggel járó terv végrehajtását. Időközben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy a lényegesen megváltozott városrendezési, városforgalmi, műszaki és egyéb viszonyok ma már úgyszólván lehetetlenné teszik a színház tervezett új épületének ugyanazon a helyen – a Grassalkovich herceg által adományozott telken – való felépítését. Köztudomású ugyanis, hogy a főváros szóbanlévő helyén az utcai forgalom – különösen a gépkocsiforgalom – oly nagymértékben megnövekedett, hogy a székesfőváros komolyan kénytelen fontolóra venni az út megfelelő kiszélesítésére irányuló kisajátítás kérdését. De még a teleknek ily kisajátítással való megcsonkítása nélkül is a megváltozott forgalmi viszonyok között műszaki szempontból majdnem megoldhatatlan feladat a szóbanlévő telken a kor igényeinek megfelelő színházi épületet emelni úgy, hogy az a mai követelményeket kielégítő minden berendezéssel el legyen látva s különösen hogy a színháznak gyalog és járó művekkel való akadálytalan megközelítését a sűrű utcai forgalom megzavarása nélkül lehetővé tegye ; hiszen evégből még a mostani és a várható jövőbeli gépkocsiforgalom céljainak megfelelő nagyságú kocsifeljáró területét, valamint a várakozó és felvonuló járművek részére állomásozó területet is ki kellene hasítani. A szóbanlévő telek pedig fekvésénél és terjedelménél fogva minderre alkalmatlan.

Ezek a körülmények teszik szükségessé, hogy javaslatom 2. §-ának megfelelően visszatérjünk arra az útra, amelyet a nemzeti díszes játékszín létesítése végett már az 1836: XLI. t.-c. kijelölt. Ezért a javaslat 2. §-a utasítást ad a kormánynak arra, hogy a székesfőváros és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának közbenjöttével intézkedjék oly épület helyének kijelölése iránt, amely méltóbb lesz Nemzeti Színházunk nagy jelentőségéhez és nagyobb mértékben megfelelhet a korszerű színpadművészeti követelményeknek. Természetes, hogy az államháztartás mai helyzetében a törvényhozás által a kormány részére adandó utasításban nem lehet határidőt szabni a színház új épületének felépítésére ; ereszben azonban nagy jelentősége van egymagában a törvényhozás irányító, elvi állásfoglalásának is, amely mintegy megszabja a követendő megoldás útját.

Ehhez a megoldáshoz a kormány nem nélkülözheti a társadalom áldozatkészségét sem, amelynek a fentebb kifejtettek szerint oly hatalmas része volt már az intézmény létrehozásában is; ezért tartom célszerűnek az utalást javaslatom e szakaszában a magyar társadalom méltán várható áldozatkészségére is.

A 3. §-hoz. Minthogy a javaslat 2. §-ához fűzött indokolásban előadott okokból a Grassalkovich-féle telek ma már nem alkalmas megfelelő színházi épület emelésére, más módon kell gondoskodni a nagylelkű adományozó akaratának megvalósításáról. Grassalkovich herceg ugyan ajándékozási nyilatkozatához azt a kikötést fűzte, hogy »ha netalán a Magyar Theatrum felépítése valamely akadályok miatt vagy most nem sikerülhetne, vagy azon fundust jövendőben akármely más célra és nem a mostani általam kívánt magyar színház építésére és fenntartására akarnák fordítani, akkoron

azon fundusról további rendelkezésemet és a dologba való beszólásomat magamnak és successorimnak fenntartom.« Az adományozás óta azonban gyökeresen megváltoztak az időközben világvárosi fejlődésnek indult székesfőváros közlekedési viszonyai s a színpadművészet terén általában felállítható követelmények és megváltoztak mindazok a körülmények is, amelyek valamely meghatározott ingatlanok színház céljára felhasználhatóságot befolyásolják. Nyilvánvaló, hogy ha az adományozó előre láthatta volna a viszonyoknak ezt a nagymérvű változását, ezekre figyelemmel szabta volna meg az adományozáshoz fűzött kikötésének tartalmát. Az adományozó feltehető szándékával tehát összhangban van oly megoldás is, amely a telket a Nemzeti Színház céljainak szolgálatába állítja ugyan, de nem az eredetileg kijelölt módon, hanem oly módon, amelynek követése megfelel a változott viszonyoknak és az adományozó – e változott viszonyokra figyelemmel feltehető – akaratának.

Más kérdés, hogy mi legyen az adományozó akarata teljesítésének ez a módja. Érészből nem lenne célszerű már most állást foglalni, hanem lehetővé kellene tenni, hogy a kormány a telek felhasználása tekintetében a terv megvalósításának időpontjáig esetleg felmerülő újabb szempontokat is figyelemre méltathasson; éppen ezért javaslatom 3. §-a nem határozza meg közelebbről azt, hogy a telek ily módon használtassék fel, illetőleg hasznosíttassék a Nemzeti Színház céljaira. A felhasználás, illetőleg hasznosítás egyik módja lehetne mindenekelőtt az, hogy a szóbanlevő telken egy kisebb – kamaraszínház szerű – intézmény céljaira szolgáló épület emeltessék, esetleg akként, hogy ehhez az épülethez bérház csatlakozzék, amelynek tiszta hozzáadéka a Nemzeti Színház céljait szolgálja. Komoly megfontolás tárgyává kell tenni azt a megoldási tervet is, hogy a teleknek akár elidegenítése, akár kisajátítása esetében befolyó ellenérték a Nemzeti Színház új épületének építésére fordíttassék. A megoldások bármelyike összhangban volna a nemeslelkű adományozónak a változott körülmények figyelembevételével értelmezendő feltehető szándékával.

...

Budapest, 1937. évi október hó 26-án.

Hóman Bálint s. k.
m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter.

XIII. „Legyen a zene mindenkié!”

Magyar zeneszerzők és a világhír; a Kodály-módszer

A címadó idézet Kodály Zoltántól származik, amint az első szemelvény is. A szerző az egyetemes zenetörténet keretében tárgyalja a magyar zenei hagyományt és értékeket. Kiemeli a zene kultúra-, identitás- és nemzetformáló jelentőségét. Közelmúltunk jelentős eseménye volt Kodály Zoltán zeneoktatási módszerének világörökséggé való nyilvánítása. Jelzi a magyar zeneszerzők kiemelkedő hozzájárulását is az egyetemes zenetörténethez, s egyúttal a hazai zenei élet önálló gyökereit, útját és törekvéseit. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 9., 10., 11., 12. és *Ludoviceum I./2.*: 4., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12., 14.

25. Kodály Zoltán: Magyarság a zenében

„Bizonyos külsőségekkel, a magyar népdal és tánczene ritmikaival, a szó mélyebb értelmében nem teremtünk magyar zenét; ezek alkalmazása a maguk helyén igen előnyös és tetszetős lehet, de sem nem nélkülözhetetlen kellékei a magyar zenének, sem önmagukban azt nem alkotják. Felhasználták őket idegen zeneszerzők is anélkül, hogy zenéjük ezzel magyarrá lett volna. Brahmsnak magyar táncai példának okáért, bár igen szépek, de éppoly hamisítatlan német jellegűek, amilyen német katona a porosz huszár, atillájának dacára. A forrás, amelyből a magyar zene fakadhat és fakad, nem más, mint a művész erőteljes magyar egyénisége, mely önműködően nyomja reá a magyar bélyeget alkotásaira.”

Ezeket mondta gr. Apponyi Albert a Zeneakadémia ötvenéves ünnepén tartott beszédében. Amennyire igaza van első és utolsó mondatában, annyira téved a középsőben. Ha van itt-ott magyartalanság Brahms táncaiban, aminthogy van, annak oka nem Brahms, hanem a szerző. Hisz e táncok majdnem egész dallam-anyaga magyar emberek műve, amin ő keveset, vagy semmit sem változtatott. Ha ettől is megtagadjuk a magyarságot, mi marad? Célszerűbb lesz a legtágabbra vont körből kiindulni, ahol még valami nyomát találjuk a magyarságnak, s úgy jutni beljebb és beljebb, egyre sűrűbb magyarság felé. A nyelv kutatója még a latin oklevelekben itt-ott elszórt, vagy külföldi írókhoz vetődött, eltorzult, félreértett szavakat is figyelemmel kíséri. Idegen zeneműben is felötlík néha egy dallamfrázis, egy ritmus, amiben magyar nyomokat ismerünk fel. Vizsgálunk kell tehát idegen szerzők magyarnak szánt, vagy akaratlanul magyaros műveit is. Megőrizhettek régi magyar dallamot, amire hazai forrásunk nincs. De átvett dallam nélkül is eltalálhatják, megközelíthetik a magyar jelleget. Külön magyar zenei idióma létének bizonyítéka már az is, hogy

idegenek is megtanulhatják, s élhetnek vele jól-rosszul, mint egy nyelvvel. Viszont átvett dallamanyaga ellenére is felülkerekedhetik a szerző nemzetisége, különösen magasabbrendű zenében. Beethoven orosz témákra épült műveit nem mondhatjuk orosz zenének, török indulóját töröknek. Skót dalaiban néha még a dallamot is a maga zenei nyelvezetéhez idomította. Mégis ott a „cantus firmus” s némely esetben kétnyelvű zenéről beszélhetünk: más zenei nyelvhez tartozik a kíséret mint a dallam. De még ott is lehet kétnyelvűség, ahol nincs átvett nemzeti dallam, s nem is választható el a dallam a kísérettől. A zene nagymesterei szinte mindnyájan több nemzet zenei hagyományát összegezik egységes stílussá. Ez a stílus egy és oszthatatlan, ha tán életük folyamán változott is. Palestrina olasz és flamand hagyományt egyesít új-olasszá; Lasso négy nemzet stílusában mozgott egyformán otthonosan, de uralkodó jellege az északi: flamand-burgundi, ami már eredetében is germán-román keverék. Bach olasz, francia és német stíuselemekből alkotta meg a maga német stílusát. Haydn, Mozart egyes műveikben legalább annyira olaszok, mint németek. Egynyelvű nemzeti tradíció jóformán csak kismestereknél található. S abban is ott van a már előbb beolvasztott idegen hatás. Mégis: a maguk nemzeti jellegét legjobban a legnagyobbak tükrözik, amellet, hogy nemzetfelettivé, más nemzetek számára is érthetővé tudják tenni. Az első értelemben vett kétnyelvű zenét, amelynek fele (dallama) magyar, eleget írtak Haydntól Ravelig sokféle nemzet szerzői. A spanyolon kívül tán egy zenei idiómát sem próbáltak annyian utánozni. S ha ez *españolade*-ok és *all'ungarese*-k nem is lehetnek a nemzeti jellemvonások első forrásai, megvan a maguk értéke. Annál nagyobb, mennél nagyobb a művészi rangjuk, s mennél mélyebbre jutottak a nemzeti sajátságok megfigyelésében. Legkevesebbet érnek a nemzetközi szórakoztató- és ponyvazene gombamódra termő magyariádái. Hamis magyarságuk egyenesen kártékony. Mint az az irodalom vagy film, mely a rosszul megfigyelt vagy elképzelt magyar életet hamisítja a nemzetközi közönség elé. Annál becsebb ránk nézve, ha kiváló művész ad kifejezést irántunk való érdeklődésének és rokonszenvének, akár művébe szőtt eredeti magyar dallamokkal, akár azok szellemét idéző saját ötleteivel. Valamennyiök közt Brahms jutott hozzánk legközelebb, s tudott még magasabb műformában is magyaros hangot megütni és végig megtartani. Természetesen nem várhattuk e külföldi mesterektől, hogy helyettünk a magyar műzenét megteremtsék. Ez mégis csak az itt élőkre, a magyar sors osztályosaira várt, akik a nemzet életét élik, s a hagyománnyal állandó, mély érintkezést tartanak fenn. Akik számára nem alkalmi kirándulás a magyar hang, hanem otthon, anyanyelv. Hogy a XIX. századnál hamarabb nem tudott világra jönni: annak megvan a magyarázata.

Ha nyugati országban vetik fel a nemzeti jelleg kérdését, elsősorban a nagy formákban, szimfonikus és operazenében keresik. Mert nekik a többszólamú zene minden. Nem is tekintik zeneszerzőnek, aki, mint mifelénk ma is előfordul, csak a dallamot „szerzi”, a kíséretet másra bízva, mert maga képtelen rá. (A párizsi „Société des Auteurs et Compositeurs” illet föl sem vesz tagnak.) Amint nem tekintenek festőnek, aki csak kontúrokat rajzol, s másra bízva a színezést, távlatot. De nem volt ez mindig így náluk sem. A többszólamúság első írott nyomai alig ezer évesek. A magyarok bejövetelekor még Európa is csak egyszólamú zenét ismert. A kezdődő többszólamúság még soká nem volt általános, egyes központokra szorult. Egy 1547-ben megjelent latin zeneelméleti könyvben (Glareanus: Dodekachordon) olvassuk ezeket: „Korunkban

rég felvetett kérdés, mi érdemel nagyobb dicséretet: egyszólamú egyszerű dallam kitalálása, vagy több szólam hozzátétele, már meglévő, más által kitalált dallamhoz.” A XVI. században tehát még élesen különválnak a dallamszerző, *Phonascus*, és feldolgozó, *Symphoneta*, mint Glareanus elnevezi. Tudjuk, hogy a többszólamúság eleinte csak kész dallamok feldolgozása. Az egyházi zene az ősi gregorián témákra, de gyakran világi *chanson*-okra is, a világi zene pedig jobbra ismert, közzsájon forgó dallamokra épült. Ezek szerzőit nem tartották számon, nevük csak kivételesen maradt fenn. Glareanus úgy véli, hogy mindkétfajta zenei tevékenység inkább veleszületett ösztön munkája, mint megtanulható művészet. „Ez lehet az oka, hogy olyanok is kitűnnek dallamok kitalálásában, akik a zenéhez semmit sem értenek.” Egy emberben is találkozhatunk mind a két képesség, de ő azt vizsgálja, melyik előbbrevaló. A dallamnak adja az elsőséget. Mert ez a voltaképeni első kitalálás, alapeszme, s mert hasznosabb: sokak gyönyörűségére szolgál, míg a többszólamú zenét az igen művelt emberek közül is valójában nem sokan értik. Dicsérik ugyan, mikor hallják, nehogy műveletlennek látsszanak. De legtöbben csak a dallamot tudják követni. Glareanusból a középkor bonyolultsága ellen lázadó humanista és az akkoriban felmerült egyszerű népies ízlés embere beszél. Akár egy mai átlagos magyart hallanánk: „egy jó nóta többet ér tíz szimfóniánál”. De ne feledjük: egyrészt Glareanus nem érte meg a többszólamú zene igazi fénykorát, Palestrinát, Lasso-t, akik sokszor szintén csak symphoneták, mint később még Bach is. Nem érte meg oly művek születését, amelyekben az alapul vett dallam csak ürügy: vagy hivatalosan kötelező, mint egyházi zenében a liturgikus téma, Bachnál a korál; vagy valami hagyományhoz kapcsolódás a célja, de sokkal több a kitaláló erő és eredetiség a „feldolgozásban”, mint a témában. Másrészt Glareanus önnönmagával is ellenkezésbe jut. Könyvében ugyanis több mint száz többszólamú darabot közöl, s ki nem fogy szerzőik, különösen Josquin dicséretéből. Az idők változó forgása Glareanus kérdését újra meg újra fölvetette. Száz évvel utána már így ír egy nürnbergi karmester: „... und weil solche Lieder keinen sonderlichen Gebrauch und Nutzen haben, auch mehrenteils nur *in usu* und Übung bestehen, werden solche billich nichts geachtet.” De a dallam elsőbbségét tartósan sohasem vonták kétségbe. Dallam és kíséret a többszólamú zenében elvben egyenrangú tényező. A többszólamúság minden túltengésére a dallam újabb virágkora következett. S nemcsak a tanulatlan tömegek, a nagy mesterek is mindig nagyra becsülték.

Tanulságos erre nézve a XIX. század két ellentétes, de erősen többszólamú érzésű szerzőjének egybehangzó vallomása. Wagner egész művészete az egyszerűtől, népiestől a lehető legtávolabb esik. Népdalok iránt sohasem érdeklődött. Brahms egész életén át vonzódott hozzájuk, sokat ki is adott kísérettel, alázatos symphoneta módjára. Magyar táncai is ide számíthatók. De főművei sokszólamú bonyolult alkotások. Wagner pedig az opera terjedelmét is előtte hallatlan méretkéig növelte. Mégis mind a ketten rövid dalaikban látják zeneszerző működésük tetejét. S ismeretes mindkettejük rajongása Strauss János táncdarabjaiért. Mindazáltal a többszólamúság 900 éves hatalmas fejlődése annyira hatalmába kerítette az európai lelket, hogy a tisztán egyszólamú zene iránt már alig van érzéke. Többszólamú gondolkodását arra is rákényszeríti. Kíséretet kíván tisztán egyszólamú fajtákhöz: a népdalhoz, a gregorián énekhez. S kívánja a zeneileg félművelt réteg is, noha csak a dallamot tudja teljesen felfogni. A magyarság, bár eleinte együtt élte Európával a kultúra életét,

a többszólamúság útján lemaradt. Egyrészt történeti okokból: nem fejlődhetett ki magyar városi élet, s benne a többszólamú zenét fenntartó, tápláló intézmények. Elzárt német városaink esetleges zeneélete, melyről különben nem sokat tudunk, a magyar életre semmi hatással nem volt. A királyi udvarból kisugárzó kultúrateremtő erőt pedig Moháctól máig nélkülöznünk kellett. A magyar zenei hagyomány tovább is külön élte a maga életét s akkor sem tudott az európai zeneélettel kapcsolatba jutni, mikor az rövid időre idáig nyújtotta ágait. Talán, ha Mátyás Budája egy-két századig zavartalanul hat: megindult volna a zenében is valami. Idegen volt, igaz. De idegen volt Bécsben is az olasz opera és mégis a harmadfélszáz éves olasz invázió teremtette meg a nagy bécsi klasszicizmus talaját. Másik oka lemaradásunknak a magyar zene sajátossága. Ne feledjük, hogy a világ legnagyobb része, így az a régi keleti kultúrákör, melyből a magyarság is származik, mai napig tiszta egyszólamú zenével él. Keleti egyszólamúság nem jól tűri az európai meloszból fejlett többszólamúság jármát. A többszólamúság ugyanis idővel módosítja a dallamstílust: a függőleges összetevő (a harmónia) befolyásolja a vízszintest: a dallam már nem csaponghat oly szabadon. Hegy a dallam a harmóniával együtt járhatson, először ritmusa egyszerűsödik, sőt szegényedik. De a hangmenet is kötöttebb lesz, jobban kezére jár a harmóniának. Öncélú dallamok helyett lassanként összhangot kívánó dallamok fejlődnek. A mai nyugateurópai dallam szinte magában hordja harmómáit, az öncélú keleti dallam harmonizálása, amit természete voltaképpen nem kíván, mindig új, egyéni feladat elé állítja a symphonétát. Mindazáltal a keleti zene többszólamúsítása lassan, de biztosan bekövetkezik. Nyomon követi az európai civilizáció útját. Előbb idegen zenészek segítségével meghonosítják az európai zeneélet formáit, egyideig az európai és hagyományos hazai zeneélet két külön ágban folyik tovább. Majd lassanként külföldön képzett bennszülöttek veszik át az európaias zeneélet vezetését is, végül megindul valamilyen szintézis a kettő közt: új nemzeti zeneszerző iskola keletkezik. Ezt látjuk Japánban, ez történt nálunk és minden más országban, ahol nem művelték a többszólamúságot eleitől fogva: Oroszországban, a skandináv, a balkán államokban, legújabban Törökországban. Ez történt Észak-Amerikában, s mivel ott nem volt egységes ősi néphagyomány, hol az indián, hol a néger zenével kísérleteztek, s máig keresik az amerikai stílust. A föld népei zeneileg is közelednek egymáshoz. Ebből nem kell okvetlenül teljes egyformaságnak következni. Ha kialakul is valamilyen zenei világnyelv, ez csak kifejező eszköz lehet: a mondanivalót azontúl is csak a maga talajából szívhatja minden nép.

A mi első symphonétáink, néhány elszigetelt kísérletet nem számítva, mintegy 100 éve tűnnek fel. Eleinte alig tehettek mást, mint készen átvett európai sablonokat alkalmaztak akár régebbi, akár magukszerzette magyaros dallamokhoz. (Idegen iskolához csatlakozó epigonizmusuk a magyar fejlődés szempontjából nem számos.) Talán csak Erkel operáitól fogva lehet már a többszólamúság stílusában is nemzeti vonásokat keresnünk. Ha például a német többszólamúságot jellemzi a kísérlet bizonyos túltengése, Erkelnél észrevehető, mennyire őrizkedik ettől, mennyire vigyáz, hogy a dallam szárnyalását a kísérő apparátus túlságosan meg ne kösse. Dallamstílusa eklektikus, az olasz stílussal való nagy közössége nemzeti önállósága rovására esik. De vertikalizmusa latin mérsékletével olyan útra lépett, melyről a magyar többszólamú zene később sem igen fog letérni. Mennél régibb valahol a többszólamúság, annál több lesz benne a nemzeti vonás, s annál mellőzhetőbb lesz a még meglevő egyszólamú

hagyomány a nemzeti jelleg leírásánál. Hisz a nagymultú többszólamú zenékben a régi egyszólamú hagyomány jórészt felszívódott, s zavartalan fejlődés mellett az újabb dallamtermés a réginek szerves folytatása. Zenénk mai állapotában nemzeti sajátosságokat elsősorban az egyszólamú hagyományban kereshetünk. Fiatal többszólamúságunk csak másodsorban és nagy óvatossággal vonható bele a vizsgálatba, amennyiben önállónak bizonyul külföldi iskolákkal szemben. Aki zenénket gyökeréig meg akarja érteni, annak az egyszólamú dallam glareanuszi túlbecsülésével kell hozzá közeledni.

Egyszólamú műzene

Egyszólamú zenénk egyik ága műzene, másik néphagyomány, írott emlékeink a XIX. század elejéig tisztára műzenét tartalmaznak. Akkor ébredt a tudatos érdeklődés a népdal iránt, megkezdődött az addig íratlan szájhagyomány írásba foglalása. A század derekától sűrűn megjelenő gyűjtemények többé-kevésbbé vegyesen közlik a kétféle eredetű dallamot, népdalok címe alatt. De a tulajdonképeni néphez csak a XX. század gyűjtői fordultak következetesen, erre az időre maradt a néphagyomány mélyebb rétegeinek feltárása. Műzenénk csak a nyomtatás korában jelentkezik. Tinódi „Cronica”-ja előtt (1554) nincs számottevő írásos feljegyzésünk. Utána mintegy harmadfélszáz esztendeig nincs világi kótanyomtatványunk. Kézirat is alig valami: néhány lírai és táncdallam a XVII. századból. Csak a XVIII. század vége felé szaporodnak a dallamfeljegyzések. Mi a magyarázata e, nyugati szemmel nézve, megdöbbentő szegénységnek? A török hódoltság sokat megértet, de nem mindent. Zene minden időben több volt itt, mint amennyit leírtak. Azonban a magyar zeneélet, mint általában az egyszólamú kultúrák, nem kívánta, nem használta az írást. Úgyszólván mai napig megélt nélküle. Ma is találunk elég cigányzenészt és úri dilettánst, aki kótaismeret nélkül ügyesen kezeli hangszerét, vagy dalol, s nagy dallamkészletet halmoz föl emlékezetében. Évezredes keleti kultúrák zeneírás nélkül élnek máig. Csak az európai többszólamúság tette nélkülözhetetlenné a zeneírás. A könyvnyomtatást azután egyszólamú új dallamok terjesztésére is felhasználták. História és egyházi énekek már nyomtatásban indultak útnak, ha utóbb szélesebb körökben a régi módon, szájról-szájra terjedtek is el. Ezért oly kevés a régi kótánk. Hogy abban népzene nincs: természetes. Ritkaság ez nyugaton is. De nálunk még egy külön oka is van. A keleti kultúrák nagy gyűjtőpontjaitól elszakadt magyarság minden kultúrát nyugatról kapott. Ezért elfogult lett magávalhozott ősi hagyományaival szemben, vezetői mindig azok ellenére akarták civilizálni és boldogítani. Ha nem idegen származása miatt, e miatt vetette meg a nemzet művelt rétege a néphagyományt, Anonymustól máig. Irodalmunk első írott emlékei fordítások, pedig tudjuk: századokkal előbb voltak már epikus énekeink. Azokat nem ítélték leírásra méltóknak, dallamaikat mégúgysem. Később is csak egyházi énekek láttak nyomdafestéket. Balassa világi énekei hajszálon múlt, hogy mind el nem vesztek. A zenei írástudás még sokkal ritkább lehetett, mint ma. Ezt a tudományt nem pazarolhatták paraszti énekekre. Ezért néphagyomány feljegyzésére a XVIII. század vége előtt nem került sor. Ami írott emlékünk addig van, mind külföldi átvétel, vagy külföldi ösztönzés után induló

próbálkozás. Ilyen Tinódi zenéje is. Hogy van valami magyaros és néhány dallamában, főképp ritmusában, az kétségtelen, hisz dallamait a szöveg recitálása szülte. De az is inkább új kezdésnek, bizonytalan tapogatódzásnak látszik, mintsem régi hagyomány folytatásának. Körülbelül ezt mondhatjuk el többi XVI. századi dallamunkról is. Belső okokból bizonyosnak kell vennünk, hogy az ötfokú néphagyomány élete folytonos volt ezer év óta. Tinódi egyetlen dallamában van csak némi nyoma (Sokféle részögösről), az pedig nyugati kölcsönzés, másodlagos ötfokúságával együtt. A török hódoltság nemcsak az Alföldet tette sivataggá, hanem csirájában letaposta a XVI. században nekizsendült zenekultúránkat is. Ezért nem lehetett folytatása Tinódinak, ezért veszett el egy csomó, énekszövegek fölött jelzett dallamunk.

Még jobban rejtőzik előlünk a tánczene. Első pár adatunk arról is XVI. századi, még pedig külföldi nyomtatványokban. Itthon nyomtatott magyar tánc 1820-ig nincs. Pedig ha egyéb nem, tánczene mindig szólt itt. Elszórt kéziratos feljegyzésekben is 50-100 éves hézagok mutatkoznak. Azokból ugyan sem jellegét, sem fejlődését soha meg nem ismerjük. Nyilván egészen írás nélkül adták tovább, szaporították nemzedékről nemzedékre. Még legtöbb magyar levegőt érzünk néhány XVII. századi lócsei táncban. Idegen táncok régen is csakúgy elárasztották az országot, mint manapság. A néphagyomány néhány dallama azt sejteti, hogy egyik-másik a népig is eljutott. Alkalmasint ott kereshetjük az elveszett magyar tánczene jórészét is. A XVI. század fejlett lantirodalma őrizte meg első adatainkat. De például a brassai Bakfark műveiben eddig senki egy atomnyi magyarságot sem tudott kimutatni. Ilyen jelenségek erőszakos magyarrá minősítése tisztára illúziókergetés. Hogy a XVIII. század vége felé szaporodnak a dallamfeljegyzések, azt Maróthi György kezdesének tulajdoníthatjuk. 1743-ban kiadott négyzólamú zsolttárával és a mellékelt kis zenetanítással elsőnek egyengette a kótaismeret útját. A debreceni és pataki iskola a melegágya a nekünk új négyzólamúságnak. Hozzánk került formája nyugaton akkor már régi és elavult. Mégis bölcsen tette Maróthi, hogy azt hozta be, s nem valami fejlettebbet, bonyolultabbat. Nekünk az is nehéz volt. Annak mintájára később megpróbáltak a diákok mindenféle magyar dalt is többszólamúvá tenni s újonnan szerzett tudományukat egy sor egyszólamú dallam feljegyzésére is felhasználták. E pataki és debreceni melodiáriumok anyaga igen vegyes. Még ki sem alakulhatott egy jellegzetesebb magyar dallamstílus (ami benne eredetibb, a kuruckor hagyománya), már betört a barokk, idegen dallamképleteivel. Majd 1800 táján a németes jambusdallam. Az idegenség áradatában félenken üti fel fejét egy-két magyarabb dallamtípus. Mikor a népiesség ráirányítja az irodalom figyelmét a népdalra, lassankint dallamát is kezdik észrevenni. Egyre jobban elválnak a magyar és nem magyar dallam útjai. Megjelenik a „Magyar Nóták Veszprém vármegyéből”, a félszázad óta alakuló új, úri tánczene összefoglaló gyűjteménye. (E „nótáknak” nincs szövege, néha a dallamra utólag próbáltak verset írni.) Erre, a mai hallgatónak inkább csak külsőségeiben magyar zenére építi Erkel Ferenc első operáinak nyelvezetét. Majd egyre többet írnak szövegre, s a tánczene mellé egy új, magyarosabb énekstílus fejlődik. A nemzet mintha újra megtalálná a hangját. A jambusdallamok lassankint elhallgatnak, az egész országot betölti az új hang, társadalmi rétegeket áthidalva, még eddig nem sejtett mértékben tágítva a magyar lelki közösséget. A verbunkos megrekedt az előkelők *klavírján*, legfeljebb néhány jobb cigánybanda közönségig jutott el. Az új dal a főrangúaktól (dalszerző is akad köztük: gr. Festetics

Leó, a „Kondorosi csárda mellett” szerzője) a városi polgárságon át az egyszerű falusi népig eljut. Nyomatásból indul, de szájról-szájra terjed, főleg a népszínművek révén. A szaporodó népdalgyjűteményekbe is bejut, bár kirívó bennök, ha nincs többségben. Mert e szerzők eleinte a népdal hangját még annyira sem találják el, mint az írók. A fejlődés, mint az irodalomban, itt is egy eljövendő tehetség útját egyengette, de az a tehetség nem jött el. Egressy, Simonffy, majd Szentirmay együtt sem tesznek egy Petőfit, sem tehetségben, sem kultúrában, hisz valamennyien többékevésbé zenei dilettánsok, csak *phonascus*-ok. Munkásságuk inkább a Petőfi-utánzókéval párhuzamos. Kétségtelen: ez az első tömeges megjelenése egy közérthetően magyar, népszerű zenének, amit még ma is mindenki annak érez. Fél századon át ez volt az ország zenei köztudata. Magyarsága nem mélyebb a népszínművékénel, hisz ugyanegy kor, ugyanazon szellem szülőttei. Egyoldalúságaik, hibáik is közösek. De ily világos, közérthetően magyar kifejezőmódra bennük jutott először a magát kereső magyarság, mióta a XVIII. század végén kezdődő szellemi újjászületés a zenében is megindult. Ez az újjászületés meg nem áll, zökkenők, katasztrófák ellenére máig folytatódik, a magyarabb magyarság felé. Nagyritkán megcsendült a népszínműben is, másutt is egy egy másféle, messziről-került dallam. Nem oly tetszetős, fűlbemászó, nem oly hajrázó, zárkózottabb, keményebb. De mélyebben magyar, messzibb múltba mutató. Ez elszórt dallamok hívogattak arrafelé, ahol termettek, mikor a millennium mómora elszállt, s az itt maradt sivárságban egyre bizonyosabb lett: ez nem a teljes magyar élet, kell még egy mélyebb magyarságnak lenni, igazi arcát még rejti előlünk.

Népzene

Bartalus gyűjteményében már 1883-ban megjelent egy különös dallam, összesen négy változatban. (III. 8., 9., 79., VI. 4.) Nem tűnt fel senkinek, míg 1906-ban nagyobb számú rokona nem került elő. Ekkor világos lett, hogy e dallamokban a középázsiai, kínai ötfokú hangrendszer él nálunk. Nemcsak egyes, szórványos példákban, hanem átjárja a nép egész zenei gondolkodását s olyan dallamokban is felbukkan, egy-egy jellemző fordulattal, melyek voltaképpen egészen más, esetleg nyugateurópai hangrendszerbe tartoznak, ötfokúság és pentatonizáló hajlam néphagyományunk alapvető sajátja. Európai szomszédoktól nem vehettük át: egyiknél sincs meg. Már ebből valószínű, hogy a honfoglalók kultúrájának tartozéka volt. De van erre közvetlen bizonyíték is. Legújabban előkerült néhány volga-uralvidéki dallam, oly népektől, kiknek ősei a magyarsággal nyelvi, faji vagy műveltségi kapcsolatban voltak. E dallamok nemcsak hangrendszerben egyeznek a mieinkkel, hanem dallamban, ritmusban is azonosak, valóságos variánsok. Minthogy azokkal a népekkel a magyarság sokszáz éve nem érintkezett, újabb átvételről, dallamvándorlásról nem lehet szó. Így hát csak a régi közös dallamkincs maradványait láthatjuk bennük. Maga az ötfokúság még nem népi sajátja, hisz számos, különböző nyelvű és fajú népnél megtaláljuk. Eredete és múltja tökéletes homályban van. Legújabban a matriarchátus kultúrájával akarják kapcsolatba hozni. Nemzeti jelleget a sokféle, magában semleges zenei elem egyszeri, sajátos összetétele ad. A magyar zene minden eleme megtalálható más népeknél is egyenkint. De így együtt sehol. Már az ötfokúság is elkülönül aszerint, hogy melyik

hangja szerepel záróhangnak. Nálunk csak egy lehet záróhang (gbcdf sorban g). További tényezők: a szerkezet, a dallamvonal, a ritmus. Az említett volgavidéki népekkel közös szerkezetünk a kétrétű, mikor a dallam első fele egy kvinttel mélyebben ismétlődik. Ez is magunkkal hozott sajátság lehet, mert szomszédainknál ritka. Sok dallamunkban nincs meg már pontosan, hangról-hangra, de látszik, hogy valaha megvolt. Ezekben, de más dallamainkban is a vonal többnyire esik. (*Descendens*.) Elején találjuk a legmagasabb, végén legmélyebb hangjait. Explozív kezdet, lelankadó vég, az energia feszültsége a kezdő pillanatban a legnagyobb, végéig egyre alábbhagy. Szalmatűz? vagy inkább támadó lendület, és lemondás arról, amit nem lehet első rohammal megnyerni? Hagyjuk az általánosítás ingoványos talaját. Bizonyos: a magyar dallamkincsben mindig kirívó és idegenszerű az ellenkező járású dallam: alul kezdi, óvatosan, lassan felkanyarodik, s fent végzi. (*Ascendens*.) Pl. „Elszegődtem Tarnócára bojtárnak”. Tehát a magyar jobb szereti a magasjárású, mélyen záródó dallamot, mint a mélyjárású, magas végűt. A ritmus egyfelől a táncból ered, onnan hozza magával az ősi, ösztönös mozdulatok időbeosztását, hangsúlyait. Másfelől a nyelv nyomja rá bélyegét. Aszerint, melyik tényező érvényesül inkább, van egyenletes mozgású táncritmus, tempó *giusto*, és egyenlő ütemekre nem osztható tempó *rubato*. Táncdalunk már ritmusával elűt szomszédainkétól. Az átlagember aszerint fogad vagy nem fogad el valamit magyar zenének, hogy mennyiben emlékezteti ismert csárdásokra. A *rubato* szintén keletre mutató sajátság, szomszédaink, ha ismerik, alkalmasint tőlünk vették át. Benne a szöveg ritmusa mintázza meg a dallamát, strófánként másképp. Vannak a szövegből nem magyarázható ritmusbeli sajátságok is, de általában a dallam a természetes deklamáció ritmusát követi (*parlando*). A táncdalban a szöveg, alárendelt helyzeténél fogva inkább eltűr egy-egy félretolt hangsúlyt, bár legtöbbje itt is együttjár a zenei hangsúllyal. A szótagok strófánként változó kvantitása rendszeren itt is érvényesül, magához igazítva a dallam ritmusát. Lehet nem ötfokú dallam is magyar? Dallam nélkül is tudunk magyar hatást kelteni, puszta ritmussal. (Dobszóval.) Ha ilyen ritmus nem ötfokú dallammal társul, akkor is lehet magyar hatása, feltéve, hogy a dallam nem valami más nép jellegét hordozza. Minden nép dallamára egyes tipikus szerkezetek, figurák, hangkapcsolatok jellemzők. Ezeknek sűrű ismétlésében vagy mások kerülésében ösztönös, mélyen gyökerező hajlam jut kifejezésre. A magyar dallam tipikus hangkapcsolatai mind az ötfokúságban gyökereznek. A magyarnak is lehetett olyan korszaka, melyben, mint az említett uráli rokonnépek ma is, mást mint ötfokúságot nem ismert. Az ötfokúság a magyar melopoeia alaprétege. Minden más, bármennyire meghonosult és magyarnak érzik: jövevény vagy későbbi fejlemény. A magyarság kialakulása előtti időkre mai eszközeinkkel még nem látunk bele. Török és ugor elemeket még nem tudunk megkülönböztetni. Nem termelt a magyar ezer év óta újat, ami szintén jellemzi? Nem lehet jellemző az is, ahogy az idegen hatásokat magához hasonítja, vagy elutasítja? Kétségtelen: valami magyar minden műzenei próbálkozásunkban volt, Tinódi óta, mégha idegen elemeket olvasztott is be. Különösen magyar a XIX. század népies dalirodalma. Már általános elterjedése is bizonyosság, mennyire magára ismert benne a nemzet. Még a néphez is eljutott, annyira, hogy 1910 táján a középkorúak sok helyt nem tudtak egyebet Blaha Lujza műsoránál. A régi hagyományt félretolta náluk az új divat. Az öregek, a 70 év körüliek alig tudtak belőle valamit, ők a régit őrizték s átadtak belőle a harmadik nemzedéknek, amennyit az még

át tudott venni. Szüleitől is átvett valamit, s a kettő frigyéből született az új hang, amely máig betölti az országot. Mellette a népies műdal hátraszorult, helyenkint egészen eltűnt. Benne új erőre kap az ötfokúság, mintha az ősi lélek felelne a nagy, felülről jött behatásra: itt vagyok még. A dúr-moll rendszer egyházi énekekben már egy századdal előbb kezd beszivárogni, de csak most, a műdal által jut végleg a nép közé. Tisztán csak kevés dalban marad meg tartósan, többnyire az ötfokúság elemeivel vegyül. Ilyesformán képzelhetjük a felülről kapott hatások feldolgozását a régebbi időkben is. Bár bizonyosnak látszik, hogy a XIX. századéhoz hasonló forrongás sem a magyar néplélekekben, sem a zenében nem volt azelőtt soha. Nálunk most először ment végbe olyanfajta demokratizálódás, aminőt a nyugati népek a XVI. században átéltek. Innen a zeneélet sok hasonlósága a magyar XIX. és a nyugati XVI. század közt. Mint nyelvünkön, valószínűleg zenénkben is nyomot hagyott minden érintkező nép, bár ezt ma még nem tudjuk kimutatni. Szomszédainkkal való évezredes érintkezés eredménye a sok közös dallam. Néha nem könnyű megmondani, melyik honnan ered. Értelmiségünk leginkább még ezeket ismeri, s persze mind magyarnak tartja, mint legutóbb is a tót himnuszt. Pedig annak formája, ritmusa, helyzete a két nép dalkincsében: mind tót eredete mellett szól. Legkevesebbet talán a németektől vettünk át. Nem csoda: homlokegyenest ellenkezik már a két nyelv ritmusa és hangsúlya, ezenfelül a tisztán zenei sajátságok is ellentétesek. Némi kétkedéssel kell fogadnunk azt az egységes jellemzést, amit a sokágú német zenei sajátságairól újabban felállítottak. De ha megáll, szinte minden pontjában ellenkezik a mienkkel. A német motívum majd mindig súlytalanul kezdődik, a magyar soha. A dallam ascendens, tercekből épül: a magyar descendens, kvartokon épül. A német szereti nyújtani és magas hanggal kiemelni a hangsúlyt. A magyar a hangsúlyos rövid szó tagot sohasem nyújtja, s nem gondol azzal, hogy hangsúlyos helyre mindig magasabb hang kerüljön. S ha a hangsúly megnyújtása egyik legfeltűnőbb német sajátság, ennek poláris ellentétéképp a magyarban, mennél nagyobb az énekes egyéni, a vidék kollektív vitalitása, annál rövidebb a rövid hangsúly. A rövid-hosszú rendes 1:3 aránya 1:5, 1:7, sőt 1:15-ig élesedik. A német dallam apró motívum-elemekből rakódik össze, a magyar szereti a nagyobb vonalat. A német dallamban nincs ősi ötfokúság, ahol van valami nyoma: átvett, másodlagos fejlemény. Végül a német szeret legalább kétszólamúan énekelni: a magyar soha, az ötfokú rendszer erre nem is alkalmas. A tisztán ötfokú, archaikus stílus az öregekkel lassankint elhallgat. De a pentatonizáló új stílus még a műdalnál is nagyobb lelki közösséget teremtett. Minden falu minden lakója ismeri, még másnyelvűek közt is elterjedt. Néztük párhuzamosan az írott és íratlan hagyományt. Meddig világitanak a múltba? Az írott alig 400 esztendőre. Inkább az európai ösztönzések tükre, a felülről és kívülről jött kultúra lábnyoma, mint a magyar gondolkodás ösztönös, magától lett kifejezése. Az íratlan hagyomány a honfoglalás előtti időkig visszafelé. Benne találjuk zenénk minden mástól különböző képleteit. Zenénk törzse éppoly rokontalan Európában, mint nyelvünk. Eredetiségéből ezer évnyi érintkezés, idegen hatás sem tudta kiforgatni. Régebb, mégis újabb, élőbb az írott hagyománynál. Amit írás örökített meg, mind a múltó, változó réteghez tartozik, mindnek van valami avult íze. Megbecsülhetetlen kincs így is, s tán nem kell letennünk minden reményről, hogy még gyarapodik. Az íratlan hagyomány viszonylagos gazdagságát az is magyarázza, hogy zavaró beavatkozás nem sok érte. Énekekben, táncban szabadon nyilatkozhatott a

néplélek. Minden másban elnyomta vagy eltérítette az élet sokféle gátja, a felsőbbség ezernyi rendelkezése. Hivatalos jellegű beavatkozást csak kettőt tudunk, de ezek hatását szemmel kísérhetjük. Egyik az egy házi ének a XVI. század végétől fogva, másik az iskolai ének az utolsó 70 év alatt. Az előbbi túlnyomóan idegen volt, s már azért is, de rendeltetése miatt is megtartotta különállását a dalkincsben. Bár volt idő, mikor a mindennapi életet erősen megszínezte. Ha akkor magyarabb alapokra tud helyezkedni, bizonyára mélyebben hat a nép vallásos fejlődésére. Az iskolai ének a népben nem sok kárt tett. Igaz, hogy az iskola mindmáig kölcsönvett módszerekkel s részben idegen dalokkal tanított éneket, de mi jutott ebből a népig? Vagy nem is látott iskolát, vagy nem hajtották végre a tantervet. Hogy az iskolázottabb rétegek zenei érzéke elidegenedett, abban nagy része van az iskolának, óvodának. Ha régibb iskolai énekeskönyveket lapozgatunk, jobban megértjük, hogyan tűrhetette oly soká a magyar közönség a Liedertafel-stílust: csiráit az iskolában oltották belé. Lássuk, hogy áll az értelmiség a régi és megújult hagyománnyal szemben? Nem ismeri egyiket sem, nem is kívánja ismerni. Elég neki a maga dala, ez a csenevész másodvirágzása a XIX. századnak. Felemás, „úri népzene”, éltető nedvek híján, makacsul ragaszkodik elavult formáihoz, s igazi művészi zenévé lenni nem tud. Az értelmiség kivetkőzött a magyar nyelvből, elidegenedett a magyar zenétől. Ha találkozik vele: idegennek érzi. El lehet hinni, hogy őszintén. Akár asszimilált, akár „törzsökös”, nem közvetlen folytatása a népnek, nem él benne a nép kultúrája, mint a felnőttnben a gyermek; más a lelke, nem érti a nép beszédét, zenéjét, baját, örömét. Hosszabb ideig azonban egy népet sem lehet hajlamai ellenére vezetni. Meg kell tanulnunk egy ország nyelvét, ha benne élni akarunk. Ha a népet érteni akarjuk, meg kell ismernünk Zenéjét is. Hiszen magyar a XIX. század múdala is. (A mai városi ifjúság már azt sem ismeri.) De múló, felületi magyarság tükre. A néphagyomány az állandó, változásaiban is változatlan gránitréteg. Ott van még benne a honfoglalók dala: egyszerű barna ruhában, de elsodró lendülettel. Nem csoda, hogy a mai elfajzott magyar „elhűl ős színe láttán”. Az idők a honfoglaló lélek újjászületését követelik. Mindenütt meg kell ragadni, ahol még van belőle. Azt mondhatná valaki, az ősi réteg a nemzet műveltebb feléből már kiveszett. Hisszük, hogy csak alszik, még felébreszthető, tudatosítható. A magyarság sohasem alakulhat úgy át, hogy ez a réteg kihulljon lelkéből, akkor nem lenne többé magyar. Csakúgy, mintha a nyelvből kiveszne az alapszókinccs és szerkezet. Történeti kutatás, irodalom, mostanában nagy kedvvel bontogatja alkotó elemeire a magyarságot. A zenei néphagyomány nagy lelki egységről beszél. Eddig nem tudunk külön kun, besenyő, palóc, matyó stb. zenét kimutatni. Egykét tucatnyi székely és dunántúli dallam bizonyult eddig helyhez kötöttnek. Egyébként minden fajta dallam közös az ország minden részében. Meglepő egyezések akadnak a legtávolabbi vidékek közt. Naiv tudatlanságból néha „székely dal” címén szerepelnek országszerte ismert dalok. Hogy a székelyek, sőt moldvai, bukovinai magyarok is tudják, amit mind az egész ország tud, azt bizonyítja, mily nagy a centripetális erő a magyarság legkülönbözőbb eredetű, egymással nem is érintkező összetevőiben. Bár belejutna e centripetális erő sodrába az értelmiség is. A nemzeti egység nélküle is megvan itt: neki kell beleilleszkedni. Csak magát menti vele: a nép úgyis megmarad. Ha van még lelki újjászületés a számára: itt megtalálja. Nem lehet magyar, aki nem iszik a magyar kultúra csodaforrásából. A kultúrában pedig benne van a népkultúra. Zenében majdnem teljesen azonos vele.

Nem tekintjük művelt embernek, aki nem ismeri a magyar népballadákat. El kell jönni az időnek, mikor a népzene is a magyar műveltség alapköveihez számít.

Többszólamúság

Akik a külföldi műzenében élnek, de fejlődése történetét nem ismerik, nem igen értik, mi köze lehet a primitív népzeneének a magasabb műzenéhez. Pedig a nyugati nagy népek műzenéje is a népzenéből keletkezett, mint minden nemzeti művészet. Csak századokkal előbb végbement, s részleteiben alig követhető fejlődés során. Általában a XVI. században fejeződött be náluk a többszólamúságra való végleges áttérés. Odáig csak szórványosan művelték. Azóta nem is zene nekik, ha nem többszólamú. A XVI. század fejlesztette ki oly egyszerű, de mégis művészi formáit, hogy a széles rétegek számára is hozzáférhető, élvezhető lett. A mi zenénk csak a XIX. században érkezett el ide. A század egész folyamán tapogatózva keresi többszólamú megtestesülését. Kezdetleges formáit (dudaszerű 3-szólamúság) már régóta ismerhette a nép, ha énekében nem alkalmazta is, túlzás volna hozzávaló érzékét is kétségbevonni. Ez érzék fejlődése azonban századokra megszakadt. Amint parasztságunk nem tudott idejére középosztályt kitermelni s bevándorlókkal vegyes rétegnek kellett annak funkcióit ellátni, úgy népzenénkből sem nőhetett fel műzene. Nem volt türelmünk a magunk zenei formáinak lassú kiteljesedését bevárni. Gyorsabb, kényelmesebb volt az idegen formákat készen átvenni. Csakhogy velük idegen tartalom is bejött, s rátelepedett a magunkéra. Addig nem káros az idegen hatás, míg a nemzet a maga képére tudja formálni, vagy új ösztönzést merít belőle. Sőt, nem egy példáját látjuk a művészettörténetben, hogy idegen ösztönzés szabadította fel a nemzeti géniuszt eredeti alkotásra. De ha nagyon egyoldalú s nagyon erős a hatás, veszélyessé válhatik. A latin irodalomnak a „Vos exemplaria Graeca” végzete lett. Mi is majdnem úgy jártunk. Amint a XVI. században flamand, a XVIII.-ban olasz, úgy a XIX.-ben német zenészek árasztották el a világot, többnyire ők álltak az e században megszületett nemzeti stílusok bölcsőjénél, így a mienkénél is. Két nagy német hatás érte kezdődő műzenénket a XIX. században: elején a jambusdallam, végén a Wagner-opera. Mind a kettőt kihevertük, mind a kettőből tanultunk is sokat. De részben a magunk kárán. Az első kiszorította az értelmiségből a magyar hagyományt, s lett belőle a „nemesi népdal”, ahogy Színi Károly elnevezte. Nemzeti visszahatásképpen jött a 40-es évek óta az új népies dal gazdag flórája. De itt maradt emlékül a jambus, mai költőink jambomániája, s vele versformáink végtelen egyhangúsága. Ez az oka, hogy magasabb magyar dalirodalom máig se tudott kifejlődni. Költőink egymástól örökölték azt a végzetes balhitet, hogy „fenkölt” tartalom csak idegen formával fér meg. Végleg a jambushoz szegődtek, a magyar versforma dilettánsok és kontárok kezére maradt, s nem tudott tovább fejlődni. Pedig már Arany János megmondta, hogy idegen versformára csak idegen dallamot lehet írni. Ezért idegen ízű az egész magyar műdal-irodalom. A Wagner-korszak ellenhatása a megújuló népzene kutatás és a belőle kiinduló újabb műzenei törekvések. Itt maradt belőle egy, a magyar lélektől idegen színpadi pátoz, a zene-szövedék mesterkéeltsége és vastagsága, a rézfúvók kultusza. Ha van nemzeti ízlés a hangszínekben (és bizonyára van), a magyar nem szereti a rezesbandát és a nagy lármát. Különben nem tartott volna ki oly híven

annyi ideje a kamarazene színe és hangvolumene mellett. Talán nem véletlen, hogy itt annyi kamarazenét írtak, noha ezidőszerint olyan a látszat, mintha ide kamarazene nem is kellene. (Sonate, que me veux-tu?) Ha pedig a német műzenének azt a jellemzését olvassuk, melyet H. J. Moser írt a Magyar Zenei Lexikon számára, láthatjuk, hogy jóformán pontról-pontra ellenkezik a magyar ízléssel. „ . . . Szereti a bonyolult lelki folyamatok félhomályát, a rendet kereső lélek küzdelmét az alaktalan elemek káoszával . . . Olyan jelenségekhez, melyekben a küzdelmes alkotás étoszát és szenvedélyét érzi, odatapad lelkének minden szálával és nem tulajdonít jelentőséget a formai megoldások nyilvánvaló gyengeségeinek, technikai fogyatkozásoknak sem.” (Minden valamirevaló magyar zenész öntudatlanul is követte azt a közmondásunkat: „ki minek nem mestere, hóhéra az annak”) . . . „szívesen keresi az elvont lineáris komplikációt, a mű és a lelki struktúra polifóniáját” ... Brahmsról feljegyezték, hogy órákig el tudott gyönyörködni egy-egy bonyolult régi német metszetben, míg az alakok kaotikus nyüzsgésében el tudott igazodni. Kötve hiszem, hogy valaha magyar embernek gyönyörűség lesz olyan műalkotás, amelyet órákig kell kibogozni. Nem mintha csak felületes műélvezetre volna teremtve. Lehet órákig gyönyörködni oly műben is, amelynek közvetlen hatása már első percben érvényesül. A bonyolult metszet kibogozása, egy kép tárgyának, zenemű „programjának” megértése tisztán intellektuális öröm. A közvetlen művészi hatás ettől lényegben különbözik. Egyszerűség, világosság még nem zárja ki a mélységet. Sőt a legmélyebb művek sokszor egyúttal a legvilágosabbak. A magyar ízlés mindig a lényegyet keresi s mindig idegenkedni fog oly művektől, melyek a belső ürességet bonyolult külsőségekkel takarják, de olyanoktól is, amelyekben értékes lényegyet labirintszerű külső rejt. A magyar nem szereti a ceremóniát, az üres formáságokat, de azért megadja a formáját, a módját mindennek. A gordiusi csomót inkább szereti kettévágni, mint kibogozni. Ezért nálunk német zenéből csak az olasz kultúrán nőtt nagymestereknek van igazi talaja, Schützttől Brahmsig. Azoktól, akik a német „mélységet” latin formakultúra nélkül inkább vélük megtalálni, a magyar ízlés józansága visszariad. Józanság a művészetben? Éppen a legnagyobbak közt találjuk a legjózanabbakat. Csak más a neve: forma, szerves egység, cél és eszközök egyensúlya, a rendező értelem uralma a forrongó anyag fölött. A mélységet nem a bonyolultságban keresni, hanem az egyszerűségben megtalálni. Józan Dante, Palestrina, Mozart, minden nagy poéta impeccabilis. Józan Arany, s ennyiben tán egy fokkal magyarabb Petőfinél. De józan Petőfi is a „János vitéz”-ben és annyi másban. Nem lehet egy nemzet jellemét egy jelzővel, egy formulával, vagy egyetlen művésszel meghatározni. Arra túlságosan összetett, sokrétű a legkisebb nemzet is. Csak századokon át kibontakozó teljes életével mutatja meg magát. De úgylátszik, fiatal többszámú zenénk már alig egy százados léte alatt is elég egységesen rámutat a nemzeti ízlés irányára, azzal, amit következetesen kerül és keres. Amiben oly különböző egyéniségek, mint Erkel és Liszt megegyeznek: a dallam uralkodó szerepe, gazdag, beszédes ritmusok, világos formák, tiszta színek, mind kedves a magyar ízlésnek. Amiben különböznek: egyiknél olasz, másiknál német elhajlás. Hogy Liszt műveinek nem elég magyar a levegője, természetes: nem élte eléggé a magyarság életét, nem ismerte kultúráját. Ifjúkori halványult emlékekre és írott, nyomtatott forrásokra volt utalva, ha magyarul akart zenélni. (Mikor szabadon írt, a „Neudeutsche Schule” alapítója lett.) Mégis: nem egy régi, törzsökös családból származó zeneszerzőnk műveiben magyar jellegnek nyomát sem találni. Liszt, Erkel, Mosonyi régi családfa híján

is közelebb jutottak egy magyar stílusideálhoz, mint korukban bárki más. Lelki magyarságuk többet tett, mint a vér. Ami gátat vetett törekvéseiknek: a magyar zenei önismeret akkori fejletlen állapota. A hagyományt nem ismerték, hogyan kapcsolódhattak volna bele? Meg közönségük sem volt elég, hogy bátorító visszhanggal kíséresse útjukat. A magasabbigényű többszólamú zene megértő közönsége nálunk ma is igen kicsiny. A nagy többség – még egyébként igen művelt rétegek is – zeneileg oly igénytelen, hogy a cigányzene többszólamúsága teljesen kielégíti. Már a népies műdal első virágzása óta mindig zongorakísérettel jelentek meg a lényegükben egyszólamú dallamok, s ma sem igen hallhatók kíséret nélkül. Akár a nyomtatásban megjelent, akár a zongorán rögtönzött vagy cigányoktól hallható kíséretet nézzük: szinte kivétel nélkül gyarló fércmunka, a közlés emelkedésének állandó akadály. Míg a közönség a többszólamúságnak csak ezt a torz, fejletlen alakját hallja, – mert oda, ahol jobbat hallhatna, elvből nem megy – hiába várjuk, hogy megnyíljon füle a jobbnak. Régi kiadványok kísérete, erdélyi vagy bukovinai, továbbá román és szerb cigányok mai játékmódja sejtet valamit az egykori magyar cigányok többszólamúságáról. Rögtönzött kíséreteikben lehetett valami hagyományos, primitív eredetiség. Ma ennek vége. Névtelen átírók rákapatták őket egy sablonos, iskolás, gyámoltalan, kontár kíséző módra. Szinte tragikomikus: ha egyszer kivételesen régifajta népdalt vesz vonójára a cigány, stílusából kiforgató, sablonos, németes funkcióharmóniákkal kíséri, mert erre nevelték. S ezt a kontárságot sokan magyarságnak nézik. Ha külföldi tánc- és szalondarabokat be tudnak tanulni eredeti (és mesterség szempontjából kifogástalan) alakjukban: magyar daloknak magyar művészek által készített stílszerű és eredeti átíratat is meg tudnák tanulni, ha volna, aki tőlük ezt követelné. De nincs, s marad minden a régiben. Nem vizsgálta még senki, milyen a harmóniaérzéke azoknak a rétegeknek, melyek még cigányzenét is ritkán hallanak, s csak egyszólamban énekelnek. Akármilyen, bizonyos, hogy fejleszthető, ezt bizonyítják a feltűnően szaporodó falusi dalárdák. Nem fog idegenkedni a legszélesebb magyar közönség sem a többszólamúságtól, ha az a magyar melosz sajátágaiból fejlődik ki, azokat nem nyomja el, hanem új világitásba helyezi. Ha úgy érzik, nem vész el semmi abból, ami bennük él, csak még szebb lesz. Nem mondom, hogy a többszázados távolság köztünk és a nyugati népek közt örökre megmarad. Gyorsabban is megfuthatjuk a pályát, meg nem is kell minden népnek pontosan ugyanazt végigcsinálni. De a többszólamúság Rubikonján át kell lépnünk, azután elváljuk, hogyan fejlődünk tovább. A XVI. század óta nem voltunk annyira egy vonalban Európa fejlődésével, mint most. A népdalból való megújulás ott is majdnem minden országban új törekvések zászlaja lett, a mai s a XVI. századi népdalt egyaránt igyekeznek a zeneéletbe kapcsolni. A spanyol, francia, angol felújító kísérleteknél is nagyobb szabású a németeké, ők az utolsó századok alatt elbanalizálódott, sablonokba fült népszerű dalaik elől a XVI. századba menekülnek, újra köztudattá akarják tenni. Mennyivel könnyebb a mi dolgunk. Csak le kell hajolnunk a néphez, ott él és virul még az ősi zene, nem szorul mesterséges felújításra. Csak bele kell merülni, hamarosan megtaláljuk benne magunkat s a mai életet. Csak le kell vetkezni tudni a nemzetközi mázttal, amivel magyarságunkat, hogy civilizáltabbat mutasson, átfestettük. Aki zenész elmélyed benne, megtalálja az utat a „népdalfeldolgozás” anyagi magyarságától a legmagasabb szellemi magyarság felé, amely, ha külsőleg eltávolodik is a népdaltól, láthatatlan, eltéphetetlen szálakkal kapcsolódik hozzá, mint termő talajához.

Előadóművészet

Az ember minden zenei tevékenysége összefüggő, zárt rendszer. Ha vannak nemzeti vonások a zeneművekben, kereshetünk ilyeneket az előadóművészetben is. De van a mozdulat, gesztus, tánc minden nemében, s nem utoljára a beszéd zenei elemeiben. Végül igen jellemző a társadalom viszonya a zenéhez. Ismert, mélyreható különbség van az olasz, francia, német énekes és hangszeres stílus közt, féltékenyen ápoltt nemzeti hagyománya van mindnek. Az énekstílus a nyelvből születik, de hat a hangszerstílusra is. Nem véletlen, hogy a ritmus azoknál a népeknél jelentkezik különös erővel, akár a produktív, akár a reproduktív művészetben, akik nyelvükben is éles ritmuskülönbségekkel élnek, mint az olasz, francia, magyar. Az olasz énekes, hangszerész századokon át világszerte első helyen állt. A francia inkább otthon maradt, de az egész nemzetben tudatossá tette stílusát. Magyar földről mintegy 100 év óta hangszertehetségek hosszú sora került a világba, s a magyar előadásmód külön stílus lett, mely más nemzetekre is erős hatással volt. Liszt és Joachim korszakalkotó jelentősége nem pusztán egyéni adottságukból nőtt. Stílusuk csíráját szülőhazájukból vitték magukkal. Előttük jóformán csak cigányhegedűsök előadásmódjában volt megfogható. Általuk és utánuk, számtalan tanítványuk révén önálló iskola lett. Jellemzi: a tónus tömörsége, sötét tüze, az énekeszerű előadás drámai beszédessége. A ritmus ereje és plasztikája, a tempó módosításai, de nem önkényes ötletszerűséggel, hanem a kisebb-nagyobb szerkezeti egységek minél élesebb megvilágítása érdekében. Az utolsót nyilván Wagner is Liszt hatása alatt fejlesztette ki elméletben és gyakorlatban. (L. Über das Dirigieren c. írását.) A magyar énekstílus még megteremtőire vár. Alapköve előttünk van, a népi énekmódban. Eddig nem alakulhatott ki, mert az Opera – egyetlen intézményünk, ahol tervszerűen ápolhatták és fejleszthették volna – túlnyomóan idegen műsorral volt kénytelen beérni. Már pedig az operafordítás nem alkalmas talaj eredeti magyar énekmód kitermelésére. Sőt mennél simább, annál jobban alkalmazkodik az idegen zenei frazeológiához, mely pedig a magyarral homlokegyenest ellenkezik. Ráadásul eredeti operáink legnagyobb része is fordításnak hangzik. A zenei főiskola lehetett volna a másik, énekstílus fejlesztésére alkalmas intézményünk. Azonban eddig nem tűzött maga elé magasabb célt, mint hogy az Operát utánpótlással ellássa. Ezenkívül évtizedeken át olyan tanárok tanítottak éneket, akik magyarul rosszul, vagy sehogysem tudtak. Úgy látszik, gyökeres magyarság és európai kultúra találkozása az ének terén különösen ritka.

A mozdulat minden fajtája, kezdve az egyszerű járáson, mélyen jellemző az egyénre, s így a nemzetre is. A mi néptáncunk a nemzeti jelleg változatos és beszédes kifejezője. Mégsem formálódott ki magasabb magyar stílus a táncban. Hivatásos táncművészeink az Opera színpadán túlnyomórészt a külföldi táncokat művelték, s egyáltalán nem ismerték a magyar tánc néphagyományát. A magyar táncot, mint színpadi rekvizitumot néhány kopott sablon szolgáltatotta. Újabbán kissé jobban gondozzák a magyar táncot is. Azonban az Opera balettkarának néhány falusi autóbusz-kirándulása, vagy a Gyöngyösbokréta bármily szorgalmas látogatása nem oldja meg a problémát. Nem lehet magyar táncművészet, míg nem jönnek olyan táncművészek, akik egyébként is benne élnek a magyar kultúrában, s magukévá téve, átélve a magyar táncművészetet, azt magasabb feladatokra alkalmassá tudják fejleszteni. S nem lehet ennek visszhangja

a társadalomban, ha az maga nem karolja fel jobban a magyar táncokat. Száz éve faluról vitték a szalonba a csárdást. De ma is az idegen tánc uralkodik a bálteremben, magyar csak mutatóba van, vagy éppen külön, betanult csoportok, sőt hivatásos táncosok mutatványra. A többség csak nézi.

A beszéd zenei oldala csakolyan jellemző tulajdonsága minden népnek, mint a zenéje. A nyelv is énekel, a zene pedig beszél. Világosan érezzük a nyelv és zene dikciójának még eléggé fel nem derített, talán fel sem deríthető összefüggését. Kérdés, megnyílnak-e a magyar dallam és ritmus végső finomságai olyan zenész előtt, abban nem él a nyelv ritmusa és dallama gyermekkora óta? Valóban, Liszt műveiben találunk olyan ritmusképleteket, félretolt hangsúlyokat, „zenei magyartalanságokat”, amiket csak a nyelv nem tudása magyaráz. Viszont magyar író, kivált versíró sem juthat el mestersége csúcsáig zeneismeretek nélkül. Arany verselő fölénye zeneismeretéből ered, sokat köszönhet annak Kisfaludy Sándor is. Talán még a próza numerusa is zenei törvényeknek engedelmessékedik s a szónok sem lehet el kiművelt zenei érzék nélkül. Nyelvünk zenei sajátosságait még igen kevésbé vizsgálták, s így még alig tudatosak. Kétségtelen, hogy az idegen nyelvek tanulása, különösen zsenge korban, nagy veszélyt jelent rájuk. Ennek a veszélynek éppen legműveltebbjeink tudnak a legkevésbé ellenállni, idegen és magyar nyelvtudásukat ritkán tudják egyensúlyban tartani. A mérleg majd mindig az idegen nyelvek felé billen. Művelt rétegünk stílusban sem tud a feltoluló idegen minták szolgálai fordításától szabadulni, kiejtése is tele van idegen nyelvek hangfoszlányaival. Pettenkofer szerint szenny mindaz az anyag, ami nincs helyén. A magyar kiejtés megtisztítása a rátapadt idegen elemektől egyik legégetőbb feladata volna minden rendű iskolánknak. Valószínű, hogy a nyelv zenei elemeinek tudatossá tételét nagyban segítené a zene alapfogalmainak behatóbb és gyakorlatibb tanítása.

Zene és társadalom

A zene az életnek olyan szükséglete, mint a levegő. Sokan csak akkor veszik észre, ha már nagyon hiányzik. Némely ember igen kevéssel beéri, mikor pl. éjszakákon át füstös szobában kártyázik. Mégsem élhet nélküle. Hogy milyen és mennyi zenét fogyaszt: rendkívül jellemző minden népre és nemzetre. Ezért a zenei élet formái mindenütt mások. Változtak: a századok folyamán, de mindig a nép vagy nemzet karakterét, annak esetleges változásait követték. Az olasz zeneélet már harmadik százada az opera jegyében áll. Egy idő óta mindinkább tért hódít a szimfonikus zene. Az operettnek semmi talaja. A német zenei érdeklődés körülbelül egyformán oszlik meg az opera és szimfonikus zene közt. Hollandiában, Angliában nagy szimfonikus és énekkari kultúra mellett opera egyáltalán nincs, csak mint külföldi vendég. Látjuk, a civilizáció nivelláló hatása a zeneéletre nem terjed ki. Nincs két ország, melynek zeneélete teljesen egyforma.

Melyek a mi zeneéletünk jellemző formái? A nép, ott ahol még nem bomlottak föl a falusi kultúra formái, az ősi önellátással gondoskodik zenei szükségletéről. Mindenki dalol, magának is, együtt is, s a régi hagyomány, hogy napjainkig életben maradt, erejét és ellenállóképességét bizonyítja a városi befolyással szemben. A bomlás

fokai szerint, sokféle falu típus van, a várost mindjobban megközelítő formákkal és anyaggal. A hivatásos cigányzenész megjelenése falun elég új keletű. Még félszázaddal ezelőtt vagyonos helyeken is megelégedtek egy dudással a tánchoz. A dudás (citerás, tekerős) ugyan szintén kapott fizetést, de csak alkalmi zenész volt, más főfoglalkozásból élt. A cigánnyal a városi zene is egyre jobban terjedt és ma már a mezővárosok, nagyközségek zenei légköre alig különbözik a városokétól. Zeneéletünk tipikus formája ugyanis még mindig a cigány melletti borozgatás. Középosztályunk nagy tömegei számára a zene még nem olyan lelki táplálék, amely nem tűr maga mellett testi táplálkozást, és némi figyelmet, koncentrációt kíván. Amint a Nemzeti Színházban sincsenek asztalok és a harmadik felvonásban még emlékezni kell az elsőre. Ezért a magasabb zenét ápoló intézményeink közönnyel küzdenek. A 70 milliós Németországra 70 operaház esett, több mint 100 szimfonikus zenekar. E kulcs szerint nálunk 10 operaháznak kellene működni, s vagy 15 szimfonikus zenekarnak. De ha nem mérjük is állapotainkat a decentralizáció e bőségéhez, mely még a német fejedelemségek korában gyökerezik, bizonyos, hogy a magasabb zenének aránytalanul kevés nálunk a közönsége. A kultúra palántái nem egyszerre nőnek, nálunk a zene maradt hátra leginkább. Kultúránk inkább vizuális jellegű, nagyműveltségű emberek zeneileg teljesen tájékozatlanok. Az egyoldalúan vizuális (francia) vagy auditív (német) kultúrák mellett ott az olasz példa, szerencsés egyensúlyával a kettő közt és nagy alkotásaival mind a kettő terén. A cigány melletti mulatás, bár eredeti magyar szokás, még nem zeneélet, csak zenével kísért szórakozás, melyben naiv módon nyilvánul az egyéni aktivitás ősi hajlama. A parasztnál természetes, mert kultúrájába harmonikusan beleillik, a városi művelt embernél kissé groteszk csökevény, egy általa alsóbbrendűnek tartott életformából hozta át mostani felsőbbrendű életformájába. Kétségtelen: hagyományszerű elem (bár múltját nem látjuk világosan), csak az a kár, hogy tartalma, a zene már éppen nem hagyományos. Értelmiségünk kultúrája nem a nép kultúrából fejlődött, szervés, homogén kultúra, hanem innen-onnan összekapkodott mozaik, a magyar és idegen elemek kellő egyensúlya nélkül. Ilyen Zenekultúrája is. A nép és a régi irodalom gyökeres nyelvétől elidegenült, egy, már csak külsőségekben magyar, lényegében fordítás-nyelvvél él. (Részletesen kifejti Karácsony Sándor, Magyar észjárás c. könyvében.) Így járt a zenével is. Az elhagyott népzene helyett fejlesztett magának egy felemás, fél vagy álnépi stílust. Népies sallangjai még visszavágyának az elhagyott falusi életformába, de idegen elemei nem hoztak magasabb kultúrát. Ez a zene formában nem fejlettebb mint a népe: csakúgy egyszólamú: igénytelen és lényegtelen kísérete veszteség nélkül elválasztható a dallamtól. Formában sincs felette, de tartalomban, etikai és esztétikai értékben, ízlésben, magyarságban mélyen alatta van. Hogy a nép beéri 20-70 szótagnyi dalstrófával, mint legnagyobb zenei egységgel, az nála igen fejlett zenekultúrát jelent. Ha az értelmiség felfogóképessége sem több ennél: az, egyéb kultúrájához viszonyítva, műveletlenség. Hogy lehetséges ez? Hisz csak az érettségizett ember 6-8 évvel tovább járt iskolába, mint a paraszt. Ennyi idő alatt nem vitte többre a zenében? Nem, mert köznevelésünk a zenét sem mint általános nevelő eszközt, sem mint a nemzeti tudatosítás eszközét nem használja fel. Innen ered középosztályunk zenei pauperizmusa és magyar zenei érzékének bizonytalansága. Mert magyar zenei tájékozottságát az a pár nóta és csárdás jelenti, amit véletlenül megismert. Mint egész műveltségében, a zenében is féllábbal (a táncos lábával)

idegen talajon áll. Sőt tán ez a nagyobb fele zeneismeretének. A bálókön szereplő töméntelen idegen tánc miatt alapos tanulmányokat végez a külföldi tánczenében. Itt már a cigányhoz is hűtlen lesz, gramofonlemez és jazz-zenekar szolgáltatja az anyagot. Angol nyelvismerete gyarapítására megtanulja és éneкли e táncok szövegét is. S ez még jobb, mint ha a szörnyű magyar szövegeket éneкли. Van egy réteg, mely teljesen ennek a zenének világában él. A magyarság számára már elveszettnek tekinthetjük. Ha itt-ott magasabb zenével találkozik, számára érthetetlen, akár magyar, akár idegen, mert ábécéjét sem tanulta meg. Általában messze el is kerül az olyan helyet, ahol effélét hallhatna.

Más kérdés: Operánk és zenekaraink mindig a legjobb utat választották-e a közönség megnyerésére és nevelésére? Bizony nem egyszer kínálták olyan táplálékkal, hogy joggal menekült vissza a cigányhoz. Most azonban a rádió házhoz szállítja a nemesebb zenét is. Úgy látszik nem mindig csavarták el, legalább elegen akadtak, akik levélben tiltakoztak a „komoly” zene túltengése ellen, sokallták a „Cé-durr, Bé-durr” és „ópusz” elnevezésű műveket. Igaz viszont, hogy a rádió komoly műsoraiban valamelyes tervnek, nevelő, vagy tájékoztató rendszerességnek árnyékát sem sikerült felfedeznünk. Pedig nagy hivatása volna e téren is. Mert rendkívül vékony réteg az, mely igazi, mélyreható zenei műveltséget tudott szerezni, akár otthon, akár a zeneiskolákban. Annak is túlnyomó része a zsidóságból és az idegen eredetű városi lakosságból kerül ki, s így a magyar zene felől teljesen tájékozatlan. Nem ismeri egyik hagyományt sem, s ha véletlenül elébe kerül, egyaránt lenézi, akár néphagyomány, akár cigányzene, mert a magasabb műzene egyik ágába sem tudja beleilleszteni. Még a zenei szakképzés is csak néhány éve gondoskodik róla, hogy a leendő zenetanárok a magyar zenének legalább elemi kérdéseiben eligazodjanak. A cigányról, mint a nemzeti hagyomány fenntartójáról kötetnyi frázist olvashattunk az utolsó évtizedben. Aki még nem látott cigányt kótából muzsikálni, láthat a Gyöngyösbokréta estéin. Nem ismeri ugyanis a falusiak dalait, s hogy kísérhesse, papíron kellett elébe tenni, így is sok a baj a próbákon. Nehezen megy. Sokszor csak zavar a kíséret. „Se testem, se lelkem nem tudja bevenni ezeket”, mondta a primás. (Ethnographia, 1938, 427. 1.) Pedig a Gyöngyösbokréta a hagyománynak csak csekély, felületi töredékét mozdította meg idáig. Annál kevésbbé ismeri a cigány a mélyebb réteget. Hát akkor mit játszik tulajdonképpen? Műsora jó része, talán a nagyobbik fele, nemzetközi szórakoztató zene. Közönsége ezt kívánja tőle elsősorban. Magyar része: 1850 utáni csárdások, nóták. A XIX. századnál régiebb pár darabjukat félkezünkön megszámlálhatjuk. Az sem folytonos hagyomány náluk, hanem a millennium körüli felújítások eredménye. De főképpen és elsősorban élő szerzők nótáit játsszák. Ez volna „nemzeti hagyományunk”? Az avatatlan idegennel el tudjuk hitetni, ahogy gyanútlanul megveszi az álnépi iparművészet termékeit is. S vajjon hány érettségizett magyar tudná külföldi vendégét pontosan felvilágosítani, mi az, amit a cigánytól hall, s mi van itt még azon kívül? A magyar közönség látókörét tágítani kellene, de Magyarország felé is. A cigány, a legjava is: félművész, akkor van igazán elemében, mikor félművészetet játszik. Magyar tánczenét, „talp alá való” alig lehet jobban előadni. A magyar előadóstílus ritmikus hagyománya itt teljes virágában van. Már a lassú, érzelmes dalokban nem tudom hány magyar vállalja azt a nyivákoló, vinnyogó, a folytonos csúsztatás következtében betegesen érzélgős hangot, ami inkább a sátoros cigányok kocsi után futó rimánkodását fejezi ki, mint a

magyar karaktert. Igen kevés primást találni ma, aki a lassúban azt a nemes, heroikus hangot meg tudja szólaltatni, amiért Biharit magasztalták kortársai. Igaz: az újabb nóták egyre vizenyösebb siránkozása szinte követeli azt a könnyfacsaró előadást. A derű, az egészséges tréfa, minden időkben annyira jellemzője a magyarnak: jóformán kiveszett belőlük. S ha igazi, magávalragadó táncritmust keresünk, azért is vissza kell mennünk a XIX. századba. Az a társadalom, mely a cigányok mai műsorával minden zenei igényét kielégíti, művészi érzéke fejletlenségén kívül végtelenül megszűkülött nemzeti öntudatról tesz tanúságot. Azt bizonyítja ezzel is, amit egész életével: hogy a néphagyományban élő régiebb, tágabb nemzeti lélekhez nincs köze. Ezért zárkózik el a néptől, bízza sorsára, ezért közömbös a nagy átfogó nemzeti gondolatok iránt. Végül ezért nem teljesíti azt a funkciót, amely nemzeti művészet megteremtésében a közösségre vár. Mély gyökerű művészet csak akkor keletkezik, ha milliók éreznek és gondolkodnak egyformán, s ezt egyeseknek sikerül kifejezni. A magára hagyott művész olyan, mint a vezér sereg nélkül, vagy a pap hívek nélkül. Legjava erejét nem fejtheti ki. S itt nem segít, ha – mint pl. az újabb magyar zenének – külföldön is van közönsége, több, mint itthon. Sőt ez újabb veszedelem. Ha a művész nem érzi maga mögött a saját nemzetét, könnyen lankad az ereje, mint Antheusé. Vagy akarva, nem akarva, idegen ízlés felé hajlik. (Egy pillantás az úgy gazdasági oldalára: a magyar komoly zenének még nyomtatási költségét sem fedezi a belföldi fogyasztás. Kiadói üzletünk, kótanyomó iparunk fejletlensége miatt a kóták sem készülhetnek itthon, s így a szellemi export ipari és kiadói haszna nagyrészt külföldre jut. Szép sikerrel nevelünk szakzenészeket immár 60 éve. De semmit sem tettünk, hogy a zeneértő közönség is szaporodjék. Ezért nagyrésztük itthon nem jutott munkához. Fölösleges zenészeink azelőtt külföldön találtak kenyeret. Ma minden ország elzárkózik idegenek elől. Rákosi Jenő már a 80-as években vezércikkben tiltakozott az ellen, hogy magyar pénzen külföldnek neveljünk zenészeket. A kivándoroltakat rendszerint elvesztettük. A külföldön élő olasz zenész mindenütt hazája zenekultúráját terjesztette, olasz maradt. A magyar, mert nem vitt ki magával olyan kultúrát, amely szinte akarata ellenére megtartaná magyarnak, igyekezett beolvadni új környezetébe.) Társadalmi életünk elavult, kisvárosias formái sem kedveznek a zeneéletnek. Nálunk elképzelhetetlen, amit Angliában falun látunk, hogy a földesúr családja, személyzete, a tanító és egyszerű munkások közös énekkarba állnak össze. Pedig az angol csakúgy, vagy még jobban fenntartja a társadalmi korlátokat. De a közös munkával elérendő célt mindennek elébe teszi. Nálunk hiányzik az összeműködés, szolidaritás szelleme, ezért nem fejlődnek énekkaraink. Pedig számunkra ma és jóideig az énekkar az egyetlen járható út a nagy zene, a zenei közművelődés felé, mert a legkevésbébb költséges. Nem a férfikar, korlátolt és művészetben inneni irodalmával, hanem a vegyeskar. De hol vagyunk még attól, hogy köztudattá legyen: amit a zene nagyjai mondtak a világnak, azt nem pótolja semmi más, s a nélkül emelkedettebb életet nem élhetünk. „A magyar közéletnek kevés az esztétikai tartalma, hiányzik abból a levegőből, amelyben a társadalmunk léleklizik, a művészeti érzék szomja, hiányzik a bensőség melege” – mondta Prohászka 1903-ban. Ma ugyanezt mondhatná, zenéről különösen. Vannak biztató jelek, de lényegében semmi sem változott, s még minden tennivaló hátra van.

Jövő

E tennivalók részint egyéniek, részint közösségiek. Tehet-e valamit az egyén (az alkotó zenész) azonkívül, hogy veleszületett tehetségét végső gonddal kiműveli? Már ez is nagy munka. A zenész „nascitur et fit”, kiművelése soká tart és sohasem kész. De vajjon a magyarságot készen kapja bölcsőjébe? Nem. Születése még senkit sem tesz magyarrá. Azért is meg kell dolgozni. Minél több szál fűzi a magyar élethez és kultúrához, annál magyarabb lesz, amit ír. De hol lehet abba a magyar életbe, kultúrába beleszületni? Ismét Karácsony Sándor könyvére utalok. A nyugati nagy nemzetek fia csak él, mert azáltal már eléggé angol vagy francia, – él és ír. Nálunk az értelmiség szülőttének valósággal ki kell harcolni a magyarságot a maga számára. Ami körülveszi, mind idegen. Át kell vágni magát rajta, utat törni a magyarsághoz. (Hogy a falu szülőtté első nemzedékben zenész lehessen, ahhoz előbb tetemesen meg kellene rövidülni az útnak a falu és város kultúrája közt.) A magyar kultúra fellegvára még csak részletekben, darabokban van meg, a zenész sem talál ott kész műhelyre, azt maga kell hogy megépítse, szálanként összehordja, mint a fecske a fészket. A nagy nemzet fia kész fészekbe száll költeni. A magyar író sem kap örökre nyelvet, stílust: mind maga kénytelen megalkotni. Egyáltalán mindenfajta magyar művész csak úgy tud dolgozni, ha megfogta az eljövendő magyar kultúra víziójának varázslata. Ha az szinte kézzelfogható valóság számára. Másképp bajjal tudná elviselni a „reális” valóság számtalan hiányát és ferdeségét.

Itt érünk a közösségi tennivalóhoz. Mi lehet az egyéb, mint az elgondolt kultúra feltételeinek minél sürgősebb megteremtése, hogy valóra válhasson. Közzellem kell, mely óhajtja, szomszúhozza azt a kultúrát. Intézmények, amelyek érlelik, ápolják. Eddig a magyar eredetiség jóformán intézményeink ellenére, lopva és élni akarásának végső megfeszítésével tudott megmaradni. Eddig kertünket úgy műveltük, hogy idegen palántákat ültettünk bele, s néztük hogyan senyved a nem neki való talajban, vagy hogyan burjánzik, elfojtva a kert régi nemes növényeit. Ezentúl a talajban önként termő növényt ápoljuk, nemesítsük. Zenében: igen szerény kívánságoknak kell eleget tenni. Az iskolán át magyar zenei köztudatot teremteni, a néphagyomány, – a zenei magyar nyelv, az egyetlen klasszikus magyar zene – közkinccsé tételével: egy-két nemzedék alatt kevés fáradtsággal sikerülhet. Ahhoz sem kell sok, hogy ne csak a tanterv papírján, hanem valósággal tanuljanak meg kótát írni-olvasni. Ha már elhagyjuk az írástalan kultúrát, sürgősen át kell térnünk az írásosra, különben betelepszik az írástalan kultúra helyére a kiirthatatlan analfabétizmus. Amúgy a régi kultúra minden értékét átmenthetjük. Város és falu egyaránt otthon legyen, magára és egymásra ismerjen az új kultúrában. Ma a városnak nem a kultúrája, csak az idegensége érthetetlen a falunak. S a falut azért nem érti a város, mert magyar. Sokan a város kultúráját féltik a falutól. Pedig a magyar urbanitás sajátos formái csakúgy a hagyományos, népi gyökerekből fejlődhetnek ki, mint a művészet. Fővárosunk tele van idegenséggel, a nagyváros nemzetközi külsőségein kezdve, egész a köszönés idegenből fordított formájáig s a beszéd hanghordozásáig. Ezek a nemzeti életbe sohasem fognak szervesen beleilleszkedni, annak elmélyülésével lassankint el fognak tűnni. Ami kevés magyar gyökerű városiasságunk van, arra féltő gonddal ügyel mindenki, aki a kultúrát akarja, hisz város nélkül nem élhet, magyar városi életben való hit nélkül el

sem indulhat. De a város felemelkedésében vegyen részt a falu is. Az egész ország szinte egyetlen nagy város legyen, ahol a falunak is jut anynyi a városi kultúrából, amennyire szüksége van. A városi ember otthon legyen falun is, s a falusi se legyen idegen a városban. Ez nem utópia. A falu valósággal éhezik a kultúrára, s a város sem fog konokul ragaszkodni idegenségeihez, ha megérti: nem mind kultúra, ami idegen, s nem szükségképpen idegen, ami kultúra.

Megérkeztünk az örök problémához: magyarság és európaiság szintézise, Szent Istvántól máig és örökké. Addig él a magyar, míg meg tudja oldani. De hisz tőlünk keletre, délre, északra mind ezzel küszködnek a népek. Nekik könnyebb: indogermán a nyelvük, s a nyugat hatékonyabban segíti elő megoldásukat. A mienk legalább is közömbös előtte. Ha megoldjuk, magunknak oldjuk meg. Akkor, de csak akkor tudunk talán nekik is mondani valamit magunkról.

Magyar kultúra: örök harc a hagyomány és a nyugati kultúra közt. Béke csak úgy lehet, ha a népkultúra nő fel magas kultúrává, saját törvényei szerint, Európától csak azt veszi át, ami erre kell, s azt is szervesen magába olvasztja. Elérhetjük-e? Janus-arcunk lehet-e valaha egyakarató, magával egyes lélek arca? Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják, cseremisiz fogja, másikat Bach és Palestrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ideoda hányódó komp lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld?

Feladatnak elég volna újabb ezer évre.

26. Hungarikum Bizottság: A Kodály-módszer elnevezésű érték

A Kodály-módszer elnevezésű érték rövid, szöveges bemutatása, egyedi jellemzőinek és történetének leírása, 2017.

A Hungarikum Bizottság 2017. március 21. napján – a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény 12. § (2) alapján – hungarikummá nyilvánította a Kodály-módszer elnevezésű értéket, mivel az felkerült az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség Jó Megőrzési Gyakorlatok Jegyzékébe.

A Hungarikum Bizottság a nemzeti érték fenti linken elérhető angol és francia nyelvű leírását alábbiakkal egészíti ki:

Kodály Zoltán az 1920-as évek második felében ismerte fel, hogy a magyar társadalom alapvető zenei műveletlenségének elsődleges oka az, hogy a közoktatásban rendkívül csekély szerepet játszik a zene. Párhuzamosan ekkor keletkezett és a magyar népzeneire támaszkodó gyermekkori műveinek nagy sorozatával intenzíven kezdett foglalkozni a zeneoktatás reformjával, s ebben akkor pályakezdő tanítványai személyében – Ádám Jenő, Bárdos Lajos, Kerényi György – méltó munkatársakra lelt. 1934-ben alakult meg az Éneklő Ifjúság mozgalom, amely a nagy európai kórus hagyományhoz kapcsolódva a közös éneklésben találta meg a nemzeti közösség létrehozásának lehetőségét. A magyar nemzet közösségének ilyen kialakítására Kodály felismerése szerint a szétszakított és önazonosságától megfosztott trianoni Magyarországon multhatatlanul szükség volt.

A kóruszene egyetlen és mindenki által birtokolt hangszere az énekhang. Kodály és tanítványai úgy látták, hogy a nemzetnevelés szolgálatába állított énekhang számára a magyar vokális népzenei hagyomány, a magyar népdal biztosítja a legmeghatározóbb forrást. A Kodály, Bartók és követőik által gyűjtött népdalkincs megfelelő alapot ad nemcsak a zenei ismeretek elsajátításához, de a gyermekjátékok révén a gyermekek életkorának megfelelő kulturális élmények befogadásához is, miközben a felnőttek népdala a teljes őshazai, illetve a nyugat-európai zenetörténet emlékeit is magában hordozza. E magyar népdalkincs egyidejűleg egy új kórusrepertoár létrehozásához is hozzájárult nemcsak Kodály és Bartók, de tanítványai műhelyében is.

E kórusrepertoár, illetve a népdalok megtanulását ugyanakkor meg kell előznie a zeneértés első lépcsőfokának, a kottaolvasásnak az elsajátítása. Az alapvetően diatonikus magyar népzene szempontjából éppen ezért a relatív szolmizáció, az angol zeneoktatásban „mozgó dó”-ként meghatározott és egészen a középkorig, Arezzói Guidóig visszavezethető kottaolvasási technika tűnt a legpraktikusabbnak, amely egyszerre segíti a dallami és harmóniai elemek tudatosítását, tesz érzékennyé az intonációra és fejleszti a hallást. Már a negyvenes évek elején megindult e koncepció metodikai kidolgozása (1940-ben jelent meg Kerényi György közreműködésével az *Iskolai énekgyűjtemény*, 1944-ben jelentette meg Ádám Jenő a *Módszeres énektanítás a relatív szolmizáció alapján* című munkáját), 1950-től azonban speciálisan kiválasztott általános iskolákban megvalósulhatott Kodály terve, a mindennapos énekóra. Már az 1960-as évektől kezdve vizsgálatok bizonyították, hogy az ilyen típusú iskolába járó gyermekek tanulmányaik során szinte minden területen jobban teljesítenek, mint az azonos korú, de intenzív énekoktatásban nem részesülő társaik.

Habár ezen iskolák száma az 1980-as évektől sajnálatos módon folyamatosan csökken, a még működő és teljes mértékben a kodályi koncepció eszmei és gyakorlati talaján álló oktatási intézmények mind a mai napig a nemzetközi érdeklődés előterében állnak. A Magyar Tudományos Akadémia a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kodály Zoltán Zenepedagógia Intézetével (Kecskemét) együttműködve újabban a Kodály-módszer eredményeinek továbbfejlesztésén munkálkodik, beépítve az énekoktatásba a gyermeki agy fejlődése szempontjából legalább olyan fontos, és Kodály által is kulcsfontosságúnak tekintett testnevelést és néptáncot, valamint az improvizációt. Kodály Zoltán zenepedagógiai koncepciója – a világ minden táján működő Kodály-társaságok és iskolák révén a magyar kulturális hagyomány egyik legismertebb produktuma.

Indoklás a Hungarikumok Gyűjteményébe történő felvétel mellett, kitérve a nemzeti érték országos jelentőségének bemutatására:

Kodály Zoltán zenepedagógia koncepciója a magyar népzenei hagyományra épül, és annak az eszménynek jegyében fogalmazódott meg, hogy a magyar gyermek leginkább saját hazája népzenejének, saját „zenei anyanyelvének” megismeréséből kiindulva juthat el a magasrendű európai műzene elsajátításához, s válhat mindenre nyitott gyermekből zeneileg is művelt felnőtté. A kodályi elvekre épülő rendszeres zenei oktatás – különös tekintettel arra, ha komolyan vesszük a zeneszerző-zenepedagógus eredeti szándékát, a mindennapos énekóra bevezetését – egyszerre fejleszti a gyermek intellektusát, a dalhoz társuló tánc révén mozgását, illetve stílisis sokfeliségének

köszönhetően kulturális látókörét, s tanít meg a közösséggel-társakkal való szoros együttműködésre.

Kodály zenepedagógiai koncepciója tehát messzemenően túlmutat a szűkebben vett zeneoktatás területén: össztársadalmi hatása a ma Magyarországon éppoly páratlanul jelentős, mint születése (az 1930-as évek), illetve kibontakozása (1950-es, 1960-as évek) idején.

XIV. „Magyar az, aki annak vallja magát”?

Magyar gondolkodásmód a 21. század nézőpontjából; hungarikumok

A címadó idézet Illyés Gyulához kötődik, kérdőjel nélkül. A kijelentés egyféle válasz a 20. században többször megfogalmazott és már a 21. század elején is feltett kérdésre: Mi a magyar? vagy Ki a magyar?, a kérdőjel ezt illusztrálja. A politikai nemzet hagyományos és konszenzusos és kibővült fogalmától eltérően a 19. századtól újabb szempontok merültek fel a magyar mivolt jelenkori megközelítéseit illetően. Az önálló kulturális eredménynek tekinthető hungarikumok, bár sokféle háttérrel rendelkeznek, mégis jól körvonalazható kulturális egységét illusztrálnak. Kapcsolódó témák: *Ludoviceum I./1.*: 10., 12., 13., 14. és *Ludoviceum I./2.*: 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14.

27. Esterházy Péter: Mi a mi?

Ha akarjuk, ha nem, ha foglalkoztat, ha nem (nem), újra meg újra beleütközünk, -botlunk ebbe a kérdésbe. Örök, de mindenképp régi kérdésünk ez, mint minden olyan országban, ahol az egyén és a közösség viszonya, mondjuk így, billeg. Vagy leffeg. Szóval hogy van vele valami, „ami nem az igazi”; más, mint más országokban. Mit jelent németnek, mit jelent szerbnek lenni, ezek létező mondatok, mi az angol, mi a holland, ezek nem. Engem személyesen nem érdekel ez, hidegen hagy, amennyiben nem hiszem, hogy volna a világban magyar szerep, magyar föladat, és azt sem hiszem, hogy ez baj volna, és érdekel, sőt ez kevés: nem lehetséges, hogy ne érdekeljen, amennyiben ezt mint a magyar hagyomány(ok) részét tekintem, mert hisz ebből a hagyományból dolgozom, élek.

Ezért aztán a valóban megtisztelő kérdésnek nagyon határozottan eleget szerettem volna tenni, és épp ilyen határozottan szerettem volna elhárítani. (Hozni is, vinni is, egér, macska, kint, bent – between. Ez a szellemi alaphelyzet kétségkívül nem felel meg a klasszikus férfiasági előírásoknak, ein Mann, ein Wort – de hát az a Mann, akinek csak egy Wortja van, az lehet, hogy magyar, de bizonyosan nem író. Mindenesetre az én reflexeimnek megfelel; találnánk is olyat, aki ezt régóta kárhoztatja.) Elsőre úgy gondoltam, hogy készítek egy válogatást a ,89 óta ebben a tárgyban írt írásaimból, de aztán ezt eluntam, mert maga ez a gyűjtögetés azt a reményt sugallja, hogy itt létezhetik ez idő szerint valamiféle közmegegyezés, különféle fölfogások racionális, mondanám európai párbeszéde. Ez nincs így. Ezért egyet választottam csak, amely

közvetlenül evvel foglalkozik, annak idején, jó 13 éve a *Magyar Nemzet*ben jelent meg, az *Ezredvégi beszélgetések* című sorozatban.

Ez ma elképzelhetetlen volna, már annak is örülhetek, ha a magyar szokásoknak megfelelően írják le ott a nevemet. Mára az eredeti, egy közösség természetét, alkatát, mozgásait és mozgásterét, lehetőségeit tapogató kérdés ebben a kulturkampfos, folyamatos harci lázban átfogalmazódott, nem mi, hanem ki a magyar, vagyis ki nem magyar. Röhej, és akkor még finom voltam. Persze, ha arra gondolok, hogy mondjuk 1938-ban félszélisőjobbos, nagyon magyar idióták kétségbe vonták Móricz Zsigmond magyarságát, akkor nagyon nem kéne meglepődnöm, ez is a magyar hagyomány része, csak nem szívesen gondolunk rá.

Mindez annyira nivóttan, hogy talán szóra sem érdemes. Ám újra meg újra beleakad az ember, merthogy ez a főhang, ez az agresszív hóbörgős. Amely magát nemzetinek mondja, és politikai ellenfeleit nem tekinti annak. A halk, finom, polgári, konzervatív jobboldalt nem hallom, ez a hangos meg olyan, amilyenek Orbán Viktor írja le 1992-ben (körülbelül akkor, amikor az én alanti cikkem íródott): „*egy elkorhadt, régi világot képvisel*”; és „*a 20. század végi modern társadalomtól idegen az a gondolatvilág, amellyel kéretlenül boldogítani akarják a nemzetet*”.

Én, ha azt hallom, „*elveszett a magyar a magyarban*” vagy „*magyarabb jövő*” vagy hogy „*a mai Magyarországon kockázatos megvallottan, vállaltan magyarnak lenni*”, akkor az az érzésem, hogy nix dajcs, hogy más nyelven beszélünk. Én ezt nem tartom jónak, különbözni csak közös nyelven lehet, különböző nem lehet se egyet érteni, se egyet nem érteni, kizárólag félreérteni lehet – de lehetséges, hogy illuzórikus ennyi egység is, lehetséges, hogy csak nem szoktuk ezt a különbözőséget, a kettéosztottságot, bár a biztatónak szánt történelmi példák – Franciaország, Egyesült Államok – igencsak félrevezető, szerintem mi ennyi acsarkodást, ennyi bizalmatlanságot nem engedhetnénk meg magunknak, nincs annyi tartalékunk mint amazoknak (minthogy semennyi sincs).

De hát van, ami van. És nincs, ami nincs. Szerintem ez idő szerint a legégetőbb hiány az önismeret. És még csak igény sincs rá. Az önccsalásra és a hazudozásra van igény, minthogy azonban hazudni csúnya dolog, a hazugságot nem hazugságnak nevezzük, hanem – már-már szellemesen – a múlttal való szembenézésnek. Az önccsalást meg önismeretnek. De egyáltalán nem érdekel a múltunk, kizárólag a másik múltja érdekel. A másik szemében lévő gerendákra specializáltuk magunkat.

Olyan automatikusan rántjuk elő a múlttal való szembenézés elmaradását vagy szükségességét, hogy jogos a kérdés, mi is az konkrétan. Hogyan nézzen szembe a múlttal egy buszsofőr, egy tanár, egy KISZ-titkár, egy középcsatár? (Elsőre jobbszélsőt írtam, de akkor rögtön kellett volna egy balhátvéd...) Ez a szembenézés nem valami nyilvános gyónás (egy-két reprezentatív beszámoló persze kell, hogy a társadalom érzékelje önmagát), hanem valamiféle belső munka, nem másnak, magunknak kell elmondanunk a magunk történetét. És ennek eredményeképpen bizonyosan másképp (egyszerűen nyugodtabban) beszélünk majd nyilvánosan is. De ezt a belső őszinteséget nem segíti semmi. Ellenkezőleg. Ha folyamatosan lóbáltuk húgyfoltos sliccünkéből a nagy októberit, akkor abban vagyunk érdekeltek, hogy reformkommunistának mondjuk magunkat. Moszkva ellenében védtük a nemzet érdekeit. Ha, miként a társadalom mint olyan, a Kádár-kor lábvizében váltogattuk

aprópénzre 1956 nagyságát és nagy vereségét, vagyis éltünk, ahogy lehetett, akkor most hajt a közhangulat, hogy áldozatnak és hősmagyardnak mondjuk magunkat. És viczorogva komcsizzunk, egész addig, amíg a komcsi be nem vallja, hogy elsóáldozós kora óta potenciális fideszes, ekkor magyar-magyar találkozó keretében megöleljük, és kitesszük a dísztribünre, a napra. Vagy megundorodva ettől a piti komcsizástól, azt mondjuk, hogy nem is voltak komcsik. Föl- és lestilizálunk. Nincsen olyan szellemi környezet, amely segítene minket az őszinteségben. Csak az őszintemániákusok őszinték, normális embernek ez nem áll érdekében, a társadalom ezt nem honorálja. A társadalom a hazugságot honorálja. Az ember nem is tudja elszégyellni magát: lett én komcsim, te komcsid, én besúgó, te besúgó, én gazdasági gazemberem, te gazdasági gazembered. Ezek mind politikai, erkölcsi védelmet kapnak. Nincs is ideje szegénynek elszégyellnie magát, már hőse is egy pártnak. Pártközeli.

Az ember így szinte ugyanúgy magára marad, mint a diktatúrában. A magányos ember pedig védtelenebb, kiszolgáltatottabb, gyarlóbb.

Magyar író vagyok, ha nem is tudnám pontosan megmondani, hogy ez mit jelent (a magyar még csak-csak), munkámhoz tartozik a magány, de a magányosság ellen védekezem: olvasok. Ez hajdan nemzeti programnak is elegendő lett volna, a könyv, a közös kultúra, amely a nemzetet összeabroncsolja. A könyvek már nem abroncsolnak. A hajdani abroncsoló könyvek se abroncsolnak, az újdoni öblögetős abroncsolókról nem is szólva. A könyvtár mint a haza legjobb definíciója: ez inog. De mielőtt megrémülnénk, ne feledjük, a nemzetfogalom nem Isten adománya, 19. századi találmány, ahogy a kultúra nacionalizálása, az állam jelentőségének megnövekedése, amelynek azután önmaga legitimálásához kell a sok szimbolikus terecske, a hadsereg parolijától a himnuszig. Szent István se himnuszt nem ismert, se paprikás krumplit – hogy csak a legfontosabb magyarságjegyeket említsem. (Olaszország már megvan, most olaszokat kell csinálni, mondták a risorgimento befejeztén.) Erre még akkor is érdemes emlékeznünk, ha most, nem függetlenül az aktuális és valóban mélynek tetsző EU-krízistől, erősödni látszik a nemzeti keretekben való gondolkodás (mely többnyire most a nemzeti önzésben ölt testet). Paradox módon többnyire az EU-t is csak mint egy óriás nemzetállamot tudjuk elgondolni.

Bárhová nyúlunk, érzékelhetjük, alapfogalmaink vannak változóban. Akár még ezt is mondhatjuk, hogy balszerencsés ritmusban történnek a dolgok: akkor nyerjük el nemzeti függetlenségünket, amikor épp le kell mondani a nemzeti szuverenitás egy részéről, akkor kapcsolódunk intézményesen Európához, amikor nagyon megoszlanak a vélemények e közös Európa jövőjéről, szerepéről, erejéről, esélyeiről, sőt mineműségéről (kik lesznek 50 év múlva az „európaiak”, milyen lesz pl. a borszínük, mi az uralkodó vallás stb.). Ezek kapcsán ezer kérdés vetődik föl, amelyekkel természetesen eszünk ágában sincs foglalkozni. De erről természetesen nem „mi” tehetünk, hanem „ők”.

A minap flekkent ettem egy dunántúli kisvendéglőben, majd emberileg elbeszélgettem a tulajjal. Lassan rátalált a magyar hangzásra, és szidni kezdte a világot, in concreto a pártokat, a Balaton Bizottságot, az adórendszert, a húsbeszerzési lehetőségeket, a magyar újjazdagokat, a volt endékásokat és az időjárást. Egy dologra nem gondolt, arra, hogy a flekkene – nem volt rossz az, meg éhes is voltam – leginkább semmilyen volt, igazi közepes. Meg lehet enni. Egyébként is mindent, amit az asztalra tesznek. De

ezért egy lépést se külön. És nem tudtam eldönteni, van-e itt egy (kulináris) kultúra, amelyet vendéglátóm épp elárult vagy ezer gondja közt figyelmen kívül hagyott (vagyis elárult), vagy nincs semmi, szegény ember áll az árvaságban, és ehhez a semmihez képest egész jó kis flekkent rittyentett össze a fáradt és hálás utazónak.

Az alábbi írás aktualitása siralmasan vátozatlan, csak ma már nem íródik meg egy ilyen cikk, nincs értelme.

A semmiről, a mindenről

Magyar vagyok. Mit érdekel engem a magyarság maga. – Mi a magyar? Nem érdekel, fűtyülök rá. Ha valami nem érdekel, az az, hogy mi a magyar. Amiképpen az sem izgat, mi az olasz, mi a francia. Italo Calvino izgat és Pascal. Bethlen Miklós és Kurtág György. Varga Zoli (Ferencvárosi Torna Club) és az Oszoly sziklája. És így tovább.

Aki senki, az nem magyar, az semmilyen. Csak aki valaki, az lehet (tud lenni) magyar. Előbb van az én, azután a mi, s nem nárcizmusból, hanem mert én nélkül nincsen mi. Magyar vagyok!, kiabálják, vállat vonok, ki nem az. Kovács 23 János vagyok. Ránézek, csak nem?

Kezdjük lassabban. Ebből a néhány bekezdésből, alig rejtett ingerültségből valami hadakozásféle hallik ki, szerzőnk láthatóan ágál valami ellen, valami van a bögyében. Valóban. Mi?

Ezen írás nem képes a sorozatcím ezredvégi tágasságával szemlélni a dolgainkat, magyarság július végén, csak ennyire képes. Bármit akarok mondani e tárgy körben, csak ebben a kisszerű, lepártosult júliusi akusztikában tudom mondani. Bevallom, már gyanakszom, ha a magyar szót hallom, s nem azért, mert rút, szibarita váz volnék, hígmagyar izé (bár ki tudja, látva némely mai főmagyart, kifejezetten ragaszkodnék hígmagyarságomhoz), hanem mert manapság nagy visszaélések történnek e szó körül. A szavaknak idejük van, vagy másképp: idő van a szavakban, a mi időnk, a használóké, a mi történelmünk, mi magunk. A szavaknak sorsuk van, egyszer fönt, máskor lent, gyanúba keveredhetnek, kétértelművé válhatnak vagy divatosá. Ki gondolta volna, hogy a gerinc szavunk ilyen előkelő pályát fog befutni? Gerincesek, gerincsérv, gerinclövés – efféle szürkén fájdalmas dolgokra gondolhattunk eddig, ám mióta megszületett a népnemzeti gerinc, ez a zseniális ökörség, azóta lebeg, ragyog, sugárzik a szó, új játékokat tesz lehetővé, a szóhasználat, mely a jelentés, gazdaggá, sokrétűvé varázslódott.

Az elmúlt két évben szinte használhatatlanra zsolozsmáztuk a magyar szavunkat. (Talán úgy volna pontosabb: zsolozsmázták, mi, magyarok.) Stemplit csináltunk belőle, s lettek azonnal stemplizőbizottságok exkluzív stemplijoggal. Akár forró nyáreste a kies Duna-parton vad felhőben a szúnyogok – de tudnék durvább is lenni –, azonképp lepott el bennünket a magyarsághőbörgők raja. Tán soha ennyi önzőség, karrier- és hatalomvágy, ostobaság és bizony, bizony: provincializmus nem gyűlt össze egy zászló alá.

Hamar kialakult egy új-régi nevetséges nyelv, klasszikus Népszabadság-nyelv, pártzsargon, távol az élettől, mélyen belegyökerezve az amnézia piros-fehér-zöld humuszába.

A nemzeti nem azonos a nemzeti hőbörgéssel. A nemzeti elkötelezettség nem azonos evvel a politikai latybattyal. Varázsszó lett a „magyar”-ból, kisajátítás, hatalmi harc. Elvettek tőlem egy szót, ellopták. – Nem értem, hogy nemzeti elkötelezettségükre kényes kollégáim mért nem érzékenyek nyelvileg erre a jelenségre, erre az üres öblögetésre? Ez ellen föllépni magától értődő írói föladat volna, hazafias kötelesség. Attól tartok, nem is értem ezt az új „magyar” szót. „*X meglehet magyarul ír, de nem magyar író*”, mondta volt valaki (egyszer még leleplezlek, te kis valaki, reszkess csak!), én szerintem meg, aki magyarul ír, az magyar író, mert az magyar író, aki magyarul ír és író. Vagy: a média dolgát is fölvitte az Isten, én csak a vakondok mintájára vagyok hajlandó ragozni, médiákok, „*magyar műsört a médiákokba!*”, hirdette a fölirat, én szerintem meg jó műsört kéne követelni, mert amit a tévések csinálnak, az hol ilyen, hol olyan, egy dolog állítható bizton: a műsorok magyarok.

Mert szerintem ebben az országban az utolsó szögig minden és mindenki magyar. Nem tud más lenni. A linkség is magyar, a fölületesség is, minden, a hülye is magyar, úgynevezett hülye magyar, a gazember is az, az anyagyilkos is, mindannyian a maguk módján magyarok.

Az is magyar, akinek nem fontos a magyarsága, hozzátartozik a magyarságunk összképéhez.

Sosem értettem (érzelmileg és logikailag és személyesen) ezt a magyarság-európaiság konfliktust. (Előbb magyarnak lenni, aztán európainak, jellemezte pártját egy másik valaki, szegény.) Bármí, amit teszek, az egyszerre magyar és európai, nincsen az az etelközi őszreflexünk, amely ne volna az. Per definitionem tartozik a nem létező inventárba: Európa a magyarok által is lett az, ami. Minden nemzet a maga módján fogja fel (kell fölfognia) azt a grandiózus képződményt, amely Európa, és amely egyszersmind tartalmazza a róla szóló különféle fölfogásokat is.

„Európa-ház” és „Irány Európa!”, azaz mintha volna valami tőlünk független jó, ezek a kifejezések értelmetlenek, illetve politikai irányzólamok, s mint ilyenek természetesen értelmetesek, valami másra utalnak, például arra, hogy tessék nekünk pénzt adni, vagy hogy tartsuk tisztán a nyilvános vécéket.

Lehetséges, hogy akik most agyba-főbe magyaroznak, szintén másról beszélnek? – mert ha minden magyar, és Magyarországon, leszámítva a turistákat, minden az, akkor erről mért kéne és lehetne külön beszélni? A magyarságunk sokkal mélyebben van bennünk, elválaszthatatlan tőlünk, a létünkötől.

De azt nem gondolom, hogy volna magyar jó, magyar érték, hanem érték van, s ha itt, akkor az magyar. Így van, illetve nincs magyar géniusz, szellem és szellemiség. Az itt-tel átitatott szellemiség a magyar szellemiség. De ezt jobban, főként iránynt adóan nem lehet meghatározni. Nincsen főszodor. (Megint le kell írni...) Amivel nem azt akarom állítani, hogy minden úgy jó, ahogy van, de ami nem jó, az nem azért az, mert nem magyar, hanem mert nem jó.

Föl kell emelni a magyar népet az elmúlt 40 év micsodájából, mondják némelyek. Én szerintem meg nem kell szegény nemzetet sehová se emelni, nem kell, mert nem lehet, részint mert nincsen, aki emeljen, nincsen itt semmiféle csoport, nemzeti élcsapat, amely tudná, tudhatná a teendőket, részint meg a nemzet vagy magát emeli föl, vagy nem fog fölemelkedni.

Vagy: mondják, új magyarságtudatra volna szükség. Jó. De ez nem úgy születik, hogy összedugják a fejüket a nagyon-nagyon magyarok, és kiötölnek valamit, hanem fordítva: ez abból a bonyolult tevékenységből következtethető vissza, ami a kultúra, a kultúra teremtése, azaz hogy miként ácsolunk össze egy mondatot, hogyan terítjük meg az asztalt, és miként veszünk össze életre-halálra valakivel. Mindez nem más, mint az élet.

Éljünk! – ennyi állítható hazafias programként, és ez nagyralátó terv volna.

Sokszor találkozni evvel a fordítvával. Kellene tíz gondolat, nyilatkozik, melyet ha komolyan vennénk, pezsgésbe jönne a magyar szellemi élet. Én az ilyen tíz mondattól a falnak megyek. Már attól is, hogy tíz! Miért tíz? Miért nem hét vagy húsz, de jó, legyen tíz, de tíz micsoda? Gondolat? Tíz gondolat bánt engemet. Ez is fordítva van. Ha pezseg a szellemi élet – és hát pezsegjen! Ki akadályozza meg!? –, akkor onnét kiolvashatók gondolatok.

Egyébként van ilyen tíz gondolat, éppen tíz, tíz úgynevezett parancsolat, melyet ha komolyan vennénk, az tényleg pezsgésbe hozna mindent, de az európai hagyományoknak megfelelően csak félig-meddig szoktuk komolyan venni.

Vízont: nincsen magyar tízparancsolat.

Lehet, hogy érzéketlen vagyok, de amikor azt hallom, hogy a magyarok világtalálkozója egy új vérszerződés lehetősége, akkor én leginkább csak hümmögök. Ez a metaforikus beszéd egyszerre sok és kevés. Sok, mert nem hihetek egy új honalapításban, ennek a közös akaratnak kéne azért jelét is látni, de csak a metaforát látni. És kevés, mert ezekből a beszédekből semmi konkrétum nem látszik.

Igaz, ha látszik, az még zavarba hozóbb. Miként kell értenem, hogy a magyarságtudatom tekintse példaként a görög városállamokat? (Minthogy mi is annyifelé vagyunk, Torontótól Szabadkáig.) Görögországra tényleg kellemes gondolni, sőt a nap, és ott ring kultúránk bölcsője. Ez megfelelne nekünk is. De hát a görögök nem nagyon foglalkoztak a görögségükkel, annyiban tekintették magukat görögnek, amennyiben csak a görögöt tekintették embernek, amúgy athéniak voltak vagy spártaiak. A városállamok története a marakodások története, a gyűlölködéseik története, a háborúké. Akkor most mit üzen nekünk ez a metafora? Támadjunk neki Torontónak, az ottani magyaroknak? Én ezt nem értem. Ez csak végiggondolatlanság, szép végiggondolatlanság. Azt értem, hogy a sokféle magyar gazdagságot jelent, hogy ők is mi vagyunk, ennek a nehezét is értem, a felelősségét is értem, azt is, hogy a nemzet közös vállalkozás, de ebből a vállalkozást érdemes hangsúlyozni, definiálni, azaz a csinálást. Csinálni, dolgozni – az nem lélektelen gyakorlatiasság, az nagyon is magasztos föladat.

Tenni a dolgunkat erőnk szerint – én ennyire vagyok hitelesítve. Vérszerződésre nem. (AIDS!)

Vagy: azt gondolom, aki ezt a mélymagyar-hígmagyar zagyvaságot összehordta, az hibbant. Németh László természetesen nem az. Ha lehet, ne tessék fölhaborodni, a legkevésbé sem azért mondom. De Eötvös mint hígmagyar, ez nekem fáj, olyan hülyeség. Nyilván történelmileg lehet közelíteni, hogy ott, akkor, mik lehettek, voltak azok a kényszerek, vágyak és fájdalmak, amelyek beárnyékolják a gondolkodást.

És mik azok a kényszerek, vágyak és fájdalmak, amelyek ma árnyékolják be a gondolkodást? Mert állítom, árnyékos.

Szembe kéne nézni néhány dologgal. Merni szembenézni a ninccsel (még csak nem is nagy N-nel).

Például aival, hogy nincs népi irodalom, nem létezik, megszűnt, mert megszűntek a szociális föltételei, nincs parasztság, legföljebb mezőgazdasággal foglalkozók, a Sára filmjeiből emlékezetes parasztarcok, egy életforma, sőt világnézés lenyomatai, nincsenek többé. (Folyamatos pusztulásban is élünk.)

Kik volnának ma a népi írók? Tessék neveket mondani. (Negyvenen alulit meg különösen nehéz volna.) Művek? Ma népi író az, aki jóban van egy népi íróval. Vagy még látta Illyés Gyulát. Nincsen. Én ebben semmi jót nem látok, csak tényt. Nincsenek népi írók, mozgalom még kevésbé, de van hagyomány. Mit mond ez a hagyomány? Milyen érzékenységeket tart ébren? Mik a veszteségeink, mi szegezhető szembe velük? Ezek értelmes kérdések, hasznunkra volnának.

Lehet gyűlölni a modernizmust, a konzumidiótákat, akik többé-kevésbé vagyunk. Lehet arról elmélkedni, hogy a világ a francia forradalommal lépett rossz útra. Lehet. De erre lépett. Védekezni is csak ezen az úton lehet, azaz a modernizmus egészével szemben nincs mit tenni, csupán a veszélyeivel szemben. Nincs, mert nem igaz az, hogy volna valami Magyar Szellemi Tőke, Vízió, Világelszánás, amely szembe helyezhető volna evvel a világgállapattal. Ha nincs, akkor pedig veszélyes úgy tenni, mintha volna. (Egyébként – rövid tartalom – a francia forradalom nem azt akarta, ami mára lett, a szabadság-egyenlőség-testvériség együttes megvalósításával még adós az emberiség, a modern kor a szabadságot veszi komolyan, az egyenlőségről fecseg és lemond róla, a testvériségről pedig elfeledkezett.)

Gazdag ez a magyar kultúra, de üres is, ahogy Európa lett üres hirtelen; megtorpant. Tudni kell szembenézni a vákuumokkal, melyek közt élünk. És tudni, hogy az üresbe bármi beleszivároghat. Volna, mi óvatosságra intsen.

Egyszerre látszik most két rossz: a bezárkózás gesztusa és a buta, tájékozatlan ártatlanság a „Nyugat ajándékaival” szemben. Provinciális gőg és megalázkodó gazsulálás. Kisebbségi érzés és nagyravágyás. A kis ország – nagy nemzet öncsalása. Nem vagyunk nagy nemzet. Volt róla szó, Európa a magyarok által is az, ami. Per definitionem. De ha a kézzelfoghatóságokat nézzük, az elenyészően kevés, hatásunk titkos, alig jelentünk valamit ebben a történetben. Például az irodalmunk semmit nem jelent. (Utólagos beszúrás: ez közben kicsit megváltozott.) Arany János egy vonással nem változtatta meg az európai költészet nem magyar részét. Mondhatjuk, ez az ő bajuk, az, hogy nem tudják, ki Weöres Sándor – de nincs miért ezt harciasan mondanunk.

Ebben a kicsiségben én nem látok semmit rosszat (jót sem, ide születtem, ennek ez a következménye, kötöttség és kötődés), ám láthatóan nem kevesen ezt nem tudják összeegyeztetni az önmagukról, az országról, a magyarságról dédelgetett képükkel. Innét ered az állandó sértődöttség, izgatottság, szellemi ingerültség, és végső soron a bűnbakkeresés: nagyok volnánk mi, de nem hagyják, hol a török, hol az osztrák, hol a muszka, hol a belső ellenség.

Nem vagyunk nagyok, kicsik vagyunk. Ez nem önlebecsülés, még csak nem is önkritika, ez így van. Kicsi, fantasztikus és jelentéktelen ország vagyunk. Ezt megérteni és feldolgozni létfontosságú érdekünk. Egy megértett kicsiségből sok jó származnék a

méltóságunktól kezdve a külpolitikai gesztusokig. Az önsajnálát helyett a fájdalomra lehetnénk fogékonyak. Testvériség, szolidaritás, közösségvállalás.

És végül szembe kéne nézni az új ninccsel, nincs elnyomás. Nehezen fogjuk föl, hogy szabadok vagyunk, hogy nincs kire mit kenni. Nehezen fogjuk föl, hogy ilyenek vagyunk. Nehezen akarjuk elismerni, hogy minden kritika önkritika is. Ilyen MDF-et, ilyen SZDSZ-t, ilyen ezt meg azt tudtunk magunkból kiállítani. Magunkra maradtunk. Magyarságunkról is mindig vesztésben gondolkodtunk, elnyomatásban. A paródia, a nevetségesség határáig ragaszkodunk a régi képhez, bujdosók volnánk és szegénylegények, akkor is, ha miniszteri szék simul aláink. És persze a gyakorló hatalom szidása sem automatikusan azonos a függetlenséggel. Megtartottuk az ellenségigényünket.

Hagyományos reflexeink a kisebbségben lévőké. De: magyar vagyok, ez Kolozsvárt értelmes, esetenként súlyos kijelentés, Miskolcon azonban nem. Magyar vagyok, Miskolcon is ebből következik minden, de ehhez itt nem kell semmi, különösen nem író. Az író ahhoz az ezerféléhez kell, akik vagyunk – hol magyarok, hol nem.

Egy szó, mint száz: a legszebb magyar szó nem a magyar, hanem a fülöla.

[...]

28. Magyar Országgyűlés: A hungarikum törvény összefoglalója és bővítőmánya

2012. április 11-én, a Magyar Közlöny 42. számában kihirdetésre került a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény.

A törvény a kihirdetését követő harmadik hónap első napján, azaz 2012. július 1-jén lép hatályba. Az elfogadott jogszabály kerettörvény, vázát adja annak a szabályozási rendszernek, amelyen keresztül megvalósul a magyar nemzeti értékek és a hungarikumok körének meghatározása, felkutatása, rendszerezése, ápolása továbbá a jelenlegi és jövő nemzedékekkel történő megismertetése. A törvény felhatalmazó rendelkezései által meghatározott körben a jövőben további végrehajtási szabályok megalkotása lesz szükséges. A nemzeti értékek azonosítása, rendszerezése és védelme egy összetett, vertikálisan felépülő rendszerben, az úgynevezett Magyar Nemzeti Értékek Piramisában történik. A nemzeti értékpiramis első szintjét a települési, tájegységi, megyei, külföldi és ágazati értéktárak jelentik. Ezekre épül a második szintet jelentő Magyar Értéktár, melyet a Hungarikum Bizottság állít össze. Ezekre a szinteken nemzeti értékeink kerülnek kiválasztásra, amelyek közül ugyancsak a Hungarikum Bizottság választja ki a hungarikumokat. A Hungarikumok Gyűjteménye jelenti tehát a nemzeti értékpiramis csúcsát. A törvény meghatározása szerint a hungarikum gyűjtőfogalom, amely egységes osztályozási, besorolási és nyilvántartási rendszerben olyan megkülönböztetésre, kiemelésre méltó értéket jelöl, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság csúcsteljesítménye, és így amelyet belföldön és külföldön egyaránt a magyarság eredményeként, kiemelt értékeként tartanak számon, vagy

amely védett természeti érték, vagy amely kiváló nemzeti termék, vagy amelyet a törvény végrehajtására kiadott jogszabályban meghatározottak szerint végzett egyedi értékelés eredményeként a Hungarikum Bizottság hungarikummá minősít, vagy amely a törvény erejénél fogva hungarikumnak minősül. Közösségi/uniós oltalom alatt álló vagy nemzetközi elismerésben részesített nemzeti értékek, illetve a Vt. 116/A. § (10) bekezdése alapján átmeneti nemzeti oltalom alatt álló elnevezések külön elbírálás nélkül, a törvény erejénél fogva hungarikumnak minősülnek.

A hungarikumok összegyűjtése és adatainak nyilvántartása tehát a Hungarikum Bizottság által kezelt Hungarikumok Gyűjteményében történik. A gyűjteményben szereplő termékek, eljárások, készítési módok, sportelemek és szolgáltatások széles körben történő megismertetésének elősegítése, színvonaluk és minőségük folyamatos fenntartása érdekében hungarikum tanúsító védjegy kerül bevezetésre. A hungarikum tanúsító védjegy lajstromozása iránti nemzeti bejelentést, valamint a közösségi védjegy bejelentést az agrár-vidékfejlesztésért felelős miniszter teszi meg. A hungarikum tanúsító védjegy használatát a védjegyjogosult pályázati úton kiválasztott alkotók számára engedélyezi. A hungarikumnak minősülő termékek előállítása a jogalkotó szándéka szerint kis- és középvállalkozások beindítását indukálja, valamint az ipari vállalkozások számára is fejlesztési lehetőségeket kínál, ezért hosszú távon javítja ezen vállalkozások életképességét. A szabályozás célja, hogy minél több vállalkozás viselje a hungarikum tanúsító védjegyet, így hazánk hagyományos termékei mind itthon, mind az Európai Unióban, illetve külföldön is beazonosíthatóvá váljanak. A Hungarikum Bizottság 14 tagból álló testület, melynek egy tagját a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatalának elnöke delegálja. A bizottság elnöke az agrár-vidékfejlesztésért felelős miniszter, munkáját szakmai ágazati bizottságok segítik. A bizottság feladatkörében összeállítja a Magyar Értéktárat, évente tájékoztatást nyújt az Országgyűlés részére a nemzeti értékek és hungarikumok helyzetéről, valamint a bizottság munkájáról, magyar és angol nyelvű internetes oldalt működtet, ahol megismerhető a Magyar Értéktár gyűjteménye, évente közzéteszi a Hungarikumok gyűjteményét a Magyar Közlöny mellékleteként megjelenő Hivatalos Értesítőben, és internetes honlapján is, továbbá pályázatokat ír ki a hungarikumok megőrzésére, fenntartására, fejlesztésére, megismertetésére, védelmére, a termékek hazai és nemzetközi piaci bevezetésére vonatkozóan.

A Htv. módosítása hosszú előkészítő folyamatot igényelt.

A változtatások a törvény végrehajtásának közel hároméves tapasztalatait és az újabb elképzeléseket egyaránt figyelembe véve készültek, míg végül 2015. július 3-án hatályba lépett a 2015. évi LXXX. törvény a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény módosításáról.

A technikai és értelmezésbeli pontosítások mellett az egyik legfontosabb rendelkezés a külhoni értékgyűjtés új alapokra helyezése és a belföldi gyakorlatnak való megfeleltetése. A cél, hogy az országhatárokon kívül ugyanolyan lendülettel folyjon a nemzeti értékgyűjtő, más néven „hungarikum mozgalom”, mint az országhatáron belül. A módosított jogszabály ehhez kíván több ösztönzőt és lehetőséget teremteni. A törvény módosítása kitér a „hungarikum” kifejezés visszaélésszerű használatának tiltására is, amelynek elsősorban minőségbiztosítási célja van. A hungarikum címet

elnyerő értékek magas minőséget, a magyarság „csúcsteljesítményeit” képviselik, ezért a Hungarikum Bizottság felelőssége azok védelme is.

A hungarikum törvény módosításának köszönhetően összhangba került a Magyar Értéktárba és a Hungarikumok Gyűjteményébe indítványozó személyek és szervezetek köre. Javaslatot most már Hungarikum Bizottsági tag, különböző helyi szintű értéktár bizottságok, ágazati értéktárat működtető miniszterek tehetnek, illetve az a személy vagy szervezet, aki az eredeti javaslatot tette.

A szemelvények jegyzéke

A nyomtatott és interneten elérhető felhasznált források a tartalomjegyzék szerinti sorrendben

I.

1. Barna Gábor: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. In Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra és identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris előadásai. Debrecen, 2006. augusztus 22–26.* Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest. 2011, 61–85.

(<https://mek.oszk.hu/09300/09396/html/01.htm>)

2. Pongrácz Alex: A nacionalizmus és a nacionalista államfelfogás. *Acta Humana*, 2018, 4. 103–120. (https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltato-uni-nke-hu/WEB---Acta-Humana-2018_4_05_Pongracz.pdf)

II.

3. Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 135. 2013.

25–44. (<http://acta.bibl.u-szeged.hu/30514/>)

4. Szabados György: Identitásformák és hagyományok. In Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 289–305. file:///C:/Users/User/Downloads/Szabados_Gyorgy_Identitasformak_es_hagyo.pdf

III.

5. Magyarország Szent Koronája. Mórocz Zsolt beszélgetése Tóth Endre régésszel, koronakutatóval. *Hitel*, 2011. augusztus. Nemzet és Hagyomány. 61–72.

(http://epa.oszk.hu/01300/01343/00115/pdf/EPA_01343_hitel_20110902-72351.pdf)

6. Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei: I. *História*, 1982/4. szám (<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-04/ch01.html#id476086>); II. *História*, 1982/6. szám (<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-06/ch02.html#id486350>)

IV.

7. Kiss Jenő: A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv*, 113.2. (2017). 129–145 (http://magyarnyelv.c3.hu/17-2/KissJ_MNy_17-2.pdf)

8. Sándor Klára: A székely írás kutatása és a nemzeti gondolat. In *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században. Magyar történelmi emlékek. Értekezések: Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből (5.)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest 2017. 27–47. (<http://real.mtak.hu/66381/>)

V.

9. II. József: Türelmi rendelet, C 13 – Helytartótanácsi Levéltár – Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája – Benigna mandata – 1781/5189; Tusor Péter: *Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon*. Egyetemi jegyzet. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008.

(<http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/02/turelmi.pdf>)

10. Horváth Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. *Hét Hárs*, 10.3–4. 2011. 12–20. (<http://real.mtak.hu/34851/>)

VI.

11. Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*. Kolozsvár, 1705. (<http://mek.oszk.hu/06100/06115/html/>)

12. Kemény János: Bethlen Gábor 1623. évi hadjárata. In V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János művei*. Budapest, Neumann Kht., 2000. 74–86. (<http://mek.niif.hu/06100/06166/html/kemeny0010001.html>)

VII.

13. Illésy János: A Magyar Királyi Nemes Testőrség felállítása 1760-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, VIII. 1. (1895.) I.: 368–394 és II.: 522–546. (<https://epa.oszk.hu/00000/00018/00110/pdf/>)

14. Kazinczy Ferenc: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In Szauder Mária (szerk.): *Kazinczy Ferenc művei I.* Budapest, 1979. 455–465. (<https://mek.oszk.hu/07000/07016/07016.pdf>)

VIII.

15. Fényes Elek: *Magyarország statistikája III és utolsó kötet*. Pest, Trattner-Károlyi 1843, III rész. folytatás, V szakasz I. D) Magyar nemzeti museum 63. §., 51–52.

16. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/vilagoroksegrol>)

1. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/budapest-duna-parti>)

2. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/cikk-cime-100107-2>)

3. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/aggteleki-karszt-szlovak>)

4. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/ezereves-pannonhalmi>)

5. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/cikk-cime-100107>)
 6. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/cikk-cime-100107-3>)
 7. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/cikk-cime-100107-1>)
 8. (<http://www.unesco.hu/kultura/vilagorokseg-www/tokaji-tortenelmi>)
 és 27/2015. (VI. 2.) MvM rendelet a Világörökségi Várományos Helyszínek Jegyzékéről: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=175939.318023);
 (<http://whc.unesco.org/en/list/430> és 1520/2016. (IX. 27.) Korm. határozat „A Római Birodalom határai – A dunai limes magyarországi szakasza” világörökségi várományos helyszín Világörökség Jegyzékbe jelöléséről: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=197646.327299).

IX.

- 17.** Fényes Elek: *Magyarország statistikája III és utolsó kötet*. Pest, Trattner-Károlyi 1843, 39-42: V. szakasz I. A) Magyar tudós társaság vagy academia. 59. §.
18. Hargittai István: Világhírű magyar tudósok, *Magyar Tudomány*, 180.5. 2019. 763-779. (https://mersz.hu/dokumentum/matud__509) és (https://mersz.hu/mod/object.php?objazonosito=matud_f22098_i1)

X.

- 19.** Ignotus (Veigelsberg- majd Ignotus Hugó): Anchio: Szecsesszió és Piktör: Még egyszer a szecsesszióról. *A Hét*, 22. 1899. 21-23 és 281-283 (január és április). (https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Het_1899-1/)
20. Lechner Ödön: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. In Lyka Károly (szerk.): *Művészet*, V.1. 1906. 1-18. Közreadja a Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, 2002-2003. (<http://www.mke.hu/lyka/05/001-18-lechner.htm>)

XI.

- 21.** Kemény Gábor: A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében. *Magyar Nyelvőr*, 132. évf. 3. sz. (2008. július-szeptember). 279-302. (<http://epa.oszk.hu/00100/00188/00052/pdf/132303.pdf>)
22. Görömbei András: Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában. In Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Irodalom, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23-26.) elhangzott előadások. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2010. (<http://mek.oszk.hu/08100/08170/html/index.htm#n36>)

XII.

- 23.** Viszota Gyula: Széchenyi és a pesti állandó magyar színház I-II. (Elnöki megnyitó beszéd a M. Irodalomtörténeti Társaság 1936. évi közgyűlésén.) *Irodalomtörténet*, 25.5-6., 7-8. 1936. 141-150., 193-205. (http://real-j.mtak.hu/2804/1/IrodalomTortenet_1936.pdf – http://epa.oszk.hu/02500/02518/00095/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1936_07-08_193-205.pdf)
24. Hóman Bálint: Indokolás „a Nemzeti Színházról» szóló törvényjavaslatához. Felsőházi irományok, 1935. VI. kötet, 255-313. IV. sz. Irományszámok 1935, 274. szám. 83-88. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FI-1935_06/?pg=0&layout=s)

XIII.

25. Kodály Zoltán: Magyarország a zenében. In Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 1939. 379–418. (http://mtdaportal.extra.hu/books/szekfu_gyula_mi_a_magyar.pdf)

26. Hungarikum Bizottság: *A Kodály-módszer elnevezésű érték* (www.hungarikum.hu > content > kodály-módszer) és (<https://ich.unesco.org/en/BSP/safeguarding-of-the-folk-music-heritage-by-the-kodaly-concept-01177>).

XIV.

27. Esterházy Péter: Mi a mi? In Romsics Ignác – Szegedy Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Habsburg Történeti Intézet – Rubicon, Budapest. 57–66.

28. A hungarikum törvény összefoglalója és bővítménye. *Magyar Közlöny*, 42. 2012. XXX. április 11. (https://www.sztnh.gov.hu/hirek/kapcsolodo/hungarikum_tv_osszefoglalo.pdf) és (hungarikum.hu > hirek > hatályba-lépett-hungarikum-törvény-módosítása)

Szerzők jegyzéke

Barna Gábor (1950–)

Etnográfus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Societas Scientiarum Fennica külső tagja.

Esterházy Péter (1950–2016)

Író, drámaíró. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, a Digitális Irodalmi Akadémia, a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, az Akademie der Künste, az Académie Européenne des Sciences, des Arts et des Lettres tagja.

Fényes Elek (1807–1876)

Közgazdasági statisztikai és földrajzi író, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Görömbei András (1945–2013)

Irodalomtörténész, kritikus egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Hargittai István (1941–)

Kémikus, tudománytörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Hóman Bálint (1885–1951)

Történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1939–1942).

Horváth Attila (1959–)

Jogász, jogtörténész, egyetemi tanár, alkotmánybíró.

Hungarikum Bizottság (2012–)

A 2012. évi XXX. törvény alapította, 2012. október 18-án alakult meg. Feladata a nemzeti- és kiemelkedő nemzeti értékek, illetve a hungarikumok megőrzése, fenntarthatósága, megismertetése, hasznosítása.

Ignotus (Veigelsberg Hugó, majd Ignotus Hugó) (1869–1949)

Író, költő, kritikus. *A Hét*, a *Magyar Hírlap* munkatársa, a *Nyugat* alapítója.

II. József (Joseph Benedikt August von Habsburg-Lothringen) (1741–1790)

Osztrák főherceg, 1764-től: német király, német-római császár, magyar és cseh király stb.

Illésy János (1861–1905)

Történész, irodalomtörténész, levéltáros.

Kazinczy Ferenc (1759–1831)

Író, műfordító, nyelvújító, irodalmár, szerkesztő, jogász, tanfelügyelő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Kemény Gábor (1948–)

Nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora.

Kemény János (1607–1662)

Politikus, hadvezér, erdélyi fejedelem, író.

Kiss Jenő (1943–)

Nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Kodály Zoltán (1882–1967)

Zeneszerző, zenetudós, oktató, kutató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Lechner Ödön (1845–1914)

Építész, királyi tanácsos, a magyar szecesszió építészetének megteremtője.

Magyar Országgyűlés

Magyarország legfőbb hatalmi és törvényhozó szerve.

Mórocz Zsolt (1956–)

Író, magyar-könyvtár szakos tanár.

Pongrácz Alex (1987–)

Jogász, egyetemi adjunktus.

Sándor Klára (1965–)

Nyelvész, főiskolai tanár.

Szabados György (1971–)

Történész.

Szűcs Jenő (1928–1988)

Történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora.

Tóth Endre (1944–)

Régész, történész, könyvtáros, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora.

UNESCO Magyar Nemzeti Bizottság (1985–)

UNESCO Magyar Nemzeti Bizottság Titkársága, Emberi Erőforrások Minisztériuma.

Veszprémy László (1958–)

Történész, könyvtáros, szerkesztő, a Magyar Tudományos Akadémia doktora.

Viszota Gyula (1871–1947)

Irodalomtörténész, tanár, a Magyar Tudományos Akadémia és a Szent István Akadémia tagja.

Zrínyi Miklós (1620–1664)

Hadvezér, politikus, hadtudós, költő, író, főispán, horvát bán.

Válogatott általános irodalom a tantárgyhoz

A. Molnár Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8.) Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen, 2005.

Ács Pál – Fodor Pál – Ágoston Gábor: *Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790.* (Magyar Kódex 3.) Kossuth, Budapest, 2000.

Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon.* Kossuth, Budapest, 1986.

Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: *Magyar képzőművészet a 20. században.* Corvina, Budapest, Kiadó, 1999.

Apáti Anna Zita és mások (összeáll.): *„Utazás Wittenbergbe” A reformáció történetének ötszáz éve Magyarországon.* Budapest, 2016.

Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig.* Gondolat, Budapest, 1983.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz, Budapest, 2018 (1999, 2004).

B. Gelencsér Katalin (szerk.): *Művelődéstörténet I–II.* Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Könyvkiadó, Budapest, 2001 (1998).

Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás.* Komp-Press, Kolozsvár, 2008.

Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005, I–II.* MTA Történettudományi Intézete – História Alapítvány, Budapest, 2005.

Bancsi Péter: *Magyar tudósok és feltalálók.* Nagykönyv, Nyíregyháza, 2009.

Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme.* 24 kötetes Grill Károly, Budapest, 1928–1942.

Bayer József: *A nemzeti játékszín története I–II.* Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága – Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1887.

Beke László – Gábor Eszter – Prakfalvi Endre – Sisa József – Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Corvina, Budapest, 2002.

Benkő Loránd – Kiss Lajos – Papp László (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai, Budapest, 1970.

Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I-II./1-2.*, Akadémiai, Budapest, 1995 (1991, 1992).

Berecz Mátyás – Rémiás Tibor (szerk.): *Végvár társadalma a korszakváltás idején*. (Studia Agriensia 30.) Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum, Eger, 2012.

Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. (Acta Universitatis Szegediensis 16. Seria Nova.) Universitas Szegediensis, Szeged, 1948.

Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Corvina, Budapest, 1993.

Bónis Ferenc (szerk.): *Erkel Ferencről, Kodály Zoltánról és korukról*. Püski, Budapest, 2001.

Bödök Zsigmond: *Nobel díjas magyarok*. (5. kiad.) Nap, Dunaszerdahely, 2005.

Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Lucidus, Budapest, 1999.

Cieger András (szerk.): *Kötőerők: Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, Budapest, 2009.

Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Akadémiai, Budapest, 1967.

Deé Nagy Anikó – László Lóránt: *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve*. Kriterion, Bukarest, 2019.

Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Attraktor, Budapest, 2007.

Demeter M. Attila: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Pro Philosophia, Kolozsvár, 2005.

Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939.

Dömötör Adrienne: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig.* Akadémiai, Budapest, 2006.

Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* (Glatz Ferenc szerk.: Magyarok Európában I.), Háttér, Budapest, 1990.

Éri Gyöngyi – Jobbágyi Zsuzsa: *Századforduló. Művészet és társadalom Magyarországon 1896–1914.* Corvina, Budapest, 1990.

Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába.* (Elektronikus tananyag.) Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2011.

Fejérdy Tamás – Tardy János: *A világörökség magyarországi kincsei.* Tóth, Budapest, 2014.

Ferdinandy Géza: A koronázás és közjogi jelentősége 1–3. *Athenaeum* 2.1-2-3., Budapest, 1893. 5–75., 212–284., 365–380.

Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig.* Magyar Helikon, Budapest, 1959.

Fucskár Ágnes – Fucskár József Attila: *Hungarikumok* könyve. Magyarország kincsei. Alexandra, Budapest, 2017.

Gábor György (szerk.): *Vallásfilozófia Magyarországon. A hazai egyházak szellemi helyzete.* A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete – Áron, Budapest, 1995.

Gajdó Tamás (szerk.): *Magyar színháztörténet II–III. (1873–1949).* Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2001–2005.

Gáspár Zsuzsa (szerk.): *Magyar világörökség.* Officina ,96, Budapest, 2003.

Gazda István: *Magyar tudománytörténet.* Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 1997.

Gedai István: *Magyar uralkodók pénzeiken.* Zrínyi, Budapest, 1991.

Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma.* Századvég, Budapest, 2001 (1994).

Gerő András: *Magyar polgárosodás.* Atlantisz, Budapest, 1993.

Gintli Tibor: *Magyar irodalom.* Akadémiai, Budapest, 2011.

Guráth Béla (főszerk.): *A kolozsvári vívás képes története 1818–2018*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2018.

Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a Történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 2000.

Györffy György – Kovács László – Veszprémy László: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Balassi, Budapest, 1996.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007.

Hamvas Béla: *Az öt géniusz földje*. (Magyarország szellemi földrajza.) Életünk, Budapest, 1940.

Hankiss Elemér – Füstös László – Antalóczy Timea: *(Vész)jelzések a kultúráról – Jelentés a magyar kultúra állapotáról (1)*. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest, 2009.

Haraszti Sándor – Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Táncsics, Budapest, 1963.

Hardy, William: *Art Nouveau. Szecesszió. Jugendstil*. Gabó, Budapest, 1997.

Hauser Arnold: *A művészet és irodalom társadalomtörténete I–II*. Gondolat, Budapest, 1980.

Heinrich-Tamáská Orsolya – Winger Daniel: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből*. Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2018.

Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016.

Imre Zoltán (szerk.): *Átvilágítás. A magyar színház európai kontextusban*. Áron, Budapest, 2004.

Jakab András – Urbán László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2017.

Jákfalvi Magdolna: *A 20. századi magyar színháztörténeti kánon alakulása*. Balassi, Budapest, 2011.

Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Irodalom, nemzet, identitás*. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest, 2010.

Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra, nemzet, identitás*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest, 2011.

Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Könyvért, Budapest, 1985.

Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*. Magyar Történelmi Társulat, [Budapest], 1941.

Kárpáti János (szerk.): *Képes Magyar Zenetörténet*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2011.

Kerényi Ferenc (szerk.): *A vándorszínészetől a Nemzeti Színházig*. (Magyar Leveles-tár.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Kiss Endre: *Szecesszió egykor és ma*. (Esztétikai Kiskönyvtár) Kossuth, Budapest, 1984.

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 2003.

Knoll, Hans (szerk.): *A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*. Enciklopédia, Budapest, 2002.

Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Budapest, 2000.

Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1995 (1980).

Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. (Glatz Ferenc szerk.: Magyarok Európában III.), Háttér, Budapest, 1990 (2001).

Kovács S. Tibor: *Huszárfegyverek a 15–17. században*. Martin Opitz, Budapest, 2010.

Kovács Sándor Iván (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I–II*. Osiris, Budapest, 1998–2000.

Kovács Zoltán: *Népesség és településföldrajz*. ELTE Eötvös, Budapest, 2007.

König Frigyes: *Várak és erődítmények a Kárpát-medencében*. Helikon, Budapest, 2001.

Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Argumentum, Budapest, 1994.

Lackfi János: *Milyenek a magyarok? Milyenek még a magyarok? Három a magyar igazság*. Helikon, Budapest, 2017.

Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. (Magyar történelmi emlékek és értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 1.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

László Gyula: *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Corvina, Budapest, 1974.

Laszlovszky József: *A magyar címer története*. Magánkiadás, Budapest, 1989.

Lukacs, John: *Magyar írások*. Európa, Budapest, 2007.

Madas Edit (szerk.): *„Latiatuc feleym ...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28. OSZK, Budapest, 2009.

Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település és nemzetiség politikája*. Lucidus, Budapest, 2002.

Mályusz Elemér: *Magyarország a felvilágosodás korában*. Osiris, Budapest, 2000.

Marosi Ernő: *A magyar művészettörténetírás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból*. Corvina, Budapest, 1999.

Maróti Andor: *Sok szemszögből a kultúráról*. Trefort, Budapest, 2005.

Mezei Ottó: *Magyar, európai, modern. Válogatott írások*. Argumentum, Budapest, 2013.

Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös, Budapest, 2009.

Miller, Judith: *Szecesszió*. (Gyűjtők Könyve sorozat.) Helikon, Budapest, 2004.

Mircea Eliade: *Az eredet büvöletében*. Cartaphilus, Budapest, 2002.

Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Akadémiai, Budapest, 1963.

Molnár Kálmán: *A Szent Korona-Tan kifejlődése és mai jelentősége*. Dunántúli Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1927.

Monok István (szerk.): *Mérföldkövek a magyar művelődéstörténet-írásban*. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger, 2015.

Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában 1867–1918*. Corvina, Budapest, 1988.

Nagy Gergely: *Világörökségek Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 2003.

Nyerges Magdolna: *Magyar feltalálók és tudósok*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2011.

Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerai*. Babits, Budapest, 1990.

Nádai Pál: *Az iparművészet Magyarországon*. Bíró Miklós kiadása, Budapest, 1920.

Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Mentor, Marosvásárhely, 2002.

Pálffy Géza: *A három részre szakadt ország (1526–1606)*. Kossuth, Budapest, 2009.

Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltár, Győr, 1995.

Pallos Lajos – Gödölle Mátyás: *Szent István lovagjai. A Szent István Rend megalapításának 250. évfordulójára*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014.

Pallos Lajos – Torbágyi Melinda – Tóth Csaba: *A magyar pénz története*. Kossuth, Budapest, 2012.

Pallos Lajos: *Aere perennius – Ércnél maradandóbb. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 200 éve*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2002. (Aczél Eszterrel és Ferenczy Endrével)

Pécsi Géza: *Kulcs a muzsikához. Művészeti, zeneelméleti és magyar népzenei alapismeretek*. Pécs, 2003.

Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *A végvár és a végváriak sorsa, 1699–1723*. (Studia Agriensia 11.) Dobó István Vármúzeum, Eger, 1991.

Póczy Klára – Szelényi Károly: *A magyarok ezer esztendeje Rómában. Intézményeink az Örök Városban Szent István királytól napjainkig*. Magyar Képek, Veszprém–Budapest, 2000.

Pók Lajos (szerk.): *A szecesszió* (2. kiadás). Gondolat, Budapest, 1977.

Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története I–II.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938–1940.

R. Várkonyi Ágnes: *Nők a magyar történelemben.* Zrínyi, Budapest, 1997.

Rácz István: *A hajdúk a XVII. században.* KLTE, Debrecen, 1969.

Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások.* Osiris, Budapest, 2000.

Ritoókkné Szalay Ágnes: *Kutak. Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés történetéből.* Balassi Kiadó, Budapest, 2012.

Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások.* Athenaeum, Budapest, 1925.

Rosta István: *Magyarország technikatörténete.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

Sármány, Ilona: *Historizáló építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Corvina, Budapest, 1990.

Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790, I–II.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.

Sisa József – Wiebenson, Dora: *Magyarország építészetének története.* Vince, Budapest, 1998.

Söptei István (szerk.): *Huszárok a történelem forgószínpadán.* Nádasy Ferenc Múzeum, Sárvár, 2000.

Staud Géza: *A magyar színháztörténet forrásai 1–3.* Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, Budapest, 1963.

Sudár Balázs: *A honfoglalók műveltsége.* (Magyar őstörténet 6.) Helikon, Budapest, 2018.

Szabó Jolán: *Magyar és török végvárak, 1663–1684.* (Studia Agriensia 5.) Dobó István Vármúzeum, Eger, 1985.

Szabó Júlia: *A mitikus és a történeti táj.* Balassi – MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 2000.

Szabó Júlia: *A XIX. század festészete Magyarországon.* Corvina, Budapest, 1985.

- Szabolcsi Bence: *A zene története*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1940.
- Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. (Glatz Ferenc szerk.: Magyarok Európában II.) Háttér, Budapest, 1990.
- Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Franklin-Társulat, Budapest, 1891.
- Szegedy-Maszák Mihály – Romsics Ignác: *Mi a magyar?* Rubicon-Ház Bt, Budapest, 2005.
- Szekfű Gyula (szerk): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.
- Szentpéteri József (szerk): *Magyar Kódex 4. Reformkor és kiegyezés*. Kossuth, Budapest, 2000.
- Szentpéteri József (szerk.): *Magyar Kódex 5. Az Osztrák-Magyar Monarchia*. Kossuth, Budapest, 2000.
- Szentpéteri József (szerk.): *Magyar Kódex 6. Magyarok a XX. században*. Kossuth, Budapest, 2000.
- Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet I–II*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1934.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest, 1984.
- Szvoboda Dománszky Gabriella: *Régi dicsőségünk. Magyar történelmi képek a XIX. században*. Corvina, Budapest, 2001.
- Takáts Sándor: *Bajvívó magyarok: Képek a török világból*. Móra, Budapest, 1979.
- Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Akadémiai, Budapest, 1981
- Temesváry Ferenc – Lugosy József: *Kardok*. Zrínyi, Budapest, 1988.
- The Times Atlasz: *Régészet*. Akadémiai, Budapest, 1994.
- Tótfalusi István: *Idegenszó-tár: Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta, Budapest, 2005.

Tóth Endre: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2018.

Tózsza István – Horváth Imre (szerk.): *Hungarikumok és nemzeti értékvédelem*. Ideiglenes Online Tankönyv. 5–62.

Vágó Ádám: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*. Kossuth, Budapest, 2015.

Vargha Kálmán: *Álom, szecesszió, valóság*. Magvető, Budapest, 1973.

Vargyas Lajos – Rajeczky Benjamin: *Magyarország zenetörténete I-II*. Akadémiai, Budapest, 1988.

Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Zrínyi, Budapest, 1996.

Visy Zsolt és mások (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. NKÖM – Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003.

Wehner Tibor: *Köztéri szobraink*. Gondolat, Budapest, 1986.

Werbőczy István: *Tripartitum*. (Tudománytár.) Téka, Budapest, 1990.

**A Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézetének kiadványa**

Kiadó:

Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

A kiadásért felel:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
1083 Budapest, Üllői út 82.

Tördelés: Friebert Máté

Nyomdai kivitelezés: Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft.
ISBN 978-963-498-257-9

**NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
KÖZIGAZGATÁSI TOVÁBBKÉPZÉSI INTÉZET**